رُوپ رنگ

(کھوج تے پرکھ)

ڈاکٹر شہباز ملک

رُوپ رنگ

(کھوج تے پرکھ)

ڈاکٹر شہباز ملک

[redacted]

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر، لاہور (پاکستان)

کتاب داناں : روپ رنگ (کھوج تے پرکھ)
لکھاری : ڈاکٹر شہباز ملک
پہلی وار : 2009ء
ناشر : پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر،
پنجابی کمپلیکس، 1-اے قذافی سٹیڈیم فیروز پور روڈ، لاہور
فون: 042-9923165-70
چھاپہ : نیاز جہانگیر پرنٹرز / جہانگیر بک ڈپو
تعداد : 500
مُل : 400

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر، لاہور (پاکستان)

انتساب:

ڈاکٹر لیاقت علی خان نیازی

ہوراں

دے

ناں!

جان پچھان

(Bio - Data)

ناں : ڈاکٹر شہباز ملک

والد داناں : ملک محمد دین

تاریخ پیدائش : ۳۔اپریل ۱۹۳۷ء

تعلیم

۱۔ ایم۔اے (پنجابی) پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ریگولر (۱۹۷۲ء)

۲۔ پی ایچ ڈی (پنجابی) پنجاب یونیورسٹی، لاہور، (۱۹۸۲ء)

ہور

۳۔ فاضل پنجابی (۱۹۵۹ء)

۴۔ پرویشکا پنجابی (گورمکھی) پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ (بھارت۔ یونیورسٹی میڈل) ۱۹۸۳ء

کم کار

۱۔ براڈ کاسٹر پنجابی، لاہور ریڈیو (زراعتی پروگرام، سوہنی دھرتی، رچناب) ۱۹۶۶ء۔۱۹۷۶ء
(بہترین کمپیئر پنجابی پروگرام ادبی۔ گریجویٹ ایوارڈ ۱۹۸۳ء)

ملازمت، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

۱۔ لیکچرار شعبہ پنجابی، پارٹ ٹائم ۱۱۔نومبر ۱۹۷۵ءتوں ۱۶ اکتوبر ۱۹۷۶ء
۲۔ لیکچرار (پہلا باقاعدہ) شعبہ پنجابی ۷۔اکتوبر ۱۹۷۶ءتوں ۳ فروری ۱۹۸۲ء
۳۔ اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی ۳۔فروری ۱۹۸۲ءتوں ۳۔اگست ۱۹۹۱ء (پہلا باقاعدہ)
۴۔ ایسوسی ایٹ پروفیسر (پہلا باقاعدہ) شعبہ پنجابی ۴۔اگست ۱۹۹۱ءتوں ۲۲۔نومبر ۱۹۹۲ء
۵۔ پروفیسر گریڈ ۲۰ (پہلا) شعبہ پنجابی ۲۳۔نومبر ۱۹۹۲ءتوں ۲۔اپریل ۱۹۹۷ء (ریٹائرمنٹ)

ہور

۱۔ فیکلٹی ممبر (پنجابی مضمون) سول سروسز اکیڈمی (ڈی ایم جی گروپ)، لاہور ۱۹۸۸ءتوں ہُن تائیں۔

انتظامی اُمور

۱۔ کنوینر، ایڈہاک کمیٹی، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
۲۔ چیئرمین شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
۳۔ کنوینر، بورڈ آف سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

ادارتی اُمور

۱۔ نائب مدیر، ماہنامہ 'پنجابی ادب' لاہور ۱۹۶۱ء
۲۔ مدیر ماہنامہ 'لہراں' لاہور ۱۹۷۲ء۔۱۹۷۱ء
۳۔ بانی مدیر ششماہی 'کھوج' شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور ۱۹۷۸ءتوں ۱۹۹۷ء (۳۸ شمارے)
۴۔ معاون مدیر سہ ماہی 'مجلّہ تحقیق' پنجاب یونیورسٹی، لاہور
۵۔ رکن مجلس مشاورت، اورینٹل کالج میگزین، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

چھپیاں کتاباں

۱۔ پدھرے راہ (تعلیمی تدریسی ۱۹۶۱ء)
۲۔ اجوکی کہانی (باشتراک، چون پنجابی افسانہ ۱۹۶۲ء)
۳۔ چانن (علمی ادبی ۱۹۶۲ء)
۴۔ سوکھے پینڈے (تعلیمی تدریسی ۱۹۶۲ء)

۵۔ راہے راہ (تعلیمی تدریسی ۱۹۶۳ء)
۶۔ سوسیانے اکومت (اکھان ۱۹۶۷ء)
۷۔ پکی روئی خرد (تحقیق، تدوین، متن ۱۹۷۳ء)
۸۔ جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ (تحقیق تنقید تدوین متن ۱۹۷۴ء)
۹۔ منہ آئی گل (تحقیق، تنقید ۱۹۷۶ء)
۱۰۔ پنجابی کہاوتیں (چون۔اکھان ۱۹۷۷ء)
۱۱۔ پنجابی لسانیات (تحقیق۔لسانیات ۱۹۷۷ء، ۱۹۸۹ء، ۱۹۹۶ء)
۱۲۔ ساڈے اکھان (پہلا ایڈیشن ۱۹۷۸ء، دوجا ایڈیشن اضافے نال ۲۰۰۴ء)
۱۳۔ نتارے (تنقید تحقیق ۱۹۷۹ء، ۱۹۸۹ء)
۱۴۔ ادبی مہکاں (باشتراک ۱۹۸۰ء)
۱۵۔ چونواں پنجابی ادب (باشتراک ۱۹۸۰ء)
۱۶۔ آزادی دے مجاہد لکھاری (تحقیق ۱۹۸۱ء)
۱۷۔ تنقیدی وچار (باشتراک ۱۹۸۱ء)
۱۸۔ راقب قصوری دیاں نعتاں (تحقیق تدوین متن ۱۹۸۲ء)
۱۹۔ جنگ نامہ پیر محمد کاسبی (تحقیق۔تدوین متن ۱۹۸۲ء)
۲۰۔ پاکستانی پنجابی ادب۔ببلیو گرافی (تحقیق ۱۹۸۳ء)
۲۱۔ تحریک پاکستان اور پنجابی ادب (تحقیق ۱۹۸۳ء)
۲۲۔ مولوی احمد یار۔فکر تے فن (مقالہ پی ایچ ڈی پنجابی۔تحقیق، تنقید ۱۹۸۴ء)
۲۳۔ گویڑ (تحقیق تنقید ۱۹۸۵ء، ۱۹۹۰ء)
۲۴۔ سسی پنوں حافظ برخوردار مسلمانی (۱۹۸۷ تحقیق۔تدوین متن)
۲۵۔ سسی پنوں حافظ برخوردار رانجھا (تحقیق۔تدوین متن ۱۹۸۸ء)
۲۶۔ نویں ورقے (1) (تحقیق، تنقید ۱۹۸۸ء)
۲۷۔ پنجابی ادبی جائزے (تحقیق، تنقید ۱۹۸۹ء)
۲۸۔ پنجابی کتابیات جلد۔1 (ببلیو گرافی تحقیق ۱۹۹۱ء)
۲۹۔ وچار (تحقیق تنقید ۱۹۹۲ء)
۳۰۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان (تحقیق، تاریخ ۱۹۹۵ء)

۳۱۔ میریاں بھارت پھیریاں (سفرنامہ ۱۹۹۶ء)
۳۲۔ پنجابی کہاوتاں (تحقیق، اکھان ۲۰۰۲ء)
۳۳۔ سیانے کہندے نیں (پہلا پراگا۔ تشریح اکھان ۲۰۰۶ء)
۳۴۔ رُوپ رنگ (کھوج تے پرکھ)۔ (۲۰۰۹ء)

انعامات

۱۔ صدارتی اعزاز برائے حسن کارکردگی (۲۰۰۳ء)
۲۔ علامہ علاؤالدین صدیقی میرٹ سکالرشپ (۱۹۷۱ء)
۳۔ پنجابی پرویشکا ۱۹۸۲ء (یونیورسٹی میڈل)
۴۔ بہترین کمپیئر ادبی پروگرام ریڈیو، گریجویٹ ایوارڈ (۱۹۸۴ء)
۵۔ دھالیوال ایوارڈ، ساہت اکادمی، لدھیانہ (بھارت) (۱۹۹۴ء)
۶۔ دو قومی گیت (۱۹۶۷ء)

کتب

۷۔ سوسیانے اکومت (گلڈ ایوارڈ ۱۹۶۷ء)
۸۔ جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ (گلڈ ایوارڈ ۱۹۷۴ء)
۹۔ پنجابی لسانیات (گلڈ ایوارڈ، پنجاب یونیورسٹی ایوارڈ ۱۹۷۷ء)
۱۰۔ نتارے (گلڈ ایوارڈ ۱۹۷۹ء)
۱۱۔ مولوی احمد یار۔ فکر تے فن (ہجری ایوارڈ ۱۹۸۴ء)
۱۲۔ پنجابی ادبی جائزے (جام درک ایوارڈ ۱۹۸۹ء)
۱۳۔ پنجابی کتابیات جلد۔۱ (شاہ عبداللطیف بھٹائی ایوارڈ ۱۹۹۱ء)
۱۴۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان (مسعود کھدر پوش ایوارڈ 1995ء)
۱۵۔ مختلف اداریاں ولوں تقریباً ۲۵ شیلڈاں (پنجابی ادبی خدمت)

کل مقالات تے مضمون، مطبوعہ

۱۔ رسالیاں وچ: ۸۱
۲۔ کتاباں وچ شامل: ۳۵
۳۔ اخباراں وچ: ۱۹۰ = کل: ۳۰۶

نگرانی مقالات

۱۔ ایم۔ اے (پنجابی): ۴۱
۲۔ پی ایچ ڈی (پنجابی: ملازمت دے دوران: ۳، ریٹائرمنٹ توں بعد ہن تیکر: ۶) = کل: ۱۰

- ۲۰۰۷ء وچ حج بیت اللہ شریف دا فریضہ ادا کیتا۔

وِیروا

صفحہ نمبر

مڈھلی گل

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر لاہور پنجابی زبان ادب تے ثقافت دے وادھے لئی ہمیش جتن کر دا رہیا اے جیہڑا کہ اوہدے کم دا حصہ وی اے۔ ایس پاروں ادارے نے پہلے وی کجھ کتاباں کھوج تے پرکھ دے کھیتر وچ چھاپیاں نیں۔ ایس کھوج تے پرکھ دا مقصد ایہہ وی اے کہ ایہدے راہیں پنجاب دی زبان تے لوک ادب دی سانبھ تے سنبھال کیتی جا سکے کیوں جے کسے علاقے دی سانجھی دانش دا تت اوڑک اوس علاقے دے ادب وچوں ای لبھ سکدا اے۔

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر دا مقصد ای ایہہ اے کہ اوہ ایس کھیتر وچ بھرویں کھوج کروائے تے اوہنوں چھاپن دا پربندھ کرے۔ ہن وی ادارہ ایس کم وچ رجھیا ہویا اے کہ اوہ ایہناں کتاباں نوں ہور وی چنگے طریقے نال چھاپ کے اپنا فرض پورا کرے ایس حوالے نال ادارے نے ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دی کتاب "روپ رنگ" (کھوج تے پرکھ) چھاپن دا پربندھ کیتا اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک کھوج تے پرکھ دے حوالے نال کسے وی تعارف دے محتاج نہیں۔ اوہ اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی لاہور شعبہ پنجابی دے چیئرمین رہ چکے نیں۔ اوہناں دیاں کھوج تے پرکھ دے حوالے نال ودھناں کتاباں نیں۔ اوہ شعبہ پنجابی دے پنجابی رسالہ کھوج دے ایڈیٹر وی رہ چکے نیں۔ اوہناں نوں اوہناں دیاں پنجابی زبان تے ادب لئی خدمتاں پاروں صدر اسلامی جمہوریہ پاکستان نے صدارتی اعزاز برائے حسن کارکردگی نال نوازیا اے۔

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر اوہناں دی کتاب "روپ رنگ" (کھوج تے پرکھ) چھاپ رہیا اے۔ ایس کتاب وچ کھوج تے پرکھ دے حوالے نال بڑے اہم مضامین شامل نیں۔ ڈاکٹر شہباز ملک دا کم کسے وی تعارف دا محتاج نہیں اوہ جس کھیتر وچ وی کم کردے نیں بڑی محنت تے ہنر مندی توں کم لیندے نیں۔ بالکل ایسے طرح ایس کتاب دے وچ وی اوہناں دا کم اوس اُچ پدھر تے کھلوتا اے جیہڑا کہ اوہناں دے کم دا ہمیشہ حصہ رہیا اے۔ تحقیقی کتاب دے مضامین تہاڈے علم وچ وادھے لئی بہت اہمیت رکھدے نیں۔ ادارہ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دا شکر گزار اے کہ اوہناں ایس مصروف دور وچ ساڈے تے پنجابی بھراواں لئی ویلا کڈھیا تے سانوں ایس کتاب نوں چھاپن دا موقع دتا۔

ڈاکٹر لیاقت علی خان نیازی
ڈائریکٹر جنرل
پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر، لاہور

دیباچہ

ڈاکٹر دھرم سنگھ
پروفیسر تے مکھی (چیئرمین) پنجابی ادھیین سکول، گورو نانک دیو یونیورسٹی امرتسر (بھارت)

ڈاکٹر شہباز ملک دی کھوج سادھنا (جتن)

کھوج تے آلوچنا (پرکھ) اجیہیاں اکادمک سرگرمیاں نیں جیہناں دا سمبندھ (جوڑمیل) سدھے طور تے کسے زبان دی اوس خطے (دی) وشیش (خاص) ودیک (تعلیمی) حیثیت نال جڑیا ہویا ہوندا ہے۔ جے کر ودیک (تعلیمی) اتے سماجک اداریاں وچ کسے زبان دی حیثیت گولن جوگ ہے تاں اوس وچ کھوج اتے آلوچنا (پرکھ) دی ہووے گی کیوں کہ ودیارتھیاں (پڑھیاراں) اُتے ادھیاپکاں (استاداں) نوں ایہناں دی لوڑ رہندی ہے۔ پنجابی وچ ایہو ورتارا ویکھن نوں ملدا ہے۔ بھارتی پنجاب وچ اج توں پنجاہ کو سال پہلاں پنجابی نوں ایس دا بن دا حق دوان لئی اک اندولن (تحریک) شروع ہوئی جس سے پھل سروپ ایس نوں پہلاں کالج اتے پھیر یونیورسٹی پدھر تک اک مضمون وجوں پڑھن پڑھان لئی مانتا ملی۔ ایہناں پنجاہ سالاں وچ پنجابی دی ترقی اُتے وکاس (ارتقاء) دی جو حالت ہے اوہ ساڈے سامنے ہے۔

پاکستان وچ وی پنجابی کھوج اتے آلوچنا (پرکھ) دا کم ہو رہیا ہے اتے اوتھے وی ایس دی نور سدھے طور تے پنجابی دی ودیک (تعلیمی) حیثیت نال جڑی ہوئی ہے۔ بے شک ایہہ کم کسے نہ کسے روپ وچ پاکستان بنن ویلے توں ہی ہو رہیا سی پر اوہ شوقیہ ہی سی۔ پچھے جہے پنجابی نوں پاکستان وچ بن دا ایس دا حق تھاں دوان لئی سنگھرش (جدوجہد) شروع ہویا۔ ایس سنگھرش دا اک خوشگوار نتیجہ ایہہ نکلیا کہ ۱۹۷۰ء وچ پنجاب یونیورسٹی لاہور وچ پنجابی دا اک مکمل تے سُتنتر (آزاد) وبھاگ (شعبہ) کھل گیا جتھے ایم۔اے (پنجابی) دی پڑھائی شروع ہو گئی۔ شہباز ملک جس نے

تحریک پاکستان اتے پنجابی ادب ورگ (حصے) وچ اوس دیاں تن کتاباں، ''آزادی دے مجاہد لکھاری''، ''تحریک پاکستان اور پنجابی ادب'' اتے ''پنجابی ادب تے منزل پاکستان'' نیں۔ ایہناں تناں پستکاں (کتاباں) وچ اوہناں ساہتکاراں (لکھاریاں) دی چرچا ہے جہناں نے پاکستان دے وچار اُتے مسلماناں ولوں پاکستان پراپت (حاصل) کرن دے حق اتے جدو جہد توں کوِتا (شاعری) یاں وارتک (نثر) دے مادھیم (ذریعے) راہیں اجاگر کرن دی کوشش کیتی۔ ڈاکٹر ملک دی نظر وچ پاکستان جہاد وانگ ہے جس کر کے ساہتکار (لکھاری) مجاہد لکھاری ہن۔ ساہت اتہاس (ادبی تاریخ) جاں تذکریاں دے ورگ (حصے) وچ ''جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ''، ''منہ آئی گل'' اتے ''پنجابی ادبی جائزے'' رکھیاں جا سکدیاں ہن۔ ڈاکٹر شہباز ملک دا سبھ توں وڈا کم سنپادن (تدوین) دا جاں سودھکاری دا ہے۔ ایس وچ اوس دیاں کتاباں ہن: ''پکی روٹی'' (جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ)، ''جنگ نامہ پیر محمد کاہی''، ''سسی پنوں حافظ برخوردار (مسلمانی)'' تے ''(رانجھا)''، ''راقب قصوری دیاں نظماں'' آدی (وغیرہ)۔ ''پکی روٹی'' دی بھومیکا (دیباچہ) وچ اوس نے مدھکالین (درمیانی دور)، پنجابی وارتک (نثر) دی روایت اُتے چرچا کردیاں ''پکی روٹی'' دا ایس وچ ستھان (تھاں) نسچت (مقرر) کرن دا یتن (جتن) کیتا ہے۔ شرح (نقد) بارے پنجابی وارتک (نثر) وچ بہت گھٹ سمگری (مواد) ملدی ہے۔ ایس کر کے ایس پستک (کتاب) دا اپنا مہتو (اہمیت) ہے۔ ''جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ'' وچ جتھے مرثیے دا پرمانک (مستند) پاٹھ (متن) سودھ کے دتا ہے اوتھے نال ہی پنجابی مرثیے دا اتہاس (تاریخ) وی الیکن دی کوشش کیتی گئی ہے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہمیشاں نویاں لبھتاں دی ٹوہ وچ رہندا ہے۔ کے اک چیز بارے سراغ ہتھ لگن تے اوہ اوس سراغ دی مدد نال اگے ودھدا جاندا ہے۔ اجہ بہت واری متھے ہوئے ٹکانے تے وی پج جاندا ہے۔ ''جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ (۱۹۷۴ء) وچ جد اوس نے بھاویں ودھیرے کم مقبل تے اوس دیاں رچناواں بارے ہی کیتا ہے پر اوس نوں اک اجہے جنگ نامے دی ٹوہ لی جو مقبل توں وی پہلاں لکھیا گیا سی پر اودوں اوہ جنگ نامہ مکمل روپ وچ اوس دے ساہمنے نہیں سی۔ اوس دی جستجو جاری رہی تے آخر اوس نے پیر محمد کاہی دا جنگ نامہ لبھ ہی لیا۔ اپنے ایس کھوج سفر توں جانوں کراوندا اوہ اپنی نویں لبھت ''جنگ نامہ پیر محمد کاہی'' دی بھومیکا (دیباچہ) وچ لکھدا ہے: ''جنگ نامہ پیر محمد کاہی بارے سبھ توں پہلی دس محترم احمد حسین قریشی قلعداری ہوراں ۱۹۶۳ء وچ پائی سی تے ''در مقتل امام حسین'' وچوں چوداں شعر دی نمونہ کلام پاروں ساہمنے لیاندے سن۔ ورتمان لیکھک (شہباز ملک) نے پیر محمد کاہی دا ذکر ''جنگ نامہ مقبل

تے پنجابی مرثیہ'' وچ پیر محمد کاہی دے جنگنامے دے لبھے دو ورقیاں دے حوالے نال کیتا سی جہناں وچ لکھت دا سال لکھن والے دا ناں، لکھاری دا تھاں ٹکانہ درج سن۔ ایہہ مکمل قلمی نسخہ نہ تے احمد حسین قلعداری ہوراں کول موجود سی تے نہ ہی ورتمان لیکھک (شہباز ملک) کول۔ ایس لئی پورے جنگنامے بارے گل اگے نہ ٹر سکی۔ پیر محمد کاہی دے جنگنامے دے مکمل قلمی نسخے تیکر ورتمان لیکھک دی رسائی ڈاکٹر محمد باقر راہیں ہوئی۔ پنجابی ادبی اکیڈمی دیاں کتاباں دی تفصیلی فہرست دے مطالعے ویلے اک جنگنامہ تاج محمد دے (ناں) تحت درج کیتا گیا سی۔ لیکھک (شہباز ملک) نے کیوں جے جنگنامے تے مرثیے تے کم کیتا سی ایس لئی ذہن وچ آیا کہ تاج محمد تے پیر محمد کاہی دے پیر دا ناں سی۔ کتے ایہہ پیر محمد کاہی دا جنگنامہ تے نہیں؟ جدوں مطلوبہ قلمی نسخہ ویکھیا تاں ایہہ پیر محمد کاہی دا جنگنامہ نکلیا''۔ (۱)

پیر محمد کاہی دے جنگنامے دا پاٹھ نردھارن کرن (متن سودھن) توں علاوہ ڈاکٹر شہباز ملک نے ایس دی اک وسترت (مبسوط) بھومیکا (دیباچہ) وی لکھیا ہے۔ اوس دی کھوج مطابق ایہہ جنگنامہ ہن تک دے پراپت (ملدے) جنگنامیاں وچوں سبھ توں پہلا ہے اتے ایس لحاظ نال پہلا ہے۔ اوہ لکھدا ہے ''مکدی گل اے کہ پیر محمد کاہی دا ایہہ جنگنامہ کربلا ہن تیکر دی کھوج موجب پہلا باقاعدہ جنگنامہ اے۔ ایہہ مرثیے دے الیے (دکھانت) تے رزمیہ (بیرتا) دوہویں رنگ رکھدا اے۔ پیر محمد کاہی دا بیان سولچا ادبی اے ایسے لئی اوس نے کئی من وچار گلاں ایہدے وچ لیاندیاں نیں۔ کئی قسم دیاں بتھاں کتھانک روڑیاں نیں۔ ایس پکھوں ایہہ لکھت پنجابی دے قصہ ادب نال اپنے آپ نوں جوڑ دی (نظر آوندی) اے۔ نال ایس دا تعلق پنجابی دیاں واراں نال وی بجھوا اے۔ پھیر جدوں ای ایہدے وچ دے (رتا) دے رنگ ول دھیان مارنے آں تے ایہہ ساتوں اک وکھرا ای رنگ بن کے اپنے آپ مرثیے دی اپنے توں پہلاں تے بعد دی روایت نال جوڑدا دسدا اے۔ ایس حوالے نال پیر محمد کاہی دی ایہہ لکھت اک پاسے اورنگ زیب عالمگیر دے زمانے دے پنجابی ادب دا نمونہ لگدی اے تے دوجے پاسے پنجابی دی مسلمانی روایت دا املا ہیرا تے پتا۔ (۲)

بھاشاوگیان (لسانیات) دے کھیتر وچ بھاویں اوس دی اکو اک کتاب ''پنجابی لسانیات'' ہی آوندی ہے پر ایس وچ پنجابی بھاشا (زبان) دے پچھوکڑ بارے کجھ اجہیاں دھارناواں (وچار) ہن جہناں کر کے ایس دی بھارتی پنجابی بھاشاوگیانیاں (لسانیات دے ماہراں) دی ایس دھارنا (وچار) کہ پنجابی دا پچھوکڑ سنسکرت نال جڑدا ہے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ایس دے اُلٹ جا کے پنجابی دا سنبندھ (جوڑ میل) دراوڑی بھاشا (زبان) پریوار (خاندان) نال جوڑ دا

ہے۔ اوہ پنجابی لکھن لئی فارسی لپی نوں گورمکھی نالوں وی ودھ وگیانک (سائنسی) اتے آسان من دا ہے۔

لوک ساہت (ادب) دے کھیتر وچ اوس دیاں تن کتاباں ہن: "سوسیانے اکومت"، "ساڈے اکھان" اتے "پنجابی کہاوتیں"۔ "سوسیانے اکومت" وچ پہلاں ڈاکٹر وحید قریشی دی سنکھیپ (مختصر) بھومیکا (دیباچہ) ہے اتے فیر شہباز ملک ولوں اکھاناں اتے محاوریاں دی اہمیت بارے چرچا ہے۔ اوس دی دوجی کتاب "پنجابی کہاوتیں" اردو وچ ہے۔ (ث) جس دے ارنبھ (شروع) وچ "کہاوتیں لوک دانش کے خزانے" دے سر لیکھ نال شہباز ملک دی بھومیکا (دیباچہ) وچھوں دتا لیکھ ہے۔ ایس توں مگروں وکھرے سر لیکھاں، خاندانی رہن سہن، آپسی سنبندھ، سماجی اخلاق، مہمان نوازی، دھارمک وشواس (مذہبی عقیدے)، رسماں رواج، اچھائی برائی، کھیتی وپار، موسم اتے رُتاں، عورت آدی (وغیرہ) نال سنبندھت (تجوے) اکھان درج کیتے گئے ہن۔ "ساڈے اکھان" وچ فارسی اکھر کرم (الف بائی) انوسار (موجب) گھٹوگھٹ پنج ہزار اکھان اتے اوہناں دا ویروا درسایا گیا ہے۔ اکھاناں توں پہلاں سولاں صفحیاں دا اک بھرواں مضمون وی ہے۔ (ج)

پستک سوچی دے ورگ (حصے) وچ اوسدی اک وڈھ اکاری پستک "پنجابی کتابیات (جلد:۱) آوندی ہے۔ اصل وچ ایہہ چار کتاباں دا سنگرہ (مجموعہ) ہے جس وچ فارسی لپی وچ چھپیاں ساڈھے باراں ہزار کتاباں دے اندراج ہن۔ ایس پستک نوں تیار کردیاں ملک نے ۲۸ ورہے لائے اتے اپنے ولوں ۳۰-اپریل ۱۹۹۱ء تک مکمل کرن دا یتن (جتن) کیتا۔ ایس کتاب بارے عین الحق فریدکوٹی نے لکھیا ہے "کتابیات اک اوہ شیشہ ہے جیہدے راہیں اسیں اپنے پچھوکڑ دی علمی ادبی روایت، اپنی تاریخ، اپنی تہذیب اتے ثقافت دا عکس ویکھ سکدے ہاں"۔ نیچے (بے شک) ہی ایہہ اک حوالہ پستک ہے۔ (ح)

کھوج اتے آلوچنا (پرکھ) لیکھ سنگرہ (مجموعے) وچ ڈاکٹر ملک دیاں پستکاں (کتاباں) ہن: "نتارے"، "گویڑ"، "مولوی احمد یار: فکر تے فن" تے "وچار"۔ "نتارے" وچ ۲۲ لیکھ ہن

ث۔ ایہہ ہن "پنجابی کہاوتاں" (۲۰۰۳ء) دے رُوپ وچ وی چھپ گئی اے۔ (انتخاکار)
ج۔ "ساڈے اکھان" (دوجا ایڈیشن ۲۰۰۳ء) چھپ چکیا اے۔ جس وچ اٹھ ہزار اکھان تے اوہناں دا ویروا اے۔ (انتخاکار)
ح۔ پنجابی کتابیات دی اج کل دوجی جلد تیار ہو رہی اے جس وچ ہن تیکر دس ہزار کتاباں دے اندراج ہو چکے نیں۔ (انتخاکار)

اتے "گویڑ" وچ ۳۵ "وچار" وچ ۱۹ لیکھ ہن۔ "مولوی احمد یار: فکر تے فن" اوس دے پی ایچ ڈی دی کھوج پربندھ (تحقیقی مقالہ) پرکاشت (چھپیا) رُوپ ہے۔ جو بہت محنت اتے تنھ بجھ کرن مگروں لکھیا گیا۔ ڈاکٹر شہباز ملک دی منوت (منتا) ہے۔ جو بہت درست وی ہے کہ پنجابی ساہت (ادب) اتہاساں (تاریخاں) اتے تذکریاں وچ مولک (بنیادی) کھوج ابھاو (ناپید) ہے اتے بہتا کم مکھی تے مکھی مارن والا اتے ڈنگ ٹپاؤی ہے۔ ایس لئی پہلاں مول سرتاں (سومیاں) تک پہنچ کر کے اوہناں بارے واقفیت حاصل کرلئی جاوے تاں جو کجھ روپ وچ اوہناں نوں ہن دے سے وچ رکھ کے وچاریا جا سکے۔ ڈاکٹر ملک دی آلوچنا (پرکھ) ودھیرے کر کے پربھاو وادی (تاثراتی) ہے۔ پنجابی دا پہلا سند یافتہ استاد ہون کر کے اوس دے لیکھاں دیاں پستکاں وچ اکادمک قسم دی آلوچنا (پرکھ) وی ہے جو ودھیارتھیاں (پڑھیاراں) دیاں لوڑاں سارن والی ہے۔ ایہہ ڈاکٹر شہباز ملک دی مجبوری وی سی اتے کادمک پرتی بدھتا (دانائی) وی۔

ڈاکٹر شہباز ملک دے اکادمک ترود دا اک ہور کھیتر پنجاب یونیورسٹی ولوں پرکاشت کیتے (چھاپے) جاندے کھوج پتر "کھوج" دا لگاتار ۱۹- ورھے کیتا گیا سنپادن (ایڈیٹنگ) ہے۔ اوہ مول روپ وچ اک کھوج کار ہے ایس لئی "کھوج" دے انکاں (شماریاں) وچ اوہی لیکھ شامل کردا رہیا ہے جہناں وچ کھوج دا انش (پہلو) ودھیرا سی۔ بھلے وسرے لیکھکاں نوں پرکاش (چھاپے) وچ لیونا، الپ (چھپے) چرچت (مشہور) لیکھکاں بارے ہور چرچا کرنی اتے گیات (گزرے) لیکھکاں بارے پراپت (ملدے) تتھاں (سچیاں) دی روشنی وچ سودھ اوس دا بنیادی آشا (چاہت) ہے۔

ڈاکٹر شہباز ملک دی کھوج پرکھ اتے آلوچنا تمک (تنقیدی) لیکھاں دی اک پستک (کتاب) "نتارے" ملدی ہے جس دی بھومیکا (دیباچہ) وچوں اسیں اوس دی آلوچنا (تنقید) شاستر دے نیم (اصول) پچھان سکدے ہاں۔ ایس دی بھومیکا (دیباچہ) وچ اوہ لکھدا ہے "اجوکے دور دے ترقی وندادیاں وچ کھوج تے پرکھ دے عملاں نے اپنے اپنے وکھ مہاندرے پکھوں اپنی حیثیت منوالئی اے۔ بھانویں ایہناں دا جوڑ میل اک دوجے نال ودھیرا اے۔ گوہ کیتا جاوے تے ایہہ گل بجھ دی اے کہ ایہناں دے کنڈھے بنے تے ایہناں دے کیتے نتارے کسے تھانویں اپڑ کے ادب دے قاری (پاٹھک) لئی اجیہا مواد (سمگری) مہیا کردے نیں جیہڑا کسے لکھت دی قدر و قیمت سمو لے پکھوں نکھیڑن لئی ودھیری مدد دیندی اے۔ تنقید دے معنے نقدیاں نتارے دے نیں یاں پھیر ایہہ کہ ادبی تنقید کسے ادب پارے نوں ویکھ پرکھ کے

اوہناں قدراں قیمتاں تے اوہدے وچ دے چنگ مند، حسن تے کوجھ دا نتارا کرن داناں اے۔ پر حتی گل ایہہ اے کہ تنقید تے علم دا تخلیق وانگ کوئی حد بنا نہیں۔ اجو کے دور وچ تنقید دے وڈھیرے دبستان (سکول جاں پدھتیاں پڑنالیاں) ہوند وچ آچکے نیں۔ کِتے سائنٹفک پرکھ، کِتے تاثراتی (پربھاو وادی) پرکھ اے تے کِتے تاریخی تنقید، کِتے تجزیاتی (ملنکن) تنقید اے تے کِتے فلسفیانہ تے نفسیاتی (منووگیانک) پرکھ۔ کِتے تقابلی (تلناتمک) تنقید اے تے کِتے جمالیاتی (حسن وادی) پرکھ۔ ایتھوں تیک کہ مارکسی پرکھ وی موجود اے۔ پہلے ڈھنگ وچ تنقیدی اصولاں تے بحث ہوندی اے جدوں کہ دوجے وچ ایہناں ہی اصولاں نوں ذکر کیتے ہناں دبستاناں دے جاننے وچ کے فن پارے تے لاگو کیتا جاندا اے۔ اج دی تنقید وچ پرکھن والے نوں کسے ادب پارے بارے ایس گل دا نتارا کرنا پیندا اے کہ علم تے ادب دی پھیلری ریت وچ تے اجو کے دور وچ اوس دا تھاں کیہڑا اے؟ لکھت وچ کیتیاں گہیاں گلاں دا جوڑ میل اوس دے اصل موضوع نال کِناں اے؟ ایس سلسلے وچ تنقید کرن والا لکھاری دی ذات، اوس دے ماحول تے زمانے نوں وی دھیان وچ رکھدا اے۔ کجھ لوک ادب پارے نوں اج دے حوالے نال وی ویکھدے نیں پر میری ذاتی رائے وچ ۱۶ویں صدی دے ادب پارے نوں ویہویں صدی دے ماحول موجب پرکھنا زیادتی اے۔ ہاں ایس سلسلے وچ اج دے حوالے نال ۱۶ویں صدی دے پنجابی ادب وچوں اوہناں قدراں دا نکھیڑا تے نتارا کیتا جا سکدا اے جیہڑیاں اج دیاں وی قدراں یاں قیمتاں اکھوا سکدیاں نیں۔ (۳)

آلوچنا (پرکھ) بارے جیہڑے وچار ڈاکٹر ملک نے اُپرلی تک وچ پرگٹائے (ظاہر کیتے) ہن۔ اپنیاں پستکاں وچ اوہناں وچوں کئی اوس نے اپنی آلوچنا (پرکھ) وچ عمل وچ وی لیاندے ہن۔ ڈاکٹر ملک دی آلوچنا (پرکھ) وڈھیرے کر کے پربھاو وادی (تاثراتی) ہے۔ ایس توں بنا اوہ کسے وی لیکھک یاں اوس دی رچنا نوں سمکالی (ہم عصر) ماحول اتے ہے وچ رکھ کے ویکھدا پرکھدا ہے۔ ''مولوی احمد یار: فکر تے فن'' اوس دے پی ایچ ڈی دا پرکاشت (چھپیا) کھوج پربندھ (تحقیقی مقالہ) ہے۔ ایس دے پہلے اودھیائے (باب) دا سرلیکھ (عنوان) مولوی احمد یار دے زمانے دا سیاسی، سماجی، اقتصادی (آرتھک) تے ادبی پس منظر''۔ (۴)

ڈاکٹر شہباز ملک دے کھوج تے آلوچنا (پرکھ) تردد دا اک کجھ اوس دلوں پنجاب یونیورسٹی لاہور دلوں پرکاشت کیتے جاندے رسالے ''کھوج'' دا لگاتار ۱۹- ورہے کیتا گیا سنپادن (ایڈیٹنگ)

ہے۔ ایس رسالے وچ جتھے اوس دے اپنے کجھ لیکھ شامل ہن اوتھے ایہہ اوس دے آلوچنا (پرکھ) وژن (vision) دا ثبوت وی ہے۔ ڈاکٹر شہباز ملک لئی کھوج اتے آلوچنا (پرکھ) سرتھک (ذو معنی) شبد ہن اتے دوہاں درمیان جس قسم دا نکھیڑا اج اسیں کرن ول رُچت (راغب) ہاں اوہ اجیہا نہیں کردا۔ اوہ چاہندا ہے کہ پہلاں سروت۔ سمگری (مواد) تیار ہو جاوے باقی کم بعد وچ ہوندا رہے گا۔ کھوج دے ۳۲ویں انک (شمارے) وچ ڈاکٹر شہباز ملک ایس رسالے دے سفر ول اک مکمل جھات پا کے ویکھدا ہے اتے ایہہ پرکھن دی کوشش کردا ہے کہ ''کھوج'' جہاں مچیاں، لوڑاں، اکانکھیاواں (اندازیاں) اتے سنپادکی (ایڈیٹنگ) نیتی (اصل مقصد/ پالیسی) نوں لے کر تریا سی اوس اُپر کِناں کو پابند رہیا ہے اتے نال ایس گل دے ملنکن (تجزیے) ول رُچت (راغب) وی وکھائی دیندا ہے کہ ایس نے پاکستان وچ پنجابی ساہت (ادب) دی کھوج / پرکھ، آلوچنا (پرکھ) وچ کِناں کو حصہ پایا ہے؟ آتم وشلیشن (خود احتسابی) وچوں اوس نوں ایس گل دی تسلی ہوندی ہے کہ ''کھوج'' کِتے کِتے متھی ہوئی اکادمک منزل ول ودھ رہیا ہے اتے ایس دے من اچھت (من چاہے) نتیجے وی سامنے آونے شروع ہو گئے ہن۔

آخر تے ڈاکٹر شہباز ملک دی کھوج بارے سٹیاں دے روپ وچ کجھ گلاں کیتیاں جا سکدیاں ہن۔ سبھ توں پہلی ایہہ ہے کہ اوہ مول روپ وچ اک کھوج کار ہے۔ نویں لیکھک، نویاں رچناواں اتے نویاں ساہتک (ادبی) پرمپراواں (روایتاں) سنبدھت (جوے) تتھاں (سٹیاں) دی کھوج بھال اوس دا پہلا تے آخری عشق ہے۔ کھوج وچ ہی کج روپ وچ اوس دیاں آلوچنا تمک (تنقیدی) دھاراواں (سوچاں) چھپیاں ہوئیاں ہن۔ پنجاب یونیورسٹی لاہور دے پنجابی وبھاگ (شعبہ) وچ رہندیاں اوہ لگاتار بھارتی پنجابی وِدواناں (دانشوراں) دے سمپرک (رابطے) وچ رہیا۔ پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ توں اوس نے پنجابی پرویشکا دا امتحان وی پاس کیتا۔ اتے جنی روانی نال اوہ گورمکھی پڑھ تے لکھ سکدا ہے شاید ہی کوئی پاکستانی لکھ پڑھ سکدا ہووے۔ اوس دیاں کتاباں وچ بھارتی وِدواناں (دانشوراں) دیاں لکھتاں دے حوالے عام ہی مل جاندے ہن۔ اجیہا کر کے ڈاکٹر شہباز ملک بھارتی وِدواناں (دانشوراں) نال اک سنواد (باخبری) دا رشتہ وی قائم کرنا لوچدا ہے۔

☆☆☆

حوالے اتے ٹپیاں

ا۔ جنگنامہ پیر محمد کاہی، بھومیکا (دیباچہ)، پنا (صفحہ) ۱۵

۲۔ اوہی، پنا (صفحہ) ۳۲،۳۱

۳۔ نتارے، پنا (صفحہ) ۱۰،۹

۴۔ مولوی احمد یار: فکر تے فن، پنا (صفحہ) ۳۱-۳۰

(اتھا: نذیر احمد قریشی)

(بشکریہ: ماہنامہ پنجابی دنیا، پٹیالہ (بھارت) مئی ۲۰۰۶ء، ماہنامہ لہراں، لاہور، اکتوبر ۲۰۰۶ء)

پہلی گل

روپ رنگ (کھوج تے پرکھ) مجموعی پکھوں میری ۳۴ (چونتیویں) تے مقالیاں تے مضموناں دے مجموعیاں دے حوالے نال میری ٦ (چھیویں) کتاب اے۔ بیتی ادھی صدی وچ میں گھٹ وگھٹ ۳۰۰ (ترے) سو مقالے مضمون اڈو اڈ رسالیاں، اخباراں وچ لکھے تے چھاپے نیں۔ چھیماہی ''کھوج'' (شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی) دا بانی مدیر وی بنیا تے ۳۸ (اٹھتی) شمارے وی شائع کیتے۔ جہناں وچ قلمی نسخہ نمبر (۱۹۸۲ء) تے شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی دا سلور جوبلی نمبر (۱۹۹۵ء) وی شامل نیں۔ اک کتاب گلاں ڈاکٹر شہباز دیاں (انٹرویو) جس ڈاکٹر شہباز ملک، وچ ''شہباز نامہ'' (آپ لکھی جیونی نامکمل) وی تے مولوی احمد یار: فکر تے فن، وے سرناویں تے کھوج لیکھ لکھ کے پاکستان وچ پنجابی دی پہلی ڈاکٹریٹ وی حاصل کرن دا اعزاز ملیا۔ پھیر ایہہ کہ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی وچ پہلا باقاعدہ لیکچرار (۱۹۷٦ء) بن کے اگوں اولیت حاصل کردا پہلا پروفیسر (گریڈ: ۲۰) بنیا۔ گھٹ وگھٹ ۱۸ ورھے شعبہ پنجابی دی سربراہی دا شرف ملیا ایہہ سبھ کجھ اللہ تعالیٰ دی توفیق نال ہویا۔

جس ڈاکٹر شہباز ملک: پراگا: اتوں (۱۵ اکتوبر ۱۹۹۲ء توں جون ۲۰۰۳ء) دا چھپنا میرے پنجابی زبان تے ادب بارے کیتے کم دی سلاہنا اے (ایس دے نظم تے نثر دے دو انتخاب ۲۰۰۸ء وی چھپ چکے نیں)۔ میری شخصیت تے فن بارے دو کتاباں، پنجابی ادب تے ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۲ء تے ڈاکٹر شہباز ملک (فن تے شخصیت) ۱۹۹۳ء وی چھاپے چڑھ چکیاں نیں جدوں کہ واصف بذیانوی ولوں دو کتاباں، ڈاکٹر شہباز ملک سی حرفی، ۱۹۹۲ء تے، شمار اعزازاں دے ۲۰۰۲ء وی شائع ہوئیاں۔ پنجابی زبان تے ادب واسطے میریاں ادھی صدی دیاں خدمتاں نوں منکھ رکھ کے صدر اسلامی جمہوریہ پاکستان ولوں صدارتی اعزاز برائے حُسن کارکردگی ۲۰۰۳ء وی ملیا۔

ایہہ سب اللہ تعالیٰ دی کرم نوازی اے۔ میں ہمیشہ اللہ تعالیٰ کولوں چنگا کم کرن دی توفیق منگی اے جو منگیا اے اللہ تعالیٰ دی ذات بابرکات کولوں منگیا اے۔ ۲۰۰۷ء وچ حج بیت اللہ شریف ادا کرن دے بعد مدینے شریف نبی آخرالزمان سرور کائنات، فخر موجودات حضرت محمد

صلی اللہ علیہ وسلم دے روضے مبارک تے حاضری ویلے نعتیہ سلام لکھ کے پیش کیتا عاجزی نال حضور پُر نور ﷺ توں شفاعت دا طلبگار ہویا:

ے میں عاجز آں شہباز بندہ نمانا
میں عملوں نمانا تے کرموں نتانا
شفاعت تہاڈی دا طالب نمانا
تُساں نظر کرنی تاں جنت نوں جانا

نال ای عاجزی نال اللہ تبارک وتعالیٰ کولوں اپنے پیارے حبیب نبی پاک حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دے روضے دی برکت صدقے اپنے لکھے حرفاں دی وقعت وچ وادھے دا ترلا وی پایا:

ے نبی پاک عالی دے روضے دی برکت
میرے لکھے حرفاں دی ودھ جائے وقعت

(مدینہ شریف ۹-جنوری ۲۰۰۸ء)

میرا ایمان اے کہ انسان دے ہر چنگا کم کرن دی توفیق اللہ تبارک وتعالیٰ دیندا اے تے کیتے کم نوں عزت، وقعت تے توقیر وی اللہ تبارک وتعالیٰ دی کرم نوازی نال ملدی اے۔ ایس لئی توفیق اللہ تعالیٰ کولوں منگدیاں رہنا چاہیدا اے تے عزت، وقعت تے توقیر ملن تے اللہ تبارک وتعالیٰ دا شکرگزار ہونا چاہیدا اے۔

اپنی حیاتی دے پچھوکڑ ول جھاتی پاناں آں تے اپنے لکھن پڑھن ول آون بارے سکول پڑھدیاں اپنے اٹھویں جماعت وچ اردو دے مضمون وچ اوّل آون ول دھیان جاندا اے۔ نویں دسویں وچ آیا تے اٹھویں وچ اردو دے مضمون وچ اوّل آون پاروں استاداں نے بزمِ ادب وچ حصہ لین لئی پریریا، ایس دے پھل سروپ میں نظماں، نعتاں، لطیفے سناندا۔ حوصلہ ودھیا تے کوئی نکا جیہا سکِٹ (Skit) جوڑ کے کرداراں دے روپ وچ پیش کر دیندا، مکالمے عام کر کے پرچیاں اُتے لکھ کے منڈیاں نوں ونڈ دیندا اِنج میٹرک کرن توں پہلاں ای غیر نصابی (ادبی) سرگرمیاں وچ حصہ لینا شروع کر دتا سی۔ ایسے حوالے نال غیر نصابی (ادبی، علمی) کتاباں پڑھن دا چسکا وی پے گیا۔

میٹرک کر کے سکولوں وہلا ہویا تے نال ای ماڑی جیہی نوکری مل گئی۔ بوجھا وی کتاباں خریدن جوگا ہو گیا۔ مینوں یاد اے کہ ایسے دور وچ ای مینوں اپنی ذاتی لائبریری بنان دا شوق ہویا تے سچی گل ایہہ اے کہ میری موجودہ وڈی ذاتی لائبریری دا مُڈھ اوسے دور (۱۹۵۵-۵۶ء) وچ ای بجھا۔ ایہہ لائبریری میری عمر، تعلیم، آمدنی تے حیثیت دے نال نال چنگے توں چنگا روپ اختیار کردی

گئی تے اج اللہ تعالیٰ دے فضل تے کرم نال ہزاراں دی گنتی نال اہم نادر نایاب کتاباں دی باقاعدہ کیٹا لاگ والی ذاتی لائبریری بن چکی اے۔ اک ایہدا حصہ قلمی نسخیاں تے میرے ول آئے ذاتی خطاں دا وی اے، قلمی نسخے تے اینے زیادہ نہیں پر میرے ول آئے ذاتی خطوط، نوں نمبر لگیاں چوداں (۱۴) جلداں میرے واسطے انتاں دا قیمتی سرمایہ نیں ایہناں وچ خط نمبرا، ۱۱-جولائی ۱۹۵۷ء دا اے تے خط نمبر۳ محمد آصف خان دا ۱۰-جون ۱۹۵۸ء دا اے، خطاں دا سلسلہ اج تیکر جاری اے۔ ایہناں نوں باقاعدہ نمبر لا کے کیٹا لاگ کیتا جاندا اے ایہناں خطاں وچ خاص کر کے پنجابی زبان تے ادب نال جُڑیاں اہم شخصیتاں دے خط وی نیں پڑھن والیاں دی دلچسپی واسطے ایہناں وچوں صرف دس ملکی تے دس غیر ملکی اوہناں شخصیتاں دے ناں درج کر رہیا آں جیہڑیاں اج ساڈے وچ نہیں:

ملکی شخصیتاں

(۱) ڈاکٹر فقیر محمد فقیر	(۲) محمد آصف خان	(۳) شریف کنجاہی
(۴) دائم اقبال دائم	(۵) اشفاق احمد	(۶) سجاد حیدر
(۷) عین الحق فرید کوٹی	(۸) ڈاکٹر محمد اسلم رانا	(۹) اقبال صلاح الدین
(۱۰) سرفراز حسین قاضی		

غیر ملکی شخصیتاں (بھارت)

(۱) پروفیسر پریتم سنگھ	(۲) ڈاکٹر پیار سنگھ	(۳) ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ
(۴) ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ	(۵) ششیر سنگھ اشوک	(۶) پیارا سنگھ داتا
(۷) ڈاکٹر سادھو سنگھ ہمدرد	(۸) درشن سنگھ آوارہ	(۹) ڈاکٹر پرمندر سنگھ
(۱۰) ڈاکٹر مان سنگھ (امرت)		

زندہ شخصیتاں نوں رب تعالیٰ لمی حیاتی تے صحت دیوے جیہڑے خط اوہناں لکھے محفوظ ہوئے اگوں وی ایہو ارادہ اے۔ میری ایہہ ذاتی لائبریری ہمیش میرے گھر دا اہم حصہ ہوندا اے۔ میرے آبائی مکان سلطان پورے توں ٹر کے کرائے دے مکان ویسٹ ووڈ کالونی ایہہ لائبریری اٹھویں تھاں آئی اے لائبریری بارے اینی گل دس دینی مناسب اے کہ مینوں پنجابی زبان تے ادب بارے کسے وی موضوع اُتے کم کرن لگیاں ہور کسے لائبریری وچ جان دی گھٹ ای لوڑ پیندی اے۔

گل ہو رہی سی میرے شروع دے دور دی کہ کتاباں خریدن پڑھن تے اپنی ذاتی لائبریری بنان دے شوق دی، کتاباں پڑھدیاں پڑھدیاں آپ وی لکھن دا شوق پنگریا، کجھ لکھتاں اوس دور دے رسالیاں وچ چھپن نال حوصلہ ودھیا مڈھلیاں لکھتاں لاہور دے اردو رسالے ماہنامہ ''چودھویں صدی'' تے ماہنامہ ''پنجابی'' (ایڈیٹر: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر) وچ چھپیاں–۱۹۵۸ء وچ اکھان، اکٹھے کرن دا اعلان کیتا۔ ۱۹۵۹ء وچ امتحان فاضل پنجابی پاس کرن توں بعد دو سال (۶۱–۱۹۶۰ء) پنجابی پڑھائی، پھیر چھڈ کے تصنیف تالیف وچ رجھ گیا۔ کتاباں پدھرے راہ (۱۹۶۱ء) چانن (۱۹۶۲ء) اجوکی کہانی (۱۹۶۲ء) سوکھے پینڈے (۱۹۶۲ء) تے راہے راہ (۱۹۶۳ء) چھپ گئیاں۔

ڈاکٹر سید اختر حسین اختر، جیہڑے پچھلے ۴۰ وریاں توں ماہنامہ ''لہراں'' لاہور مسلسل شائع کر رہے نیں اپنے اک مضمون وچ اوس دور دیاں یاداں تازیاں کردیاں لکھیا اے:

''ماڈرن ڈگری کالج (لاہور) جنوری ۱۹۶۲ء وچ چلایا ...... اوہناں دناں وچ شہباز ملک ہوراں دیاں درسی تے علمی ادبی کتاباں پدھرے راہ، چانن، سوکھے پینڈے تے راہے راہ، پڑھ کے میتوں فاضل پنجابی پڑھاون وچ بڑا سوکھ ہویا تے اج میں اوہناں (شہباز ملک) نوں اپنا پنجابی زبان دا پہلا استاد مناں (پنجابی ادب تے ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۳۰)''

بعد وچ اختر شاہ ہوراں نے میری (ڈاکٹر شہباز ملک) دی نگرانی وچ پنجابی واراں بارے ڈاکٹریٹ کر کے پکی پکی دی شاگردی اختیار کیتی۔

اوس دور وچ جس کتاب توں ڈاکٹر سید اختر حسین اختر ہوراں نوں زیادہ مدد ملی ایہہ ''چانن'' (۱۹۶۲ء) سی جیہڑی علمی، ادبی، سماجی، دینی مضموناں دا مجموعہ اے۔ ایس کتاب نوں پنجابی زبان تے ادب بارے کھوج پرکھ دا کم کرن والے سٹھ (۶۰) دے دہاکے دے پنجابی ادب دی کھوج پرکھ دا اہم حصہ متھ کے ایس دا ذکر ضروری خیال کردے نیں۔ (حوالے واسطے پاکستانی پنجابی ادب دیاں تاریخاں تذکرے تے ایس دور اُتے مکمل ہوئے پنجاب یونیورسٹی دے ڈاکٹریٹ دی پدھر دے تحقیقی مقالے ویکھے جاسکدے نیں)۔

اتھے مناسب جاپدا اے کہ بھارت وچ چھپن والی اک کتاب ''پاکستانی پنجابی ساہت، اک پریچے، اک جائزہ ۱۹۹۶ء (ڈاکٹر گورچرن سنگھ مہتہ) دا ذکر کیتا جاوے جس وچ لکھاری نے سٹھ (۱۹۶۰ء) دے دہاکے وچ پنجابی کھوج تے پرکھ دیاں دو کتاباں شریف کنجاہی دی جھاتیاں (۱۹۶۰ء)

تے شہباز ملک دی ''چانن'' ۱۹۶۲ء دا ذکر کیتا اے۔ اوہ لکھدے نیں:

''چانن وچ (ڈاکٹر) شہباز ملک نے سماجی، مذہبی تے عام واقفی دے مضموناں توں چھٹ پنجابی زبان دا نواں ادب، پنجابی کہانی، پنجابی شاعری وچ تصوف، صوفیاں دی شاعری وچ خواجہ فرید دا حصہ، پنجابی لوک گیت تے اوہناں دیاں مثالاں، میاں محمد بخش تے اوہدی شاعری، پنجابی ڈرامہ آدی (وغیرہ) سرناویں ہیٹھ مضموناں نوں لیا ہے''۔ (ص ۱۳۴) (گورمکھی)

''چانن'' (۱۹۶۲ء) وچ دے مضموناں دے سرناویاں اُتے گوہ کیتا جاوے تے ایہہ گل نتر دی اے کہ ایہہ موضوع نہ ز رے اوس ویلے سگوں اج تیکر پنجابی زبان تے ادب وچ اہم گنے جاندے رہے نیں۔ میں آپ بیتے عرصے وچ ایہناں ای موضوعاں تے ایہناں نال لگدے موضوعاں نوں اگوں وشال ڈھنگ نال اپنا کے نویں نویں موضوع کڈھے تے اوہناں اُتے اتناں دی محنت کر کے مضموناں تے مقالیاں دے روپ وچ پنجابی ادب دے بھنڈار وچ اپنا حصہ پایا تے ایہہ سلسلہ اجے تیکر جاری اے۔

ہتھلی کتاب ''روپ رنگ'' (کھوج تے پرکھ) وچ پروفیسر ڈاکٹر دھرم سنگھ، ننگھی (چیرمین) پنجابی ادھین و بھاگ، گورو نانک دیو یونیورسٹی، امرتسر (بھارت) دا اک مضمون، ڈاکٹر شہباز ملک دی کھوج سادھنا (جتن)، اوہناں دے شکریے نال دیباچے وجھوں شامل کیتا جا رہیا اے۔ ایس مضمون وچ پروفیسر ہوراں میرے پنجابی زبان تے ادب بارے کھوج تے پرکھ دے حوالے نال کیتے کل، کم نوں ستاں حصیاں وچ ونڈیا اے:

(۱) تحریک پاکستان تے پنجابی ادب
(۲) ساہت (ادبی) اتہاس (تاریخ) تے تذکرے
(۳) سنپادن (تدوین) اتھوا (یعنی) سودھکاری
(۴) بھاشا وگیان (لسانیات)
(۵) لوک ساہت (ادب)
(۶) پستک سُوچی (کتاب واقفی)
(۷) کھوج اتے آلوچنا تمک (تنقیدی) لیکھاں دے سنگرہ (مجموعے)

روپ رنگ (کھوج تے پرکھ) دا جوڑ میل ستویں حصے (کھوج اتے آلوچنا تمک (تنقیدی) لیکھاں دے سنگرہ (مجموعے) نال اے۔ پروفیسر ڈاکٹر دھرم سنگھ ہوراں ایس حصے وچ ایس حوالے

دی میری کتاب نتارے (۱۹۷۹ء) دا ای نتارا کیتا اے تے میرے تنقیدی کم ول اُچیچی جھات ای پائی اے۔ اوہناں نے ایہہ لیکھ کیوں جے میری کھوج سادھنا (جتن) بارے لکھیا اے ایس کر کے اوہناں میری پرکھ (آلوچنا) نوں ودھیرے کر کے پرکھاو۔ وادی (تاثراتی) قرار دے کے بوہتا میری کھوج سادھنا ول ای دھیان رکھیا اے، لکھدے نیں:

"ڈاکٹر شہباز ملک مُڈھلے روپ وچ اک کھوج کار ہے نویں لیکھک
نویاں رچناواں اتے نویاں ساہتک (ادبی) پرمپراواں (روائتاں) سمدھت
(مُجوے) تھاں (بیتیاں) دی کھوج بھال اوس دا پہلا تے آخری عشق ہے"

نتارے (۱۹۷۹ء) توں بعد کھوج پرکھ دے مقالیاں، مضموناں دے میرے تن مجموعے چھپے۔ گویڑ ۱۹۸۵ (۲۳۲ص) نویں ورقے (۱)- ۱۹۸۸ء (۱۳۶ص) تے وچار ۱۹۹۲ء (۳۳۶ص) تے چوتھا مجموعہ پڑھنہاراں دے ہتھ وچ اے "روپ رنگ" (کھوج تے پرکھ)۔

گویڑ وچ کل ۳۵ مقالے، مضمون شامل نیں جہناں وچوں پنجابی ادب اُتے اسلامی اثر، پنجابی ادب وچ ساڈا قومی مہاندرا، پاکستانی پنجابی ادب دی کھوج تے پرکھ دے سرکڈھویں مہاڑ ۱۹۴۷ء توں ۱۹۸۳ء تیکر، پاکستانی پنجابی ادب دے دس ورھے ۱۹۷۱ء توں ۱۹۸۱ء (ایہہ مقالہ میں کیندری پنجابی لیکھک سبھا دے سلور جوبلی سماگم جالندھر (بھارت) وچ ۱۹۸۱ء نوں خود جا کے پڑھیا)۔ خاص اہمیت رکھن والے نیں۔

نویں ورقے (۱) اصل وچ اوہناں لکھاریاں بارے مضمون نیں (پہلا پراگا) جہناں دیاں لکھتاں تے موجود نیں پر پنجابی ادب دیاں تاریخاں تذکریاں وچ یاں تے ایہناں دا ذکر نہیں یاں برائے نام ذکر اے۔ ایس پراگے وچ ۳۰ لکھاری نیں (ایس قسم دا ودھیرا مواد اجے وی میرے کول ہور موجود اے)۔

کتاب "وچار" وچ کھوج- پرکھ دے ۱۹ مقالے مضمون شامل نیں جہناں وچوں پنجابی زبان تے ادب دی پاکستانی زباناں تے ادب نال سانجھ (ایہہ مقالہ خاص طور تے قومی یکجہتی دے جذبے نال لکھیا گیا) اک مقالہ پنجابی دی پرانی عدالتی تے دفتری نثر، پٹے، فوجداری دفعاں، خط اے جیہڑا مستند حوالیاں نال بڑی گھالنا گھالن لکھیا گیا۔ ایس مقالے دا آخری حصہ مہارانی جنداں دے دو خطاں بارے اے جیہڑے شاہی قلعے دی سکھ گیلری توں حاصل کر کے پہلی وار چھاپے چاڑھے گئے۔ نال مہارانی جنداں بارے بھرویں جانکاری دے نال جہناں ول ایہہ خط لکھے گئے جان لارنس تے فریڈرک کری، ایہناں بارے وی دستاویز نال بھرویں جانکاری دتی اے ایہہ پورا مقالہ پنجابی دی

قدیم نثر بارے ودھیرے انکشافاں والا اے۔ میری عادت اے کہ جیہڑا موضوع اپنی کھوج واسطے چُندا آں اوہدے اُتے کم کرن توں بعد وی ہور جانکاری حاصل کرن ول رُچت رہندا آں "مولوی احمد یار۔ فکر دے فن" بارے ڈاکٹریٹ (۱۹۸۳ء) کرن توں بعد وی میں اوس دیاں کئی ہور کتاباں لبھ کے سامنے لیاندیاں، اوہناں وچوں ای اک "شجرہ طوبیٰ" دی سی ایس دا قلمی نسخہ محترم قاضی تنویر وارث وارثی، پنڈ سگھوئی ضلع جہلم دی ملکیت سی جہناں نے اصل نسخہ عنایت فرمایا جیہڑا مقالہ لکھن دے بعد اوہناں نوں واپس کر دتا گیا، ایس موضوع اُتے اج تیکر ایہہ کلا مقالہ اے، ودھیری اہمیت رکھدا اے تے ایہہ وی کتاب "وچار" دا حصہ اے۔ انج ای اپنی کھوجکاری واسطے اپنائے موضوع "پاکستان دی تحریک تے پنجابی لکھاری" دے حوالے نال دو نویں لکھاری غلام احمد کاتب نوشاہی تے شیر افضل جعفری لبھے "وچار" وچ آزادی دے ایہناں مجاہد لکھاریاں بارے دو مضمون شامل نیں۔

ہتھلی کتاب 'روپ رنگ' (کھوج تے پرکھ) وچ کل ۲۵ مقالے، مضمون شامل نیں۔ ایہناں دا روپ رنگ کتے کھوج والا اے تے کتے پرکھ والا۔ اپنے مستقل اپنائے موضوع "پاکستان دی تحریک تے پنجابی لکھاری" بارے ایس نویں کتاب وچ اک بھرواں مقالہ شامل کیتا اے جس وچ آزادی دے تن ہور مجاہد لکھاریاں مولوی محمد شریف، خلیفہ امام الدین بقا جالندھری تے افتخار احمد شیخ دا اضافہ اے۔ روپ رنگ (کھوج تے پرکھ) وچ دوجا اہم مقالہ پنجابی ادب وچ اقبال شناسی اے۔ ایہہ مقالہ انٹرنیشنل اقبال کانفرنس ۲۰۰۳ء وچ پڑھے گئے اردو مقالے دا پنجابی ترجمہ اے۔ تیجا مقالہ پاکستان وچ آیا بھچال (۲۰۰۵ء) تے پنجابی شاعری، شاید ایس موضوع اُتے لکھیا پنجابی ادب دی تاریخ وچ اوس ویلے تیکر کلا ای سی ایہہ بھچال دے ات نیڑے دے زمانے وچ لکھیا تے چھپیا۔ ایس حوالے نال ایہہ ودھیرا اہم اے تے پنجابی ادب دی تاریخ واسطے اہم سامگری اے۔ پنجابی شاعری وچ تصوف ہمیش میری دلچسپی دا موضوع رہیا اے۔ کھوج تے پرکھ دے میرے سارے مجموعیاں وچ ایس بارے مضمون مقالے موجود نیں پر ہر مضمون مقالے دا اپنا وکھرا روپ رنگ اے، ہتھلی کتاب وچ وی بابا فرید گنج شکرؒ توں لے کے خواجہ غلام فرید تیکر سارے اہم صوفی شاعراں بارے مضمون شامل نیں۔ ایس توں اڈ پنجابی داستاناں وچوں مرزا صاحباں (پیلو) ہیر (سید وارث شاہ) سسی (ہاشم) تے سیف الملوک (میاں محمد بخش) دی شامل اہم مضمون نیں نویں شاعری تے نثر نگاراں وچوں جہناں اہم شاعراں تے نثر نگاراں بارے لکھیا جانا چاہیدا اے لکھیا اے تے کتاب وچ شامل کیتا اے۔ پنجابی دا لوک ادب وی شروع توں میری دلچسپی دا موضوع رہیا اے۔ پنجابی اکھاناں اُتے میں گھٹ وگھٹ ۳۶ ورھے کھوج کیتی اے ایس بارے میریاں اک توں ودھ کتاباں چھپ چکیاں نیں سب توں اہم "ساڈے اکھان" دا ۲۰۰۴ء دا ایڈیشن اے جس وچ اٹھ

ہزار اکھان تے اوہناں دا ویروا درج اے، لوک گیتاں اُتے میری کتاب چانن (۱۹۶۲ء) وچ وی مضمون شامل اے۔ گویڑ (۱۹۸۵ء) وچ دو مضمون ''وچار'' (۱۹۹۳ء) وچ وی دو مضمون شامل نیں جدوں کہ ہتھلی کتاب ''روپ رنگ'' (کھوج تے پرکھ) وچ دو بھرویں مقالے شامل کیتے نیں۔ ایہہ مقالے پچھلیاں ساریاں مضموناں نالوں وڈے وی نیں تے مختلف رنگ دے وی نیں خاص طور تے ''رساں تے ریتاں دے پنجابی لوک گیت'' مقالے وچ گیتاں دے نال نال رساں تے ریتاں نوں ویروے نال بیان کیتا اے۔

اخیر تے 'روپ رنگ' (کھوج تے پرکھ) وچ شامل دو اہم مقالیاں دا ذکر وستھار نال کر چاہنا آں پہلا 'پنجابی زبان دا رسم الخظ املاء، رموز اوقاف تے ہندسے' تے دوسرا پاکستانی پنجابی ادب دے پنجاہ سال (۲۰۰۰ء جھکر - اک جھات) اے ایہہ گلے اصل وچ پوری پوری کتاب دا موضوع نیں پر ایتھے ایہناں نوں کسے حد توڑی کج کے بیان کرن دا چارا کیتا گیا اے۔ پہلے مقالے 'پنجابی زبان دا رسم الخظ املاء، رموز اوقاف تے ہندسے، دے نزول دا کارن پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر لاہور دا اوہ اکٹھ اے جیہوا بلایا تے رسم الخط تے املاء بارے لوکائی دی رائے لین واسطے سی پر اوتھے سعید کریم نے اپنے گھڑے رسم الخط تے املاء دا تماشا رچا دتا، ایہہ رسم الخط تے املاء ایدوں پہلاں کئی وار رد ہو چکے سن چنانچہ ایس اکٹھ وچ ایس نوں پھیر رد کر دتا گیا۔ ایدوں مگروں پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر (پلاک) نے پنجابی رسم الخط تے املاء واسطے ڈھیر سارے سوجھواناں (بلکہ بعض اخباراں دے ایڈیٹراں) نوں ایس بارے تجویزاں گھلن لئی خط لکھے۔

اصل گل ایہہ اے کہ لسانیات اک سائنس ورگا مضمون اے ہر بندہ ایس دا جانوں نہیں ہو سکدا ایس کر کے پنجابی زبان تے ادب دے کجھ سینئر لکھاریاں تے پنجابی لسانیات دے مضمون نوں کسے حد جھکر جانن والیاں دی پریرنا تے روزانہ 'خبراں' لاہور نے ۸- ستمبر ۲۰۰۶ء ''خبراں'' دے سیمینار ہال وچ اک مذاکرے دا پربندھ کیتا موضوع ''پنجابی واسطے کیہڑا رسم الخط تے املاء'' سی ایس دے پربندھی بیراجی (نمائندہ خبراں) سن صدارت: ڈاکٹر شہباز ملک (راقم) دی اچیچے پروہنے شفقت تنویر مرزا سن ایس اہم اکٹھ وچ سید سبط الحسن ضیغم، سعید کریم (کریمی لپی والے) پروفیسر شفیق بٹ (نمائندہ سجاگ) ڈاکٹر شائستہ نزہت (ڈائریکٹر پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر لاہور) ڈاکٹر محمد یونس احقر، اخلاق عاطف (نمائندہ سویر) سلیم کاشر، ارشد اقبال ارشد (نمائندہ ماہنامہ لکھاری) اعظم سلطان سہروردی وغیرہ توں اڈ بھرے ہوئے ہال دے لکھاریاں نے شرکت کیتی۔ مذاکرے وچ پنجابی واسطے کیہڑا رسم الخظ، فارسی رسم الخظ (شاہ مکھی) تے املاء بارے کھل کے

گلاں ہوئیاں آخر تے فیصلہ ہویا کہ پاکستانی پنجابی زبان واسطے فارسی رسم الخظ (شاہ مکھی) تے روزانہ ''خبراں'' لاہور، پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ تے پنجاب یونیورسٹی (لاہور) دیاں پنجابی نصاب دیاں کتاباں تے شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی دے رسالہ ''کھوج'' دی املاء معیاری اے۔ اخباراں وچ ایس سیمینار دیاں خبراں وی چھپ گئیاں۔ ایس مذاکرے توں مینوں ایہہ پریرنا ملی کہ ایس موضوع اُتے بھرواں مقالہ لکھیا جاوے ایس لئی میں، پنجابی زبان دا رسم الخظ، املاء، رموز اوقاف تے ہندسے، سرناویں نال اک بھرواں مقالہ لکھیا جیہڑا چھمائی ''لکھ'' لاہور نے اپنے جولائی- دسمبر ۲۰۰۶ء (ص ۵ توں ۲۹) دے شمارے وچ چھاپ دتا۔ روزانہ ''خبراں'' لاہور نے ایہہ مقالہ قسط وار اپنے اخبار وچ وی چھاپیا، مقالہ ودھیرا سلاہیا گیا۔

مقالہ ''پنجابی زبان دا رسم الخظ، املاء، رموز اوقاف تے ہندسے'' خالصتاً علمی ادبی حوالے دا مقالہ اے ۱۹۷۷ء توں لے کے اج توڑی لسانیات تے پنجابی لسانیات، میری دلچسپی دا موضوع رہیا اے۔ ایہہ مضمون میں پنجابی ایم-اے دے پدھر تے وی پڑھایا اے تے پاکستان وچ ایس موضوع اُتے سب توں پہلی پنجابی کتاب ''پنجابی لسانیات (۱۹۷۷ء) میری ای چھپی سی جس تے پاکستان رائٹرز گلڈ تے پنجاب یونیورسٹی نے مینوں انعاماں نال نوازیا ایس دے ہُن جھکر تن ایڈیشن ۱۹۷۷ء، ۱۹۸۹ء، ۱۹۹۶ء چھپ چکے نیں۔ روپ رنگ (کھوج تے پرکھ) وچ ایہہ مقالہ ایس جذبے تے آس نال شامل کیتا گیا اے کہ ایس توں لسانیات تے پنجابی لسانیات نال جوڑ میل رکھن والے سنجیدہ سوجھوان گوہ نال پڑھن گے تے مثبت تجویزاں سامنے لیاؤن گے۔

پاکستان وچ پنجابی زبان واسطے کیہڑا رسم الخظ اپنایا جائے میری جاچے ایس اُتے تے ہُن دو راواں نہیں ہو سکدیاں کہ عربی، فارسی توں اپجیا فارسی رسم الخظ (شاہ مکھی) جس نوں اردو والیاں اپنایا ایہو پنجابی دا اصل رسم الخظ اے۔ ایہہ ہُن ہر پدھر تے فیصلہ ہو چکیا ہے کہ اساں ایہہ اپنا لیا اے کیوں جے پچھلے اٹھ- نو سو ورہیاں توں ای ایہو رسم الخظ اپنایا ہویا اے ساڈا سارا ادبی ورثہ ایسے رسم الخظ وچ محفوظ اے۔ رہی پنجابی املاء توں ہور بہتر بنان دی گل تے ادبی علمی موضوعاں اُتے گل بات کرن دے دروازے کھلے رہنے چاہیدے نیں۔

دوجا اہم مقالہ 'پاکستانی پنجابی ادب دے پنجاہ سال (۲۰۰۰ء تیکر -اک جھات) اے۔ پنجابی ادبی جائزے میرا من پسند موضوع رہیا اے۔ ہیتے گھٹ وگھٹ تریہہ، پینتی ورہیاں وچ ایس موضوع اُتے میں ودھیرا لکھیا تے چھاپیا۔ میری کتاب 'منہ آئی گل' (۱۹۷۶ء) پاکستان بک سنٹر، لاہور دے اک اکٹھ وچ پڑھے مقالے توں کتابی روپ وچ آئی۔ میری کتاب 'پنجابی ادبی جائزے' (۱۹۸۹ء) سال بہ سال لکھے جائزیاں دا مجموعہ اے جس تے پنجاب حکومت ولوں انعام دی ملیا۔

ریڈیو پروگراماں وچ پچھے ورھے دے پنجابی ادب دا جائزہ لین دا اجے وی موقع ملیا رہندا اے۔ ہتھلی کتاب رُوپ رنگ (کھوج تے پرکھ) وچ شامل مقالے دا آکار ادھی صدی جِنّا وَدھا دتا گیا اے۔ سوڑے آکار دے باوجود ایس نوں نہ تذکرہ آکھیا جا سکدا اے تے نہ ای تاریخ، بس ادھی صدی دے پنجابی ادب دا مختصر جائزہ لین دی کوشش کیتی اے۔ ایس نوں رسم الخط والے مقالے نال رلا کے پڑھن نال ویہویں صدی جِنّا دے پنجابی زبان تے ادب دے روپ رنگ دا گوڑا ناتا سوکھا ہو سکدا اے۔

اخیر تے میں ڈاکٹر لیاقت علی خان نیازی، ڈائریکٹر جنرل پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگوئج آرٹ اینڈ کلچر، لاہور دا ممنون آں کہ اوہناں "روپ رنگ" (کھوج تے پرکھ) دی اشاعت نوں ممکن بنایا اوہ جدوں دے ایس ادارے وچ آئے نیں ایہہ ادارہ اپنے اصلی مقصداں ول ٹُر پیا اے۔ ایہناں گزارشاں نال "روپ رنگ" (کھوج تے پرکھ) عاجزی نال پیش اے ایس دعاء نال کہ اللہ تعالیٰ مینوں پنجابی زبان تے ادب دی سیوا کرن دی توفیق تے ہمت دتی رکھے۔ آمین۔

مورخہ ۲۱-جنوری ۲۰۰۹ء

ڈاکٹر شہباز ملک
(صدارتی اعزاز برائے حُسن کارکردگی)
(سابق پروفیسر، چیئرمین)
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

پنجابی زبان دا رسم الخط، املاء، رموز اوقاف تے ہندسے

پنجابی زبان دا موجودہ رُوپ سروپ گھٹ وگھٹ اک ہزار سال پرانا اے، ایس عرصے وچ انتاں دا ادب رچیا گیا۔ کجھ محفوظ ہو گیا، کجھ اجے وی اپنے کے کولبس دی اُڈیک وچ اے۔ جو موجود اے ایہدے اُتے مان کیتا جا سکدا اے۔ اک گویڑ موجب دنیا بھر وچ، پنجابی بولن والیاں دی گنتی ۱۲ کروڑ دے نیڑے تیڑے اپڑ چکی اے تے ایہہ زبان ہُن دُنیا دیاں زباناں وچ ستویں اٹھویں نمبر اُتے آ چکی اے۔ ایہدے بولن والیاں دی سب توں ودھ گنتی پاکستان وچ اے۔ پر پاکستان توں باہر ہُن بھارت تے دنیا دے دوجے ڈھیرے دوجے ملکاں وچ رہندے پنجابیاں دے دلاں دیاں اُلیلاں دے اظہار دا موثر ذریعہ اے۔

ماضی وچ بھانویں ایس نوں سرکاری زباں دا درجہ نہیں دتا گیا تاں وی ایہہ نسلو نسلی اگے وَدھدی اپنے سدا بہار پھلاں ورگے ادب نال اگے وَدھدی رہی اے۔ پاکستان وچ جدوں دا پنجابی نوں اکا دُکا حوالہ ملیا اے ایس دے لسانیاتی پہلوواں اُتے گوہ خیال کرن دی رفتار تیز ہو گئی اے۔ ایہدے رسم الخط (Script) تے ایہدے نال جُڑے دوجے انگاں اُتے سنجیدگی نال دھیان دین تے وچار کرن دا سلسلہ چل پیا اے۔ پنجابی دے تعلیم وچ (اک حد تیکر) شامل ہون تے کمپیوٹر پاروں پاکستان وچ پنجابی کتاباں دے چھپن دی گنتی وی اج توں ویہہ پنجھی ورھے پہلاں توں دونی ہو گئی اے۔ روزانہ اخباراں دے نکلن نال جتھے ایہدی مقبولیت ودھی اے اوتھے ایہدے لسانیاتی انگاں ول وی گوہ کیتا جان ڈیہہ پیا اے۔

پچھے جہے لاہور دے اک پنجابی روزنامے "خبراں" ولوں، پنجابی زبان دے سکرپٹ دی ترقی تے روزنامہ "خبراں" دا کردار، بارے اک مباحثہ ہویا، جس وچ پنجابی زبان تے ادب نال جُڑے کجھ پرانے تے نویں سوجھواناں نے شرکت کیتی۔ ایہناں ای دِناں وچ حکومت پنجاب ولوں بنائے پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر دے بورڈ آف گورنرز دے اک اجلاس وچ پنجابی زبان دے سکرپٹ (رسم

الخط) نوں حتمی روپ دین واسطے عملی قدم چکن اُتے زور دتا گیا۔ چنانچہ انسٹیٹیوٹ ولوں کجھ سوجھواناں نوں پنجابی سکرپٹ بارے اپنیاں تجویزاں گھلن دا سدا دتا گیا۔

''خبراں'' دے مباحثے وچ پنجابی سکرپٹ (رسم الخط تے املاء) بارے کھل کے گلاں ہوئیاں۔ ایس مباحثے وچ رلتی سن: ڈاکٹر یونس احقر، ڈاکٹر شائستہ نزہت، سید سبط الحسن ضیغم، سلیم کاشر، سعید کریم، اخلاق عاطف، پروفیسر شفیق بٹ تے اعظم سلطان سہروردی وغیرہ ایہناں توں اڈ شفقت تنویر مرزا (اُنیچ پروہنے)، ڈاکٹر شہباز ملک (صدر) تے بیراجی (پربندھی) سن۔ ایس مباحثے دی کل کارروائی نوں ریکارڈ کیتا گیا جس دے کجھ حصے روزانہ ''خبراں'' وچ رپورٹ ہوئے۔

شفقت تنویر مرزا نے آکھیا ''عرصے توں وارث شاہ دی ہیر تے میاں محمد بخش دی سیف الملوک پڑھی جا رہی اے فیر سکرپٹ نوں ہور سوکھا آؤکھا کرن دی کیہ لوڑ اے؟ ساڈے کول اک سکرپٹ (فارسی رسم الخط) موجود اے تے سانوں ایس عمارت نوں ڈھاؤن دی کوئی لوڑ نہیں۔'' سید سبط الحسن ضیغم نے فارسی رسم الخط نوں مکمل آکھیا تے سعید کریم دی گھڑی لپی دی کھلی مخالفت کیتی۔ یاد رہے کہ ایدوں پہلاں روزنامہ ''خبراں'' لاہور دے خاص مضمون وچ سید سبط الحسن ضیغم نے ایہہ گل لکھی سی ''بابا فرید توں لے کے خواجہ فرید تے میاں محمد صاحب نے جہڑی لپی اپنائی اوہ سکرپٹ انتہائی مکمل اے تے اردو فارسی نے اوس نوں ای اختیار کیتا اے (۵ جولائی ۲۰۰۵ء)۔ ''خبراں'' دے مباحثے وچ بولدیاں ڈاکٹر یونس احقر نے آکھیا ''صدیاں توں لاگو فارسی رسم الخط سانوں ہرگز نہیں چھڈنا چاہیدا۔'' ڈاکٹر شائستہ نزہت (ڈائریکٹر پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر) نے ایہہ گل تسلیم کیتی کہ روزنامہ ''خبراں'' دا سکرپٹ ای آسان تے بہتر اے۔ اوہناں ایہہ وی دسیا کہ پنجاب حکومت نوں پنجابی دے ۸، ۱۰ سکرپٹ منظوری لئی آئے نیں اسیں کسے اک سکرپٹ تے اتفاق کرنا اے، اسیں ایہہ سکرپٹ ماہرین لسانیات نوں گھل دتے نیں۔ اکٹھ وچ اعظم سلطان سہروردی تے پروفیسر شفیق بٹ ہوراں پنجابی واسطے رومن سکرپٹ اپنان دا مشورہ دتا، سعید کریم نے اپنے گھڑے سکرپٹ دیاں کجھ خوبیاں بیان کیتیاں۔

مباحثے دے کٹھ دی صدارت کیوں جے میرے (ڈاکٹر شہباز ملک) ذمے سی ایس لئی بیان ہوئے وچاراں نوں سمیٹنا تے مباحثے دا سٹہ کڈھنا میرا فرض سی۔ ایس کر کے ساری گل بات نوں اج دے موضوع ''پنجابی زبان دے سکرپٹ دی ترقی تے روزنامہ خبراں دا کردار'' دے حوالے نال سمیٹدیاں ہویاں ایس گل دا نتارا کیتا کہ پنجابی زبان واسطے رومن سکرپٹ تے انگریزاں نے استعمال کر کے ویکھ لیا سی ایہہ چل نہیں سکیا تے نہ ای ساڈے مزاج دے مطابق ہون پاروں ایہہ چل سکدا اے۔ حاضرین وچوں وی کسے اک نے وی ایس دی حمایت نہیں کیتی، جتھوں تیکر سعید کریم دے گھڑے سکرپٹ دا جوڑ

میل اے ایہہ اج وی تے ایدوں پہلاں وی رد کیتا جا چکیا اے۔ ایس سلسلے وچ پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر ولوں پچھلے ورھے پنج تارا ہوٹل لاہور وچ ہوئے سیمینار وچ ایس نوں متفقہ طور تے رد کیتا جا چکیا اے۔ جس دیاں خبراں، اخباراں وچ چھپ چکیاں نیں۔ سگوں ماہنامہ لہراں [1] تے ماہنامہ سویر انٹرنیشنل [2] وچ اداریے ایہدے خلاف لکھے گئے (فوٹو کاپیاں مباحثے وچ ونڈیاں گئیاں) میں ایہہ گل وی زور دے کے آکھی کہ ہن جدوں کہ سعید کریم دا گھڑیا سکرپٹ ہر پاسیوں رد ہو چکیا اے۔ میری درخواست اے کہ اوہ ہن ایہدے واسطے کوئی چور دروازہ ایس نوں لاگو کراؤن واسطے اختیار نہ کرن، جتھوں تیکر مباحثے دے موضوع دا جوڑ میل سی میں پنجابی لسانیات بارے اپنے مطالعے دی بنیاد اُتے دسیا کہ پنجابی دا اصل سکرپٹ فارسی/عربی ای اے۔ کیوں جے جدوں پنجابی زبان ہوند وچ آئی اودوں ایس خطے وچ عربی/ فارسی دا ای چلن سی۔ مثال وجھوں جے اسیں بابا فرید توں پنجابی دا پہلا معلوم شاعر منیئے آں تے جدوں اوہناں ع رکھی سُکھی کھائے کے ٹھنڈا پانی پی، لکھیا سی ایہہ اوسے چالو (رائج) سکرپٹ وچ ای لکھیا سی۔ جس وچ اوہ پہلاں اپنیاں لکھتاں تحریر کر رہے سن تے ایہہ عربی توں اُپجیا فارسی رسم الخط سی، گل حقی اے کہ بابا فرید دے ایہہ بول (شلوک) سکھاں دے گرنتھ صاحب جس نوں ''گورو ارجن'' نے ۱۶۰۴ء وچ اکٹھا کیتا سی ایہدے وچ محفوظ ہو کے ساڈے تیکر اپڑے (ایہہ گورمکھی لپی وچ اے)۔ گورمکھی لپی سکھاں دے دوجے گورو انگد نے شاردا تے لنڈے نوں رلا ملا کے گھڑی، بابا فرید دا کلام تے گرنتھوں باہر وی موجود سی۔ مدعا ایہہ کہ پنجابی دا موجودہ فارسی رسم الخط پنجابی واسطے سب توں پہلاں ورتیا گیا تے ایہو ای (پنجابی دا) اصل رسم الخط اے۔ ایس رسم الخط وچ پنجابی دے سارے اکھر موجود سن بعد وچ ایہہ رسم الخط اردو والیاں اپنایا تے ایس دا کجھ سدھار وی کیتا۔ پنجابی رسم الخط وچ وی ویلے نال کجھ سدھار ہوندا رہیا اے۔ ایس رسم الخط وچ ساڈا ۹، ۸ سو سالاں دا ادبی ورثہ موجود اے۔ میری کتاب 'پنجابی کتابیات جلد ۱: وچ فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی دیاں ۱۲۵۰۶ کتاباں دے اندراج نیں۔ ایس دی جلد ۲ تیار ہو رہی اے۔ ایہدے وچ اینیاں ای کتاباں ہون گھیاں، ایہہ کلے بندے دا کم اے جس وچ تقریباً ۲۵ ہزار کتاباں دی ہوند ثابت کیتی اے۔ جے ایہہ ودھ وسائل تے ودھ سرمایہ لا کے کیتا جائے تے ضروری گل اے کہ دونیاں یعنی پنجاہ ہزار کتاباں ہو سکدیاں نیں۔ جے اسیں کوئی دوجا رسم الخط یاں ایس رسم الخط دا حلیہ وگاڑن والا رسم الخط اپنایا تے ایہہ پنجاہ ہزار کتاباں کتھے جان گھیاں؟ کیہ اسیں ایہناں نوں نویں سکرپٹ وچ مڑ کے چھاپن جوگے آں؟ نہیں! اسیں پنجابی دے اصل فارسی رسم الخط نوں چھڈ نہیں سکدے۔ میری والدہ صرف قرآن پڑھی سی ایس دے پڑھن نال اوہ اردو، پنجابی پڑھ لیندی سی، ایس پنجابی دے اصلی سکرپٹ نوں روزانہ ''خبراں''

نے اپنایا اے، میں اپنی کتاب "پنجابی لسانیات" وچ املاء دے جیہڑے ۱۲ اصول دتے نیں ایہہ اوہناں اُتے پورا اُتر دا اے۔ پر کتے کتے املاء وچ اکسار تا نہیں۔ (۳)

ماہنامہ 'سویر انٹرنیشنل' لاہور (اکتوبر ۲۰۰۶ء) دے اداریے وچ جتھے سعید کریم دی گُرمکھی لپی نوں ایس کٹھ وچ وی رَدّ دے جان تے خوشی دا اظہار کیتا اے اوتھے شاید پیشہ ورانہ رقابت پاروں مدثر اقبال بٹ نوں ڈھال بنا کے اپنا غصہ کڈھیا اے۔ (۳) میرا احساس ایہہ اے کہ جے جمیل احمد پال ایس مباحثے وچ آوندے (اخبار دے اشتہار راہیں عام دعوت سی) تے اک تے سعید کریم دی گُرمکھی لپی دی مکمل کے مخالفت کر دے نال سوائے چند املاء دے اختلافاں دے اوہ ایسے فارسی رسم الخط دی حمایت کر دے جس وچ پنجابی دے دونویں اخبار، رسالے تے کتاباں چھپ رہیاں نیں۔ ایس مباحثے وچ صرف اخلاق عاطف نے "سویر انٹرنیشنل" دے حوالے نال پنجابی املاء دے سلسلے وچ لفظ دے آخر تے آون والی "ہ" نوں "ا" وچ بدل کے لکھن دی حمایت کیتی سی جس دی تائید کٹھ وچوں کسے نے وی نہیں کیتی۔ میری جاچے "خبراں" دے ایس کٹھ نال ایہہ گل نتر آئی اے کہ سانوں پنجابی زبان دی لکھائی پڑھائی واسطے فارسی رسم الخط (جس نوں شاہ مکھی وی آکھیا جا رہیا اے) ای وارا کھاندا اے۔ باقی املاء وچ اکسارتا دی گل اے ایہدی لوڑ ہن پئی اے۔

آؤ پنجابی واسطے سکرپٹ، املاء، اوقاف تے ہندسیاں بارے گل وستھار نال کریئے۔ کیتیاں گلاں توں بعد جے کجھ گلاں دوہراؤ ہون تے ایہہ میری مجبوری ہووے گی:

ایہہ گل ہن پاکستان (تے بھارت) وچ طے شدہ اے کہ پاکستانی پنجابی واسطے فارسی رسم الخط (جس دا اصل ناں پنجابی رسم الخط ہونا چاہیدا اے کہ پنجابی دی پہلی تحریر جدوں وجود وچ آئی تے ایہہ ایسے رسم الخط وچ لکھی گئی، اج کل کجھ لوک ایس نوں شاہ مکھی وی آکھدے نیں) ای مکمل تے بہتر رسم الخط اے۔ ایس رسم الخط (تے املاء) وچ پنجابی پچھلے اٹھ سو ورھیاں توں لکھی جا رہی اے۔ بابا فرید گنج شکر (۱۱۷۵ء۔ ۱۲۶۵ء) (۵) نے جدوں اپنے بول (شلوک) لکھے تے ایہہ فارسی رسم الخط (جیہڑا عربی + فارسی + مقامی سوتاں دے حوالے نال ہوند وچ آیا سی) وچ لکھے۔ کجھ لوک آکھدے نیں کہ بابا فرید گنج شکرؒ دا کلام گورو ارجن دے اکٹھے کیتے آدی گرنتھ (۱۶۰۴ء) (۶) راہیں ای ساڈے تیکر اپڑیا۔ ایہہ گل پوری درست نہیں۔ آدی گرنتھ (۱۶۰۴ء) توں پہلاں شیخ عبدالوحید ابراہیم دی کتاب سبع سنابل (۱۵۶۱ء) وچ بابا فرید دا کلام موجود اے۔ (۷) ڈاکٹر ظہور احمد اظہر نے بابا فرید گنج شکرؒ دے سارے کلام دا چار زباناں (اردو، عربی فارسی تے انگریزی نثر) وچ "معارف فریدیہ" وچ ترجمہ کیتا اے۔ جس وچ اکا سی بول اجیہے نیں جیہڑے آدی گرنتھ وچ موجود نہیں۔ (۸) گورو نانک (۱۴۶۹ء توں ۱۵۳۸ء) (۹) دا کلام لنڈیاں وچ سی۔ گورو انگد (۱۵۰۴ء۔ ۱۵۵۲ء) لنڈے تے شاردا خطاں توں رلا

کے گورمکھی دے اکھر گھڑے (۱۰) تے گورو ارجن (۱۵۶۳ء۔ ۱۶۰۶ء) نے آدی گرنتھ (۱۶۰۴ء) سودھ کے تیار کیتا۔ (۱۱) پہلی گل تے ایہہ اے کہ بابا فرید گورمکھی خط گھڑے جان توں ڈھیر پہلاں ہوئے تے کتاب سبع سنابل (۱۵۶۱ء) گورو ارجن دے جمن توں وی پہلاں دی اے۔ جس وچ عربی رسم الخط وچ درج بول (شلوک) ملدے نیں۔ (۱۲)

گل نوں اگے ودھاندیاں ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ آدی گرنتھ (۱۶۰۴ء) توں پہلاں پنجابی دے کئی ہور لکھاریاں دیاں لکھتاں موجود سن۔ جیہڑیاں بابا فرید دے اپنائے (فارسی رسم الخط) وچ ای سن۔ جویں امیر خسرو (۱۲۵۳ء توں ۱۳۲۵ء) (۱۳) شیخ ابراہیم فرید ثانی (۱۴۵۰ء توں ۱۵۷۵ء) (۱۴) شاہ حسین لاہوری (۱۵۳۹ء توں ۱۵۹۹ء) (۱۵) دمودر (اکبر بادشاہ دا دور) (۱۶) تے عبدی کودھن (رسالہ مہندی ۹۹۷ھ بمطابق ۱۵۸۸ء) (۱۷)۔ جتھوں تیکر بابا نانک (۱۴۶۹ء توں ۱۵۳۸ء) (۱۸) گورو انگد (۱۵۰۴ء توں ۱۵۵۲ء) (۱۹) گورو امر داس (۱۴۷۹ء۔ ۱۵۷۴ء) (۲۰) گورو رام داس (۱۵۳۴ء توں ۱۵۸۱ء) (۲۱) تے گورو ارجن (۱۵۶۳ء توں ۱۶۰۶ء) دا تعلق اے ایہناں وچوں کسے اک نے وی اوس ویلے پرچلت عربی/ فارسی رسم الخط نہیں اپنایا۔ جدوں کہ امیر خسرو توں لے کے عبدی کودھن تیکر سب نے ایہہ خط ای اپنایا۔ ایہو خط پنجابی ادب واسطے اگوں وی اپنایا گیا۔ سینکڑے ورھیاں دا پندھ کر کے اتہاں دا پنجابی ادب اپنی جھولی وچ لئی ایہہ ای خط ساڈے تیکر اپڑیا اے۔ ایہہ گل اگے کیتی جا چکی اے کہ پنجابی کتابیات جلد ۱ (ڈاکٹر شہباز ملک) وچ فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں دی گنتی ساڈھے باراں ہزار اے۔ دوجی جلد وچ وی جے ایہناں ای کتاباں ہو جان، کھوج دے اٹھاراں سو قلمی نسخیاں نوں رلا کے ایہہ گنتی کوئی ستائی اٹھائی ہزار بن جاندی اے۔ جے ایہہ کم ودھ وسائل نال کیتا جاوے تے ایہہ گنتی پنجاہ ہزار تیکر وی اپڑ سکدی اے۔ پھیر اخباراں تے رسالے گنن گوچرے نہیں۔ ایہہ سب فارسی رسم الخط وچ ای اے تے ساڈا قیمتی ورثہ اے۔ مسلماناں نے پنجابی واسطے کدی وی گورمکھی لپی نہیں اپنائی۔ سکھوں بناری داس جین، باوا بدھ سنگھ تے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دیاں کئی کتاباں پہلاں فارسی رسم الخط ای چھپیاں۔ مسلماناں دا فارسی رسم الخط نال جوڑ میل اوہناں دے دینی مزاج نال لگا کھان پاروں وی اے۔ ایہہ رسم الخط قرآنی خط (عربی) توں ای اپجیا۔ ناظرہ قرآن پڑھ لین والا پنجابی دی کوئی وی تحریر تھوڑے بہت تردد نال پڑھ سکدا اے۔ ساڈے مسجد مکتب (مدرسے) وچ ناظرہ قرآن دے نال اک زمانے وچ فارسی دے حوالے نال مقامی زبان (جیہڑی پنجابی ای سی) سکھان والیاں کتاباں ایزد باری (۱۱۰۵ھ بمطابق ۱۶۹۳ء) اللہ باری (۱۱۰۶ھ مطابق ۱۶۹۴ء) تے نصاب ضروری (۱۱۰۶ھ بمطابق ۱۶۹۴ء) پڑھائیاں جاندیاں رہیاں نیں۔ پھیر ہیر وارث شاہ دے ویلے مسجد وچ باراں انواع تے پکی روٹی (خرد) دے موجود ہون دیاں شہادتاں وی ملدیاں نیں۔

سلطانی دور (مغلاں توں پہلاں) توں لے کے مغلاں دے سموچے دور توں ہوندیاں سکھ حکومتی دور (۱۸۴۶ء) تیکر ایس خطے دی دفتری زبان فارسی رہی۔ پنجاب وچ مسلماناں دی ودھ گنتی پاروں لوکاں دا جوڑ میل عربی فارسی نال ای رہیا۔ ایسے کارن اٹھ سو ورھے وچ لکھے جان والے ادب دا سبھا عربی فارسی والا ای اے۔ ایہدے وچ عربی فارسی رسم الخط نے مرکزی کردار ادا کیتا۔ ایتھوں دے مسلمان وسنیک قرآن پڑھن مگروں ملکوے ای فارسی تے پنجابی دے نیڑے ہو جاندے رہے نیں۔ اج ایہہ کردار عربی دے نال اردو زبان ادا کر رہی اے۔ ایس لئی ساڈے پاکستانیاں (تے مسلماناں) واسطے ایہہ ممکن ای نہیں کہ اسیں پنجابی واسطے فارسی رسم الخط توں اڈ کوئی ہور رسم الخط اپنایئے۔ سگوں اسیں تے ایس سکرپٹ وچ کے وڈی تبدیلی جوگے وی نہیں کہ انج ساڈا رشتہ پچھلے اٹھ سو ورھیاں وچ لکھی پنجابی توں مٹ جاوے گا۔ کیہ اسیں ایس وڈی تبدیلی نوں اگم لا کے فارسی رسم الخط وچ لکھیاں گئیاں پنجاہ ہزار (تقریباً) کتاباں نالوں اپنا رشتہ توڑن دا رسک (Risk) لے سکتے آں؟ یقینی طور تے نہیں! سٹا ایہہ نکلیا کہ اج پنجابی زبان نوں لکھن پڑھن واسطے ایہو فارسی رسم الخط جس نوں بابا فرید دے حوالے نال پنجابی رسم الخط کہنا چاہیدا اے تے جس نوں اج کل کجھ لوک شاہ مکھی وی کہندے نیں، ای موزوں، ٹھکدا تے درست رسم الخط اے۔ ایس دے حرفاں دی پٹی وچ کوئی وڈی تبدیلی کرن دی آکی کوئی لوڑ نہیں اے۔

ایس رسم الخط دیاں جے کوئی گھاٹاں ہے نیں، اوہناں نوں دور کرن تے ایس نوں مکمل کرن دی گل توڑیے تے اے۔ ایس دیاں ایہہ صورتاں نیں:

الف۔ فارسی رسم الخط دی املاء معیاری (Standardize) کرنا، مطلب اے کہڑا لفظ کویں لکھیا جاندا اے؟ تاں جے املاء وچ ایکتا پیدا ہو سکے۔

ب۔ فارسی رسم الخط وچ لکھی عبارت وچ رموز، اوقاف (Punctuation) دے نظام نوں مکمل کرنا۔

ج۔ فارسی رسم الخط نال لگا کھاندے ہندسیاں دے نظام نوں اپنانا تے لاگو کرنا۔

د۔ فارسی رسم الخط دے سکرپٹ (Script) دی کمپیوٹر پروگرامنگ۔

الف۔ دے سلسلے وچ میں اپنی کتاب ''پنجابی لسانیات'' وچوں 'پنجابی صوتیات' دا حصہ، پنجابی لئی فارسی رسم الخط، کجھ تبدیلیاں (Modification) نال ایتھے درج کرن دا مان حاصل کر رہیا آں۔ جس توں ساری گل نتر کے سامنے آ جائے گی:

پنجابی لئی فارسی رسم الخط

پنجابی اک ودھیری ترقی وند تے پرانی زبان اے جہدا پنج ہزار ورھے توں وی پہلاں دا لسانی ماضی تے اٹھ سو ورھے دا ادبی ورثہ رنگ برنگے جذبیاں تے خیالاں نال نک و نک بھریا ہویا اے۔ پنجابی

لئی اڈو اڈ زمانیاں وچ اڈو اڈ لکھتی رُوپ اپنائے گئے۔ پر جدوں ایس اج دا پچھاتے جان والا روپ وٹایا، اوس ویلے غالب خیال ایہو اے کہ ایہہ فارسی رسم الخط وچ لکھی گئی، ایدوں مگروں گورمکھی، ہندی، سندھی تے رومن رسم الخط وی ایہدے لکھن لئی ورتے گئے۔ ایس ویلے ایہہ دو وڈے رسم الخط فارسی رسم الخط تے گورمکھی رسم الخط وچ لکھی جا رہی اے۔

پنجابی دا ودھیرا ادب کیوں جے فارسی رسم الخط وچ اے نالے ایہہ کہ پنجابی دے مڈھ نکاس تے ایہدے واہدے تے اساری وچ فارسی، عربی نے ودھیرا حصہ لیا، ایس لئی ایہو رسم الخط ایہدے مزاج موجب ٹھکدا رسم الخط منیا جا سکدا اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ پچھے اٹھ سو ورھیاں وچ ایس نوں ادبی لٹریچر دے اظہار لئی ورتیا ضرور گیا۔ پر علمی پکھوں ایس نال دھروای ہوندا رہیا تے ایس نوں کسے پدھر تے وی تعلیم دا باقاعدہ ذریعہ بنان دی کھچل نہ کیتی گئی، جس دے سٹے وجھوں ایہدے تے لسانیاتی پکھوں نہ تے گوہ کیتا گیا تے نہ ای ایس دیاں اڑچناں نوں گوڑیا گیا۔ ایہدے وچ رسم الخط تے املاء دا مسئلہ وی آوندا اے، شروع وچ جہڑا رسم الخط پنجابی لئی اپنایا گیا اوہ مقامی لوڑاں نوں فارسی، عربی رسم الخط دے قاعدے کلیاں نال رلا کے بنایا گیا سی جہڑا اک لحاظ نال نامکمل اپنایا گیا۔ پر ایہہ آکھنا بنیدا اے کہ اردو نوں تعلیمی پدھر تے لیون دے لئی ایہدی ترقی لئی ہر پکھوں کم کیتا گیا جہدے پھل سروپ اردو اک ترقی وند زبان بن کے پنجابی توں وی اگے لنگھ گئی تے حالت ایہہ ہو گئی کہ پنجابی نوں اردو رسم الخط راہیں لکھیا تے پڑھیا جان ڈیہہ پیا، جہدی وجہ نال ایہدے رسم الخط ول ہور دھیان دین دی یاں تے لوڑ نہ محسوس کیتی گئی تے یاں ایس بارے آہلکس کولوں کم لیا گیا۔ گورمکھی رسم الخط بنان والیاں وی کیوں جے اپنا ایہہ کم نقل مارن توں آگے لے جان دا جتن نہیں کیتا ایس لئی ایہہ رسم الخط وی کئی لحاظ نال نامکمل ای رہ گیا۔ ایہو وجہ اے کہ ایہدے بنائے جان توں لے کے اج توڑی ایہدے وچ کئی قسم دیاں تبدیلیاں ہو چکیاں نیں۔ ساڈے ویکھدیاں وی کئی تبدیلیاں ہوند وچ آئیاں نیں پر پھیر وی ایہدے وچ کئی گھاٹاں، کئی خامیاں نیں۔ خاص کر کے عربی فارسی ترکی صوتیاں (Phonemes) توں ایس رسم الخط نوں دور رکھن دا جتن ایہدے نامکمل ہون دی سب توں وڈی دلیل اے۔

پنجابی دے مڈھلے صوتیے

پنجابی زبان دے صوتی نظام اتے گوہ کیتا جاوے تے ایہہ گل نتر دی اے کہ ایہہ غیر آریائی (دراوڑی/ منڈا)، فارسی، عربی تے ترکی عنصراں تے ادھار اے۔ ایہدے مڈھلے صوتیے (Phonemes) ایہہ نیں:-

اب بھ پ پھ ت تھ ٹ ٹھ ج جھ چ چھ خ د دھ ڈ ڈھ ر رھ ڑ ڑھ ز س ش غ ف ک کھ گ گھ ل لھ م مھ ن اڑ۔ن نھ و ہ ی ے۔

پنجابی دے غیر مقامی صوتیے

ہن جے کر اسیں پنجابی ادب دے اٹھ سو ورھیاں دے خزانے ول نظر مارنے آں ایہدے وچ سانوں ایہناں صوتیاں نال رلدیاں ملدیاں آوازاں والے کجھ ہور صوتیے وی ملدے نیں، جہڑے عام کر کے عربی، فارسی، ترکی زباناں وچوں آئے۔ کلمیاں وچ املاء ہوئے نیں ایہہ کوئی اک دو نہیں سگوں ایہناں دی گنتی (۱۱) اے۔ ایہہ عمل قدرتی طور تے ہوند وچ آیا کیوں جے ایہناں زباناں دا جہڑا لفظ پنجابی وچ اپنی اوسے املاء نال آیا اوہ اپنے نال اپنی املاء دا اوہ انگ وی لیایا جیویں ایہہ کہ جدوں ثابت، حکم، ذکر، صاف، عرض، طب، غلط یاں عقل لفظ آئے اوہ اپنی ایسے املاء نال پنجابی وچ لکھے گئے کیوں جے فارسی رسم الخط وچ لکھی جا رہی پنجابی دی املاء دا کتبہ ایہناں دے نال دا ای سی انج ث، ح، ز، ژ، ذ، ص، ض، ط، ظ، ع تے ق دا پنجابی دے علامتی (لکھتی) بھنڈار وچ وادھا ہویا، انج بھاویں کہ ایہناں نال رلدیاں ملدیاں آوازاں پنجابی کولوں پہلاں موجود سن جیویں:

ث، ص	لئی	س
ح	لئی	ہ
ز، ژ، ذ، ض، ظ	لئی	ج
ط	لئی	ت
ع	لئی	ا
ق	لئی	ک

جے ایہناں حرفاں نوں ایہناں عربی، فارسی دے لفظاں دی املاء لئی ورتیا جاندا تے صورت کجھ انج بن دی: ہکم (حکم) جکر (ذکر) ارج (عرض) اکل (عقل) ظاہرا اے انج دو نقصان ہوندے اک تے ایہہ کہ اکو اچارن دے دو لفظاں وچ وکھرا اپن شناخت نہ ہو سکدا (اسرار۔ اصرار) دوجے اشتقاق ویلے ایہناں دے مادے (Root) لبھنے اوکھے ہو جاندے۔ ایسے کر کے جدوں ایہہ لفظ پنجابی وچ آئے اوسے املاء نال لکھے گئے تے ایس ویلے وی ایہہ طریقہ چالو اے ظاہرا اے جدوں ایہہ لفظ اوسے املاء نال لکھے گئے تے نال اوس زبان دے حرف وی لیائے انج ایہہ پنجابی وچ آن کے پنجابی دے حرف یاں صوتیے بن گئے۔

ایہہ گل ٹھیک اے کہ پنجابی وچ ایہناں حرفاں دے اچارن یاں مخرج وکھ موجود نہیں ایہو معاملہ اردو دا اے پر اردو نے ایہہ سارے حرف اپنا لئے نیں ایس لئی کہ ایہدے بناں کوئی چارا نہیں سی حالانکہ ایس عمل تے ودھیرے اعتراض وی کیتے گئے جیویں، ایہہ کہ جدوں ایہہ آوازاں علامتی حرفاں دے روپ وچ اردو وچ موجود نیں تے پھیر ایہناں دوہریاں تیہریاں علامتاں (جہڑیاں کہ صرف کتابی نیں) نوں اپنان دا کیہ تُک اے؟ ڈاکٹر شوکت سبزواری ہوراں اپنی کتاب ''اُردو لسانیات'' وچ ایہناں اعتراضاں دا بڑے منطقی ڈھنگ وچ جواب دتا اے تے ایہناں آوازاں یاں حرفاں دے اردو وچ شامل کرن دے جواز بارے دس پائی اے۔ اوہناں اپنے جواب دی بنیاد Etymology دے مصنف مسٹر راس دے ایس بیان اُتے رکھی اے:

''ظاہرا اے کہ لسانیات دا جوڑ میل ہُن انسانی آوازاں دی تھاں صوتیاں نال اے آوازاں نال اوس ویلے بحث کیتی جاندی اے جدوں اسیں کسے زبان دے صوتیاں توں جانوں نہ ہوئیے۔ (۴۲)

۱۔ دو اکو آواز دے حرف جے زبان دے دو کلمیاں نوں وکھریاں کرن دا کارن بن تے اوہ اڈو اڈ صوتیے گنے جان گے۔ (۴۳)

۲۔ جے تقریر ول ویکھدیاں تحریر وچ وی ایہہ فرق نہ رکھیا جاوے تے آوکڑ دوہری بن جاوے گی۔ انج بار (بھار) تے بار (پھل) ورگے اکو روپ دے لفظاں دی گنتی ودھ جائے گی تے ایہہ زبان دے مقصدی پنے دے الٹ اے۔

۳۔ عربی، فارسی والیاں کولوں ایہہ حرف نہیں لئے گئے سگوں کلمے لئے گئے نیں تے عربی، فارسی والیاں ایہناں کلمیاں نوں ذ، ض وغیرہ نال املاء کیتا اے۔

پنجابی صوتیاں دی مکمل پٹی

ا۔ ب بھ۔ پ پھ۔ ت تھ۔ ط۔ ٹ۔ ٹھ۔ ج۔ جھ۔ چ۔ چھ۔ خ۔ د دھ۔ ڈ ڈھ۔ ر رھ۔ ڑ ڑھ۔ ز ژ ذ۔ ض۔ ظ۔ س۔ ث۔ ص۔ ش۔ غ۔ ف۔ ک۔ کھ۔ ق۔ گ۔ گھ۔ ل۔ لھ۔ م۔ مھ۔ ن۔ ن (اڑ۔ن)۔ نھ۔ و۔ ہ۔ ھ۔ ع۔ ی۔ ے۔

ہائیہ صوتیاں دا اچارن

ہائیہ صوتیاں جیویں بھ، پھ، تھ وغیرہ بارے ایہہ نظریہ ہُن گھوگھٹ ہر پدھر تے من لیا گیا اے کہ ایہہ مرکب نہیں سگوں مفرد یاں کلیاں آوازاں نیں۔ مطلب ایہہ اے کہ گھر دے ہجے گھ زبر ر = گھر ہون گے انج نہیں ہون گ ھ کی بنی گھ + ر = گھر ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ پنجابی وچ مرکب حرف دا کوئی وجود نہیں۔

بائیہ صوتیاں دی اپنی تے اصلی صورت پنجابی دے ملتانی، جانگلو تے سرائیکی لہجیاں وچ ویکھی جا سکدی اے جیوے بھ، جھ، گھ، دھ، ڈھ، نوں خاص طور تے سینے وچوں کڈھدے تے پورا منہ بھر کے بولدے نیں۔ (اردو وانگ)

سادی ن تے اڑ نون

پنجابی وچ ن، دیاں دو صورتاں نیں تے ایہہ وی غیر علاقائی مطلب اے سارے پنجاب وچ کھنڈیاں ہویاں نیں، 'ن' دی سپورن صورت ملتانی وچ موجود اے۔ سندھی وچ وی ایس نوں محسوس کیتا جا سکدا اے پنجابی وچ آسان تے عام اے جیویں ہرنی، کرنا، چرنا، چھڑنا، نانی تے اوہناں وغیرہ وچ تے دوجی ن جس نوں اڑ، ن آکھدے نیں جیویں پانی، ہانی، کھان، جان پچھان، (ایہدے اچارن ویلے زبان تالو نال لگ کے باہر ول جھٹکے نال آوندی اے۔ ایہناں لفظاں دے تلفظ کجھ انج بن دے نیں پانڑیں، ہانڑیں، کھانڑ، جانڑ، پچھانڑ، ایسے لئی ملتانی بولی دیاں بعض لکھتاں وچ ایہناں لفظاں نوں انج وی لکھیا گیا اے پر بعض وچ ایہدے لئی علامت گھڑی گئی اے ن اتے "ط" جیویں پاݨی، ہاݨی، کھاݨ، جاݨ، پچھاݨ، ایس سلسلے وچ اک بھاایہہ اے کہ اڑ، ن دے اچارن لئی گول جزم کولوں کم لیا جاوے جیویں پاݨی، ہاݨی، کھاݨ، جاݨ، پچھاݨ، اک انجمن پاکستان پنجابی ادبی بورڈ نے دو نقطے اپنائے نیں جیویں 'پاݨی' (۴۴) ساڈا خیال اے کہ حرف صحیح دی جیہڑی صورت اساں اپنائی اے اوس وچ واہدا گھاٹا نہیں کرنا چاہیدا۔ اک علامت گول جزم "ہ" اڑ، ن لئی ورت سکنے آں پر ن دی اپنی صورت او ہو رہے ن انج ساتوں ٹائپ لئی دو لاماں تے دوڈو ناں نہیں بنانیاں پین گیاں، سگوں صرف اک ن بنا کے گول جزم "ہ" پان نال دو دے چار حرف صحیح بن سکن گے۔ ایہو خیال اقبال صلاح الدین ہوراں دا دی اے (۴۵)، انج صورت ایہہ بنے گی پاݨی، ہاݨی، کھاݨ، جاݨ، پچھاݨ، پنجابی سائنس بورڈ تے ماہنامہ "رویل" لاہور والیاں نے ایہو نشانی (نقطے توں بغیر۔ ݨ) اپنائی اے تے کمپیوٹر دے پروگرام وچ شامل کرلئی اے۔

گول جزم دی شکل

جیویں کہ ن اتے اسیں ایہہ علامت پا آئے آں (ہ) ایس دی شکل دائرے دی ہونی چاہیدی اے۔ بندی (۰) دی نہیں۔

نون غنہ

غنے دا کم ایہہ اے کہ ایہہ جتھے آوے اپنے پہلاں آون والے مصوتے یاں مصمتے نوں گنگناں کر دیندا اے پنجابی وچ غنے والیاں کئی گنگنیاں آوازاں ملدیاں نیں جہناں وچ جے ایہہ آخر وچ آون تے

"ں" نال تے جے شروع وچ یاں وچکار آون تے نون دے نقطے تے غنے دا نشان (ں) پا کے ظاہر کیتا تے پھیرا چاریا جاندا اے۔ اتھے ایہناں غنے والیاں آوازاں دیاں اڈو اڈ پنجابی صوتاں دی دس پائی جاندی اے۔ نال ایہناں دی املاء دی رواجی صورت وی دسی جاندی اے تاں جے گل نتر آوے۔

ن نال رل کے آون والا غنہ

ا۔ تناں مصوتیاں پاروں پہلے مصوتے مگروں پنگرن والا غنہ، بھاویں، ساویں، کیویں، جیویں، (بھاں ویں، ساں ویں، کیں ویں، جیں ویں)۔

۲۔ ن توں پہلاں آون والے دو مصوتیاں دے وچکار پنگرن والا غنہ جیویں، سیون، جاون، آون (سیں ون، جاں ون، آں ون)۔

۳۔ ن توں پہلا آون والے مصوتیاں مگروں پنگرن والا غنہ جانا، رانا، پینا، اونا، بھونا، (جاں نا، راں نا، پیں نا، آوں نا، بھوں نا)۔

۴۔ ن توں بعد آون والے مصوتیاں مگروں آون والا غنہ چین، زمین، سونا (چیں ن، زمیں ن، سوں ناں)۔

۵۔ ن توں پہلاں آون والے حرفاں وچوں نکلن والا غنہ رگن، رانجھن، گامن (رں گن، راں جھن، گاں من)۔

م نال رل کے آون والا غنہ

ا۔ م توں پہلاں پنگرن والا غنہ: کم، چم، ڈرم، لماں (کں م، چں م، ڈرں م، لں ماں)۔

۲۔ م توں پہلا آون والے مصوتیاں پاروں، پنگرن والا غنہ: اماں، امبر، عام، نیلام (اں ماں، اں مبر، عاں م، نی لاں م)۔

۳۔ م توں مگروں آون والے مصوتیاں پاروں، پنگرن والا غنہ: جمے، لمے، دھمی (جم میں، لم میں، دھمیں)۔

۴۔ ب نال رل کے آون والا غنہ جہدی آواز 'م' وانگ نکلدی اے: انب، جھمب، کمب، رنبا (اں مب، جھں مب، کں مب، رں مبا)۔

عام غنے

ا۔ دو مصمتیاں (Consonants) وچ آون والا غنہ: کنگ، سنگ، جند، پنڈ (کں گ، سں گ، جں د، پں ڈ)۔

۲۔ آخر وچ آون والی غنے دی صورت: پِنڈاں، مجھاں، جنداں (وس ڈاں، مجھ آں، جس دآں)۔

۳۔ ہ توں پہلاں آون والا غنہ۔ بانہہ، مونہہ (منہ) مینہ۔

مصوتے تے مصمتے

صوتیات دے اصولاں موجب ذکر کیتے صوتیاں (Phonemes) نوں اگوں وڈے پکھوں دو حصیاں وچ ونڈیا جاندا اے۔ پہلے وچ اوہ صوتی اکائیاں آوندیاں نیں جنہاں دے بولن وچ منہ دا کوئی حصہ کسے قسم دی کوئی نتار ویں رکاوٹ پاندا اے۔ ایہناں صوتیاں نوں حرف صحیح، مصمتے (Consonants) آکھیا جاندا اے۔ دوجی ونڈ وچ اوہ صوتیے آوندے نیں جنہاں نوں منہ وچوں کڈھن لگیاں منہ نوں لگ بھگ کھلا چھڈ دتا جاندا اے۔ ایہناں نوں مصوتے حرف علت یاں (Vowel) آکھدے نیں۔

پنجابی مصوتیاں (Vowels) دی ونڈ

پنجابی دیاں دسیاں گئیاں صوتی اکائیاں (Phonams) وچ الف وی مصوتے حرف علت یاں نیں۔ پر ایہہ حرف اوس ویلے حرف صحیح مصمتے یاں (Consonant) ہوندے نیں جدوں ایہہ لفظ دے شروع وچ آون جیوں اول دیاہ یاں یک۔

(۱) پنجابی مصوتیاں دا ویروا

جیویں کہ ذکر آگیا اے مُڈھلے پکھوں پنجابی وچ حرف علت مصوتے یاں (Vowel) تن ای نیں: الف۔ و۔ ی، پر اگوں ایہناں دیاں وڈیاں چھوٹیاں کئی شکلاں نیں جنہاں دا ویروا انج اے:

	مصوتہ الف	علتی آواز
۱۔	آدمی	''دی'' توں پہلاں دو الفاں دی آواز
۲۔	چار	چ تے ر دے وچکار اک الف دی آواز
۳۔	مَل	م تے ل دے وچکار ادھے الف دی آواز

	مصوتہ و	علتی آواز
۱۔	مَولوی	''لوی'' توں پہلاں م نال ادھے الف تے و دی پوری آواز
۲۔	مور	م تے ر دے وچکار پورے و دی آواز

۳۔	سُور	س تے ر دے وچکار س نال ادھے و تے پھیر و دی پوری آواز
۴۔	سُر	س تے ر دے وچکار ادھے و دی آواز

	مصوتہ ی۔ ے	علتی آواز
۱۔	میل	م تے ل دے وچکار چھوٹی ی دی آواز
۲۔	مِل	م تے ل دے وچکار ادھی چھوٹی ی دی آواز
۳۔	تیل	م تے ل دے وچکار وڈی یے دی آواز
۴۔	مَیل	م تے ل دے وچکار ادھے الف تے وڈی ی دے آواز

(۲) علامتاں

اُتے ذکر کیتیاں یاراں (۱۱) علتی آوازاں لئی پنجابی املاء وچ کل چھ علامتاں نیں جنہاں نال یاراں (۱۱) علتاں نوں ظاہر کرلیا جاندا اے۔

زبر ـَـ

ایہہ ادھے الف دی آواز اے تے ہمیش حرف دے اُتے پیندی اے، جے ایہہ حرف علت یاں مصوتے دے نال آئے تے ایہہ اوس مصوتے دی آواز نوں الف دی آواز نال لمیاں کر دیندی اے۔ مَل، مَولوی، مَیل۔

زیر ـِـ

ایہہ ادھی ی دی آواز اے تے ہمیش حرف دے تھلے پیندی اے۔ حرف علت ی دی آواز نوں ظاہر کرن لئی جتھے ی ورتی جاوے اوس توں پہلے حرف تھلے زیر پائی جائے۔ مِل، مِیل۔

پیش ـُـ

ایہہ ادھے و دی آواز اے تے ہمیش حرف دے اتے پیندی اے جے ایہہ و دے نال آوے تے و دی آواز نوں ڈیوڑھی کر دیندی اے۔ سُر، سُور۔

الف

ایہہ لمی آواز اے جہڑی کلی وی تے رل کے وی ورتی جاندی اے، جدوں ایہہ کلی آوے تے ایہہ اپنی اصل آواز وچ پچھانی جاسکدی اے (ارلی) پر جدوں رل کے آوے تے اپنے توں پہلے حرف دی آواز نوں اک الف جناں لماں کر دیندی اے۔ چار، مار، سارا، کلا، ساری۔

الف مدآ

جدوں کسے لفظ دے شروع وچ دو (۲) الفاں دی آواز آ جائے تے ایس نوں ظاہر کرن لئی مدہ ورتیا جاندا اے جیویں آدمی، آری، آرسی، آپ۔

واؤ

و دیاں دو آوازاں نیں اک حرف علت وجھوں تے اک حرف صحیح وجھوں حرف علت ویلے ایہہ دو پیشاں جنی آواز دیندی اے تے حرف صحیح ویلے انگریزی دے حرف v دی: مور، گور، شور، طور، ٹور۔

چھوٹی ی وڈی ے

ے دیاں وی دو آوازاں نیں ایسے لئی ایہہ دو شکلاں وچ حرف صحیح یاں مصمتیاں وچ گنی گئی اے (ی۔ ے) ایہہ جدوں حرف دے شروع وچ آئے تے اپنی مصمتے والی آواز دیندی اے جہڑی دوناں دی اکو اے انگریزی حروف Y والی (یمن۔ یکہ)۔ پر جدوں لفظ دے وچ آئے تے ایہہ اپنے توں پہلے حرف دی آواز نوں انگریزی 'E' Vowel دے حساب نال لمیاں کر دیندی اے، میل۔ (چھوٹی ی) یاں انگریزی 'A' Vowel دے حساب نال لمیاں کر دیندی اے۔ میل (چھوٹی ی میل) (وڈی ے) ایہدی اک صورت ایہدا آخر تے آؤنا اے اتھے ایہہ e یاں a آوازاں ایہدے توں پہلے آئے حرف نوں لمیاں کر کے ظاہر کردیاں نیں۔

میری، کیاری (چھوٹی ی) میرے، کیارے (وڈی ے)

پنجابی املاء دے کجھ اصول

جیویں کہ پچھے گل کر آئے آں پنجابی دے صوتی نظام دے لحاظ نال پنجابی دا رسم الخط یاں املاء نہ تے فارسی رسم الخط تے نہ ای گورمکھی لپی مکمل اے املاء وچ پیاں اڑچناں تے آ کڑاں بارے کجھ چر توں احساس پنگر یا اے ساڈے اتھے مسئلہ ایس لئی گھجلدار ہو گیا اے کہ اک تے پنجابی دی کوئی اپنی درسی اہمیت نہیں دوجے ایہہ اردو دے واسطے نال لکھی جاندی اے، ایس کارن کئی گھپلے ہوندے نیں بہر حال املاء نوں مکمل تے سٹینڈرڈ بنان دیاں کئی انفرادی تے اجتماعی کوششاں ہوئیاں جہاں وچ جوشوا فضل الدین (مرحوم) دے رسالہ "پنجابی دربار" توں لے کے مرزا مقبول بیگ بدخشانی دی قواعد پنجابی (۱۹۷۳ء) سب شامل نیں۔ پنجابی ادبی بورڈ لاہور (رجسٹرڈ) توں لے کے پاکستان رائٹرز گلڈ دے پنجابی سب ریجن حیکر نے ایس بارے دوڑ بھج کیتی اے۔ سیکنڈری بورڈ لاہور دے ایم افضل تے ڈاکٹر

وحید قریشی ہوراں دے ادم نال اک کمیٹی نے ایس مسئلے تے وچار وٹاندرا کر کے اپنے نے اک پمفلٹ دے روپ وچ چھاپے ایس نوں "پنجابی ادب" لاہور نے اگست ۱۹۶۲ء دے شمارے وچ نقل کیتا انج ای ماہنامہ "لہراں" نے رسم الخط نمبر اکتوبر، نومبر، ۱۹۷۴ء شائع کیتا۔ اڈو اڈ ویلے پنجابی املاء بارے جہڑے مضمون چھپے ایہناں وچوں کجھ نوں اکٹھیاں کر کے ڈاکٹر ناصر رانا نے کتاب "پنجابی املاء" (۲۰۰۵ء) دے ناں نال چھاپ دتا اے۔

ایہناں سارے اوماں صدقہ پنجابی املاء وچ کئی سدھرائیاں ہوئیاں کئی تجویزاں چل نہ سکیاں جہاں وچوں کئی آوازاں لئی علامتاں دا ورتارا خاص طور تے شامل اے۔ مثلاً ہائیہ آوازاں وچوں دھ لئی ڈھ وغیرہ ایس لئی کہ پنجابی دے اک علاقے وچ ایہہ دھ انج ای تلفظ ہوندا اے اتھے ت دی آواز نہیں نکلدی علامتاں وچوں صرف اک تے اوہ اے اڑنون دی علامت ݨ ایہہ آواز پنجابی وچ ہمہ گیر اے۔ بہر حال حالے وی پنجابی دیاں کئی صوتاں نیں جہاں نوں پورے پکھوں حرفاں دا بانا نہیں پوایا جا سکیا۔ اج جیویں پنجابی ول دھیان دتا جا رہیا اے جے ایہہ سلسلہ انج دی جاری رہیا تے ایہہ معاملہ وی طے ہو جاوے گا۔ حال دی گھڑی جو کجھ ساتجے پکھوں منیا جا رہیا اے اوس نوں لکھ رکھ کے کجھ اصولاں ول دھیان دوانا ضروری اے:

۱۔ ہائیہ آوازاں بھ، دھ، ڈھ، گھ وغیرہ لکھن تے پڑھن لئی ایہناں تے کسی قسم دی کوئی نشانی یاں علامت پان دی کوئی لوڑ نہیں، ایہہ انج ای لکھے جان گے۔ بھلک دھی، ڈھول، گھا وغیرہ۔

۲۔ اوہ سارے لفظ جہڑے دوجیاں زباناں توں آئے نیں اوسے رُوپ نال املاء ہون گے۔ جیویں اعلیٰ، مصطفیٰ، مکہ، مدینہ، بشریٰ معلوم وغیرہ، سوائے اوہناں لفظاں دے جہڑے سدھریاں وگڑ کے اپنی الگ شکل بنا چکے نیں۔ جیویں سلاہنا (سراہنا) سیکتری (سیکرٹری) ٹیشن (سٹیشن) وغیرہ۔

۳۔ اوہ توں بنے لفظ اوہناں، اوہدا، اوہدی، اوہو، ایہہ توں بنے لفظ ایہناں، ایہدا، ایہدی، ایہو، املاء ہون گے۔ انج ای کیہ وغیرہ دی املاء کیتی جاوے گی۔

۴۔ گ یاں گھ دی تھاں غ یاں خ نہیں لکھے جان گے۔ جیویں پاگل نوں پاغل، یاں اکھان نوں اخان۔

۵۔ لفظ دے جتھے ے دی اڑنون آئے گی ایس نوں گول جزم (ہ) نال لکھیا جاوے گا۔ جیویں پانی، بندا حال دی گھڑی (بن دا)۔

۶۔ املاء وچ غلطی نوں گھٹ کرن صدقہ ایس گل دی سفارش کیتی جا سکدی اے کہ مصوتے والیاں آوازاں نوں ظاہر کرن لئی زیراں زبراں دی تھاں حرف علت (Vowels) ورتے جان۔ جیویں ہندے دی تھاں ہوندے۔

۷۔ اُچارن (تلفظ) دی غلطی توں بچن لئی کوشش کیتی جاوے کہ لفظ تے لوڑ موجب زبر زیر پیش پائی جاوے۔ رُکن تیجی دا آخری حرف ساکن سمجھیا جاوے کیوں جے پنجابی وچ کسے لفظ دے آخری حرف تے کوئی زبر، زیر نہیں ہوندی۔

۸۔ نیں، تے، نے، وچ فرق رکھن لئی ایہہ طریقہ ہُن عام اے کہ جمع دے صیغے لئی "نیں" ورتیا جاوے "تے" نے نوں حرف ندا دے طور تے استعمال کیتا جاوے۔ جیویں اوہ جاندے نیں، اقبال نے اشرف نوں بلایا وغیرہ۔

۹۔ جیہڑے حرف دو واری بولے جاندے نیں اوہناں تے شد (ّ) ضرور پائی جاوے۔

۱۰۔ ن غنے دی املاء تے تلفظ بارے پچھے ویروے نال گل کر آئے آں جیہدے موجب جدوں ن غنہ دے لفظ دے وچکار تے آئے اوہ "ں" نال تے جدوں شروع یاں وچکار آوے تاں ن دے نقطے اتے غنے دی جزم (ٻ) ضرور پائی جاوے۔

۱۱۔ فارسی، عربی وانگوں اردو وچ وی خوش، خویہ، خواب وغیرہ املاء کیتے جاندے نیں۔ ایس "وٗ" نوں واؤ معدولہ آکھیا جاندا اے۔ ایہہ حرف خ توں مگروں آوندا اے، پنجابی وچ ایہہ ای لکھے جان گے تے پڑھن لگیاں اوہ ے و، نال پڑھے جان گے خش، خایہ، خاب وغیرہ۔

۱۲۔ عربی ولوں آئے اوہ لفظ جیہڑے شمسی یاں قمری حرفاں نال بجے ہوندے نیں اوہ عربی وانگوں ای لکھے تے اُچارے جان گے۔ جیویں: عبدالحق وچ ل بولدا اے پر عبدالصمد وچ ل نہیں بولدا پر لکھے دونویں جاندے نیں۔

ایہہ کجھ اصول نیں جیہناں دی نشان دہی کیتی گئی اے، پنجابی دی معیاری املاء اُتے حالے کم ہو رہیا اے جو کجھ اسیں حاصل کر چکے آں ساڈا خیال اے ایہہ وی بڑا کجھ اے جے ایہناں ای اصولاں نوں لکھ رکھیا جاوے تے اک لحاظ نال معیاری املاء سامنے آ جاندی اے۔ ایس لئی سانوں ایہہ املاء اپنا لینی چاہیدی اے۔ اج دُنیا دا کوئی وی رسم الخط یاں لپی اپنی زبان تے صوتی نظام نوں سمو لے پکھوں یاں سو فیصدی حرفی روپ نہیں دے سکیا۔ ساڈے ایتھے رسم الخط بارے کم کرن والے کجھ سیانے پنجابی دی املاء نوں صوتی رسم الخط (Phonetic Script) بنان دا چارا کر دے نیں۔ حالانکہ لسانیات دے اصول موجب اج سو فیصدی ہونا ممکن نہیں، پھیر ساڈے سلسلے وچ تے ایہہ ہور وی اوکھی گل اے۔ کیوں جے پنجابی وچ علاقائی اکھ دوجیاں زباناں نالوں بہتے ودھ ای نیں۔ پھیر ایہناں توں اڈ اگوں ایہناں علاقائی اکھاں وچ وی صوتی لحاظ نال کئی وکھراں نیں۔ جے ایہناں علاقائی در علاقائی صوتی وکھراں دے مگر لگ پیئے تے عجب قسم دے بھنمل بھوسیاں وچ پھس جانا ضروری اے۔ مثال دے طور تے ہائیہ مصمتے

بھ، جھ، دھ، ڈھ، گھ وغیرہ مرکزی تے ملتانی وچ وکھو وکھ طریقے نال اچارے جاندے نیں۔ پھیر مرکزی توں اڈ مشرقی بولیاں وچ ایہناں دا اچارن مرکزی تے ملتانی جانگلوتوں وی وکھ ہو جاندا اے جیویں مرکزی دا کہر (گھر) مشرقی پہاڑی بولیاں وچ کہار (گھار) بن جاندا اے۔ ایس لئی ایہناں ہائیہ صوتاں لئی جے کوئی علامت گھڑی جائے گی تے مرکزی تے پہاڑی بولیاں وچ ایہہ نہیں چل سکے گی۔ اج دیاں ہور کئی مثالاں نیں۔(۲۷) جے اسیں ایہناں علاقائی وکھراں یاں وکھراں در وکھراں (جیہڑیاں ضلعے تے تحصیل تیکر اپڑن گیاں) دے مگر لگ پئے تے ایہہ معاملہ تے کدی وی طے نہیں ہو سکے گا۔ ایس لئی بہتر ایہو اے کہ پنجابی رسم الخط (املاء) نوں اکا (Phonetic Script) بنان دی تھاں ایس نوں ادبی رسم الخط (املاء) (Literary Script) بنان بارے سوچیا جائے۔ ایہہ پندھ تاں ای مک سکدا اے۔ باقی ایہہ گل کہ دنیا دی کوئی زبان وی املاء بارے مکمل نہیں ایہہ اک اٹل سچائی اے۔ انگریزی اپنے ولوں بین الاقوامی زبان اے پر ایہدے وچ کئیاں دے گھپلے لطیفیاں دی حد توڑی موجود نیں، (Put) پُٹ تے (But) بَٹ کیوں نیں؟ ایہدا کوئی جواب انگریزی والیاں کول وی کوئی نہیں۔

پنجابی لسانیات (۱۹۹۶ء) دی مکمل پنی وچ ل تے ن دیاں دو صورتاں دسیاں نیں، میری تجویز ایہہ سی کہ الٹاویں ل تے اڑ، ن واسطے اک گول جزم 'ہ' اپنائی جائے۔ ایس وچ الیاس گھمن نال وچار وٹاندرے ہوندے رہے۔ میرا پہلاں وی خیال ایہہ سی کہ الٹاویں ل (ہالی: ہالڑی یاں گندل: گندلڑ) دی ہوند بہتا کر کے پنجابی دے جانگلو لہجے (ساہیوال وغیرہ) وچ ای اے۔ باقی پنجاب دے کے علاقے وچ نہیں۔ ایس کر کے ایس نوں چھڈیا وی جا سکدا اے۔ جتھوں تیکر اڑ، ن دا جوڑ میل اے ایہہ تے اک لحاظ نال پنجابی زبان دے اچارن دی پچھان اے۔ ایس کر کے ایس دا اکھر پٹی وچ ہونا ضروری اے۔ میری تجویز سادی ن دے نال گول جزم ہ لان دی سی کہ گول جزم کی (Key) بورڈ وچ زبر، زیر وانگ شامل کر کے سادی ن نال لا دتی جائے۔ اج ن دے آخر تے آون اُتے تاں ٹھیک سی، پر جدوں اڑ، ن لفظ دے درمیان آوے تے ن لکھی جاندی سی۔ ایس کر کے باہمی وچار وٹاندرے نال ن وچوں نقطہ حذف کرن اُتے اتفاق ہو گیا تے پھیر رویل (ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت) ولوں چھاپے چڑھن والیاں لکھتاں دی املاء وچ ن شامل کر لئی گئی۔ ایسے واسطے پچھلے صفحیاں وچ میں جیہڑی اکھر پٹی دتی اے ایس وچوں الٹاویں ل کڈھ دتی اے۔ اڑ، ن اجے سارے پاسے نہیں اپنائی گئی پر میں ایس دے حق وچ آں۔

آؤ ہُن مختلف اداریاں تے رسالیاں وچ جیہڑی املاء (Orthography/ Spelling) ورتی جا رہی اے ایس دا جائزہ لیئے۔ املاء ہوئے لفظ دے اگے توسیاں وچ "پنجابی لسانیات" والی املاء دتی گئی اے۔

ہن جیکر ایہدے لکھے گئے تے چھپے ایم۔اے دے مقالیاں دا شمار کرنا وڈھیرا مشکل اے۔ ۱۹۹۶ء دی چھپی فہرست موجب ایم۔فل (پنجابی) ۹۸۲ء،(۳۸) تے ۱۹۹۵ دی چھپی فہرست دے مطابق پی ایچ ڈی تے ڈی لٹ (پنجابی) دی تعداد پنج سو ستر سی (۳۹) بھارتی پنجاب وچ لسانیات (بھاشا وگیان) اُتے وڈھیرا کم ہو چکیا اے۔ بھاشا تے بھاشا وگیان (زبان تے زباندانی) تے ایم۔اے، ایم۔فل، پی ایچ ڈی (پنجابی) وچ کئی مقالے لکھے جا چکے نیں۔ بہت ساریاں مستقل کتاباں شائع ہو چکیاں نیں، ڈکشنریاں (کوش) چھپ چکیاں نیں۔ سگوں ساڈے اج دے موضوع نال جوڑ میل رکھدا پنجابی شبد روپ تے شبد، جوڑ کوش (مرتبہ: ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ) وی شائع ہو چکیا اے۔ جیہڑا ایہہ دسدا اے کہ گور مکھی دا کیہڑا لفظ (شبد) کویں املاء ہوندا اے؟(۴۰) ایہہ شبد، جوڑ کوش جدوں تیار ہو رہیا سی تے پاکستان وچ مینوں ایس وچ بطور صلاح کار مقرر کیتا گیا سی، ایہدے آون نال گور مکھی والیاں نوں وڈھیریاں سوکھتاں ہو گئیاں نیں، شبد جوڑاں وچ اکسارتا آ گئی اے۔ پنجابی شبد روپ تے شبد جوڑ کوش جیکر اپڑن دا سرگھٹ وگھٹ ستونجا ورھیاں دا اے۔ ۱۹۲۹ء وچ خالصہ کالج امرتسر وچ وِدواناں دے اک اکٹھ وچ پنجابی شبد، جوڑ (املاء) بارے کجھ فیصلے کیتے گئے۔ ۱۹۳۹ء وچ پرنسپل تیجا سنگھ نے پنجابی شبد جوڑ بارے اک ویہہ صفحیاں دا پمفلٹ چھاپ کے ونڈیا۔ ۱۹۵۷ء وچ ایس سلسلے وچ ہور کجھ ہوئے تے ایہناں دے نِت مہینے وار پنجابی دُنیا (پٹیالہ) وچ چھاپ دتے گئے۔ ۱۹۵۷ء وچ تیجا سنگھ نے کتاب پنجابی کویں لکھیے؟ (۱۹۱ صفحے) لکھی۔ ۱۹۶۲ء وچ پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ نے ایس کم نوں اپنے ہتھ وچ لیا، ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ (مصنف: بھاشا اتے بھاشا وگیان/ بھاشا وگیان تے پنجابی بھاشا / روپانتری ویاکرن (پنجابی) / پنجابی بارے) دی آگوائی وچ شبد جوڑ کوش سیل بنایا گیا، جس نے ورھیاں دی گھالنا مگروں پنجابی شبد روپ تے شبد جوڑ کوش دا پہلا ایڈیشن ۱۹۸۶ء وچ مکمل کر کے چھاپیا۔ ایس دا ۱۹۸۸ء دا دوجا ایڈیشن ۱۰۱۷ صفحیاں دا وی چھپ چکیا اے۔(۴۱)

گور مکھی لپی اُتے اِنناں دا کم ہویا اے، اج گور مکھی لپی کمپیوٹر وچ اپڑ کے مختلف قسم دی پروگرامنگ وچ ورتی جا رہی اے۔ ایس دے ہوندیاں ہویاں ایس وچ دیاں گھاٹاں لبھن تے اوہناں دی درستی دے وچار وی سامنے آوندے رہندے نیں۔ میرے سامنے ایس ویلے سہ ماہی "سرجنا" چنڈی گڑھ دے تن انک (شمارے) ۱۴۰ (اپریل۔ جون ۲۰۰۶ء) ۱۴۱ (جولائی۔ ستمبر ۲۰۰۶ء) تے ۱۴۲ (اکتوبر۔ دسمبر ۲۰۰۶ء) پئے نیں۔ ۱۴۰ (انک) وچ امریکہ رہندے جگجیت براڑ نے شبد شاستر: شبداں دی لشکور، دے سرناویں نال اک بحث چھیڑی اے۔ اوہ لکھدا اے "ٹھیک لئی شبد (لفظ) مولک (اصل) شبد، چون (لفظاں دا انتخاب) شابدک، سنجم (لفظاں دے جوڑ) صحیح واک (درست جملہ) اُساری اتے شدھ ویاکرن (درست گرامر) بجلی دی چکور نیں۔ جس پاس ایہہ لشکور ہے اوہی لیکھک اپنی رچنا (لکھت) نُشنا

سکدا اے۔(۴۲) اوہ اپنے مضمون وچ شبد (لفظ) اُتے ای ساری بحث کردا اے، لفظ دی تھاں سرورتن نوں بنیاد بنا کے دسدا اے کہ کویں جملے نوں بے معنی تے بامعنی بنایا جا سکدا اے؟ ایس سلسلہ وچ اوہ دو پکھاں اُتے اچیچا چانن پاندا اے۔ پہلا: شبد، جوڑ (املاء Spelling)، ایس بارے اوہ لکھدا اے "جے شبد نوں مول (اصل) روپ وچ دھنیاں (صوتاں) دا سموہ (مجموعہ) من لیا جاوے تاں ایس دے شدھ (درست) اچارن (تلفظ) اتے جوڑ (املاء Spelling) دا مہتو (اہمیت) ہور وی سپشٹ (ظاہر) ہو جاندا اے۔ جے بے سُر ساز اچیچا سنگیت راگاں دی بندش تے پورا نہیں اتردا تاں اشدھ (نادرست) اُچارن (تلفظ) جاں جوڑ۔ شبد جہناں دا مول (سنگیت دا کر) دھنیاں (سراں) ہن صحیح ارتھ (مطلب) کس طرح پرگٹ (ظاہر) کر سکدے ہن؟ اشدھ (نادرست) اچارن (تلفظ) تاں اسیں نہیں روک سکدے پر اشدھ (نادرست) شبد۔ جوڑ بارے کجھ کرن دی سمرتھا (طاقت) تاں ساڈے پاس ہونی چاہیدی ہے۔ اج تاں گھٹ وگھٹ ادھی صدی ساڈے وِدوان (عالم) شبد، جوڑ دی اکسارتا دی لوڑ پرتی بارے ساتوں چنتن (فکر مند) کردے آ رہے ہن۔ پر ایہہ اجے تک ساڈی پراپتی (کامیابی) نہیں بن سکی۔ شبد، جوڑ دی غیر اکسارتا شاید پنجابیاں دے موجی پن تے ان گہلن (لاپرواہی) سبھا (مزاج) دی دین ہے، نہیں تاں گھٹو گھٹ کوش (لغات) دے لیکھک/ سنپادک (مدیر) تاں ایس پکھ ول دھیان دیندے۔ ایس ان گہلی (لاپرواہی) دیاں کیول (صرف) دو ادھارناں (مثالاں) ای بہت ہون گیاں (۱) ساہت، کوش: پربھاشک شبداولی (۱۹۸۹ء) وچ اکو شبد (لفظ) گھٹو گھٹ دو شبد، جوڑاں (املاء: Spelling) نال پیش کیتا گیا اے۔ ([illegible]) (پنا: ۲۵۸) تے ([illegible]) (پنا: ۳۳۲) اتے (۲) اپرلے (مندرجہ بالا) کوش (لغات) دے سنپادک (ایڈیٹ) کیتے دوجے کوش: پنجابی ساہت سندرب کوش (۱۹۹۴ء) وچ پہلے کوش (لغات) دے مقابلے ([illegible]) دا شبد۔ جوڑ گھرا ہے سارے دے سارے پہلے کوش وچ ([illegible]) دُوت ہے، پر دوجے وچ نہیں۔"(۴۳)

ایس لیکھ بارے "سرجنا" (۱۴۱) وچ "وچار چرچا" دے سرناویں نال "پنجابی بھاشا دا ٹھک" دے عنوان نال درشن سنگھ دھیر (انگلستان) تے ستندرپال سنگھ (کتشر، بھارت) نے ٹپیاں کیتیاں نیں۔ "سرجنا" دے مدیر دے نوٹ موجب ایس بارے ہور وی وچار لیکھ آئے نیں۔(۴۴)

"سرجنا" دے انک ۱۴۲ وچ جگجیت سنگھ براڑ نے "پرتی اُتر: پنجابی بھاشا دا ٹھک" دے سرناویں نال انک ۱۴۱ وچ دیاں ٹپیاں دے جواب دتے نیں۔ اپنے جواب دے آخر تے دسیا اے کہ اوس دا انک (۱۴۰) والا لیکھ اوس دی ایس وشے (موضوع) اُتے لکھی جا رہی پستک (کتاب) دا پہلا باب اے۔(۴۵)

ایس لیکھ تے اوہدے ردِعمل تے ٹیپیاں تے پھیر اوہناں دا پرتی۔ اتر توں تسیں گویڑ لا سکدے او کہ گورکھی لپی دوجے گورو انگد (۱۵۰۴ء۔۱۵۵۲ء) نے گھڑی چار سو سال ہو گئے نیں۔ ایہہ پہلاں دھارک لکھتاں واسطے ورتی گئی پھیر ایس نوں ہر پرکار دیاں لکھتاں واسطے اپنا کے ایس دی انتی (ترقی) واسطے انتاں دی گھالنا (محنت) کیتی۔ پھیر وی اج ایس دے شبد، جوڑاں بارے وادو واد (بحث) چل رہی اے۔

ہن سوال ایہہ پنگر دا اے کہ سانوں کیہ کرنا چاہیدا اے؟ سانوں پہلاں تے پنجابی سکرپٹ تے پنجابی املاء نال جڑیاں رکاوٹاں نوں دور کرنا چاہیدا اے۔ ایہناں وچوں سب توں وڈی رکاوٹ پنجابی دیاں بولڑیاں نیں۔ خاص طور تے اوہ جہڑیاں الگ زبان دا دعویٰ کیتی بیٹھیاں نیں۔ حالانکہ لسانیات دا ایہہ منیا اصول اے کہ جدوں دوگلاں کردے بندیاں دے وچکار ترجمان دی لوڑ پئے تے دو زباناں وجود وچ آوندیاں نیں، نہیں تے بولڑیاں دے باوجود وی زبان اکو ای رہندی اے۔ خواجہ غلام فرید نوں پہلاں ریاستی آکھیا گیا، پھیر ملتانی تے ہن اوہناں نوں سرائیکی آکھیا جاندا اے۔ ریاستی، ملتانی تے سرائیکی دے قاعدے وی لبھ جاندے نیں تے ریاستی، ملتانی تے سرائیکی قاعدیاں وچ اکھرپٹی دے اکھراں اُتے اڈو اڈ قسم دیاں علامتاں پا کے ایہناں نوں صوتی رسم الخط (Phonetic Script) بنان دیاں کوششاں وی ہو چکیاں نیں۔ سوال ایہہ اے کہ جدوں گورکھی والیاں معیاری املاء (Standard Spelling) ول قدم پٹیا سی کیہ اوہناں دے آل دوالے پنجابی دیاں بولڑیاں بٹھیانی، مالوی، دوآبی، پوادھی موجود نہیں سن؟ کیہ پاکستان دے قیام مگروں مغربی پاکستان وچ رہندے غیر مسلم پوٹھوہاری، دھنی، چھاچھی تے شاہ پوری، ریاستی، ملتانی جانگلو بولدے اودھر نہیں گئے سن؟ اوہناں تے ماجھے دے اُچارن نوں اُدھار بنایا نال ضلع امرتسر تحصیل انبالہ ضلع گورداسپور دے پنڈاں دیاں بولیاں دے نمونے ریکارڈ کر کے اوہ شبد، جوڑ کوش بنان وچ کامیاب ہو گئے۔[۳۶] اسیں وی ماجھے دے علاقے نوں ادھار بنا کے معیاری ٹیکسالی زبان نوں سنار سکدے آں۔ کہ ایس گھیرے نوں گوجرانوالہ، شیخوپورہ، سیالکوٹ تے گجرات ایدھر قصور تیکر لے جا سکدے آں۔[۳۷]

ایہناں علامتاں وچ بھاویں ہایئہ آوازاں دا اُچارن اوہ نہیں جو ساڈی اکھرپٹی وچ اے۔ مطلب اے بھ (بھابی) جھ (جھانجھر) دھ (دھی) ڈھ (ڈھول) گھ (گھوڑا) پر سانوں ایہہ اکھر اِنج ای رکھنے چاہیدے نیں جویں گورکھی والیاں نے ਭ (ਭਾਬੀ)۔ ਝ (ਝਾਂਝਰ)۔ ਧ (ਧੀ)۔ ਢ (ਢੋਲ)۔ ਘ (ਘੋੜਾ) اوہناں نے اڑ، ن واسطے وکھرا اکھر بنایا ہویا اے (ਣ) اسیں وی اڑ، ن واسطے ن دا اکھر اپنی اکھرپٹی وچ شامل کر سکدے آں، ایہہ اکھرپٹی سارے پنجاب واسطے اے۔ ہایئہ آوازاں نوں مرکزی علاقے وچ اپنے لہجے وچ پڑھیا جاوے تے جنوبی پنجاب وچ اپنے لہجے وچ (کہ ایتھے تے اصل دا لہجہ اردو وانگ

ایہناں اکھراں نال ڈھکدا اے)، ایہہ بولڑی (Dialect) والی آؤکڑ دور ہو جائے تے سکرپٹ تے املاء والا مسئلہ حل ہو سکدا اے۔ اصل گل ایہہ اے کہ اسیں صوتی املاء تے بھکھل بھوسیاں وچ پے جانے آں کیوں جے بولی تے باراں کوہ تے بدل جاندی اے، سانوں صوتی رسم الخط املاء بنان دی تھاں ادبی رسم الخط املاء (Literary Script) بنان ول توجہ دینی چاہیدی اے تاں ای ایہہ مسئلہ حل ہووے گا۔

پنجابی سکرپٹ (املاء) دے کسے سرے نہ چڑھن وچ اک عنصر (Factor) شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی دی ان گہلی تے اوہدی فیکلٹی دی کم کوہی وی اے۔ تسیں پچھے پڑھ آئے او کہ پنجابی شبد روپ تے شبد، جوڑ کوش دی تکمیل وچ بنیادی کردار پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ نے ادا کیتا۔ اوتھے باقاعدہ شبد، جوڑ کوش سیل بنایا گیا جس دے سربراہ مشہور ماہر لسانیات ڈاکٹر ہر کیرت سنگھ سن، جہناں دناں وچ اوہ ایہہ کوش تیار کر رہے سن میں شعبہ پنجابی وچ ساں، میرا کیوں جے پنجابی لسانیات اُتے کم سی میری کتاب ''پنجابی لسانیات'' چھپ چکی سی، ایس کر کے ایس کوش دے صلاح کاراں وچ اوہناں مینوں وی شامل کیتا۔ میرے دور دے شعبہ پنجابی دا پنجابی رسم الخط تے املاء بارے کم میرے ولوں پنجابی لسانیات دا لکھیا جاندا اے۔ ساڈے اج دے شعبہ پنجابی دا حال ایہہ اے کہ ایہناں نے پنجابی دے ایم۔ اے سمسٹر دے نصاب وچوں لسانیات دا مضمون ای کڈھ دتا اے۔

ہن رہ جاندی اے گل پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر دی، ایڈے وڈے ادارے وچ پنجابی زبان دے ادب نال بھلی بھانت جانکاری رکھن والے اہلکاراں دی ان ہوند پاروں ایتھے شروع وچ ای گھپلے ہو رہے نیں۔ ایہناں پنجابی سکرپٹ دے مسئلے نوں پچھلے سال جتھ پایا سی ایتھے ''بسم اللہ'' ای غلط ہوئی کہ سعید کریم دا رد شدہ سکرپٹ پیش کر دتا گیا، جس تے سعید کریم تے انسٹیٹیوٹ دی خوب درگت بنی۔ ہن ایس معاملے نوں انسٹیٹیوٹ نے پھیر توریا اے تے ایس دا انداز وی غلط اے کہ بقول ڈائریکٹر انسٹیٹیوٹ، ڈاکٹر شائستہ نزہت جہڑے وی للو پنجو نے اوہناں نوں پنجابی سکرپٹ گھڑ کے گھلیا اے۔ ایہناں نے ایہہ ۸/۱۰ سکرپٹ اگوں، ''ماہرین لسانیات'' نوں گھل دتے نیں نال ای ہور لوکاں نوں خط لکھ کے ہور پنجابی سکرپٹ گھلن لئی سدا دتا اے۔ ایہہ ای نہیں سگوں قومی اخباراں دے ایڈیٹراں کولوں وی پنجابی سکرپٹ بارے راواں منگیاں نیں۔ میری جاچے ایہہ طریقہ ای غلط اے تے پنڈورا بکس کھولن والی گل اے۔ ضروری گل اے کہ پہلاں اپڑے یاں ہن منگے پنجابی سکرپٹاں وچ فیر سعید کریم دا رد شدہ سکرپٹ وی آ گیا ہووے گا یاں آ جائے گا۔ انسٹیٹیوٹ دا پنجابی سکرپٹ بارے کم کرن دا ایہہ انداز پنجابی سکرپٹ نوں، ''مسئلہ کشمیر'' بنان دے تل اے۔ انسٹیٹیوٹ دے مقابلے وچ اک پنجابی اخبار نے عام جیہا مباحثہ منعقد کروا کے ایس گل دا بھلی بھانت نتارا کروا لیا اے کہ پاکستان وچ پنجابی زبان واسطے فارسی رسم الخط (شاہ مکھی) ای درست تے بہتر اے۔ اگوں املاء تے نال لگدے دوجے حصیاں اُتے وچار کرن نال پنجابی سکرپٹ دا مسئلہ حل ہو سکدا اے۔

میری جاچے پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگوئج، آرٹ اینڈ کلچر اودوں تیکر درست لیہاں اُتے نہیں چلے گا جدوں تیکر ایہدے وچ پنجابی زبان تے ادب نال براہِ راست تعلق رکھن والے اہلکار نہیں آؤندے۔ ہن وی ویلا اے کہ ایس ۱۰/۸ پنجابی سکرپٹاں دے تماشے نوں بند کیتا جاوے۔ پنجابی دے فارسی رسم الخط وی اکھر پٹی وچ صرف اڑ، ن دا وادھا کر کے پنجابی دی معیاری املاء جیہڑی کہ پہلاں ای ۸۰ فیصدی درست تے متفقہ اے صرف ۲۰ فیصدی اُتے اتفاق کروان دا چارا کیتا جاوے تے ایہہ کوئی اوکھی گل نہیں۔

رموز اوقاف (Punctuation)

کسے زبان وچ جملیاں (مصرعیاں) دے ذریعے درست مفہوم نوں دوجے تیکر اپڑان واسطے جتھے درست لفظاں، درست املاء، درست گرامر دی لوڑ ہوندی اے اوتھے درست رموز تے اوقاف (وسرام۔ چنھ: Punctuation) دا وی بڑا اہم کردار ہوندا اے۔ اکو جملہ (مصرعہ) اوقاف دے اگے پچھے کرن نال کجھ دا کجھ مطلب دین لگ پیندا اے۔ ایس سلسلے وچ بہت ساریاں مثالاں دتیاں جاسکدیاں نیں، جیویں اک جملہ اے: ڈکو نہ جان دیو۔ ایہدے وچ جدوں تیکر اوقاف (وسرام۔ چنھ Punctuation) نہ پاؤ گے ایس دا مطلب نہیں نترے گا۔ آؤ ایہدے وچ رموز تے اوقاف پائیے (ایس ایتھے پنکھا کوما (،) ورت رہے آں: ڈکو نہ، جان دیو! ایس جملے دا مطلب اے نہ ڈکو (روکو) جان دیو، ہن ایہو پنکھا کوما (ٰ) ایس اک ہور تھاں پانے آں: ڈکو نہ جان دیو۔ ایہدا مطلب پہلے کولوں بالکل اڈ ہو جائے گا کہ ڈکو (روکو) نہ جان دیو!

سہ ماہی سرجنا (چنڈی گڑھ) وچ شبد، جوڑاں بارے چل رہی بحث دا پچھے حوالہ دتا گیا سی۔ جیہڑی جگجیت براڑ (امریکہ) نے چھیڑی اے۔ اوس نے اوقاف (وسرام۔ چنھ Punctuation) دیاں غلطیاں دی وی نشان دہی کیتی اے تے کجھ مثالاں وی دتیاں نیں۔ ایتھے اوہناں دے حوالے نال گل نوں ٹورنا اے۔ اوہناں نے اک مصرعے دی مثال دتی اے: ع ''گھنڈ چک دے رتا کو چن چڑھ جائے کہ راہ دے وچ رات پے گئی'' ہن ایسے گیت (مصرعہ) دے ایہہ دو روپ ویکھنا۔ جہناں وچ انتر کیول اردھ، وسرام (کوما) دی جگہ کتی (لاگو کرن) دا ہی ہے: ع ''گھنڈ چکدے رتا کو چن چڑھ جائے، کہ راہ دے وچ رات پے گئی'' بھاوارتھ (مطلب) (سارا) گھنڈ چکدے تا کہ تھوڑا کو چن چڑھ جاوے، راہ وچ رات پے گئی ہے۔ ع گھنڈ چکدے رتا کو، چن چڑھ جائے کہ راہ دے وچ رات پے گئی'' بھاوارتھ تھوڑا کو گھنڈ چکدے تا کہ (سارا) چن چڑھ جاوے، راہ وچ رات پے گئی ہے۔''(۲۸) جگجیت براڑ نے جتھے گورمکھی لپی وچ لکھی پنجابی وچ شبد، جوڑ دیاں بھلاں ول اشارے کیتے نیں اوتھے (وسرام۔ چنھ Punctuation)

اوقاف دیاں اُکائیاں ول وی دھیان دوایا اے۔ یاد رہے کہ ایہہ گورمکھی لپی دا اوہ دور اے جدوں ایم۔ اے، ایم۔ فل، پی ایچ ڈی، ڈی لٹ دیاں ہزاراں ڈگریاں دتیاں جا چکیاں نیں۔ پہلی توں بی۔ اے تیکر پنجابی لازمی اے، بھاشا گیان (لسانیات) اُتے ڈھیریاں کتاباں لکھیاں جاچکیاں نیں، ڈکشنریاں تے گراماں دا کوئی شمار ای نہیں سکوں شبد، جوڑ کوش وی چھپ چکیا اے۔ پھیر وی اجے اوہ اپنے سکرپٹ نوں ہور درست، ہور مکمل کرن وچ رُجھے نیں۔

ساڈے ایتھے پنجابی زبان نوں مڈھلی پدھر تے پڑھان دی کوئی روایت نہیں، چھیویں توں دسویں تیکر آپشنل بی۔ اے وچ اختیاری، پنجاب یونیورسٹی دے پنجابی ایم۔ اے دے نصاب وچ پہلاں لسانیات دا مضمون شامل سی ہُن اوہ وی نصاب (سمسٹر) وچوں خارج کر دتا گیا اے۔ پھیر سدھار کویں ہووے؟

آؤ، اپنے ایتھے رموز تے اوقاف دا جائزہ لیئے تے کجھ مثالاں دیئے:

حکیم شیر محمد ناصر (مرحوم) ساڈے اُچ پدھر دے ہرمن پیارے شاعر سن، گھٹ وگھٹ پنجاہ ورھے اوہناں نے شاعری کیتی۔ اک زمانے وچ اوہ مشاعرے دے بادشاہ سن۔ اوہناں دی پڑھت بہت چنگی سی۔ اپنی لکھت نوں اوہدیاں صوتی باریکیاں تیکر بول کے پیش کردے سن، اوہناں دی ایک نظم ''لاہور دی سیر'' بڑی مشہور ہوئی۔ ہر مشاعرے وچ فرمائش کر کے سنی جاندی سی۔ ایس دا انداز مکالمے والا اے تے ظاہر اے مکالمے وچ رموز تے اوقاف دا بڑا عمل دخل ہوندا اے۔ پڑھن لگیاں حکیم صاحب اوقاف دا بڑا دھیان رکھدے سن۔ پر جدوں ایہہ نظم اوہناں دی کتاب ''بجھا سورج'' وچ چھپی۔ ایہدے پہلے بند وچ ای ایس دا اہتمام نہ ہو سکیا ایہہ بند پہلاں اوہناں دے اوقاف نال درج اے۔

۱۔ لوکاں دی اس گل تے چاچا میںوں چڑھدائی ڈاہڈا گچ

۲۔ آکھن جے لہور نہیں ڈٹھا جمیاں، ایں نہیں؟ ٹھیک اے، سچ؟

۳۔ میںوں گل بچی نہیں چاچا، تیںوں کیکوں پئی اے سچ؟

۴۔ میں جو کہناں سچ ئے منڈیا! توں کیوں ایویں چناکیں گچ

۵۔ میںوں وی مترجم لے چاچا، میں وی جاں لوکاں وچ رچ

۶۔ سچ موڑ توں منڈیا! سچ

۷۔ سچ موڑ توں منڈیا! سچ (۲۹)

رموز تے اوقاف مصرعہ نمبر ۱، ۳، ۵ درست نیں جدوں کہ مصرعہ نمبر ۲، ۴، ۶ تے ۷ وچ درست نہیں۔

مصرعہ نمبر ۲۔ آکھن جے لہور نہیں ڈٹھا، جمیاں ایں نہیں؟ ٹھیک اے! سچ؟

مصرعہ نمبر۴۔ میں جو کہنا سچ اے منڈیا! توں کیوں ایویں پیناں کیں سچ؟

مصرعہ نمبر۶،۷۔ سچ موڑ توں منڈیا، سچ!

محمد آصف خان دی کتاب "پنجابی بولی دا پچھوکڑ" وچوں ایہہ عبارت ویکھو:

"دراوڑاں مگروں پنجاب وچ آریہ آئے۔ پر ایہہ کتھوں آئے، کدوں آئے
تے کون سن، ایہہ اجہے معاملے ہن، جہناں بارے اجے تائیں نکھیڑا نہیں ہو سکیا۔"(۵۰)

ایہدے وچ پہلی تے آخری ڈیش (۔) درست نیں عبارت دے اندر (") دی تھاں (؟) ہونا چاہیدا سی۔ شاعری وچوں ہور ودھیریاں مثالاں دتیاں جا سکدیاں نیں۔ ۲۰۰۵ء دی چھپی اک کتاب وچوں وی ویکھو۔

اُدم

"جے کوئی کہے:"
"کم کر؟"
"چُپ کر کے
بہہ رہیے"
جے کوئی آکھے:
لے نیاز؟"
اُدم کر کے لے لیئے"(۵۱)

درست رموز تے اوقاف (Punctuation):

اُدم

جے کوئی کہے:
"کم کر!"
چُپ کر کے
بہہ رہیے'
جے کوئی آکھے:
"لے نیاز!"
اُدم کر کے لے لیئے

مَیں اپنی ببلیوگرافی "پنجابی کتابیات جلد: ا وچ رموز تے اوقاف بارے اُچیچا دھیان دتا سی۔ ایہدے وچ کوئی علامت غلط نہیں، پھیر ایہہ کہ ساری کتاب وچ رموز تے اوقاف وچ اکسارتا موجود اے۔ اک اندراج ملاحظہ فرماؤ:

ناصرؔ حکیم: بجراسورج، لاہور۔ سلیم فاروق برادران' ادارہ پنجابی زبان' ۱۹۶۱ء، ۲۷۲ص (نظم، مجموعہ شاعری) [ش م](۵۲)۔

ایہناں دتیاں مثالاں توں عبارت وچ رموز تے اوقاف [دمرام۔ چھھ Punctuation] دی اہمیت دا اندازہ لگدا اے۔ ایہہ رسم الخط تے املاء دا اک ضروری حصہ ہوندے نیں۔ پر پنجابی لکھائی وچ ایس دا کوئی خیال نہیں رکھیا جاندا۔ جے اسیں اپنے رسم الخط تے املاء نوں مکمل کرنا اے تے سانوں ایس پاسے اچیچا دھیان دینا پئے گا۔ اردو تے انگریزی رموز تے اوقاف نوں سامنے رکھ کے اپنی لوڑ دے مطابق علامتاں نوں اپنا لینا چاہیدا اے۔ ایس ویلے اردو تے انگریزی دے کئی پروگرام تے فونٹ کمپیوٹر دے حوالے نال سامنے آ چکے نیں۔ ایہناں وچوں سانوں اردو دے مندرجہ ذیل نظام وچوں Punctuation and Arithmetic symbols in UZT:۔ چنگا لگا اے ایہدے توں لابھ چکیا جا سکدا اے:۔

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	a	b	c	d	e	f
0			Sp	.	[illegible]	ا	ز	[illegible]			[illegible]	O	[			
1			!	١	!!	آ	ژ	ں			[illegible]		\			
2			[illegible]	٢	[illegible]	آ	[illegible]	ن			[illegible]		]			
3			•	٣	%	ب	س	[illegible]			O		[illegible]			
4			c y	٤	[illegible]	پ	ش	ؤ			[illegible]		(			
5			x	٥	[illegible]	ت	ص	[illegible]			[illegible]		|			
6			&	٦	[illegible]	ٹ	ض	[illegible]			[illegible]		)			
7			'	٧	=	ث	ط	[illegible]			[illegible]		b			
8			(	٨	[illegible]	ج	ظ	ی			[illegible]					
9			)	٩	[illegible]	چ	ع	ے			ع					
a			·	•	[illegible]	ح	غ	[illegible]			[illegible]					
b			+		[illegible]	خ	ف	-			[illegible]					
c			[illegible]	<	[illegible]	د	ق	[illegible]			[illegible]					
d			-	-	[illegible]	ڈ	ک	[illegible]			[illegible]					
e			D c	>	·	ذ	گ	[illegible]			[illegible]					►
f			D y	[illegible]	[illegible]	ر	ل				[illegible]					

پنجابی ہندسے (Figures)

شاید کمپیوٹر پروگرامنگ دیاں مجبوریاں پاروں دنیا دیاں ودھیریاں زباناں نے انگریزی ہندسے 5,4,3,2,1 اپنا لئے نیں۔ گورمکھی والیاں کول اپنے الگ ہندسے موجود سن۔ پر اوہناں نے وی انگریزی دے ہندسے اپنا لئے نیں۔ اردو وچ عربی فارسی والے ہندسے ۱،۲،۳،۴،۵ استعمال ہوندے سن۔ اردو والیاں وی ایہہ چھڈ کے انگریزی والے اپنا لئے نیں۔ کمپیوٹر پروگراماں کولوں ایس گل دا پتا لگا اے کہ عربی والیاں نے اپنے عربی رسم الخطوں ای کمپیوٹر دی زبان وچ لیاندا اے تے ایس ویلے عربی وچ وی کمپیوٹر ٹیکنالوجی نے ودھیری ترقی کیتی اے۔ پنجابی دے سلسلے وچ اسی وی کیوں نہ اپنے رسم الخطوں وکھ مہاندرا دین واسطے ایس اوہو دیسی ہندسے اپنائی رکھیے جہوے سینکڑے سالاں توں ایس ورت رہے آں۔ ایہناں ہندساں دے نال ای حساب دیاں علامتاں وی شامل کراں گے۔ ایتھے پنجابی ہندسیاں دی گنتی دتی جاندی اے۔ ایہناں دے نال ای ایہناں دی لفظی املاء وی موجود اے:

۱ (اک)، ۲ (دو)، ۳ (تن)، ۴ (چار)، ۵ (پنج)، ۶ (چھ)، ۷ (ست)، ۸ (اٹھ)، ۹ (نو)، ۱۰ (دس)، ۱۱ (یارھاں)، ۱۲ (بارھاں)، ۱۳ (تیرھاں)، ۱۴ (چودھاں)، ۱۵ (پندھراں)، ۱۶ (سولھاں)، ۱۷ (ستارھاں)، ۱۸ (اٹھارھاں)، ۱۹ (اُنّی)، ۲۰ (ویہہ)، ۲۱ (اِکی)، ۲۲ (بائی)، ۲۳ (تیئی)، ۲۴ (چوی)، ۲۵ (پنجی)، ۲۶ (چھبی)، ۲۷ (ستائی)، ۲۸ (اٹھائی)، ۲۹ (اُنتی)، ۳۰ (تیہہ)، ۳۱ (اکتی)، ۳۲ (بتی)، ۳۳ (تیتی)، ۳۴ (چوتی)، ۳۵ (پنتی)، ۳۶ (چھتی)، ۳۷ (سینتی)، ۳۸ (اٹھتی)، ۳۹ (اُنتالی)، ۴۰ (چالی)، ۴۱ (اکتالی)، ۴۲ (بتالی)، ۴۳ (ترتالی)، ۴۴ (چوتالی)، ۴۵ (پنتالی)، ۴۶ (چھتالی)، ۴۷ (سنتالی)، ۴۸ (اٹھتالی)، ۴۹ (اُنجا)، ۵۰ (پنجاہ)، ۵۱ (اکونجا)، ۵۲ (بونجا)، ۵۳ (ترونجا)، ۵۴ (چورنجا)، ۵۵ (پچونجا)، ۵۶ (چھونجا)، ۵۷ (ستونجا)، ۵۸ (اٹھونجا)، ۵۹ (اناٹھ)، ۶۰ (سٹھ)، ۶۱ (اکاٹھ)، ۶۲ (باٹھ)، ۶۳ (تریٹھ)، ۶۴ (چونٹھ)، ۶۵ (پینٹھ)، ۶۶ (چھیاٹھ)، ۶۷ (ستاٹھ)، ۶۸ (اٹھاٹھ)، ۶۹ (اُنہتر)، ۷۰ (ستر)، ۷۱ (اکہتر)، ۷۲ (بہتر)، ۷۳ (تہتر)، ۷۴ (چوہتر)، ۷۵ (پنجھتر)، ۷۶ (چھہتر)، ۷۷ (ستتر)، ۷۸ (اٹھتر)، ۷۹ (اُناسی)، ۸۰ (اسی)، ۸۱ (اکاسی)، ۸۲ (بیاسی)، ۸۳ (تراسی)، ۸۴ (چوراسی)، ۸۵ (پچاسی)، ۸۶ (چھیاسی)، ۸۷ (ستاسی)، ۸۸ (اٹھاسی)، ۸۹ (اٹانویں)، ۹۰ (نوے)، ۹۱ (اکانویں)، ۹۲ (بانویں)، ۹۳ (ترانویں)، ۹۴ (چورانویں)، ۹۵ (پچانویں)، ۹۶ (چھیانویں)، ۹۷ (ستانویں)، ۹۸ (اٹھانویں)، ۹۹ (نڑنویں)، ۱۰۰ (سو)، ۱۰۱ (کوتر سو)۔

☆☆☆

حوالے تے حاشیے

۱۔ لہراں' ماہنامہ، لاہور۔ اکتوبر ۲۰۰۵ء (اداریہ)۔
۲۔ سویر انٹرنیشنل' ماہنامہ، لاہور۔ اکتوبر ۲۰۰۵ء (اداریہ)۔
۳۔ "خبراں" روزانہ، لاہور۔ ۳۰ ستمبر ۲۰۰۶ء (منعقد ہوئے مباحثے دی کارروائی مختصر کر کے چھاپی گئی، پر ایس دی ریکارڈنگ کیتی گئی۔ ایس مباحثے دے آخر تے بچ دے دوران میرے ایس سوال اُتے کہ انسٹیٹیوٹ نوں جہوے ۱۰/۸ پنجابی سکرپٹ آئے نیں اوہ تساں کہوے پنجابی دے ماہرین لسانیات نوں گھلے نیں؟ ڈاکٹر شائستہ نے مشکل نال صرف اک: ڈاکٹر طارق عزیز دا ناں لیا۔ ڈاکٹر طارق عزیز نے کمپیوٹر آون تو پہلاں اردو ٹائپ رائٹر دے کی (Key) بورڈ بارے اردو وچ ڈاکٹریٹ کیتی سی۔ اوہناں ایہہ وی دسیا کہ انسٹیٹیوٹ ولوں قومی اخباراں دے ایڈیٹراں نوں وی پنجابی سکرپٹ بارے اپنی رائے گھلن لئی خط لکھے گئے نیں۔ ایہناں وچ نوائے وقت دے چیف ایڈیٹر مجید نظامی وی شامل نیں) (ش م)۔
۴۔ سویر انٹرنیشنل' ماہنامہ، لاہور۔ اکتوبر ۲۰۰۶ء (اداریہ)۔
۵۔ نتارے: شہباز ملک، ص۔ ۱۱۸۔۱۱۹
۶۔ پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی ص ۲۲۶۔
۷۔ منہ آئی گل: شہباز ملک ص ۱۸ (بحوالہ The Life and Times of Frid-ud-Din Gunj Shakar by: Dr. Khaliq Nizami)۔
۸۔ معارف فریدیہ۔ دیوان بابا فرید الدین مسعود گنج شکر (تعارف و ترجمہ): ڈاکٹر ظہور احمد اظہر ص ۳۰۹
۹۔ پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ص ۲۰۸۔
۱۰۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ، ص ۳۲۔
۱۱۔ سووینیر۔ سری گورو گرنتھ صاحب جی دے چار سو سالہ پرکاش گورپورب نوں سمرپت شرومنی گوردوارہ پربندھک کمیٹی، امرتسر ص ۷ (گورمکھی)۔
۱۲۔ منہ آئی گل: شہباز ملک، ص ۱۸۔
۱۳۔ پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ص ۲۰۰۔
۱۴۔ اوہی، ص ۲۱۲۔
۱۵۔ اوہی، ص ۲۱۹۔
۱۶۔ اوہی، ص ۲۱۳۔
۱۷۔ وچار: ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۱۸۵۔
۱۸۔ پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ص ۲۰۸۔
۱۹۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ، ص ۳۲۔
۲۰۔ اوہی، ص ۳۳۔
۲۱۔ پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ص ۲۲۶۔
۲۲۔ اردو لسانیات: ڈاکٹر شوکت سبزواری، ص ۶۰
۲۳۔ گوپی چند نارنگ نے ایہناں وچوں صرف ز، س، ت، و، الف نوں فونیم تسلیم کیتا اے تے ایہناں نال رلدیاں حرفاں یاں آوازاں نوں Alophones آکھیا اے۔ (اردو کی تعلیم کے لسانیاتی پہلو: ص ۴۴)۔

۲۴۔ لہراں' ماہنامہ، لاہور۔ رسم الخط نمبر، ص ۳۶ (مضمون: محمد آصف خان)۔
۲۵۔ لہراں' ماہنامہ، لاہور۔ رسم الخط نمبر، ص ۶۳ (مضمون: اقبال صلاح الدین)۔
۲۶۔ اردو لسانیات: ڈاکٹر شوکت سبزواری، ص ۷۷۔
۲۷۔ لہراں' ماہنامہ، لاہور۔ رسم الخط نمبر، ص ۳۰ (مضمون: محمد آصف خان)۔
۲۸۔ لوک دانش: عبدالغفور درشن۔
۲۹۔ سویر انٹرنیشنل' ماہنامہ، لاہور۔ اکتوبر ۲۰۰۶ء۔
۳۰۔ مدھلی للقالی (۱۹۷۶ء) ص ۷ (اکھرپٹی)۔
۳۱۔ لہراں' ماہنامہ، لاہور۔ اکتوبر ۲۰۰۶ء (اداریہ)۔
۳۲۔ نکھاری' ماہنامہ۔ لاہور۔ ستمبر ۲۰۰۶ء (ترجمہ: امجد اقبال امجد)۔
۳۳۔ پنجم' ماہنامہ، لاہور۔ اپریل ۲۰۰۶ء۔
۳۴۔ خبراں' روزانہ، لاہور۔ ۱۲ اکتوبر ۲۰۰۶ء (اداریہ)۔
۳۵۔ اوہی ص ۶۔
۳۶۔ بھلیکھا' روزانہ، لاہور۔ ۱۲ اکتوبر ۲۰۰۶ء۔
۳۷۔ لہراں' ماہنامہ، لاہور۔ اکتوبر ۲۰۰۶ء (مضمون: ڈاکٹر دھرم سنگھ، ص ۷)۔
۳۸۔ کھوج' ششماہی، لاہور۔ مسلسل شمارہ: ۳۶ (جنوری۔ جون ۱۹۹۶ء) ص ۳۹۔
۳۹۔ کھوج' ششماہی، لاہور۔ مسلسل شمارہ: ۳۵ (جولائی۔ دسمبر ۱۹۹۵ء) ص ۶۱۔
۴۰۔ پنجابی شبد روپ تے شبد۔ جوڑ کوش (سنپادک: ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ، پہلا ایڈیشن ۱۹۸۶ء (گورمکھی)۔
۴۱۔ اوہی، دوجا ایڈیشن ۱۹۸۸ء، بھومیکا (گورمکھی)۔
۴۲۔ سرجنا' سہ ماہی، چنڈی گڑھ۔ ۱۳۰ (اپریل۔ جون ۲۰۰۶ء)، ص ۶۱ (گورمکھی)۔
۴۳۔ اوہی ص ۵۵ (گورمکھی)۔
۴۴۔ سرجنا' سہ ماہی، چنڈی گڑھ۔ ۱۳۱ (جولائی۔ ستمبر ۲۰۰۶ء) ص ۸۳ (گورمکھی)۔
۴۵۔ سرجنا' سہ ماہی، چنڈی گڑھ۔ ۱۳۲ (اکتوبر۔ دسمبر ۲۰۰۶ء) ص ۶۷ (گورمکھی)۔
۴۶۔ پنجابی شبد روپ تے شبد۔ جوڑ کوش (سنپادک: ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ) ۱۹۸۸ء، بھومیکا (گورمکھی)۔
۴۷۔ پنجابی لسانیات: ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۱۴۵۔
۴۸۔ سرجنا' سہ ماہی، چنڈی گڑھ۔ ۱۳۰ (اپریل۔ جون ۲۰۰۶ء) ص ۶۰ (گورمکھی)۔
۴۹۔ ہرا سورج: سلیم ناصر، ص ۶۵۔
۵۰۔ پنجابی بولی دا پچھوکڑ: محمد آصف خان، ص ۵۴۔
۵۱۔ لوک دانش: عبدالغفور درشن، ص ۱۱۔
۵۲۔ پنجابی کتابیات: جلد ۱، ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۳۸۶۔

پاکستانی پنجابی ادب دے پنجاہ سال
(۲۰۰۰ء تیکر اک جھات)

لسانی حوالے نال اسی بھانویں پنجابی زبان دی روایت نوں برصغیر دی تاریخ دے اوس دور تیکر لے جا سکنے آں جس دور وچ ایتھے دراوڑی، منڈا گروہ دیاں زباناں پرچلت سن تے آریہ لوک ایہہ اپنی رہتل تے سنسکرت زبان دے نال ایہ ایتھے نہیں اپڑے سن پر لسانیات دے سیانے ایس گل تے متفق دسدے نیں کہ موجودہ زبان دا مڈھ اوس ویلے بجھا جدوں عظیم مسلم جرنیل محمد بن قاسم نے اسلامی لشکر دے نال سندھ فتح کیتا تے ملتان تیکر آ پڑ گیا چنانچہ ۷۱۲ء پنجابی دے مڈھ بجھن دا سال اکھوایا۔

مقامی زباناں نال جدوں مسلم زبان عربی دا میل ہویا تے جو زبان اُبھری ایس نوں آپ بھرنش آکھیا گیا سال ۱۰۰۰ء تیکر جیہڑا ادب ایس خطے دا ملدا اے بھانویں اوہ بھگتاں تے ناتھ جوگیاں دا ادب اے پر ایس وچ اسلامی عنصر محسوس کیتی جان والی حد تیکر موجود اے ایتھوں تیکر کہ جدوں محمود غزنوی نے لاہور نوں اپنی سلطنت دا مرکز بنایا تے مسعود سعد سلمان لاہوری اک سرکردہ شاعر موجود سی جس نے فارسی دے نال نال مقامی زبان وچ وی شاعری کیتی۔ سال ۱۰۰۰ء توں ۱۲۰۰ء دے درمیان اک پاسے بھگتاں دا کلام، دوجے پاسے اسماعیلی بزرگاں دا کلام تے تیجے پاسے پنجابی شاعراں دا کلام ملدا اے۔ جس وچ شاہ شمس سبزواری، حاجی بابا رتن تے حضرت بابا فرید گنج شکرؒ دا ناں خاص طور تے لیا جا سکدا اے۔ حضرت بابا فرید (۱۱۸۸ء۔ ۱۲۶۰ء) دا دستیاب کلام ای موجود پنجابی ادب نوں اک پکی پیڈی بنیاد فراہم کر دا وسدا اے۔ بابا جی لکھدے نیں:

؎ رکھی سکھی کھاء کے ٹھنڈا پانی پیو
فریدا ویکھ پرائی چوپڑی نہ ترسائیں جیو

۱۹۴۷ء یعنی پاکستان دے بنن توں پہلاں دے پنجابی ادب نوں جے گوہ نال ویکھیا جاوے تے ایس سارے عرصے وچ پنجابی ادب دا مجموعی تاثر اوہی نظر آؤندا اے جیہڑا حضرت بابا فرید گنج شکر دی شاعری توں ابھردا اے۔ ایس سارے عرصے وچ پنجاب وچ اکثریت مسلماناں دی ای رہی۔

پندھرویں، سولھویں صدی عیسوی وچ بابا نانک نے جدوں ہندومت توں بغاوت کیتی تے ایس دی بنیاد وی حضرت بابا فرید گنج شکرؒ (تے ایس قسم دے دوجے مسلم صوفی بزرگ) سن چنانچہ سکھ گورو صاحبان دے بعد آدی گرنتھ وچ سب توں ودھ کلام حضرت بابا فرید گنج شکرؒ دا ای محفوظ ہویا۔ ایس عرصے وچ صوفی لہر توں اڈ دینی لہر داستانی (قصہ) لہر، وار لہر تے ہور ادبی لہراں وچ بوہتا حصہ وی مسلماناں دا ای اے تے اوہناں نے اپنے مہاندرے دے حوالے نال ای پنجابی ادب تخلیق کیتا۔ بھانویں دسوور (ہندو) سکھ گورو صاحبان تے سکھی دور تے انگریزی دور وچ غیر مسلماں نے وی ودھیرا پنجابی ادب تخلیق کیتا پر ماسوائے آخری دور دے کہ ایس نوں اسیں جدید دور دا ناں دینے آں جس وچ انگریزاں نے مغربی ادباں دے اثر ہیٹھ پنجابی ادب نوں اپنیاں عیسائی مشنریاں راہیں تبلیغ دا ذریعہ بنایا تے سکھاں نے پنجابی زبان توں اپنی تعلیم وچ شامل کر کے اپنیاں دھارمک کتاباں دے حوالے نال وکھ پچھان دین دی کوشش کیتی یعنی اپنی پنجابی نوں برج بھاشا تے سنسکرت (ہندی) دے نیڑے لیاون دا آہر کیتا پر پاکستان دے قیام تیکر اوہ اَجے صرف تے صرف اپنے دھارمک حوالے نال ای کر سکے جدوں کہ پاکستان دے قیام توں بعد جدوں سکھ، ہندو بھارت دا حصہ بنے تے ایس ماحول وچ اوہناں دی (برج بھاشا تے سنسکرت (ہندی) نوں پنجابی وچ رلان دی) دانستہ حوصلہ افزائی کیتی گئی چنانچہ ایہناں پنجاہ سالاں وچ سکھ پنجابی لکھاریاں نے دانستہ یاں نادانستہ اپنی پنجابی (گورمکھی لپی) نوں پنجابی دی اٹھ سو سالاں دی عوامی لسانی روایت توں کے حد توڑی الگ کر لیا اے جدوں کہ مسلمان پنجابی لکھاریاں نے پاکستان بنن توں پہلاں تے مگروں اپنے آپ نوں پنجابی زبان دی اوس لسانی روایت نال جوڑی رکھیا اے۔ جیہڑی حضرت بابا فرید گنج شکرؒ نے قائم کیتی سی۔ ایس نوں ای عوامی لسانی تے ادبی روایت وی آکھ سکنے آں جس اُتے ڈھنگ ای اسلامی زباناں (عربی، فارسی، ترکی) تے اسلامی فکر دا ستاروں اثر اے۔

ویکھیا جاوے تے پاکستان بنن ویلے پنجابی زبان اک ترقی پذیر زبان پاروں پچھانی جان لگ پئی سی۔ پنجاب یونیورسٹی دے قیام (۱۸۸۲ء) دے شروع وچ ای ایس زبان دی تدریس تے امتحاناں دا سلسلہ جاری ہو چکیا سی انگریزاں پاروں مغرب دے ترقی یافتہ ادب دا ودھیرا اثر ایس اُتے پے چکیا سی۔ خاص کر کے نثر دے سلسلے وچ افسانہ، ڈرامہ، ناول، سفرنامہ، سوانح وغیرہ لکھن دا سلسلہ جاری ہویا تحقیق تے لسانیات دے حوالے نال ڈکشنریاں، قواعد، ضرب الامثال دے مجموعے لوک ادب نوں کٹھیاں کر کے چھاپیا تے شاعری وچ جدید رجحانات دا آؤنا عام ہو گیا سی۔ ۱۹۳۵ء دے نیڑے چلن والی ترقی پسند تحریک دے اثر ہیٹھ پنجابی ادب دی تخلیق ہویا پر ایہہ عام کر کے غیر مسلم پنجابی لکھاریاں وچ ای ویکھیا جا سکدا اے جدید علماں دے جانوں عام پنجابی لکھاری وی ایس توں متاثر ہوئے پر پاکستان دے قیام تیکر اجیہے رجحان رکھن والے عام پنجابی لکھاری بہت گھٹ سن۔ پاکستان بنن توں پہلاں دی اک مثال اجیہے

درج کرنی مناسب ہووے گی ایس دور وچ اک مشہور ناول ناول، جٹ دی کرتوت لکھیا گیا۔ ایہہ میراں بخش منہاس نے لکھیا ایس دا موضوع پنڈاں وچ وسدے لوکاں دیاں فضول خرچی دیاں رسماں دا ستارا تے ایہناں توں بچن دی پریرنا سی، ناول وچ لکھاری نے تھاں تھاں قرآنی آکھاں درج کر کے اسلامی ہدایت موجب فضول خرچی توں بچن دی پکی کیتی سی ایہہ ناول ودھیرا مقبول ہویا ایس دی مقبولیت پاروں اک سکھ لکھاری نے ایس نوں گورمکھی لپی وچ اُلتھیا، اُلتھا کردیاں اوس نے ایس دے اسلامی مہاندرے والے حصے حذف کر کے اوہناں دی تھاں کجھ اپنے ولوں پا کے ایس نوں سیکولر بنا کے چھاپ دتا (ایس ویلے ایس ناول دے دونویں روپ دستیاب نیں)۔

۱۴۔ اگست ۱۹۴۷ء نوں رب ولوں مسلماناں نوں تحفے پاروں وَتی مملکت پاکستان ملی، ایہہ ملک ایہہ وطن دوقومی نظریے پاروں بنیا ایس نظریے دی بنیاد اسلام اے میری جاچے ایس دے قیام اُتے خوشی دے اظہار دے سلسلے وچ جیہڑا پنجابی ادب تخلیق ہویا اوہی اولین پاکستانی پنجابی ادب اکھوان دا حقدار اے۔ اَج ویکھیا جاوے تے پاکستان دی تحریک وچ تخلیق ہون والا پنجابی ادب اک لحاظ نال پاکستانی مہاندرے والا اے ایس وچ کِتے پاکستان دا مطالبہ اے تے کِتے ایس وطن دا روپ رنگ پیش کیتا گیا اے۔ ظہیر نیاز بیگی، عشق لہر، مولانا محمد بخش مسلم، سید فضل حسین مدنی شہباز، محمد دین میر، میراں بخش واقف، طالب جالندھری، صحرائی گورداسپوری، ملک عبدالقادر خوشتر، اطہر نظامی، حافظ عبدالرحمان (عرف بابا کمالا) ملک عطا اللہ عزت، ملک ضیاء اللہ ضیاء، عبدالمجید کریام والا، غلام احمد کاتب نوشاہی، محمد حنیف قدر کاشمیری، حاجی چراغ دین جونے کے والے، اللہ دتہ ناظر، حافظ امرتسری، محمد رفیع اختر لاہوری، شیر افضل جعفری، حکیم شیر محمد ناصر، اسماعیل متوالا، غلام محمد نقش ہاشمی، خان مستانہ، اسیر سوہلوی، آغا امداد علی خان غالب، ساحل فارانی تے مولا بخش کشتہ وغیرہ ایہناں وچ شامل نیں۔

ایس سارے پنجابی ادب وچ اولیت اوہناں شعراں نوں حاصل ہوئی جیہڑے ۱۳-۱۴ اگست ۱۹۴۷ء دی درمیانی رات نوں پاکستان براڈکاسٹنگ سروس دے (پاکستان بنن دے) پہلے اعلان مگروں ریڈیو پاکستان لاہور توں عبدالعزیز سیالکوٹی دی آواز وچ نغمے دے روپ وچ نشر ہوئے ایہہ صحرائی گورداسپوری دے لکھے سن ایہناں وچوں اک بند ویکھو:

ے بسم اللہ بسم اللہ کہہ کے رب دا نام دھیاواں
فیر درود محمد اُتے خوشیاں نال پوچاواں
چارے یار نبی سرور دے چوہناں توں جان نثاراں
پیراں ولیاں قطباں اُتے تن من اپنا واراں

قائد اعظم توں میں اپنی جندڑی گھول گھماواں
جمعے دیہاڑے ملی آزادی دل وچ خوشی مناواں

ملک عبدالقادر خوشتر نے ایس موقعے اُتے لکھیا:

خوشیاں تے ہوندیاں نیں خوشی اج خاص اے
مدتاں دی رب ساڈی پوری کیتی آس اے
خواب جیہڑے وہندے ساں اسیں پاکستان دے
ہوئی اے تعبیر پوری وچ ہندوستان دے

پاکستان دے قیام توں بعد دے ای بے اَدھی صدی دے پنجابی ادب ول جھات پایئے تے سانوں ایہہ گل نتارہویں پکھوں دسدی اے کہ ساڈے پنجابی ادب کول بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ (بارہویں، تیرہویں صدی عیسوی) توں ٹرن والی گھٹ وگھٹ ست سو وریاں دی جاندار تے مسلم مہاندرے والی ادبی تے لسانی روایت موجود سی ایس دور وچ اپنے وطن دے ملن پاروں اوس دی تعمیر دا جیہڑا جوش تے جیہڑا ولولہ پاکستانیاں وچ ابھریا اوہو جوش تے اوہو ولولہ پنجابی ادب دی تخلیق وچ وی دسدا اے۔

پاکستان دے قیام توں پہلاں سانجھے ماحول وچ غیر مسلم (خاص کر کے سکھ) لکھاری پنجابی ادب تخلیق کرن وچ سرگرم سن اوہناں دے جان مگروں اک کھپا جیہا ہوند وچ آیا پر ساڈے پنجابی لکھاریاں نے چھیتی ای ایس کھپے نوں پورن دا جتن کیتا ایس سلسلے وچ ایہناں دی مدد اوسے مسلم ادبی روایت نے کیتی تے ایس وچ تیزی پاکستان دی تعمیر دے جذبے نے لیاندی۔

آؤ ہُن پاکستان بنن دے بعد دے پنجاہ سالاں دے پنجابی ادب دی رفتار اُتے ارتقاء ول جھات پایئے، ایہناں سطراں دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) دا دھیان پنجابی وچ لکھے جان والے ادب دی رفتار جانچن دے موضوع ول سٹھ (۱۹۶۰ء) دے دہاکے وچ ہویا کہ ایس دور وچ فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں بارے جانکاری اکٹھی کرن دے کم نوں ہتھ پایا (گورمکھی لپی وچ چھپن والیاں کتاباں دی جانکاری وی ایس وچ شامل سی۔ ایس جانکاری توں احمد حسین قریشی قلعہ داری جی نے اپنی کتاب "پنجابی ادب کی مختصر تاریخ" (۱۹۶۴ء) تے میرا حوالہ دے کے استفادہ کیتا) ایدوں مگروں وسائل میسر نہ ہون پاروں گورمکھی کتاباں دی جانکاری دا کم چھڈ دتا فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں دی ببلیوگرافی پاکستانی پنجابی ادب (۱۹۸۳ء) دے کتابی روپ وچ سامنے آئی پھیر ایس تحقیقی کم نوں اگے ودھاندیاں پنجابی کتابیات، جلد:۱ (۱۹۹۱ء) دی اشاعت تیکر اگے ودھایا جس وچ ۱۲۵۰۶ پنجابی کتاباں دی ببلیوگرافیکل جان کاری محفوظ کر دتی۔ ایسے نال رلدا ملدا اک ہور موضوع پنجابی ادب دا جائزہ (سال بہ سال) ۱۹۸۰ء وچ شروع کیتا ایہہ جائزے سال بہ سال اخباراں، رسالیاں وچ

چھپدے رہے۔ ۱۹۸۹ء وچ ایس سلسلے دی کتاب پنجابی ادبی جائزے شائع کیتی۔ (۱۹۹۰ء دے پنجابی ادب دا جائزہ کتاب ۱۹۹۲ء) وچ چھپیا۔ ایس ساری جانکاری توں سامنے رکھ کے پاکستانی پنجابی ادب دے پنجاہ سالاں (۱۹۴۷ء توں ۲۰۰۰ء تیکر) اُتے قلم چکن دا حوصلہ ہویا اے ایہہ جائزہ نہ تے ایس دور دے پنجابی ادب دی تاریخ اے تے نہ ای تذکرہ بس بیتے پنجاہ سالاں اُتے اک جھات اے جس توں ایس دور دے پنجابی ادب دے روپ رنگ دا مجموعی گویڑ لایا جاسکے گا۔

پاکستانی پنجابی ادب دے سال بہ سال جائزاں دے حوالے نال گل کیتی جاوے تے ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ ایہناں پنجاہواں سالاں وچ پنجابی وچ چھپن والیاں نویاں کتاباں دی رفتار اوسطاً ۸۰ کتاباں فی سال متھی جاسکدی اے۔ ایس حوالے نال ۲۰۰۰ء دے جھیکڑ تیکر گھٹ وگھٹ چار ہزار دی گنتی وچ پنجابی دیاں نویاں کتاباں (نظم، نثر) تخلیق ہو کے چھپیاں تے ایہہ گل دی قیاس کرن والی اے کہ جے سال وچ سو کتاباں تخلیق ہوندیاں نیں تے ایہناں وچوں ساں اک چوتھائی چھاپے چڑھدیاں ہون گیاں باقی ۷۵ کتاباں ان چھپی صورت وچ اگلیاں سالاں دے کھاتے وچ پے کے خبرے ایہناں وچوں کجھ نوں چھپنا نصیب ہو جاندا ہووے گا۔ ایس گل دا گویڑ پڑھنہار آپ لا سکدے نیں۔

ہُن آؤ پرنٹ میڈیا دے دوجے ذریعیاں ول اخبار، رسالے، کتاب لڑیاں بلاشبہ پنجابی ادب ایہناں راہیں وی لوکائی تیکر اپڑیا تے محفوظ وی ہویا، لوکائی تیکر اپڑن دا اک ذریعہ الیکٹرانک میڈیا وی اے پر ایہہ کیوں جے محفوظ نہیں ہوندا ایس کر کے ایس دا ذکر تے کیتا جا سکدا اے پر دلیل پاروں مجسم روپ وچ پیش نہیں کیتا جا سکدا۔ الیکٹرانک میڈیا وچوں ریڈیو نال میرا جوڑ میل ۱۹۶۱ء دا اے ایس کر کے ایس حوالے نال سامنے آون والے پنجابی ادب اُتے وی نظر رہی اے۔

ایہہ گل مینوں خود سجاد حیدر (مرحوم) نے دسی سی کہ ۱۹۴۸ء دے شروع وچ روز نامہ "آغاز" لاہور دا خاص پنجابی ادب نمبر اوہناں تے عبدالسلام خورشید ہوراں رل کے مرتب کیتا سی ایس وچ شریف کنجاہی دی شاعری تے سجاد حیدر دی کہانی توں اڈ ودھیرا پنجابی ادب شامل سی۔ لاہوروں نکلدا رسالہ سویرا جس نوں احمد راہی مرتب کردے سن ایہدے وچ وی پنجابی تخلیقاں چھپدیاں سن۔

پنجاہ دے دہاکے وچ پنجابی رسالے "پاک پنجابی اخبار" لاہور (مدیر: محمد دین میر) تے ماہنامہ پنجابی لاہور (مدیر: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر) ماہنامہ "منجد ریا" لاہور (مدیر: محمد افضل خان) دا ذکر خاص طور تے کیتا جاسکدا اے۔ جہاں وچوں رسالہ 'پنجابی' نے بے شمار نویں پنجابی لکھن والیاں نوں سامنے لیاندا۔

سٹھ دے دہاکے وچ رسالہ پنجابی ادب لاہور (مدیر: حکیم ناصر) ماہنامہ لہراں لاہور (مدیر: سید اختر حسین اختر) ماہنامہ حق اللہ لاہور ذکر جوگ نیں جہاں اینتاں دا پنجابی ادب محفوظ کیتا۔

ستر دے دہاکے وچ ماہنامہ پنجابی زبان لاہور (مدیر: ڈاکٹر رشید انور) ماہنامہ وارث شاہ ملتان (مدیر: مشکور صابری) سہ ماہی سرائیکی، بہاولپور، چھماہی کھوج لاہور (بانی مدیر: ڈاکٹر شہباز ملک) وغیرہ ۔

شامل ہوئے ایہناں وچوں 'لہراں' تے 'کھوج' اجے وی جاری نیں۔ ذکر کیتے ایہناں ساریاں رسالیاں نے اپنے اپنے دور وچ اپنی ہت موجب پنجابی ادب محفوظ کیتا سگوں ودھیرے رسالیاں نے بڑے اہم خصوصی نمبر وی کڈھے۔ پنجابی وچ شاہ حسین نمبر، لوک گیت نمبر، پنجابی ناولٹ نمبر، تنقید نمبر، غلام فرید نمبر، پنجابی املاء نمبر، رفیع پیر محمد، سلور جوبلی نمبر، میاں محمد بخش نمبر، قلمی نسخہ نمبر (کھوج) پندرہویں صدی ہجری نمبر (کھوج) سلور جوبلی شعبہ پنجابی نمبر (کھوج) وغیرہ ذکر دے قابل نیں۔

باقاعدہ ڈیکلریشن نال نکلن والے رسالیاں توں اڈ کتاب لڑی دے روپ وچ نکلن والے رسالے وی انتاں دے نیں۔ جیہڑے چالی سالاں توں مسلسل نکل رہے نیں۔ ایہناں وچوں کجھ اہم کتاب لڑیاں دے ناں درج نیں، پنجابی ڈائجسٹ (کراچی)، واشنا (کڑیال کلاں)، رچناب (گوجرانوالہ)، سورج مکھی (لاہور) رُت لیکھا (لاہور)، پریت (لاہور) سانجھاں (لاہور)، لوک رنگ (لاہور)، وسدیاں جھوکاں (ملتان)، پرچول (وال بچراں)، تماہی (بہار لنگر) چج (سرگودھا) سانجھ (لیہ) ساندل رنگ (گوجرہ) سچار (کراچی) سنگت (لاہور) سنیہا (لیہ) سوجھلا (کھنڈ واہن) سوچاں (فیصل آباد) کونج (لاہور) وسیب (احمد پور شرقیہ) پنج رنگ (کراچی) لشکارے (لاہور) چناب رنگ ڈائجسٹ (فیصل آباد) پگڈنڈی (لاہور) کوک (رحیم یار خان) پنجند (فیض پور خورد) وغیرہ۔

کتاب لڑی ''لکھاری'' لاہور باقاعدہ ڈیکلریشن دا رسالہ بن چکیا اے جس نوں اقبال زخمی ایڈیٹ کردے آ رہے نیں۔ ایس پرچے نے ودھیرے خصوصی نمبر وی چھاپے، رویل کتاب لڑی سی ہُن باقاعدہ ماہنامہ بن چکیا اے اج ای بالاں دا پرچہ پکھیرو لاہور (مدیر: اشرف سہیل) وی ماہوار چھپ رہیا اے۔ اک رسالہ 'ماں بولی' لاہوروی ڈیکلریشن نال نکل رہیا اے۔

پنجابی وچ روزنامہ دا آغاز ''سجن'' لاہور توں ہویا جو بند ہو چکیا اے جدوں کہ روزنامہ بھلیکھا لاہور (مدیر: مدثر اقبال بٹ) دو سال پہلاں نکلیا تے جاری اے۔ اردو روزنامیاں وچوں ''امروز'' لاہور اجیہا روزنامہ اے جس نے گھٹ وگھٹ تریہہ سال مسلسل پنجابی صفحہ کامیابی نال شائع کیتا ایس راہیں ودھیرا پنجابی ادب محفوظ ہویا۔ ودھیرے پنجابی لکھاری ایس راہیں پنجابی لکھاریاں وچ شامل ہوئے۔

روزنامہ مغربی پاکستان لاہور، روزنامہ عوام، فیصل آباد (مرتب: شوکت علی قمر) تے روزنامہ ملت (فیصل آباد) وی باقاعدہ ہفتہ وار پنجابی صفحے شائع کردے رہے۔

ایہہ گل گوہ گوچری اے کہ اخباراں تے رسالیاں راہیں محفوظ ہون والا ادب اپنی تخلیق دے نیڑے دے زمانے وچ محفوظ ہو کے لوکائی تیکر اپڑ جاندا اے۔ ایس لئی ایس ادب نال ادب وچ موجود عصری رجحان تتر دے رہندے نیں۔ ایہو کارن اے کہ ایہناں رسالیاں نے پنجابی ادب دی رفتار وچ تیزی تے معیار وچ اُچیائی لیاؤن وچ کلیدی کردار ادا کیتا اے ایس سلسلے وچ الیکٹرانک میڈیا دے

کردار نوں بھلایا نہیں جا سکدا ایس وچ ریڈیو، ٹیلی وژن تے فلم سارے آؤندے نیں۔ ریڈیو دے ذریعے ادبی مذاکرے تے اُچے سُچے لکھاریاں دیاں نثری لکھتاں، انٹرویو تے خاص طور تے ڈرامے پنجابی ادب دے زیر تبصرہ عرصے وچ ادب وچ حصہ پاندے رہے انج ای فلم دے ذریعے وی ڈرامہ تے گیت محفوظ ہوندے رہے تے لوکائی تیکر اپڑدے رہے۔

ذکر کیتے ذریعیاں وچوں کتاب دا ذریعہ ہمیش پکا پیڈا رہیا اے ایس لئی ایس دے محفوظ رہن دی عمر ودھیری ہوندی اے۔ اسی اپنے ایس جائزے وچ ایسے نوں ای اولیت دتی اے ایہہ جائزہ مختصر وی اے تے چونواں وی ایس لئی کہ پنجاہ سالاں وچ ۸۰ کتاباں فی سال دی اوسط نال کُل چار ہزار کتاباں چھپن دا گویڑ اے۔ ایہناں وچوں اسی اپنی تیار کیتی پاکستانی دور دی ببلیو گرافی پاکستانی پنجابی ادب (۱۹۸۳ء) وچ ۱۹۸۲ء تیکر پنجابی کتاب تیکر اپنی رسائی دے ادھار تے ۱۵۲۸ پنجابی کتاباں دی جانکاری ریکارڈ کیتی اے باقی دیاں کتاباں دی جانکاری پنجابی کتابیات جلد ا (۱۹۹۱ء) وچ موجود اے۔ جیویں کہ پہلاں عرض کیتا جا چکیا اے کہ جانکاری دا ایہہ جتن نہ تاریخ اے نہ تذکرہ بس پنجاہ سالاں دے پنجابی ادب اُتے اک جھات اے، اک اُچا نویں نظر اے مہاندرے شاعراں تے ادیباں دیاں لکھتاں راہیں ایس عرصے دا روپ رنگ نتارن دا اک اپرالا اے ایس لئی گل اختصار نال کیتی جانی ساڈی مجبوری اے۔

شاعری

جیویں کہ پہلاں عرض کیتا جا چکیا اے کہ پاکستانی دور وچ پنجابی دیاں اوہناں لکھتاں نوں اولیت دا درجہ حاصل اے جیہڑیاں پاکستان بنن تے خوشی دے اظہار پاروں ہوند وچ آئیاں اک ہور عنصر نوں وی اکھوں اوہلے نہیں کیتا جا سکدا کہ جدوں انگریز ہندو گٹھ جوڑ پاروں پنجاب دی کانی ونڈ نال مشرقی پنجاب دے مسلم اکثریت دے علاقیاں نوں بھارت وچ شامل کر دتا گیا ایس وجھوں ایہناں علاقیاں دے مسلماناں نوں پاکستان ول ہجرت کرنی پئی ایس ہجرت وچ اوہناں اُتے انتاں دے ظلم کیتے گئے ایس ظلم اُتے وی پنجابی لکھاریاں نے دُکھاں دے کیرنے اُلیکے۔

پاکستان بنن اُتے خوشی دے اظہار دیاں کجھ مثالاں (صحرائی گورداسپوری دی نظم دا حوالہ پچھے دتا جا چکیا اے)۔

عشق لہر

– باندر ونڈ ونڈی جدوں حاکماں نے بدل گیا اوہ خوشی دا ویس ساڈا
محمد علی جناح نوں بھیج دتا آ کے کم سواریا ایس ساڈا

جیہڑا ہو گیا ہویا سی لیڈراں توں اوہو جتیا آ کے کیس ساڈا
عشق لہر مبارکاں لوک دیندے پاکستان بن گیا اے دیس ساڈا

حکیم ناصر

– پاکستان جد وکھرا کہیا اساں سارے جگ والے ساڈے ویر ہو گئے
بھلا غیر تے غیر دی غیر ہوئے ساڈے اپنے وی کئی غیر ہو گئے
عقل نال بابے پاکستان لیا تے مخالفاں دے ٹٹو ٹیر ہو گئے
دنیا وچ ناصر ساڈے دشمناں دا منہ کالا اتے نیلے پیر ہو گئے

مولا بخش کشتہ

– ستائیسویں ماہ رمضان دی سی آزادی دا جدوں اعلان ہویا
ہمت قائد اعظم دی در آئی پاکستان دا قائم نشان ہویا
ستائیسویں ماہ رمضان دی سی آزادی دا جدوں اعلان ہویا
ہمت قائد اعظم دی در آئی پاکستان دا قائم نشان ہویا

آغا امداد علی خان غالب

– گاندھی نہرو پٹیل دی کم نظری مسلمان تائیں مسلمان کر گئی
میں تے بڑا مشکور ہاں کانگرس دا جیہدی تنگ نظری ایہہ سامان کر گئی
آپے پایا پکھنڈ اکھنڈ والا جیہدے نال پیدا پاکستان کر گئی
قہر آلودسی اوہدی نگاہ غالبؔ پر تمنا تے میری جوان کر گئی

احمد راہی

دوجے رجحان دے سلسلے وچ سب توں اگھڑواں ناں احمد راہی دا اے۔ جیہاں دی کتاب ترنجن (۱۹۵۴ء) چھپی۔ ایس وچ شامل شاعری رسالیاں راہیں پہلاں ای لوکائی حیکر اپڑ چکی سی اینج ای امرتا پریتم دی کتاب نویں رُت (انتخاب) بھانویں پاکستان وچ ۱۹۵۵ء وچ چھپی پر ایس وچ شامل نظم ''تواریخ'' جس وچ اج آکھاں وارث شاہ نوں کتے قبراں وچوں بول۔ والا حصہ بھارت توں بعد پاکستان وچ وی مشہور ہو چکیا سی سگوں جے ایہہ آکھیا جاوے کہ احمد راہی نے اپنی کتاب ''ترنجن'' دا

حصہ ''بوہے رکھیں کھلے بابلا، خبرے کدی مُڑ آیئے'' امرتا پریتم توں ای متاثر ہو کے لکھیا تے ایہہ گل درست ہووے گی۔ امرتا پریتم تے احمد راہی نے ہندوستان (سگوں پنجاب) دی ونڈ نوں اک المیہ (دکھانت) پاروں لے کے پیش کیتا۔ اینج احمد راہی دی ''ترنجن'' دا پہلا حصہ نرول پنجابی شاعری والا اے جیہڑا ساڈی پنجابی لوک شاعری دے پچھوکڑ وچ تخلیق ہویا، اک گیت دا بول ویکھو:

– پلکاں دی جالی وچوں جھاکدیاں کہانیاں
پانیاں تے اگاں دیاں کھیڈاں نیں پُرانیاں
راہواں وچ ٹھیڈے کھان نظراں نمانیاں
ککلی کلیر دی، ککلی کلیر دی

فقیر محمد فقیر (ڈاکٹر)

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر پاکستان بنن توں پہلاں اک اُگھے شاعر پاروں پچھانے جاندے سن سگوں انجمن حمایت اسلام لاہور دے جلسیاں وچ جیہڑیاں قومی نظماں پڑھیاں اوہ کتاب ''صدائے فقیر'' وچ چھپ چکیاں سن اوہناں دی کتاب ''موآتے'' ۱۹۵۳ء وچ چھپی۔ ''ستاراں دن'' ۱۹۶۵ء تے پانے گھمیں ۱۹۶۸ء وچ شائع ہوئی۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نظم تے نثر اُتے اکو جیہا عبور رکھدے سن۔ نظم وچ اوہناں دا دل پسند موضوع قوم و ملک، اسلامی ریاست تے حریت سی۔ انج اوہناں نے غزل دی لکھی پر رباعی توں زیادہ اہمیت دتی۔ ۱۹۶۵ء دی پاک بھارت جنگ دے حوالے نال لکھیاں نظماں دے مجموعے ''ستاراں دن'' نوں ودھیری مانتا ملی۔ نظم مجاہد دا اک بند ویکھو:

– دل والا دلدار مجاہد   دلی محبت پیار مجاہد
جنگاں دا سالار مجاہد   خونی کرے شکار مجاہد
یاراں دا اے یار مجاہد
دشمن لئی تلوار مجاہد

شریف کنجاہی

شریف کنجاہی پاکستان بنن توں پہلاں ای اک اُگھے شاعر تے سیانے نقاد پاروں مشہور ہو چکے سن پر اوہ صاحب کتاب پاکستان بنن توں بعد ای بنے کہ نثری کتاب ''جھاتیاں'' ۱۹۶۰ء وچ چھپی تے شاعری دی کتاب ''جگراتے'' ۱۹۶۶ء وچ شائع ہوئی۔ ایس کتاب وچ شامل نظماں اوہناں بوہتیاں پاکستان بنن توں پہلاں لکھیاں سن ایہہ دی ترقی پسند تحریک توں متاثر سن ''جگراتے'' وچ بوہتیاں نظماں نرول ادبی نیں، ایہناں وچ پنڈ دے وسنیکاں دے کومل جذبیاں دا اظہار اے وگی ویکھو:

؎ تیرا پنڈا پوری توت دی تیری لغراں ورگی بانہہ
تیرے تِل نیں پھُل کریر دے تیرا جوبن ون دی چھاں
ایہہ چھانواں سدا نہ رہندیاں رہ جائے پچھے ناں
ای رب سبھی گورئیے اج آ گئے ایس گراں

شریف کنجاہی نوں علامہ اقبال نال خاص لگاؤ سی ایس لئی اوہناں نے علامہ اقبال دے کلام (نظم، نثر) نوں پنجابی وچ ترجمان دا بیڑا چکیا۔ علامہ اقبال دیاں کتاباں علم الاقتصاد، جاوید نامہ، خطبات اقبال نوں ترجماندیاں ہوئیاں علامہ اقبال دے نظریات نے اوہناں نوں اینا متاثر کیتا کہ اوہ اسلامی فکر دے نیڑے ہوندے چلے گئے سنت نبوی ﷺ دے مطابق داہڑی رکھ لئی قرآن دیاں پنجاں سورتاں دا ترجمہ کیتا نبی پاک ﷺ دے خطبیاں نوں پنجابی بانا پوایا بابا فرید دے کلام نوں اردو بانا پوایا انج اوہناں نے پاکستانی پنجابی ادب دے اسلامی مہاندرے نوں ابھارن دا چارہ کیتا۔

حکیم شیر محمد ناصر

حکیم شیر محمد ناصر نے اپنی وفات (۱۹۷۲ء) تیکر گھٹ وگھٹ پنجاہ ورھے پنجابی شاعری کیتی، اوہ قرآن دے حافظ سن پاکستان بنن توں پہلاں نعت لکھن وچ ناں پیدا کیتا، گراموفون دے دور وچ مشہور ہون والی نعت تیتھی سواری یا نبی عرش بریں اُتے گئی اے، بقول اوہناں دے حکیم ناصر دی لکھی ہوئی سی۔ پاکستانی دور وچ اوہ نظم دے حوالے نال بہت مقبول ہوئے خاص طور تے مشاعرے وچ اوہ اپنی نظم سنا کے مشاعرہ لُٹ لیندے سن اوہناں دیاں لکھیاں نظماں خوشی دا ساقی (۱۹۵۵ء) ہذا من فضل ربی (۱۹۵۵ء) شائع ہوئیاں جدوں کہ مجموعہ کلام ''بجھرا سورج'' ۱۹۶۱ء وچ چھپیا۔ ایس مجموعے وچ اوہناں دی مشہور نظم لاہور دی سیر وی شامل اے۔ ایس مجموعے دا آخری حصہ غزلاں تے مشتمل اے۔ نظریاتی حوالے نال اوہ اسلامی فکر والے سن نظم وچ جدید ہیئت دا وی دھیان رکھدے سن اوہناں دیاں پابند نظماں تے غزلاں ای مقبول ہوئیاں، ھذا من فضل ربی نظم دا اک بند ویکھو:

؎ بنگاں منہ مٹی کردی سی جس کوٹھے دے وچ رہندے ساں
مینہہ دے فر فر چاندا سی نُو کندھاں دے نال کھہندے ساں
کوٹھے دی چھت پئی ڈھیندی اے مالک نوں جدوں وی کہندے ساں
کہندا سی کوٹھا چھڈو چا، نُو ماری دے وڑ بہندے ساں
ہُن کوٹھی نویں بنائی اے کجھ لگ گیا ڈھو سبھی اے
ھذا من فضل ربی اے، ھذا من فضل ربی اے

حکیم ناصر دیاں کتاباں، اپنی بولی اپنا اصلاح تے حکیم ناصر دیاں غزلاں وی چھپ چکیاں نیں۔ ایہناں دی شاعری وچ طنز تے مزاح دا عنصر وی ودھیرا اسی جیہڑا اصلاح دے جذبے نال لیاؤندے سن۔

عبدالمجید بھٹی

پاکستان بنن ویلے عبدالمجید بھٹی اک منے پرمنے لکھاری سن اردو تے پنجابی دوناں زباناں اُتے عبور سی پنجابی وچ گیت خاص کر کے عمدہ لکھدے سن ''دل دریا'' (۱۹۵۵ء) لہو دیاں لشکاں (۱۹۷۱ء) تے تدبیر منزل (۱۹۶۷ء) کتاباں چھپیاں۔ اخباراں، رسالیاں، ریڈیو واسطے بہت کجھ لکھیا، ایہناں دی پنجابی شاعری نے پنجابی شاعری نوں پاکستانی مہاندرہ دین وچ ودھیرا ہتھ پایا، ''دل دریا'' دے کجھ شعر:

؎ دیسیں دیس پنجاب
کنکاں کہندیاں گاہیں گاہیں
کھڑ کھڑ ہسدیاں رہن کپاہیں
تھاں تھاں لگدی لاب نی سیو
چپلیں پھُل گلاب

صوفی غلام مصطفیٰ تبسم

صوفی غلام مصطفیٰ تبسم اُنج تے فارسی دے استاد سن پر اردو تے پنجابی وچ اوہناں ودھیرا ناں کھٹیا۔ ریڈیو دے شاعراں دی جان سن اوہناں دے کلام وچ فن تے خیال دی پکیائی تے مزاج وچ رچاؤ ودھیرا اسی۔ غزل لکھی نظم لکھی علامہ اقبال دے کلام دا پنجابی ترجمہ کیتا، ملی نغمے ودھیرے مشہور ہوئے۔ ۱۹۶۵ء دی پاک بھارت جنگ وچ ایہہ نغمہ بڑا مقبول ہویا۔

؎ میریا ڈھول سپاہیا تینوں رب دیاں رکھاں
جیہڑے راہواں توں آویں جیہڑے راہواں توں جاویں
اوہناں راہواں دی مٹی چمدیاں میریاں اکھاں

پیر فضل گجراتی

پیر فضل گجراتی پنجابی دے استاد شاعراں وچ شامل سن پاکستان بنن توں پہلاں اوہناں اک اعلیٰ پائے دے شاعر پاروں اپنے آپ نوں منوایا۔ پاکستانی دور وچ اوہناں نے پنجابی شاعری وچ غزل نوں رواج دین وچ کلیدی کردار ادا کیتا۔ روایتی غزل توں ہٹ کے اوہناں نے پنجابی غزل نوں جدید رجحاناں تے امکاناں نال جانوں کروایا، ڈونگھے پینڈے (۱۹۶۳ء) تے ٹکوراں (۱۹۷۰ء) قطبی تارا (۱۹۸۱ء) کتاباں چھپیاں غزل دا اک شعر ویکھو:

- میں ڈھونڈاں جنگل بیلے وچ اوہ جبل وریدوں نیڑے سی
اک پانے والے پائیاں سن کجھ پٹھیاں دساں کیہ دساں

منیر نیازی

منیر نیازی نے پہلاں اردو وچ لکھنا شروع کیتا ہولی ہولی اوہ پنجابی ول آ گئے۔ پھیر اوہناں دوہواں زباناں وچ اعلیٰ معیار دی شاعری کیتی اوہ اک مخصوص انداز دا فکر تے شاعری دا ڈھنگ رکھدے نیں۔ جس ڈھنگ دی اوہ پنجابی شاعری کردے نیں ایہہ ڈھنگ ایہناں توں پہلاں سلیم الرحمٰن نے اپنی کتاب "آون والے" نے اپنایا پر جدوں منیر نیازی دی کتاب "سفر دی رات" (۱۹۶۱ء) آئی تے ایہہ ڈھنگ منیر نیازی نال ای جڑ کے رہ گیا ایہناں دیاں کتاباں، چار چپ چیزاں تے رستہ دس والے تارے (۱۹۷۸ء) وی آچکیاں نیں، قصہ دو بھراواں دا (۱۹۸۱ء) نثری ڈرامہ اے جس وچ اوہناں دی شاعری والا ماحول ای وسدا اے۔ منیر نیازی دی شاعری بارے کتاب 'پنجابی زبان و ادب' دے مؤلف نے لکھیا اے۔ 'ایہناں دے کلام وچ اپنے بعض ہم عصر شاعراں وانگ ایمائی رنگ اگھڑواں اے جیہڑا الکھت وچ ابہام دا ہم راز بن جاندا اے ایہناں دی شاعری نوں سمجھن واسطے اک مخصوص جذباتی تے فکری جھکا دی لوڑ اے۔ ایس ایمائیت پسند شاعر (منیر نیازی) دی شاعری بدصورتی تے گندگی دے خلاف احتجاج کردی ہوئی سامنے آئی اے (ترجمہ)' اک نظم دا حصہ ویکھو:

- گھر دیاں کندھاں اُتے دِسن چھٹاں لال پھہار دیاں
ادھی راتی بوہے کھڑکن ڈیناں چیکاں مار دیاں
سپ دی شوکر گونجے جیویں گلاں گجھے پیار دیاں
ایہدر اوہدر لگ لگ ہسن شکلاں شہروں پار دیاں
روحاں وانگوں کولوں لنگھن مہکاں باسی ہار دیاں
قبرستان دے رستے دِسن کوکاں پہریدار دیاں

سلیم کاشر

سلیم کاشر نوں ایہناں سطراں دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) نے اپنی کتاب "نتارے" (۱۹۷۹ء) وچ "عزم تے عمل دا شاعر" لکھیا اے ایہناں دیاں کتاباں تتیاں چھانواں (۱۹۶۳ء)، سرگی دا تارا (۱۹۷۸ء) تے ہوا دی سولی (۱۹۸۲ء) دی شاعری ایس گل دا ثبوت اے۔ سلیم کاشر نظم تے غزل دوہواں وچ بھرپور شاعری کردے نیں ایہناں دی غزل روایتی غزل نہیں سگوں جدید تقاضیاں موجب لکھی گئی اے کجھ ونگیاں ویکھو:

- چہرے اندر دانہیں شیشہ اندر نیں طوفان بڑے
سچ لکاون دے وچ ماہر ہو گئے نیں انسان بڑے

- میرے دور دا وڈا تحفہ اپنے آپ توں دوری
جیون دے اس مارو تھل دا کوئی حد نہ بنا

- بدلیاں قدراں تے توڑے رشتے مٹی والے
بندہ چھوٹا ہو گیا چھ چھ فٹا ہو گیا گنا

باقی صدیقی

باقی صدیقی پوٹھوہار دے علاقے دے شاعر سن ایہناں دی خصوصیت ایہہ اے کہ ایہناں دی شاعری "کچے کوٹھے" (۱۹۶۷ء) وچ پوٹھوہار بولدا وسدا اے۔

- ایہہ بوٹا پوکھاں نا جھوٹا
کوئی اس نے پتر ڈھائے
کوئی اس نیاں ٹہنیاں کپے
فیر وی ایہہ ان ملا تنگی
ساریاں تے رت ڈولھے
یک بوٹا گھل مکھلا
سڑنے بلنے راہیاں کی
پتراں نی پکھی جھولے

- جیون پکی بیری، جیہڑا لنگھے وٹے مارے
لگ گئی ویہڑے وچ پتھراں دی ڈھیری

حفیظ تائب

حفیظ تائب نے بھانویں شاعری نظم غزل توں شروع کیتی، اردو تے پنجابی دوہواں وچ اکو جیہی مہارت رکھدے نیں پر جدوں اوہ نعت ول آئے تے پھیر نعت نوں وی اپنے اظہار دا وسیلہ بنا لیا، ایس ویلے نعت (پنجابی، اردو) وچ ایہناں دا ناں معتبر حوالے والا اے "سک متراں دی" (۱۹۷۸ء) پنجابی نعت وچ اک معرکے دی کتاب اے جے ایہہ آکھیا جاوے کہ ایس ویلے حفیظ تائب نعت گوئی وچ اک امام دا درجہ اختیار کر چکے نیں تے ایہہ درست ہووے گا۔ ایہناں سطراں دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک)

نے اپنی کتاب کویز (۱۹۸۵ء) وچ حفیظ تائب دی نعت گوئی نوں پنجابی دی مکمل شاعری قرار دتا اے کہ آپ نعت دے حوالے نال عصری شعور تے تقاضیاں دی گل کردے نیں، نعت دے کجھ شعر ونگی پاروں:

ے مہک اُچیرے خُلق تیرے دی خلق نوں پچھے لاندی
جگ، مگ جگ مگ راہ تیرے دا کرو کرو پیا کردا

ے سنگل کٹے اوسے آن غلامی دے
جیون دا حق دتا سب مجبوراں نوں

ے اوہدی سیرت سدھا رستہ دے گی
حشر تے تک آون والیاں نسلاں نوں

ے جے توفیق حضوروں پاواں ازلی نور دی جھلک وکھاواں
اپنی گل توں چانن لے کے جھلک دے متھے نوں چمکاواں

ے ساڈے چالے ویکھ کے کھچیں نہ توں شفقت دا ہتھ
تیری شفقت تے ہے ساڈی ڈھال کملی والیا

منظور وزیر آبادی

منظور وزیر آبادی مُڈھلے پکھوں غزل گو پنجابی شاعر اے جدوں اوس نے غزل لکھنی شروع کیتی اوہ جدید غزل دی تشکیل دا دور سی اوس دی غزل نے جدید پنجابی غزل دی بحر وچ بھرپور حصہ پایا اوس دی شاعری انسان نوں انسان نال تے انسان نوں اپنے رب نال جوڑ دی دسدی اے۔ منظور وزیر آبادی دیاں کتاباں، ویلے ہتھ نیاں (۱۹۷۸ء) تے توں وی چن اُچھال کوئی (۱۹۸۵ء) ذکر دے قابل نیں کجھ شعر ویکھو:

ے یا دھرتی توں ہور وی ودھ گئی دوری اج اسماناں دی
یا فر پہنچ نہیں پہلاں ورگی تھوڑ دِلے انساناں دی

ے ظلم دا نام نشان نہیں مٹنا ایس دنیا توں اوددوں تیک
اک نہیں ہوندے جد تک واسی زمیاں تے اسماناں دے

شہزاد قیصر

شہزاد قیصر پنجابی دے دانشور شاعراں وچوں سر کڈھویں شاعر نیں، فلسفہ ایہناں دا خاص مضمون اے شاعری وچ ایہناں تصوف دا پلڑا بھاریا اے کافی لکھدے نیں تے میراں تخلص کردے نیں ایہناں

سطراں دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) دی جاپے خواجہ غلام فرید توں بعد پنجابی چنے شاعر ہوئے نیں شہزاد قیصر دی کافی ایہناں سبھناں توں اگے نظر آوندی اے، ایہناں دیاں کتاباں، اسماناں دے بوہے کھول (۱۹۸۷ء) میں ناہیں سب توں (۱۹۸۸ء) گل وچ پایم پریت مہار (۱۹۹۰ء) تلاوت وجود (۱۹۹۴ء) عشق فقر دے سنگ (۱۹۹۸ء) ساریاں کافیاں دیاں ای کتاباں نیں، ایہناں کافیاں وچ وحدت الوجود دے حوالے نال میراں اک صوفی نظر آوندا اے، اک کافی دا کجھ حصہ:

ے توں اللہ ایں سبحان
آدم جیڈے نام دھریندے
ناواں اُتے مان کریندے
اِتھ محدی دے تان
توں اللہ ایں سبحان
توں ایں احد واحد جانیں
ڈھیراں ہیرے موتے دانے
جیڈا دیندے ہک نشان
توں اللہ ایں سبحان

گل وچ پایم پریت مہاڑ دے دیباچے وچ ڈاکٹر مہر عبدالحق نے لکھیا اے، شہزاد قیصر دے سامنے صرف شاعری کرنا یاں ایس فنِ لطیف نوں ارتقاء دینا مقصود نہیں بلکہ آنے والی نسل نوں جیہڑی ساریاں اخلاقی تے مذہبی قدراں توں محروم ہو چکی ہے۔ خاص راہ تے پانا ہے ایہہ خاص راہ تصوف دی راہ ہے رب نال رشتہ جوڑ کے رہن دی راہ ہے۔ پیار محبت دی راہ ہے.......... (ص ۱۴)

یونس احقر (ڈاکٹر)

یونس احقر دی کتاب "سوچ دا سفر" ۱۹۷۹ء وچ چھاپے چڑھی۔ شاعری اینی پختہ اے کہ ایس اکو کتاب نے اوس نوں اعلیٰ پائے دا شاعر تے غزل گو قرار دے دتا اے ایس لئی جدوں اسی پنجابی دے پاکستانی دور دی گل کرنے آں تے شاعری دے حوالے نال ساڈی گل یونس احقر دی شاعری دا ذکر کرن نال ای مکمل ہوندی اے۔ یونس احقر اپنی غزل دے ذریعے جدید دور دے انسان دا کرب سامنے لیاؤندا اے۔ ایہہ کرب مادی حوالے نال اُبھرن نال پنگردا اے۔ شاعر نے روحانی حوالے نوں اجاگر کرن نال ایس کرب نوں معاشرے وچوں ختم کرن دا اُپجھا دتا اے اپنی شاعری وچ یونس احقر دا من پسند موضوع معاشرے وچ مثبت قدراں دی ٹٹ بھج یاں قدراں دا بحران اے اوہ رب تے بندے دے رشتے دی

پکیائی ایس دا علاج قرار دیندا اے۔ ایس حوالے نال یونس احقر دی شاعری خالص پاکستانی نقطہ نظر دی شاعری ہو نبڑدی اے، کجھ ونگیاں ویکھو:

- بہار گلستان دے نال تے بوہے دعویدار ہمدردی اے
گھریاں کڈھ کے ہور دی سوڑا کر گئے نیں زنجیراں نوں

- پنڈاں دے وس وچ نہیں ہوندا رکھنا ایہناں زہراں نوں
چنگا اے پڑھ لکھ کے منڈے ٹُر جاندے نیں شہراں نوں

- جگ وچ اپنے آپ تے سب توں وڈا ظلم اوہ کردے نیں
اپنے آپ نوں رب دے قہروں ڈرن نہیں دیندے جیہڑے لوک

ایہناں سطراں دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) نے اپنی کتاب گویڑ (۱۹۸۵ء) وچ ۱۹۷۱ء توں ۱۹۸۰ء دے وچکارلے دور دی پنجابی شاعری اُتے بحث کردیاں ایس دور دے مجموعی فکری رجحاناں دی نشاندہی انج کیتی اے:

(۱) اکلاپے دا احساس (۲) پُرانیاں تے صحت وند قدراں دا مادی دور وچ ختم ہون دا نوحہ (۳) منافقت دا عام ہونا تے ایس دے خلاف نفرت دا اظہار۔ (۴) ہر پاسے اک دوجے نوں ڈُھر ہتان دا عمل (استحصال) (۵) بُرائی، تنزلی تے معاشرتی برائیاں نوں دور کرن دا عزم۔ (۶) ادب وچ لادینیت دی تھاں ایمانیات دا رجحان۔ (۷) وطن عزیز دی ایکتا دے دشمن اُتے ردِعمل پاروں ایس دے خلاف نفرت دا رجحان تے جہاد دا جذبہ۔ (۸) پنجاب دی روایتی بہادری غیرت تے حُریت اُتے مان تے ایس حوالے نال وطن عزیز دی آزادی تے خودمختاری دا عزم۔ (۹) محکوم انسانیت واسطے ہمدردی دا اظہار۔

اساں پاکستانی دور دے پہلے پنجاہ سالاں دی شاعری وچوں کجھ نمائندہ شاعراں دی شاعری دے حوالے نال وگی پاروں ذکر کیتا اے ساڈی جاپے انج دے ودھیرے پنجابی شاعر نیں جہناں دا ذکر کیتا جا سکدا اے تے اوہ ایس دا حق وی رکھدے نیں پر اساں پہلاں ای عرض کر دتا سی کہ ایہہ لکھت نہ تے تاریخ اے تے نہ ای تذکرہ ایہہ تے ایس دور دا اُچا نواں جہیا جائزہ اے ایس حوالے نال اینے ای شاعراں دی ایتھے گنجائش سی ایہناں دے ذکر نال ایس دور دا شاعری دے حوالے نال، چانواں روپ رنگ نتر گیا اے شاعری دے ذکر دے آخر تے ای کجھ شاعراں دا اوہناں دیاں لکھتاں دے حوالے نال ذکر مناسب سمجھنے آں:

اختر کاشمیری (بولدا پتھر، رنگلیاں رُتاں) اختر ہاشمی (جھوٹھے ماندری تے چن) اسماعیل بھٹی (تانگاں دی لو) اسماعیل قلندر (آدکھے پینڈے، ٹھنڈے ہوکے)، (اسماعیل متوالا (ہلارے)، اکبر

کاظمی (ویلے دا منصور)، انور مسعود (میلہ اکھیاں دا)، تنویر بخاری (ساہنی دھرتی، جیوے پاکستان، بیر دا بوٹا، حضور دے حضور، ربنا وغیرہ) چراغ دین جونے والے (تاریخ تقسیم پاکستان کئی حصے، رات دی گل کئی حصے، سینکڑے چھوٹے قصے) خلیل آتش (بھانبڑ) دائم اقبال دائم (بلال بیتی، اتھرو واں دے موتی، پنج دریا تے ہور کئی کتاباں)، رشید انور (منزلاں، یاداں)، رؤف شیخ (کرناں، واتاں، بلدا شہر، فجراں) شاہین نازلی (ہجر دی رُت، خیال خواب تے رنگ)، شوکت علی قمر (رب دا جانی) صائم چشتی (پھل تے کنڈے تے ہور ودھیریاں کتاباں)، عبدالکریم ثمر (لگراں)، غلام مصطفےٰ بسمل (اڈاریاں، پھل تے چنگیاڑے، گلیڈو، میلے متراں دے)، غلام یعقوب انور (چن دی کھاری، رانی دیس پنجاب دی)، فیروز دین شرف (نورانی کرناں)، قیوم نظر (توں تے میں)، مسلم اویسی (تیری خیر ہووے پہریدارا، ودھیرے کئے قصے)، نادر جاجوی (اکرے ہوئے ناں، ہتھ نوں ہتھ نہیں دسدا)، نادم عصری (وارداتاں)، ہاجرہ مشکور ناصری (دھخدی برکھا)، محمد رمضان ہمدم (ہیریاں دی کان)، یعقوب باوا (گجھیاں رمزاں)، واصف بڈیانوی (بلدے دیوے، پنجابی غزلاں، تاجدار عرب تے ہور ودھیریاں کتاباں)، جوہر جالندھری (پنج رس، رسول اعظم شہید اعظم، شہیدان کربلا)، محمد بوٹا اثر انصاری (گلزار تے حنیف وغیرہ)، نجم حسین سید (کچھے، بار دی وار، چندن رکھ تے ویہڑا، رت دے کم)، لطیف قریشی (کافیاں) تے ہور ودھیرے صاحب کتاب شاعر، سینکڑے دی گنتی وچ ایتھے شاعر وی نیں جہناں دی شاعری رسالیاں اخباراں کتاب لڑیاں وچ چھپی پر اوہناں دی اجے تیکر کوئی کتاب نہیں چھپ سکی۔ ایہہ سب پاکستانی دور دی پنجابی شاعری نوں اپنی قلم نال چھنگے توں چنگا روپ رنگ دین وچ رُجھے نیں۔

نثر

افسانہ

پنجابی کہانی یاں افسانہ پاکستان بنن توں پہلاں اک جدید نثری صنف پاروں اپنے آپ نوں منوا چکا سی۔ پاکستانی دور وچ روزنامہ "آغاز" لاہور نے سجاد حیدر دا ترتیب دتا ہویا پنجابی سپلیمنٹ شائع کیتا ایس وچ وی سجاد حیدر دی کہانی "آخری اڈاری" شامل سی۔

پنجابی افسانے دا نتارواں روپ رنگ ۱۹۵۱ء-۱۹۶۰ء دہاکے وچ سامنے آیا۔ ماہنامہ پنجابی لاہور وچ بہت سارے افسانے چھپدے سن۔ ۱۹۵۵ء وچ رسالے دے مدیر ڈاکٹر فقیر محمد فقیر رسالے دی اک چون "لہراں" دے ناں نال چھاپی ایس وچ عبدالمجید بھٹی، جوشوا فضل الدین، اکبر لاہوری، سجاد حیدر، صادق قریشی، وقار انبالوی، نذر فاطمہ، رفیق لودھی، سہیل یزدانی، شفیع عقیل، عالم سیاہ پوش تے مسعودہ بانو دے افسانے چھپے۔ انج ای ماہنامہ "پنجدریا" لاہور وچ ایس دہاکے وچ محمود چوہان، اکبر لاہوری،

عبدالسلام خورشید، عزیز الرحمان راہی، انیس ناگی، رشیدہ سلیم سیمیں، نجیب اسلم دے افسانے شائع ہوئے۔ ماہنامہ پنجابی لاہور وچ عبدالمجید بھٹی دا افسانہ "شہیدا" چھپیا جس توں لکھاری نے بعد وچ ناول دا روپ دتا۔ پنجابی مجلس اک ادارہ سی جس دیاں مجلساں منعقد ہوندیاں سن۔ ایہناں وچ افسانے تنقیدی گل بات واسطے پڑھے جاندے سن ایس ادارے نے اک بلیٹن چھاپیا جس وچ انیس ناگی تے اکبری لاہوری دے افسانے شامل سن۔

سٹھ (۱۹۶۱ء–۱۹۷۰ء) دے دہاکے وچ پنجابی افسانے نے دو پیر اگے پٹے کہ ہُن پنجابی افسانیاں دیاں کتاباں وی چھپن لگ پئیاں۔ نواز دی کتاب "ڈونگھیاں شاماں" (۱۹۶۰ء) چھپی ایس وچ رومانوی انداز دے بڑے دل کھچویں افسانے سن ماہنامہ پنجابی ادب لاہور دا کہانی نمبر (۱۹۶۱ء) شائع ہویا۔ پھیر پاکستانی پنجابی افسانے دی پہلی چون "اجوکی کہانی" (۱۹۶۲ء) شائع ہوئی ایہہ محمد آصف خان، شہباز ملک تے خالد لاہوری نے ترتیب دتی سی۔ ایس وچ ایہناں دے اپنے افسانے وی شامل سن، ایہناں توں اڈ نواز، انور سجاد، رشیدہ سلیم سیمیں، ستنام محمود، غلام علی چودھری، حنیف باوا، اکمل علیمی وغیرہ شامل سن۔ ایہناں افسانیاں دے موضوع عشق محبت توں اڈ معاشرتی تے نفسیاتی مسئلے وی سن۔ آغا اشرف دی افسانیاں دی کتاب "واوروَلے" (۱۹۶۵ء) رفعت دی کتاب "اک اوپری کڑی" (۱۹۶۸ء) حنیف چودھری دی کتاب "کچ دی گڈی" (۱۹۶۹ء) ایسے دور دیاں اہم کتاباں نیں جنہاں پنجابی افسانے نوں ہور ترقی ول تورِیا ایہناں کہانیاں دیاں کتاباں وچ موجود اعلیٰ پائے دیاں کہانیاں نے پنجابی افسانے دا روپ رنگ ہور نتاریا، نواز دے افسانے رومانوی انداز دے سن جدوں کہ رفعت دے افسانیاں وچ سوانی دے مسائل نوں لیاندا گیا سی آغا اشرف دے بعض افسانے انسانیت نال پیار کرن تے دردمندی دا درس دیندے سن۔ ایس دور وچ اخباراں رسالیاں راہیں کجھ ہور افسانہ نگار پنجابی افسانہ نگاری وچ داخل ہوئے ایہناں وچ شفقت سلطانہ، فوزیہ رفیق، افضل پرویز، عبدالحق علوی، رفیق قریشی، حسین شاد، منصور قیصر، اعجاز احمد بھٹی، محمد منشا یاد، عبدالغفور درشن، افضل احسن رندھاوا، منیر شاد، پرویز عالم نوشاہی، شاد امرتسری تے ارشاد فیروزپوری وغیرہ۔

ستر دے دہاکے (۱۹۷۱ء–۱۹۸۰ء) وچ پنجابی افسانہ فکر، خیال تے بیان دے حوالے نال ہور اگے ودھیا ایس دور وچ کتابی روپ وچ محفوظ ہون والے افسانیاں وچ کتاباں: رن تلوار تے گھوڑا ۱۹۷۳ء، (افضل احسن رندھاوا)، کاغذ دی بیڑی ۱۹۷۲ء، (نذر فاطمہ)، چاننی دے روپ، ۱۹۷۵ء (شفقت سلطانہ) کالیاں اتاں کالے روڑ، ۱۹۷۲ء (انور علی)، لہو دی خوشبو ۱۹۷۳ء، (سلیم خان گمی) لاء پریت ۱۹۷۳ء، (حسین شاہد) ہسدیاں سُولاں ۱۹۷۶ء، (غلام مصطفےٰ بسمل) زُلفاں چھلے چھلے ۱۹۷۷ء، (خالدہ ملک) خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ ایس دہاکے وچ پنجابی افسانہ رومانی فضا وچوں نکل

کے عقلی فضا وچ داخل ہویا افسانے وچ معاشرے دے دُکھ درد دی گل کیتی گئی معاشرتی اصلاح تے انسانی عظمت نوں اجاگر کیتا گیا۔

اسی دے دہاکے (۱۹۸۱ء–۱۹۹۰ء) وچ پنجابی افسانہ تعداد تے معیار دے حوالے نال ہور اگے ودھیا پرانے افسانہ نگاراں وچوں حنیف باوا دی کتاب "چڑے دی موت" (۱۹۸۱ء)، چھپی کہکشاں ملک دی کتاب "چڑیاں دی موت" (۱۹۸۱ء) سامنے آئی۔ نویں لکھاریاں وچ اقبال صلاح الدین دی کتاب "کونج کہانی" (۱۹۸۱ء) شاہین آراء دی کتاب "آ ملنا تے اڈاری" (۱۹۸۱ء) بابو جاوید گرجاکھی دی کتاب "بوکاٹا" (۱۹۸۱ء)، زندہ تصویراں (۱۹۸۳ء)، اقتدار واجد دی کتاب "کچے کوٹھے" (۱۹۸۳ء)، محمد علی احمدانی دی "پیار دیاں تنگاں" (۱۹۸۳ء)، ناہید اختر دی "اڈیک" (۱۹۸۳ء) پروین ملک دی "کیہ جاناں میں کون" (۱۹۸۴ء)، فرخندہ لودھی دی "چنے دے اوہلے" (۱۹۸۴ء) مرزا حامد بیگ دی "قصہ کہانی" (۱۹۸۴ء)، عائشہ اسلم دی "کوک" (۱۹۸۶ء)، مقصود ثاقب دی "کہانیاں" (۱۹۸۶ء)، اکبر لاہوری دی "اکبر کہانیاں" (۱۹۸۶ء)، اخلاق حیدرآبادی دی "تتواں پینڈا" (۱۹۸۶ء)، ناصر رانا دی "ریتاں پریتاں" (۱۹۸۷ء)، محمد منشا یاد دی "وگدا پانی" (۱۹۸۷ء)، مہر کاچیلوی دی "بردہ فروش" (۱۹۸۸ء)، عبیدہ اعظم دی "پل گھڑی دے دُکھ" (۱۹۸۸ء)، سجاد حیدر پرویز دی "میڈے افسانے" (۱۹۸۸ء)، مشتاق کنول دی "میں تے میں" (۱۹۸۸ء)، شفیع ہمدم دی "تصویر کواچ گئی" (۱۹۸۹ء)، بابو جاوید گرجاکھی دی "ساڈی وتی" (۱۹۸۸ء)، حفیظ خان دی "کچ دیاں ماڑیاں" (۱۹۸۹ء)، نزہت گردیزی دی "کلجگ" (۱۹۸۹ء)، وسیم گوہر دی "کھنڈر شہر دی کوک" (۱۹۸۹ء) تے افضل احسن رندھاوا دی "منا کوہ لاہور" (۱۹۸۹ء) چھپیاں ایہناں کتاباں وچ شامل پنجابی افسانہ ایس خطے دیاں زباناں دی افسانہ نگاری دے نال پیر رلاندا دسدا اے۔

جتھوں تیکر نوے دے دہاکے دا جوڑ میل اے ایس وچ وی کتابی حوالے نال پنجابی افسانہ محفوظ ہوندا جاپدا اے ایس دہاکے وچ بالاں لئی لکھیاں جان والیاں کہانیاں تے مِنی کہانیاں دا وادھا ہویا چھپن والیاں کتاباں وچ میاں نذیر دی کتاب "ٹلر پانی" (۱۹۹۰ء)، آغا علی مدثر دی کتاب "چٹے کپڑے کالے لوک" (۱۹۹۰ء)، ہارون عدیم "کالا سچ" (۱۹۹۱ء)، حفیظ خان دی "ویندی رُت دی شام" (۱۹۹۰ء)، شاہسوار علی ناصر دی "کرلاٹ" (۱۹۹۱ء) ڈاکٹر محسن مگھیانہ دی "ججھیری" (۱۹۹۵ء) تے ایہہ سلسلہ اگے ودھدا جا رہیا اے۔ جیویں رفیق عزیز دی "دُکھ دے اتھرو" (۲۰۰۰ء) چھپی۔

پنجابی افسانہ کتاباں توں اڈ رسالیاں تے اخباراں تنقیدی مجلساں تے ریڈیو دے پروگراماں دے حوالے نال وی سامنے آ رہیا اے۔ افسانہ ایس ویلے عالمی پدھر دی سوچ نوں اپنا رہیا اے۔ ایس دی گنتی دی ودھ رہی اے تے معیار وی اُچا ہو رہیا اے۔ افسانے وچ علامت دا ورتارا وی ہو رہیا اے معاشرتی اصلاح دا وی کم لیا جا رہیا اے۔

ناول

پنجابی وچ ناول پاکستان بنن توں پہلاں ای لکھیا جان لگ پیا سی مسلماناں وچ میراں بخش منہاس دا ناول "جٹ دی کرتوت" بہت مقبول ہویا۔ پاکستان بنن توں مگروں جدوں اسیں بیتے پنجاہ سالاں ول جھات پاندے آں تے سانوں مجموعی طور تے ناول دے باب وچ کوئی خاص ترقی نہیں دسدی بلاشبہ ناول لکھے ضرور گئے پر ایہناں دا معیار پنجابی افسانے دے مقابلے تے ایس دا گراف نیواں اے۔ ایس دہاکے دے آخر تے ناول دے کجھ پیر پکے ہوئے۔

پنجاہ دے دہاکے (۱۹۵۱ء–۱۹۶۰ء) وچ صرف دو ناول لکھے تے چھپے پہلا جوشوا فضل الدین دا "برکتے" (۱۹۵۳ء) تے دوجا عبدالمجید بھٹی دا "تھیڈا" (۱۹۶۰ء) دوویں کوئی معرکے دیاں لکھتاں نہیں سگوں تھیڈا ناول تحش ہون پاروں تندیا گیا ایدوں اگلے یعنی سٹھ دے دہاکے (۱۹۶۱ء–۱۹۷۰ء) وچ وی دو ناول ہوند وچ آئے۔ پہلا "دیوا تے دریا–ناولٹ" (۱۹۶۱ء) تے دوجا سلیم خان گمی دا "سانجھ" (۱۹۶۹ء) دوویں ناولاں دا ماحول ۱۹۴۷ء توں پہلاں دا سانجھے پنجاب دا ماحول اے جس وچ مسلمان، سکھ، ہندو اکٹھے رہندے سن۔ ایہناں ناولاں وچ ونڈ دے کیرنے کھہدیاں سانجھ دا پرچار کیتا گیا اے۔ ایہہ دوویں پاکستانی مہاندرے دے ناول نہیں اکھوا سکدے۔ ستر دے دہاکے (۱۹۷۱ء–۱۹۸۰ء) ناول نگاری وچ کجھ پیش رفت نظر آوندی اے ایس دور وچ چھپن والے ناولاں وچ ہر قسم دے پلاٹ دے ناول موجود نیں، علامتی، روایتی تے جدید تکنیک والے ناول ویروا انج اے: ظفر لاشاری دا ناول "نازو" (۱۹۷۱ء) ڈاکٹر باقر دا "مٹھ" (۱۹۷۲ء) رفیعہ محمد احمد دا "کھیڈ مقدراں دی" (۱۹۷۴ء)، آغا اشرف دا "دل اک دیوا" (۱۹۷۵ء)، اعجاز الحق دا "سکے پانی" (۱۹۷۵ء)، فخر زمان دا "ست گواچے لوک" (۱۹۷۵ء)، نادم عصری دا "اک اکھی دھی پنجاب دی" (۱۹۷۶ء)، مستنصر حسین تارڑ دا "پکھیرو" (۱۹۷۶ء)، رضیہ نور محمد دا "بلدے دیوے" (۱۹۷۶ء)، فخر زمان دا "اک مرے بندے دی کہانی" (۱۹۷۷ء)، احمد سلیم دا "نال میرے کوئی چلے" (۱۹۷۷ء)، احسان بٹالوی دا کہانی "اک اجڑ دی" (۱۹۷۸ء)، غلام حسین سہیل دا "ٹاہلیاں دی چھاں" (۱۹۷۸ء)، پاکستان بنن توں پہلاں چھپن والا ناول "جٹ دی کرتوت" (۱۹۷۶ء) دا سیکولر ورشن چھپیا۔ ایہناں سارے ناولاں وچوں اک "مٹھ" ناول ای اجیہا اے جس نوں کے توڑی معیاری آکھیا جا سکدا اے باقی ناول یاں تے متنازعہ نیں یاں غیر معیاری ایس کر کے ایہناں دی کوئی خاص پذیرائی نہیں ہوئی ایدوں اگے اسی دا دہاکہ (۱۹۸۱ء–۱۹۹۰ء) آوندا اے ایس دہاکے وچ ناول تے چھپے پر معرکے دا ایہناں وچ وی کوئی ناول نہیں۔ افضل احسن رندھاوا دا دوآبہ (۱۹۸۱ء)، اصغر شامی دا "پریت" (۱۹۸۱ء)، اسماعیل احمدانی دا "چھولیاں" (۱۹۸۳ء)،

ظفر لاشاری دا دوجا ناول "پہاج" (۱۹۸۳ء)، کہکشاں ملک دا "چکڑ رنگی مورتی" (۱۹۸۴ء)، نسرین بھٹی دا "گھل" (۱۹۸۴ء)، فخر زمان دا "بندی وان" (۱۹۸۴ء) تے بے وطنا (۱۹۸۷ء)، افضل احسن رندھاوا دا "سورج گرہن" (۱۹۸۵ء)، اسماعیل احمدانی دا "امر کہانی" (۱۹۸۸ء)، فیاض حسین ناصر فرید آبادی دا "سانول" (۱۹۸۹ء)، صفیہ صابری دا "سدھراں دے چل" (۱۹۸۹ء) ایہناں ناولاں وچوں ناول پہاج، چکڑ رنگی مورتی تے گھل کے حد توڑی معیاری نیں۔ فخر زمان دے ناول سیاسی تے متنازعہ نیں جدوں کہ اسماعیل احمدانی دے ناول دی علامتی حوالے نال سرائکیت دا پرچار نیں۔ رندھاوا دا مسئلہ ایہہ اے کہ اوہ ودھیرا چر قیام پاکستان توں پہلاں دے پنجابی ماحول وچ پھسیا رہیا۔ "سورج گرہن" جیہڑا چٹھیاں تے مشتمل اے ایس ناول وچ اوس وکھرا ڈھنگ اپنایا اے۔

ایدوں اگلے دہاکے (۱۹۹۱ء–۲۰۰۰ء) وچ پنجابی ناول نگاری وچ پیش رفت دسدی اے "عذاب راتاں" ۱۹۹۱ء (جمیل احمد پال) "سارے سکن سہاگڑے" ۱۹۹۱ء (دلشاد کلانچوی) "سنجان" ۱۹۹۲ء، (نذر حسین جانی) "دور دراڈے" ۱۹۹۴ء، (صابر رضا) "بھاگ سہاگ" ۱۹۹۴ء (غلام حسین راہی گبول) "پرانا پنڈ" (دو ناولٹ) ۱۹۹۴ء (الیاس گھمن) "ڈراکل" ۱۹۹۵ء (حسین شاہد) "اپنی وتی" ۱۹۹۵ء (بابو جاوید گرجاکھی) "کمذات" ۱۹۹۶ء (فخر زمان) "سانول موڑ مہاراں" ۱۹۹۷ء (اقبال بانو) "ٹانواں ٹانواں تارا" ۱۹۹۷ء (منشا یاد) "تے عشق لتاڑے آدمی ۱۹۹۹ء (زاہد حسن) ایس دہاکے وچ سال ۱۹۹۳ء توں سوا ہر سال ناول چھپیا اے۔ حسین شاہد نے اپنے ناول وچ روشن خیالی تے عدم مساوات نوں موضوع بنایا اے۔ الیاس گھمن دے دو ناولٹ علامتی ڈھنگ دے نیں اک ناولٹ آپ بیتی دے انداز دا اے۔ منشا یاد دا ناول "ٹانواں ٹانواں تارا" وڈے آکار دا ناول اے جس وچ پنجاب دی پینڈو تے شہری رہتل نوں حقیقت پسندانہ ڈھنگ وچ نتاریا اے۔ شرافت تے اخلاقی قدراں دے بدھاوے تے طبقیاں دی ونڈ نوں موضوع بنایا اے۔ ۹۶ باباں دا ناول اے جس اُتے ودھیری محنت کیتی گئی اے۔ چنگی گل اے کہ پنجابی ادب وچ ناول نے پیر پکے کرنے شروع کر دتے نیں۔

ڈرامہ

ڈرامہ بھانویں ادب دی قدیم صنف اے تے لوک پدھر تے پنجاب وچ راس (رہس) دے روپ وچ موجود سی پر جدید دور وچ ڈرامہ انگریزاں دے ایس خطے وچ آون نال شروع ہویا پاکستان دے قیام تیکر پنجابی ڈرامے نے اچھے اپنی تھاں بنا لئی سی مسلماناں وچوں رفیع پیرزادہ تے سجاد حیدر دا ناں لیا جا سکدا اے پاکستان دے قیام توں مگروں ایہناں بیتے پنجاہ وریاں وچ ڈرامے نے ودھیری ترقی کیتی اے ایس دی اک وجہ تے الیکٹرانک میڈیا اے بھانویں ایس میڈیا نال سامنے آون والا

ڈرامہ کتابی صورت وچ بہت گھٹ محفوظ ہویا پر ایہہ گل منی پیندی اے کہ ریڈیو، ٹیلی وژن تے فلم راہیں لکھے جان والی پنجابی ڈرامہ نگاری تے پنجابی ڈرامے دے گراف نوں وڈھیرا اُچا کیتا اے۔ ایتھے ساڈا دھیان بوہتا کر کے لکھتی روپ وچ محفوظ ہون والے ڈرامے ول اے۔

جدوں اسیں ڈرامے دے پاکستانی دور دے پنجاہ وریاں دے پہلے دہاکے ول دھیان مارنے آں تے سانوں شروع دے ڈرامہ نگاراں وچ سجاد حیدر تے اشفاق احمد نظر آوندے نیں جنہاں دیاں کتاباں پہلے دہاکے (۱۹۵۱ء-۱۹۶۰ء) وچ چھپیاں۔ ''ہوا دے ہوکے'' ۱۹۹۸ء (سجاد حیدر) تے ''ٹاہلی دے تھلے'' ۱۹۶۰ء (اشفاق احمد) ایہہ دونویں کتاباں ریڈیو توں نشر ہو چکے ڈرامیاں دیاں نیں ایس دہاکے وچ ایہہ گل حوصلہ دین والی اے کہ رسالیاں وچ ڈرامہ چھپ رہیا سی ڈرامہ نگاراں وچ نذر فاطمہ، بانو قدسیہ، افضل پرویز، صفدر میر، منصور قیصر، انور سجاد تے شہباز ملک شامل سن۔ ہور ڈرامہ نگار مرزا ظفر علی، مقبول شاہین، ریکھا اقبال، نذر حسین، ریاض احمد سلیم تے امجد الطاف دے ناں لے جا سکدے نیں۔ ایس دور دے ڈرامیاں دے موضوع عشق و محبت توں اڈ ایس دور دے انساناں دے عام مسئلے ہوندے سن ایس دور دے ڈرامے انسان دے نفسیاتی مسائل دوآلے وی گھمدے سن۔ اگلے دہاکے (۱۹۶۱ء-۱۹۷۰ء) وچ ست (۷) کتاباں چھپیاں۔ ''تماں تماں دیوا بلے'' ۱۹۶۳ء (آغا اشرف) ''دھرتی دیاں ریکھاں'' ۱۹۶۴ء (آغا اشرف) ''سورج مکھی'' ۱۹۶۷ء (سجاد حیدر) ''چڑیاں دا چنبہ'' ۱۹۶۹ء (فخر زمان) ''ون دا بوٹا'' ۱۹۷۰ء (فخر زمان) ''دو ناٹک'' (ترجمہ) ۱۹۶۲ء (صوفی تبسم) شامل نیں رسالیاں راہیں محفوظ ہون والے ڈرامیاں دے لکھاریاں وچ حنیف چودھری، ریاض احمد سلیم، شہباز ملک، مونی حمید، عبدالحمید امر، عبدالحق علوی، رحمان مذنب، علی احمد علوی، منصور قیصر، کنول مشتاق تے افضل احسن رندھاوا شامل نیں۔ ستر دا دہاکہ (۱۹۷۱ء-۱۹۸۰ء) وی حوصلہ دین والا اے ایس دہاکے وچ ڈرامے دیاں دس کتاباں چھاپے چڑھیاں۔ ''توں کون'' ۱۹۷۱ء (سرمد صہبائی) ''مصلی'' ۱۹۷۲ء (اسحاق محمد)، ''تخت لہور'' ۱۹۷۳ء (نجم حسین سید) ''شام رنگی گوی'' ۱۹۷۶ء (نواز) ''قفنس'' ۱۹۷۶ء (اسحاق محمد) ''جزیرہ'' ۱۹۷۷ء (منو بھائی) ''بول مٹی دیا باویا'' ۱۹۷۸ء (سجاد حیدر) ''مت'' ۱۹۸۰ء (اختر کاشمیری) اصحاب کہف (ترجمہ) ۱۹۸۰ء (غلام حسین سہیل) ''انار کلی تے اقتدار دی ہوس'' (دلشاد کلانچوی)۔ رسالیاں وچ شکیلہ جمال، حنیف چودھری، اکرم لودھی تے کبیر انور جعفری دے ڈرامے چھپے ایدوں اگے اسی دا دہاکہ (۱۹۸۱ء-۱۹۹۰ء) آوندا اے ایس دی صورت حال ایہہ اے کہ ڈرامیاں دیاں کتاباں ''قصہ دو بھراواں دا'' ۱۹۸۱ء (منیر نیازی) ''اک رات راوی دی'' ۱۹۸۳ء (نجم حسین سید) ''رستم و سہراب'' (ترجمہ) ۱۹۸۱ء (اسلم قریشی) ''کوڑا خواب'' (ترجمہ) ۱۹۸۱ء (ندائے اطہر) ''سچ دُکھاں دی سچ پکھلاں دی'' (ترجمہ) ۱۹۸۱ء (دلشاد کلانچوی) ''لہو سہاگ'' (ترجمہ) ۱۹۸۴ء (شفقت

تنویر مرزا) ''آسے پاسے'' ۱۹۸۷ء (بانو قدسیہ) ''ست ڈرامے'' ۱۹۸۸ء (بابو جاوید گرجاکھی) ''کالا چتن'' ۱۹۸۷ء (سجاد حیدر) ''سدھر'' ۱۹۸۵ء (مہر کاچیلوی)۔ ایدوں اگلے دہاکے وچ وی ڈرامہ چھاپے چڑھ رہیا اے۔ اشفاق احمد ہوراں اپنے ڈرامیاں ''ٹاہلی دے تھلے'' دا جیہڑا سلسلہ ریڈیو توں بعد ٹیلی وژن توں ٹیلی کاسٹ کیتا سی ایس نوں ''ٹاہلی دے تھلے'' (۲) ۱۹۹۰ء چھاپے چاڑھیا۔ حفیظ خان نے ماماں جمال خان، ۱۹۹۰ء تے نجم حسین سید نے ہاڑ دے پھل ڈرامے شائع کیتے۔ چھاپے چڑھے ڈرامیاں توں کیہدرے ودھ ڈرامہ ریڈیو ٹیلی وژن تے فلم راہیں لوکائی تیکر اپڑیا۔

انشائیہ

پنجابی ادب وچ طنز تے مزاح والے مضموناں نوں انشائیہ آکھیا جاندا اے۔ ایس حوالے نال پاکستان دے قیام توں پہلاں پنجابی وچ رسالہ موجی نکلدا سی۔ جوشوا فضل الدین نے اپنیاں کہانیاں وچ اک دو انشائیہ دے رنگ دیاں کہانیاں وی لکھیاں پاکستان بنن دے بعد انج دے مضمون رسالیاں تے اخباراں وچ چھپدے رہے لکھن والیاں وچ نظام دین توکلی تے قیوم نظر دے ناں لئے جا سکدے نیں۔ نظام دین توکلی دے ہسونے لیکھ ماہنامہ پنجدریا لاہور وچ چھپدے سن تے قیوم نظر ''منہ آئی گل'' دے ناں نال لاہور ریڈیو توں انج دے مضمون پڑھ کے سناندے سن۔ ایہناں وچوں کئی رسالیاں وچ چھپ جاندے سن۔ ۱۹۶۵ء وچ ایہناں سطراں دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) نے کنہیا لال کپور دی کتاب ''تِل پھُل'' دا گورمکھی توں فارسی رسم الخط وچ اُلتھا کیتا۔ انشائیہ وچ جس لکھاری نے اگے چل کے ناں کھٹیا ایہہ ارشد میر سن جنہاں نے وڈھیرے انشائیے لاہور ریڈیو توں پڑھ کے سنائے ایہہ بعد وچ رسالیاں وچ وی چھپے تے پھیر ایہناں نے ایہہ ہسونے لیکھ ''چونبڑاں'' (۱۹۷۵ء) تے چونڈھیاں (۱۹۸۶ء) دے ناں تے چھاپ دتے مشتاق باسط دی کتاب ''سکھ دا ساہ'' ۱۹۷۶ء وچ چھپی ابن قیصر دی کتاب ''تک تکور'' ۱۹۸۳ء وچ چھاپے چڑھی، اسلم قریشی دی کتاب ''کنگالیاں'' ۱۹۸۲ء وچ شائع ہوئی۔ ناصر رانا نے انشائیاں دی کتاب ''پینڈا'' ۱۹۸۴ء وچ چھاپی انشائیاں دیاں دو چوناں ''چونویں انشائیے'' ۱۹۸۶ء (مشتاق کنول) تے سرائیکی انشائیے ۱۹۸۶ء (محمد اسلم میتلا) وی چھاپے چڑھیاں۔ ''بکھ دا تحول'' ۱۹۹۲ء (ابوالبشر شاہ جیلانی) ''گجے دھک'' ۱۹۹۳ء (منظور اعوان) تے ''مٹھوی مسکان'' ۱۹۹۷ء (بانو بلوچ) وی چھپیاں ایہہ طنز و مزاح دیاں لکھتاں نیں۔ اک زمانے وچ انشائیہ اخباراں رسالیاں وچ شائع ہوندا رہیا لکھن والیاں وچ آغا یمین، اظہر جاوید، انعام الحق جاوید، شریف ارپن، افضل آرش، ہجویری بھٹی، مشتاق کنول، عباس نجمی، منتظر زرین، قائم نقوی، عباس تابش، شکیل قمر، نگار زرین شاہد، اسماعیل عاطف، مرتضیٰ انجم، ملک شاہسوار علی ناصر، محمد اکرم شاہد، ضیاء اللہ رانا، بشیر شیخ، مہر

غلام شبیر سرگانہ، میاں ظفر مقبول، اے ڈی اعجاز، منظور وزیر آبادی، غلام رسول آزاد، اسلم رانا، منصور قیصر، محمد ریاض شاہد، حمید رازی، ارشاد ناز، عبدالرشید شاہد، شہناز بانو، حسین شاد تے مرزا رفیق احمد شامل نیں۔ زیر تبصرہ دور دے آخر تے خبرے کیہ ہویا کہ انشائیہ ول لوکاں دا دھیان گھٹدا چلا گیا نظام دین توکلی تے ارشد میر ای لوکاں نوں یاد رہ گئے۔

سفرنامہ

پنجابی وچ سفرنامیاں دی روایت منظوم ادب وچ تے ودھیری حد تیکر موجود اے پر نثر وچ سفرنامہ پاکستانی ادب دے پہلے پنجاہ سالاں وچ کوئی بوہتا نہیں لکھیا گیا اینی گل ضرور اے کہ ایس دی ہوند توں انکار نہیں کیتا جا سکدا۔ پہلاں پہلاں سفر دا حال رسالیاں اخباراں وچ مل جاندا سی۔ ۱۹۷۰ء وچ اعجاز الحق نے یورپ توں چیونگم دے ناں نال سفرنامہ چھاپیا۔ سلیم خان گمی دا انگلستان دا سفرنامہ دیس پردیس دے ناں نال ۱۹۷۸ء وچ چھپیا۔ پیٹ دے پندھ ۱۹۸۰ء وچ اسماعیل احمدانی نے سفرنامہ چھپیا۔ جدوں کہ ممتاز حیدر ڈاہر دا سفرنامہ لکھی واس ۱۹۸۶ء وچ چھاپے چڑھیا۔ نعیم ثاقب دا سفرنامہ بھجے بھار مسافراں ۱۹۸۷ء وچ چھپیا اک سفرنامہ ویکھدیں وگدیں ۱۹۸۶ء سجاد حیدر پرویز دا چھپیا۔ اعظم سعیدی دا سفرنامہ روہی لیر کتیر (۱۹۸۹ء) احمد سلیم دا سفرنامہ جھوک رانجھن دی (۱۹۸۹ء) عبدالباسط بھٹی دا سفرنامہ کوکدے پندھ کرلاندے پاندھی (۱۹۹۲ء) وی چھاپے چڑھے۔ ایہناں سطراں دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) نے بھارت دے دو سفر کیتے، ایہناں سفراں دا حال جس ڈاکٹر شہباز ملک (پراگا: ۷) دسمبر ۱۹۹۴ء تے جس ڈاکٹر شہباز ملک (پراگا: ۸) جنوری ۱۹۹۰ء وچ چھپیا بعد وچ ایہناں نوں اکٹھیاں کر کے "میریاں بھارت پھیریاں" دے ناں نال ۱۹۹۶ء وچ کتابی صورت وچ چھاپ دتا اک سفرنامہ "کوئی دن مان مسافر" ۱۹۹۶ء میر طارق ممتاز دا چھپیا ملدا اے۔ ۱۹۹۷ء وچ جہانگیر گلفس دا سفرنامہ "پنڈ حیرو" چھپیا تے حمید الفت ملغانی دا وڈے آکار دا سفرنامہ پاندھی پچھاں دامیس نکاں، ۱۹۹۸ء وچ چھاپے چڑھیا۔ اک زمانے وچ ارشد میر جدوں انگلستان گئے تے اوہناں آن کے رسالیاں وچ لندن دا سفرنامہ دو قسطاں لکھیا سی اوہناں دی وفات نال ایہہ سفرنامہ نہ پورا ہو سکیا تے نہ ای کتابی صورت وچ محفوظ ہو سکیا۔ سفرنامہ پاکستانی پنجابی ادب وچ موجود ضرور اے تے ایہہ روایت اگے ٹردی رہی اے پر ایس دی رفتار اینی تر کھی نہیں اے۔

کھوج تے پرکھ

جیویں کہ پہلاں عرض کیتا جا چکیا اے کہ انگریزاں دے ایس خطے وچ آون مگروں ای پنجابی ادب مغربی ادباں دے حوالے نال جدید تقاضیاں دے مطابق لکھیا جانا شروع ہویا دوجیاں جدید صنفاں

دے نال نثر وچ تنقید تے تحقیق دی پہلاں انگریز سکالراں ہتھوں ای ہوند وچ آئی اج ایہہ گل منی پرمنی اے کہ پنجابی ادب وچ پہلے نقاد مولوی احمد یار (۱۷۶۸ء-۱۸۴۵ء) سن بعد وچ میاں محمد بخش (۱۸۳۰ء-۱۹۰۷ء) نے ایہناں دی تقلید کیتی تے دوجے ادبی نقاد پاروں منے گئے پر ایہناں دی تنقید تحقیق منظوم ادب دے حوالے نال اے۔

پاکستان بنن توں پہلاں پنجابی لسانیات اُتے کم عیسائی پادریاں ولوں ہویا تبلیغی حوالے نال اوہناں نوں مقامی زباناں دی لوڑ سی ایس لئی اوہناں اپنے بندیاں لئی ایہہ کم کیتا ایہناں وچوں سب توں پہلا بندہ ولیم کیری اے جس نے ۱۸۱۲ء وچ پنجابی دی پہلی گرامر لکھ کے چھاپ دتی، پادری جان نیوٹن نے ۱۸۵۱ء وچ پنجابی دی دوسری گرامر چھاپی ایہدے وچ پنجابی دے ودھیرے لفظ اکٹھے کیتے۔ لدھیانہ مشن دے ایما تے پادری جے نیوٹن نے پنجابی لفظاں نوں اکٹھیاں کرن دا کم جاری رکھیا اج ۱۸۵۴ء وچ پنجابی وی پہلی ڈکشنری گورمکھی رومن انگریزی چھپ گئی۔ پنجاب یونیورسٹی کالج لاہور دا ۱۸۸۰ء کیلنڈر دسدا اے کہ گورمکھی لپی وچ پنجابی دے امتحان ہو رہے سن۔ عیسائی مشنریاں ولوں پادری جیوکس نے ۱۹۰۰ء وچ ایسون پنجابی اینڈ انگلش ڈکشنری چھاپی۔ ۱۹۰۸ء وچ بانکے دیال نے اردو اکھراں وچ رسالہ "گمبھیر چتر" لاہوروں جاری کیتا جس وچ نظم توں اڈ نثر وچ سنجیدہ قسم دے مضمون چھپدے سن۔ ۱۹۱۳ء وچ جدوں مولا بخش کشتہ دی ہیر چھپی تے ایہدے دیباچے وچ چشمۂ حیات دے سرناویں نال پنجابی زبان تے پنجابی لکھاریاں بارے کھوج بھریا مضمون شامل کیتا۔ ۱۹۱۶ء وچ باوا بدھ سنگھ نے پنجابی تذکرے لکھنے شروع کیتے۔

پہلا ہنس چوگ (گورمکھی) دوجا ۱۹۲۵ء وچ "نیہا بول" (گورمکھی) ایسے دور وچ مولا بخش کشتہ نے ہیر وچ شامل "چشمۂ حیات" نوں سامنے رکھ کے پنجاب دے ہیرے (۱۹۳۲ء) چھاپی جدوں کہ ۱۹۲۴ء وچ ہیرا سنگھ درد نے رسالۂ پھلواری (گورمکھی) کڈھیا جس وچ نویں شاعری تے نویں نثر چھپدی سی ۱۹۲۸ء وچ جوشوا فضل الدین نے لائل پوروں رسالہ "پنجابی دربار" (اردو اکھراں وچ) چھاپنا شروع کیتا ایس وچ تنقید، تحقیق چھپن لگی، ۱۹۳۰ء وچ باوا بدھ سنگھ دی کتاب "پریم کہانی" (اردو اکھراں وچ) چھپی تے ایہہ اوس ویلے تیکر دی اُچ پدھر دی پنجابی تنقید تے تحقیق دا شاہکار سی اکادکا حوالے نال ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے اے ہسٹری آف پنجابی لٹریچر (انگریزی) ۱۹۳۳ء (مقالہ پی ایچ ڈی) ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن، پنجابی صوفی پوئیٹس (انگریزی) ۱۹۳۸ء (مقالہ پی ایچ ڈی) لکھ کے پنجابی تنقید تحقیق نوں اگے ودھایا ۱۹۴۱ء وچ فارسی اکھراں وچ ڈاکٹر بناری داس جین نے پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر لکھ کے چھاپی، اج پاکستان بنن تیکر پنجابی تنقید تحقیق اک لحاظ نال اپنے پکے پیراں اُتے کھلو کے ارتقاء ول ٹر پئی سی۔

پنجابی ادب دے پاکستانی دور دے پنج دہاکیاں (۱۹۵۱ء--۲۰۰۰ء) وچ کھوج تے پرکھ دا اینا کم ہو چکیا اے کہ ایہہ اک نکے مقالے دے نکے جیہے حصے وچ ساری کھوج ساری پرکھ سارے کھوج کاراں تے سارے نقاداں دا ویروا آؤکھا اے ایس لئی اسی دہاکیاں دے حساب نال ایس دور دی کھوج پرکھ ول کجھ اشارے کرن دی کوشش کراں گے جس نال ایس دور دی کھوج پرکھ دا مجموعی روپ رنگ نتر سکے گا جے کے لکھتاں یاں لکھاری دا ذکر نہ ہو سکے تے اگدوں معذرت اے۔

پنجابی ادب دے پاکستانی دور دے پہلے دہاکے (۱۹۵۱ء--۱۹۶۰ء) ول جھات پایئے تے پتہ لگدا اے کہ پنجابی ادب دی کھوج پرکھ دو ذریعیاں توں سامنے آرہی اے اک اوس دور دے رسالے تے دوجے چھپن والیاں کتاباں، رسالیاں وچوں ماہنامہ پنجابی لاہور تے ماہنامہ پنجدریا لاہور دا ناں لیا جا سکدا اے۔ ایہناں سطراں دا لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) کیوں جے آپوں ایس دہاکے وچ پنجابی ادب نال جُڑ گیا سی شاعری وچ نظم، نثر وچ افسانہ، ڈرامہ تے کھوج پرکھ دے مضمون چھپن لگ پئے سن جیویں ماہنامہ پنجابی لاہور دے مارچ-اپریل ۱۹۵۹ء دے شمارے وچ مضمون 'پنجابی اکھان' نال ای ایہہ کہ ۱۹۵۹ء وچ ایس نے فاضل پنجابی دا امتحان وی پاس کر لیا سی ایس کر کے پنجابی ادب دی ایس دور دی ٹور دا آپوں شاہدی اے۔ رسالیاں توں اڈ پنجابی مجلس لاہور دے اجلاساں وچ وی لکھتاں (شاعری، افسانہ، ڈرامہ، مضمون) تنقید واسطے پیش کیتے جاندے سن سگوں پنجابی مجلس لاہور نے پنجاب رنگ (۱۹۵۸ء) دے سرناویں نال مجلس دا بلیٹن وی چھاپیا تے لکھتاں دی چون ''سجرے پھُل'' (۱۹۵۹ء) چھاپی جس وچ تنقیدی، تحقیقی مضمون وی شامل سن۔ ۱۹۵۵ء وچ ماہنامہ پنجابی لاہور وچوں 'لہراں' دے ناں تے جیہڑی کتابی چون چھپی ایہدے وچ کئی کھوج پرکھ دے مضمون شامل سن۔ ۱۹۵۳ء وچ پروفیسر محمد سرور نے پنجابی ادب دے ناں نال اردو وچ پنجابی زبان تے ادب دی نکی تاریخ چھاپی جدوں کہ ۱۹۵۶ء وچ عبدالغفور قریشی نے 'پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ' چھاپی جس نوں بلاشبہ پاکستانی دور دی پہلی تے مکمل ادبی تاریخ آکھیا جا سکدا اے ایس وچ لکھاری نے بڑی گھالنا نال پنجابی دی اٹھ نو سو ورہیاں دی تاریخ نوں محفوظ کر دتا، مولا بخش کشتہ نے پنجاب دے ہیرے (گورمکھی) (۱۹۳۲ء) چھاپن توں بعد 'پنجابی شاعراں دا تذکرہ' اُتے کم جاری رکھیا سی۔ پاکستان بنن تے جدوں اوہ ہجرت کر کے امرتسروں لاہور آ گئے اوہناں دیاں اکھاں دا نور ختم ہو چکا سی ایس کر کے تذکرے دا کم اوہناں نے اپنے پتر محمد افضل خان دے سپرد کیتا آپ اوہناں نوں ہدایتاں دیندے رہے اوڑک جون ۱۹۵۵ء نوں وفات پا گئے۔ محمد افضل خان نے اوہناں دا ایہہ کم ۱۹۶۰ء نوں ایڈٹ کر کے چھاپ دتا ایہہ بلاشبہ اک اہم دستاویز اے جس وچ تنقید تے تحقیق دے سنداں کولوں کم لیا گیا اے۔ ایس پہلے دہاکے وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی کتاب ''مہکدے پھُل'' (۱۹۵۹ء) تے شریف کنجاہی دی کتاب ''جھاتیاں'' (۱۹۶۰ء)

عبدالعزیز بیرسٹر دی ایڈیٹ کیتی ہیر وارث شاہ (۱۹۶۰ء) وی چھپیاں ایس دور وچ پنجابی کھوج تے پرکھ نال جُڑ کے سامنے آئے ایہناں وچ ڈاکٹر باقر، ڈاکٹر وحید قریشی، صوفی تبسم، مرزا مقبول بیگ بدخشانی، میاں اخلاق احمد، ڈاکٹر عبدالسلام خورشید، عبدالمجید بھٹی، عبدالمجید سالک، وقار انبالوی، سردار محمد خان، ایس خانم، حکیم ناصر، محمد آصف خان تے شہباز ملک۔

سٹھ دے دہاکے (۱۹۶۱ء--۱۹۷۰ء) وچ پنجابی کھوج پرکھ دی ٹور ہور ترکھی ہوئی پنجابی رسالیاں نے بڑے اہم خاص نمبر کڈھے جیویں کشتہ نمبر، سید وارث شاہ نمبر (پنجدریا) تنقید نمبر، تعلیمی پالیسی نمبر (پنجابی ادب)، ایہناں سطراں دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) دیاں ایس دہاکے وچ تنقید تے تحقیق دے حوالے نال چھپن والیاں کتاباں: پدھرے راہ (۱۹۶۱ء)، سوکھے پینڈے (۱۹۶۲ء)، چانن (۱۹۶۲ء) تے راہے راہ (۱۹۶۳ء) علمی حوالے نال کھوج تے پرکھ نال جوڑ میل رکھدیاں نیں، ایہناں وچوں کتاب ''چانن'' وچ مضمون ''پنجابی زبان'' پنجابی زبان دا نواں ادب، پنجابی کہانی، پنجابی شاعری وچ تصوف، صوفیاں دی شاعری وچ خواجہ فرید دا حصہ، پنجاب دے لوک گیت، میاں محمد بخش تے اوہدی شاعری، پنجابی واراں، پنجابی شاعری وچ تخولیہ رنگ تے پنجابی زبان دے علاقائی رنگ (بولیاں) خالص کھوج پرکھ نال جوڑ میل رکھدے نیں۔ کھوج دے کھیتر وچ راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) نے ایدوں پچھلے دہاکے وچ پنجابی دے اکھان کٹھے کرنے شروع کیتے سن ایس دہاکے وچ کتاب ''سو سیانے اکو مت'' (۱۹۶۷ء) چھاپے چڑھی، اک گویڑ موجب ایس دہاکے وچ کھوج تے پرکھ نال جُڑیاں ۳۴ کتاباں چھپیاں، قواعد پنجابی، ۱۹۶۳ء (محمد علی فائق) سیدھاں ۱۹۶۷ء (نجم حسین سید) تے عبدالعزیز بیرسٹر دی ایڈیٹ کیتی ہیر وارث شاہ (۱۹۶۴ء) اہم نیں۔ کھوج پرکھ دے حوالے نال جیہڑے ہورناں سامنے آئے ایہناں وچ انور بیگ اعوان، غلام یعقوب انور، افضل پرویز، حفیظ تائب، شفقت تنویر مرزا، سبط الحسن ضیغم، نادر جاجوی وغیرہ۔ ہُن آؤ پنجابی ادب دے ستر دے دہاکے (۱۹۷۱ء--۱۹۸۰ء) ول، ایہہ دہاکہ ایس کر کے اہم اے کہ ایہدے وچ پنجاب یونیورسٹی لاہور وچ پنجابی شعبہ کھُلیا تے اتھے ایم-اے پنجابی دی پڑھائی تے کھوج دا کم شروع ہویا۔ ایس حوالے نال بہت ساریاں کتاباں چھاپے چڑھیاں اک اندازے دے مطابق کھوج پرکھ دیاں ۴۴ کتاباں چھپیاں اک ہور اہم پیش رفت ایہہ ہوئی کہ شعبہ پنجابی ولوں تحقیقی مجلہ 'کھوج' چھماہی دا اجراء (۱۹۷۸ء) ہویا جس دے بانی مدیر ہون دا اعزاز ایہناں سطراں دے لکھاری (ڈاکٹر شہباز ملک) نوں ملیا۔ شعبہ پنجابی دے ایم-اے دے طالبعلماں نے ایس دہاکے وچ ۳۶ تحقیقی مقالے لکھے۔ پنجاب یونیورسٹی ولوں جیہڑی تاریخ ادب، تاریخ ادبیات مسلمانان پاک و ہند کئی جلداں وچ تیار کیتی گئی ایہدے وچ دو جلداں پنجابی بارے وی سن ایس دہاکے دیاں اہم کتاباں وچ ''پورنے'' ۱۹۷۲ء (حسین شاہد) پنجابی ادب دی کہانی ۱۹۷۲ء (عبدالغفور قریشی)

پکی روٹی خرد ۱۹۷۳ء (تدوین: شہباز ملک) جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ ۱۹۷۳ء (تدوین: شہباز ملک) ادبی چھلاں-۱۹۷۴ء (عبدالحمید سرشار) ساراں ۱۹۷۴ء (نجم حسین سید) منہ آئی گل ۱۹۷۶ء (شہباز ملک) نویں نظم ۱۹۷۲ء (سرفراز حسین قاضی) پنجابی لسانیات ۱۹۷۷ء (شہباز ملک) وحدت الوجود تے پنجابی شاعری ۱۹۷۷ء (علی عباس جلالپوری) رنگ سنگ ۱۹۷۸ء، یار فرید ۱۹۷۸ء (اسلم رانا) ساڈے اکھان (شہباز ملک) آکھے نوشہ قادری ۱۹۷۸ء، (عصمت اللہ زاہد) پرکھ پڑچول ۱۹۷۹ء (عارف عبدالمتین) نتارے ۱۹۷۹ء (شہباز ملک) رسالیاں وچ سامنے آون والیاں وچوں شریف صابر، شوکت علی قمر، اختر جعفری، غلام مصطفےٰ بسمل وغیرہ اہم ناں نیں۔

کھوج تے پرکھ دے حوالے نال اسی دا دہاکہ (۱۹۸۱ء-۱۹۹۰ء) دی وڈیرا اہم اے کہ ہُن اُکا مک پدھر تے پنجابی نوں ماننا مل چکی اے سکولاں وچ چھیویں توں دسویں کالجاں وچ انٹر تے بی اے تیکر تے پنجاب یونیورسٹی وچ ایم-اے تے پی ایچ ڈی دی پدھر تے پنجابی موجود اے۔ پنجاب یونیورسٹی وچ اک اہم پیش رفت ایہہ ہوئی کہ پاکستان وچ پنجابی وچ پہلی پی ایچ ڈی دی ڈگری دے دتی گئی ایہہ ڈگری حاصل کرن دا مان ایہناں سطراں دے لیکھک (ڈاکٹر شہباز ملک) نوں ۱۹۸۲ء وچ ملیا مقالے دا سرناواں 'مولوی احمد یار-فکر تے فن' سی جیہڑا ۱۹۸۳ء وچ چھپ وی گیا تے ایس نوں ہجری ایوارڈ وی ملیا۔ ایس دہاکے وچ جنہاں ہور سکالراں نوں پی ایچ ڈی (پنجابی) دیاں ڈگریاں ملیاں اوہناں وچ ڈاکٹر اختر جعفری، ڈاکٹر سرفراز حسین فاروقی، ڈاکٹر محمد یاسین ظفر، ڈاکٹر محمد بشیر گورایہ، ڈاکٹر محمد اسلم رانا، ڈاکٹر محمد صادق، ڈاکٹر انعام الحق جاوید، ڈاکٹر دلشاد نسیم، ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی، ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر ثریا احمد شامل نیں۔ ڈاکٹر اختر بھٹی نے اسلامیہ یونیورسٹی بہاولپور توں پی ایچ ڈی کیتی۔ ایس دہاکے وچ چھپن والیاں کھوج پرکھ دیاں کجھ کتاباں: آزادی دے مجاہد لکھاری ۱۹۸۱ء (شہباز ملک) مختصر پنجابی لغت (شریف کنجاہی) وحشی ملوکی ۱۹۸۱ء (انور بیگ اعوان) نوک پلک ۱۹۸۱ء (اسلم رانا) جنگنامہ پیر محمد کاسبی ۱۹۸۲ء (شہباز ملک) راقب قصوری دیاں نعتاں ۱۹۸۲ء (شہباز ملک) کون فرید فقیر ۱۹۸۲ء (دلشاد کلانچوی) گویڑ ۱۹۸۵ء (ڈاکٹر شہباز ملک) پنجابی لوک گیتاں دا فنی جائزہ ۱۹۸۶ء (سرفراز قاضی) آزادی مگروں پنجابی ادب ۱۹۸۶ء (شفقت تنویر مرزا) رمز روایت ۱۹۸۶ء (ڈاکٹر اسلم رانا) پنجابی ڈرامہ ۱۹۸۶ء (انعام الحق جاوید) وارث شاہ دا بولنا بحیثیت اندر ۱۹۸۷ء (قدر آفاقی) سسی پنوں حافظ برخوردار مسلمانی (تدوین: ڈاکٹر شہباز ملک) نویں زاویے ۱۹۸۷ء (ڈاکٹر اختر جعفری) پرکھ پریت ۱۹۸۸ء، سخن خزینے ۱۹۸۸ء (ڈاکٹر اسلم رانا)، ماہیا (فن تے بحر ۱۹۸۸ء (تنویر بخاری) نویں ورتے (۱) ۱۹۸۸ء (ڈاکٹر شہباز ملک) سسی پنوں حافظ برخوردار رانجھا ۱۹۸۸ء (ڈاکٹر شہباز ملک)، ادب سمندر ۱۹۸۹ء (عصمت اللہ زاہد)، پنجابی ادبی جائزے ۱۹۸۹ء، (ڈاکٹر شہباز ملک) حرف حقیقت ۱۹۸۹ء، سانجھ سویر

۱۹۸۹ء، سرمد سوچاں ۱۹۸۹ء، پچل سرمست ۱۹۸۹ء (ڈاکٹر اسلم رانا)، اردو پنجابی سانجھ ۱۹۹۰ء (ارشاد احمد پنجابی) پنجابی ادب دا ارتقاء ۱۹۹۰ء (ڈاکٹر انعام الحق جاوید)، چن جھناں ۱۹۹۰ء (محمد سعید خاور بھٹہ) غلام مصطفےٰ بسمل فن تے شخصیت ۱۹۹۰ء (حفیظ احمد، اکرم سعید) تے سرائیکی لسانیات ۱۹۹۰ء (دلشاد کلانچوی)۔ ساریاں کتاباں اکاک تے ادبی ہر حوالے نال اُچ پدھر دیاں نیں ایہناں پاروں پنجابی کھوج تے پرکھ دا معیار وڈیرا اُچا ہویا اے۔ ایس دہاکے وچ چھپیا ہی 'کھوج' دا قلمی نسخہ نمبر (۱۹۸۲ء) حوالے دی دستاویز اے۔ ایم-اے دی پدھر تے وی وڈیرے مقالے لکھے گئے۔

ایدوں اگے چلیئے تے دہاکہ نوے (۱۹۹۱ء-۲۰۰۰ء) سانوں ہر لحاظ نال بھرپور وسدا اے۔ اکادمک حوالے دی گل کریئے تے ایس دہاکے وچ دس پی ایچ ڈی (پنجابی) دیاں ڈگریاں پنجاب یونیورسٹی نے دتیاں۔ سکالراں وچ ڈاکٹر اعجاز احمد بیگ، ڈاکٹر طاہر محمود قریشی، ڈاکٹر سید طالب حسین، ڈاکٹر سید اختر حسین، ڈاکٹر محمد یونس، ڈاکٹر ناہید زمان خان، ڈاکٹر شاہد محمود، ڈاکٹر سعیدہ بانو، ڈاکٹر شوکت علی قمر، ڈاکٹر حفیظ احمد تے ڈاکٹر محمد ریاض شاہد شامل نیں۔ ڈاکٹریٹ (پنجابی) دے نال نال شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی لاہور تے شعبہ سرائیکی (پنجابی) اسلامیہ یونیورسٹی بہاولپور وچ ایم-اے پدھر دے تحقیقی مقالے ہر سال طالب علم لکھدے نیں ایہہ بھانویں ان چھپے ہوندے نیں پر یونیورسٹیاں دیاں لائبریریاں توں ویکھے جاسکدے نیں ایہہ وی کھوج پرکھ دے بھنڈار وچ وادھا نیں۔ (کجھ مقالے چھپے وی نیں)۔

جتھوں تیکر ایس دہاکے وچ کھوج پرکھ بارے چھپیاں کتاباں دا جوڑ میل اے ایہناں دی گنتی ایس دہاکے وچ وی حوصلہ دین والی اے ایہناں وچوں سال وار کجھ کتاباں دے سرناویں تے لکھاریاں بارے جانکاری حاضر اے: ایہناں سطراں دا لیکھک (ڈاکٹر شہباز ملک) سب توں پہلاں پنجابی کتاباں دی جانکاری بارے وریاں بدھی کم کر کے پنجابی ادب توں تھنے پاروں پیش کرن والی کتاب 'پنجابی کتابیات جلد: ۱' دا ذکر کرن دا مان حاصل کردا اے۔ پنجابی/ فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں اُتے کم دا مُدھ میں ۱۹۶۳ء وچ بدھا سی۔ ایہدا اک پڑا ۱۹۷۲ء وچ فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں دا سی جیہڑا ایم-اے (پنجابی) دے مقالے وجھوں لیا۔ ۵-ہزار کتاباں دی جانکاری ایہدے وچ سی، ایہدے وچوں پاکستانی دور دیاں پنجابی کتاباں نوں وکھ کر کے کھوج وچ دو قسطاں چھاپیاں ایہناں نوں ۱۹۸۳ء وچ 'پاکستانی پنجابی ادب' دے سرناویں نال کتابی روپ دتا، زیر تبصرہ دہاکے وچ ۱۹۹۱ء تیکر دے سارے کم نوں 'پنجابی کتابیات جلد: ۱' دے روپ وچ چھاپیا جس وچ ۱۲۵۰۶ کتاباں نوں مصنف وار درج کر کے نال دو اشاریے، اشاریہ کتاب تے اشاریہ موضوع شامل کیتا، ساری کتاب لائبریری سائنس دے جدید اصولاں دے تحت تیار کیتی، نال ایہہ اضافہ وی کیتا کہ اوہ کتاباں جیہڑیاں معروف لائبریریاں وچ موجود نیں اوہناں دی نشان دہی وی کر دتی، ایس کتاب دی ملک دے اندر تے

بدیس وچ بہت پزیرائی ہوئی تے ایس نوں پنجاب حکومت ولوں شاہ عبداللطیف ایوارڈ دتا گیا، راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) نے ایہدے چھپن دے نال ای پنجابی کتابیات جلد:۲، اُتے وی کم شروع کر دتا سی اللہ تعالیٰ دے فضل تے کرم تے لوکائی دی مل ورتن مطن نال جلد:ا جیڈی کتاب تیاری دے آخری مرحلیاں وچ اے۔ جس وچ فارسی رسم الخط وچ پنجابی دیاں اوہ کتاباں شامل نیں جیہڑیاں جلد:ا، وچ نہ آ سکیاں یاں اپریل ۱۹۹۱ء توں بعد چھپیاں۔ ایس دہاکے دیاں ہور کتاباں: اکھر اکھر چانن، ۱۹۹۱ء (غلام مصطفیٰ بسمل) پنجابی زبان دا ارتقاء، ۱۹۹۱ء (سلیم خان گمی) پنجابی ادب تے ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۲ء (مرتب: نبیلہ رحمان)، وچار ۱۹۹۲ء (ڈاکٹر شہباز ملک)، تنقیدی اصول تے نظریے، ۱۹۹۲ء (ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی)، پنجابی کلاسیکی لغت، ۱۹۹۳ء (جمیل احمد پال)، پنجابی ادب تے منزل پاکستان ۱۹۹۴ء (ڈاکٹر شہباز ملک)، سرائیکی شاعری دے کجھ مہاندرے شاعر ۱۹۹۴ء (دلشاد کلانچوی)، تنویر اللغات ۵-۱۹۹۴ء (تنویر بخاری)، ملتان دیاں واراں ۱۹۹۴ء (مرتب: شوکت مغل)، ڈاکٹر شہباز ملک (فن تے شخصیت) ۱۹۹۵ء (مرتب: ڈاکٹر بشیر عابد، احسان اللہ طاہر)، لوک رنگ ۱۹۹۵ء (مرتب: کلیم شہزاد)، ضلع اٹک دے پنجابی شاعر ۱۹۹۵ء (ارشد محمود ناشاد)، سورج تے خالصتان ۱۹۹۵ء (گجندر سنگھ)، سرائیکی محاورے ۱۹۹۴ء (مرتب: شوکت مغل)، پنجابی غزل دا ارتقاء ۱۹۹۶ء (غلام مصطفیٰ بسمل)، ارشد میر دیاں پنجابی لئی خدمتاں ۱۹۹۷ء (شہزاد ملک)، پڑچولاں ۱۹۹۷ء (شہزاد ملک)، پھلاں دی کھاری ۱۹۹۷ء (رزاق شاہد)، سفنے اُنھیاں اکھاں ۱۹۹۸ء (غلام مصطفیٰ بسمل)، سوچ وچار ۱۹۹۸ء (حسین سحر)، پنجابی ادبی صفاں ۱۹۹۸ء (ڈاکٹر سید اختر جعفری)، سرائیکی املاء دے مسئلے ۱۹۹۸ء (شوکت مغل)، پرتاں ۱۹۹۹ء (غلام مصطفیٰ بسمل)، ساڈا ترکہ ۱۹۹۹ء، (شوکت مغل)، دھرتی نوں پھل لگ گئے ۲۰۰۰ء (احسان اللہ طاہر)، پرکھ مہار ۲۰۰۰ء (غلام مصطفیٰ بسمل)، کتاباں ہور وی ایس دور دیاں ہون گئیاں پر ایہہ وِنگی پاروں پیش نیں ایہناں توں ایس گل دا گویڑ لایا جا سکدا اے کہ ہُن پنجابی ادب کھوج تے پرکھ دے حوالے نال ایس ملکھ دیاں دوجیاں ترقی وند زباناں دے ادب ساتویں کھلوتا اے مقدار پاروں وی تے معیار پاروں وی ساڈی اج دی کھوج تے پرکھ حوصلہ دین والی اے، کتاباں توں اڈ رسالیاں وچ خاص کر کے 'کھوج' ششماہی وچ چھپن والے مقالے گوہ گوچرے ہوندے نیں شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی دے پنجی سال پورے کرن تے ایس دا جیہڑا سلور جوبلی نمبر (۱۹۹۵ء) چھاپیا گیا سی ایہہ بلاشبہ حوالے دی دستاویز اے 'لہراں' تے دوجے ماہنامیاں وچ وی کھوج پرکھ چھپدی رہندی اے۔

پھٹکل نثر

پھٹکل نثر وچ اسی پنجابی اخبار نویسی، کالم نگاری، خود نوشت سوانح (جیونی)، انٹرویو وغیرہ ولیاؤنے آں پنجابی وچ اخبار وی نکلدے رہے نیں (تے نکل رہے نیں) رسالے وی شائع ہو رہے نیں۔

ایہناں وچ بجن، بھلیکھا، روزانہ وچ دوھیرا کجھ پھٹکل نثر دا چھپدا رہیا اے، انٹرویو دے سلسلے وچ خالد ہمایوں دا شریف کنجاہی نال انٹرویو، ویر توں کنجاہ دا ایں (۱۹۹۹ء) چھپیا تنویر ظہور نے پنجابی دے کجھ لکھاریاں دے انٹرویو ویلے نال گلاں (۱۹۹۷ء) دے ناں نال چھاپے، ناصر رانا تے محمد ریاض شاہد نے ڈاکٹر شہباز ملک دے انٹرویو کٹھے کر کے گلاں ڈاکٹر شہباز دیاں (۱۹۹۷ء) چھاپی، خود نوشت جیونی دی ونگی ساڈے کول انور علی دی لکھی خود نوشت جیونی، گواچیاں گلاں ۱۹۹۸ء دے روپ وچ موجود اے۔ ایہناں سطراں دے لیکھک (ڈاکٹر شہباز ملک) نے اپنی جیونی کجھ اپنے بارے (شہباز نامہ) دے سرناویں نال جس ڈاکٹر شہباز ملک پراگا:۳ (مارچ ۱۹۹۴ء) پراگا:۴ (جون ۱۹۹۴ء) پراگا: ۵ (جولائی ۱۹۹۴ء) پراگا:۶ (ستمبر ۱۹۹۴ء) پراگا: ۷ (دسمبر ۱۹۹۴ء) پراگا: ۸ (جنوری ۱۹۹۵ء) پراگا:۹ (اپریل ۱۹۹۵ء) مرتبہ عبدالجبار اثر چھپدی رہی اے ایہہ نامکمل اے حیاتی رہی تے ان شاء اللہ جتھوں چھڈی سی پورا کرن دا ارادہ اے پھیر ایہہ کتابی روپ وچ محفوظ ہو جاوے گی۔ راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) نے ۱۹۸۳ء وچ اردو اخبار 'نوائے وقت' لاہور وچ پنجابی کالم 'منہ آئی گل' کجھ چر لکھیا۔ پھٹکل نثر دی اک صنف خاکہ نگاری وی اے ساڈے پنجابی ادب وچ ایہدیاں وی کجھ ونگیاں ملدیاں نیں جیویں: جوان تاں ڈِٹھے ۱۹۹۰ء (ناصر فریدی) مہاندرا ڈیکنس ۱۹۹۰ (انیس شاہ جیلانی) ڈکھ ڈول ۱۹۹۵ء (عبدالباسط بھٹی) مز ونگ ۱۹۹۶ء (انیس شاہ جیلانی) تے مہاندرے ۱۹۹۷ء (غلام حسین ساجد) پھٹکل نثر دی اک صنف چٹھیاں وی اے ایس دیاں ونگیاں ساتوں پنجابی دے ماہنامیاں وچ عام مل جاندیاں نیں، دو کتاباں ایس ونگی دیاں وی ساتوں مل سکیاں نیں پہلی: چٹھی میرے ڈھول دی مرتبہ: مہر کا چیلوی (۱۹۸۹ء) تے دوجی چٹھیاں سجناں دیاں مرتبہ: ممتاز بلوچ (۱۹۸۹ء)۔

مُکدی گل ایہہ اے کہ پاکستانی پنجابی ادب دے پچھے پنجاہ سال مجموعی طور تے مقدار، رفتار تے معیار پاروں حوصلہ دین والے نیں خاص طور تے آخری تن دہاکیاں (۱۹۷۱ء-۲۰۰۰ء) وچ پنجابی نوں اکادمک حوالہ ملیا کہ ایس نوں یونیورسٹی تے کالج پدھر تے پڑھیا پڑھایا جان لگ پیا پنجابی نوں سنجیدہ قاری ملیا لکھن والے نے سنبھل کے لکھیا۔ ہتھلے مقالے وچ گل مختصر کیتی گئی اے ویروے لئی ڈاکٹر انعام الحق جاوید دا 'پاکستان وچ پنجابی ادب دا ارتقاء ۱۹۴۷ء-۱۹۷۸ء' (مقالہ پی ایچ ڈی پنجابی) ویکھیا جا سکدا اے جو پنجابی ادب دا ارتقاء دے سرناویں نال ۱۹۹۰ء تے ایدوں بعد وی تا-تاریخ ہو کے چھپدا رہیا اے۔ بھارت وچ وی پاکستانی پنجابی ادب اُتے ڈاکٹریٹ (گورمکھی) دی پدھر تے کئی مقالے لکھے جا چکے نیں کجھ چھپ وی چکے نیں ویروے لئی ایہہ وی ویکھے جا سکدے نیں۔

☆☆☆

حوالے

(مقالے وچ ایہہ لکھیاں کتاباں توں لابھ چکیا اے)

۱۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان: ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۵ء

۲۔ پنجابی ادب دا ارتقاء: ڈاکٹر انعام الحق جاوید، ۲۰۰۳ء

۳۔ پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ۱۹۷۲ء

۴۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ، ۱۹۶۰ء

۵۔ پنجابی کتابیات، جلد:۱، ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۱ء

۶۔ پنجابی کتابیات، جلد:۲ (غیر مطبوعہ)

۷۔ تاریخ جامعہ پنجاب: ڈاکٹر زاہد منیر عامر، ۲۰۰۳ء

۸۔ ترنجن: احمد راہی، ۱۹۵۳ء

۹۔ جس ڈاکٹر شہباز ملک (مرتب: عبدالجبار شاکر) پراگا: ۹،۸،۷،۶،۵،۴،۳

۱۰۔ جگراتے: شریف کنجاہی، ۱۹۶۶ء

۱۱۔ بجرا سورج، حکیم ناصر، ۱۹۶۱ء

۱۲۔ ستاراں دن: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ۱۹۶۵ء

۱۳۔ سرگی دا تارا: سلیم کاشر، ۱۹۷۸ء

۱۴۔ سک متراں دی: حفیظ تائب، ۱۹۷۸ء

۱۵۔ سوچ دا سفر: یونس احقر، ۱۹۷۹ء

۱۶۔ کچے گھڑے: باقی صدیقی، ۱۹۶۷ء

۱۷۔ گل وچ پائم پریت مہار: شہزاد قیصر، ۱۹۹۰ء

۱۸۔ گلاں خون جگر دیاں: احمد ندیم قاسمی وغیرہ، ۱۹۶۵ء

۱۹۔ گویڑ: ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۸۵ء

۲۰۔ میریاں بھارت پھیریاں: ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۶ء

۲۱۔ نتارے: شہبا ملک، ۱۹۷۹ء

۲۲۔ ویلے ہتھ نیاں: منظور وزیر آبادی

۲۳۔ The Vanguard Punjabi English Dictionary, 1983

پاکستان دی تحریک تے پنجابی لکھاری

ایہہ گل پکی پیڈی اے کہ ساڈا پیارا وطن پاکستان دوقومی نظریئے دی بنیاد اُتے بنیا۔ ایس دوقومی نظریئے نوں پاکستانی قوم دے ہرمن پیارے آگو حضرت قائداعظم محمد علی جناح نے ۷ مارچ ۱۹۴۴ء نوں مسلم یونیورسٹی علی گڑھ وچ پڑھیاراں نوں خطاب کردیاں انج نتاریا سی:

> "پاکستان اوسے دن ہوند وچ آ گیا سی جدوں ہندوستان وچ پہلا غیر مسلم، مسلمان ہویا تے ایہہ اوس زمانے دی گل اے جدوں ایس سرزمین وچ حالی مسلماناں دی حکومت وی قائم نہیں سی ہوئی۔ (ترجمہ)۔"(۱)

ایدوں پہلاں مسلماناں دے ہرمن پیارے شاعر تے مفکر حضرت علامہ اقبال رحمۃ اللہ علیہ نے مسلم لیگ دے اجلاس جیہڑا الٰہ آباد منعقد ہویا سی ایس دے صدارتی خطبے وچ دوقومی نظریئے دے حوالے نال مسلماناں واسطے اک الگ خودمختار وطن دا تصور پیش کردا سی۔

مسلماناں واسطے الگ وطن دی باقاعدہ قرارداد ۱۹۴۰ء دے ۲۳ مارچ نوں منعقد ہون والے مسلم لیگ دے لاہور والے اجلاس وچ منظور ہوئی جس توں بعد وچ قرارداد پاکستان دا ناں دتا گیا تے ۱۴ اگست ۱۹۴۷ء نوں ساڈا ایہہ پیارا وکھو ٹکلا وطن پاکستان وجود وچ آ گیا۔ ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ آزادی حاصل کرن وکھ، خودمختار ملک پاکستان حاصل کرن دی گل ستاں سالاں دی نہیں نہ ای نری ستاراں سالاں دی اے۔ ایہدا، ہندوستان دے حوالے نال ۹۰ (۱۸۵۷ء) سالاں دی تے پنجاب دے حوالے نال ۹۹ (۱۸۴۶ء) سالاں دی اے۔ ایس کر کے آزادی دی لہر نوں جدوں تیکر ایس پچھوکڑ دے حوالے نال نہ ویکھیا واچیا جاوے گل نہیں بن دی۔

پنجاب اُتے انگریزاں نے ۱۸۴۶ء وچ سکھاں نوں آخری لڑائی کر کے شکست دتی تے انگریزی ریذیڈنٹ بن کے قبضہ کر لیا تے ۱۸۴۹ء وچ سلطنت انگلشیہ نال جوڑ لیا۔ سکھاں دی شکست دا کارن پنجاب دے اندر سکھاں وچ کھوہا کھاہی، سکھا شاہی تے بُر چھا گردی سی، ایس بُر چھا گردی توں خود مقامی حکومت وی تنگ سی ایس لئی جدوں انگریزاں نے حملہ کیتا مقامی حکومتی طاقت نے فوج دی بُر چھا گردی پاروں تھکدی مزاحمت نہیں کیتی۔ اک اکھان مشہور

آئی مائی جنداں تکا ملا وچ کے تے ہتھ پھڑائیاں ٹھنڈاں (۲)

ایس آکھان دا پچھوکڑ ایہہ اے کہ جدوں انگریزاں حملہ کیتا تے رنجیت سنگھ دی رانی جنداں (جیہڑی فوج دی ٹرچھا گردی توں تنگ سی اوس نے توپاں بندوقاں دا بارود بھیجن دی تھاں ٹھنڈاں وچ سرہیوں بھر کے گھل دتی، بارود نہ ہون کارن سکھاں نوں بھانج ہوئی۔ ایس گل ول اشارہ سکھاں دی وار دا لکھاری شاہ محمد وی اپنے شعراں وچ کرواا ے، لکھدا اے۔

- میتوں آن چوفیریوں گھیریاں نیں لیندے مفت انعام روپے باراں
جٹی ہوواں تے کراں پنجاب رنڈی سارے دیس وچ چاڑن واراں
چھڈاں نہیں لاہور وچ وڑن جوگے سنے وڈیاں افسراں جمعداراں
پئے رلن گے وچ پردیس مُردے شاہ محمدا مارنی ایس ماراں (۳)

شاہ محمد سکھ فوج دی ناقص کارکردگی دا اپنے شعراں وچ گِلا وی کردا اے تے ٹچکر دا انداز اختیار کر کے لکھدا اے۔

- گھروں گئے فرنگی دے مارنے نوں بیڑے توپاں دے سب کھوہا آئے
فیر آفتاں نوں گل لائیو نیں سگوں اپنا آپ گوا آئے
خوشی وسدا شہر لاہور سارا سگوں کنجیاں ہتھ پھڑا آئے
شاہ محمدا کہندے نیں لوک سنگھ جی تسیں چنگیاں پوریاں پا آئے (۴)

ستلج توں اُرلے پاسے تاں رنجیت سنگھ دی عملداری سی، انگریزاں نال ۱۹۰۹ء دے معاہدے پاروں رنجیت سنگھ اوس پار گیا ای نہیں ایس لئی ایہہ ساریاں ریاستاں دلی تخت دے محدود ہون پاروں انگریزاں دے تھلے لگ چکیاں سن۔ مسلمان خاص طور تے، تے کجھ ہندو، انگریز دی ایس ودھی ہوئی طاقت توں خوش نہیں سن اندرو اندری لاوا پک چکا سی کہ سوراں گاں دی چربی والے کارتوساں (جنہاں نوں مسلمان/ ہندو انگریزی فوج دے سپاہی منداں نال توڑدے سن) دا سا کا پیش آ گیا۔ میرٹھ وچ مسلمان تے ہندو فوجیاں نے بغاوت کر دتی ایہہ سال ۱۸۵۷ء اے۔ چارے پاسے بغاوت دی اگ بھڑک اٹھی، جنرل بخت خان نوں آگو بنایا گیا، کھلری پکھری ایہہ بغاوت اک مٹھ نہ ہون پاروں، اندر دے غداروں پاروں سکھاں دے انگریزاں دا ساتھ دین پاروں (سکھ ریاستاں پٹیالہ، نابھہ، جند تے ڈوگریاں نے انگریز فوجاں نال رل کے باغیاں نال جنگ کیتی) ایہہ جنگ آزادی کامیاب نہ ہو سکی۔ (۵) (انگریز تے ایس دے پٹھواں نے ایس نوں غدر آکھیا) جتھوں تیکر پنجاب دے مغربی حصے دا جوڑ میل اے اک تے

ایہہ جنگی حصے توں دور سی دوجے اتھے دے سکھ انگریزاں توں شکست کھا چکے سن اوہ مک مکا کر کے انگریزاں توں رعایتاں منگدے پھردے سن، ہاں ایہہ گل تاریخ دا حصہ اے کہ ایس علاقے دے مسلماناں ۱۸۵۷ء دی جنگ وچ انگریز نال نہ مِل ورتن کرن، نابری، جدھ کر کے نامناں کھٹی گوگیرہ، (ساہیوال) دے علاقے دے احمد خان کھرل، مراد فتیانہ، لقمان جوئیہ وغیرہ دے ناں تاریخ دے ورقیاں اُتے مجاہداں پاروں محفوظ ہوئے۔ نابری دی صورت ایہہ سی کہ جدوں انگریز نے اوہناں کولوں فوج واسطے بھرتی تے گھوڑے منگے تے اوہناں نے چِٹا جواب دے دتا) کہ ایہہ ۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی دے مجاہداں دے خلاف کم آؤنے سن) ایہناں ساکیاں نوں اوس علاقے دے میر عالماں نے ڈھولیاں وچ جوڑ کے محفوظ کر دتا اے۔ اک ڈھولے دی ونگی ویکھو:

- برکلے آکھے احمد خان رنگروٹ جا منگساں
نے گھوڑی لیساں وچ بگھی دے کھلیاں کالے

احمد خان کھرل آکھیا: چِٹا جاب (جواب) ہئی میرا بھانویں زور لائے ویکھیں سارے (۶)

تے جدھ دی ایہہ صورت سی کہ ایکسٹرا اسسٹنٹ کمشنر برکلے نوں مراد فتیانہ نے اوہدے بندیاں نوں سنے انگریز فوجیاں دے مار سٹیا، جوئیاں دے سردار لقمان نے وی کئی فوجی مارے ایہہ ستمبر ۱۸۵۷ء دا ساکا اے، تے جہاد دی صورت ایس علاقے دے میر عالم (میر داد، میر دانہ) دا جوڑیا ڈھولا اے۔

- پیریں بیڑیاں، ہتھیں ہتھکڑیاں، جُھل کے فرض بھائی جاندے رب غفار دا (۷)

برکلے دے مرن تے انگریزی فوج دے قتل عام تے انگریزاں نے مجاہداں نوں قیدی وی بنایا، پھانسی وی چاڑھیا تے پنڈاں دے پنڈ ساڑ کے سواہ کر دتے پر پنجابیاں دے دلاں وچوں انگریز نابری تے انگریز نفرت نہ کڈھ سکے، جیہڑی پیڑھی در پیڑھی ودھدی، انگریز کولوں آزادی حاصل کرن دے نت نویں روپاں وچ اُجاگر ہوندی رہی۔

- ہس ہس کے چڑھے کائی پھانسیاں، کالے پانیاں ول کائی تیر ہووے
اسیاں دیس آزاد ضرور کرنا، ٹکڑے انت نوں بھانویں سریر ہووے (۸)

۱۹۱۴ء دی وڈی جنگ واسطے رنگروٹ تے چندے واسطے انگریزاں نال نہ مِل ورتن دیاں شہادتاں ستارویاں ملدیاں نیں ایہہ شہادتاں جھنگ دے علاقے وچ مزاحمت بارے لوک پدھر تے پرچلت ڈھولے نیں۔

- ایہہ ڈاڈھا راج انگریز دا، جیہڑا پے آدم دے منڈھ پیا (۹)

لوک پدھر اُتے انگریز دے خلاف نفرت نوں انگریز حکومت وی جان دی سی ایس لئی کہ انگریز دے خلاف نفرت پاروں خفیہ سرگرمیاں وی ودھ گئیاں سن، ایس لئی حکومت نے اک انگریز سر سڈنی رولٹ دی نگرانی وچ اک کمیٹی بنائی جس دا کم ایہہ سی کہ بقول انگریز حکومت ایہناں باغیانہ خفیہ سرگرمیاں نوں تلاش کرے تے ایہناں نوں دور کرن واسطے تجویزاں پیش کرے ایس کمیٹی نے جیہڑیاں تجویزاں پیش کیتیاں اوہ ظاہر اے ہندواسیاں لئی ہانی کارک سن انگریز ایہناں نوں اک بل دی شکل دے کے اسمبلی وچ پیش کر کے قانونی روپ دینا چاہندا سی تے اوس نے ایہہ کم کر وکھایا۔ جدوں ایس بل نوں قانونی حیثیت مل گئی تے ہندواسیاں دا انگریز دے خلاف غصہ ہور وی ودھ گیا ایس دا ثبوت محمد علی جناح (بعد وچ قائداعظم) دی ایس بل دی اسمبلی وچ مخالفت تے پاس ہون تے اسمبلی دی رکنیت توں استعفیٰ دینا سی[۱۰] ہندواسیاں نے لوک پدھر تے جلسے جلوساں راہیں اپنے غصے دا اظہار کیتا۔ ایہناں وچوں اک بہت وڈا جلسہ امرتسر دے جلیاں والا باغ وچ ہویا جس وچ ہندواسی ہر مذہب دے لوگ شامل سن ایہہ ۱۹۱۹ء دے اپریل دی ۱۳ تاریخ سی جلسہ پورے جوبن اُتے سی کہ نہتے پر امن جلسے اُتے انگریز جنرل ڈائر دے حکم نال فوج ولوں اندھا دھند گولیاں دا مینہ ورسا دتا گیا۔ ایس باغ نوں داخل ہون تے نکلن واسطے اکا جیا راہ سی اوہ وی بند کر دتا گیا اک کھوہ سی، لوکاں نوں دانیاں وانگ بھن دتا گیا ۳۷۹ بندے تھاں مر گئے تے ۱۲۰۰ شدید پھٹڑ ہوئے۔ ایہہ وحشیانہ قتل عام ہندوستانیاں اُتے انگریز ظلم دا بدترین واقعہ گنیا جاندا اے ایس واقعہ توں تیسرے دن ۱۵ اپریل نوں سارے پنجاب وچ مارشل لاء لاگو کر دتا گیا تے پنجابیاں اُتے انگریزی حکومت نے ظلم دے پہاڑ توڑ دتے۔ شریف لوکاں نوں سپاہیاں کولوں مروایا گیاں نوں پھڑ پھڑ پھانسی تے چڑھایا گیا۔ طالب علماں نوں کئی کئی میل پیدل چلایا جاندا، گلیاں شریف بندیاں نوں ڈھڈ بھار کرول کرن دا حکم دتا جاندا، بھر گرمی وچ بجلی دے پکھے، کاراں، سائیکلاں، موٹر سائیکلاں تے بجلی دے لیمپ وغیرہ فوجی کیمپاں وچ جمع کروان دا حکم ہویا جس تے سختی نال عمل کروایا گیا۔ چیف کورٹ دے جج سر شادی لال نوں وی اپنی موٹر جمع کروانی پئی۔ انگریز دے خلاف جلوس کڈھن تے نظماں لکھن اُتے لال دین قیصر نوں مارشل لاء دے تحت موت دی سزا ہوئی، جیہڑی بعد وچ عام معافی دے اعلان پاروں ٹل گئی[۱۱]۔ ایس موقع تے حکیم عبداللطیف عارف دی سیرت دی کتاب وچوں اک شعر حاضر اے:۔

؎ جلیانوالے دا باغ سی لال ہویا اتھے واہ جد گولیاں آئیاں نیں
ڈھڈاں بھار چلاوندے خلق تائیں ویکھ ظالماں پٹیاں چائیاں نیں[۱۲]

خلافت دی تحریک ۱۹۱۹ء مسلماناں دی سی پر ایس تحریک دی ہندو لیڈر گاندھی جی نے پرزور حمایت کیتی۔ گل ایہہ سی کہ یونان دیاں فوجاں نے مسلم ملک ترکی دے شہر سمرنا تے بخارا تے نال لگدے علاقیاں اُتے حملہ کر دتا، انگریزاں نے ترکی حکومت دا رجحان جرمنی ول ویکھ کے اپنیاں فوجاں ترکی دے خلاف لڑا دتیاں۔ ہندی مسلمان ایس عمل توں انگریز حکومت دے خلاف ہو گئے۔ محمد علی جوہر، شوکت علی دے جھنڈے تھلے خلافت دی تحریک چلائی گئی۔ جنگ دے خاتمے تے انگریزاں نے ترکی دی جیہڑی تقسیم کیتی تے خلافت نوں جیہڑا نقصان اپڑایا۔ ہندواسی مسلمان ایہدے اُتے وی چپ اٹھے۔ ذکر کیتے شہراں اُتے جدوں حملے ہوئے ہندی مسلماناں نے انگریزاں اگے واویلا کیتا، امجلس خلافت بنائی گئی جس نے انگریزاں اگے کجھ مطالبے رکھے۔ خلافت دی ایس لہر ویلے جلسے جلوساں وچ پنجابی دا وڈھیرا ادب پڑھیا گیا وڈھیریاں کتاباں چھاپے چڑھیاں، شاعراں وچ جیہڑے ترے اوہناں وچ منشی محمد اسماعیل، احمد اللہ بیگ، حافظ عالم خان، عبدالرحیم عاجز، ملک دین محمد عرف ملک لاہوری، دین محمد سودائی تے بوہتے مشہور ہون والے ملک لال دین قیصر (لاہور) شامل سن ایہناں دیاں چھپیاں کتاباں پنجابی دے تحریکی ادب دا سرمایہ نیں۔ ملک لال دین قیصر دی ایہہ نظم تے بچے بچے دی زبان اُتے سی۔

؎ غازی مصطفےٰ پاشا کمال وے تیریاں دور بلائیاں
تیرا خنجر ہے قومی ہلال وے جس نے دھماں پائیاں
بانکیا سوہنیا چھیل جواناں پہنچ مدد نوں اے پہلواناں
روندے سمرنا دے بال وے بیوہ ہو گئیاں مائیاں

غازی مصطفےٰ پاشا کمال وے۔۔۔[۱۳]

تحریک خلافت وچ انگریز دشمن کردار نے ہندواسیاں وچ انگریز دے خلاف نفرت نوں ہور ودھایا، انگریز نے تحریک نال جڑے لوکاں نوں قید وی کیتا، سختی وی کیتی۔ مجلس خلافت دی سفارش تے ہندواسیاں نے ترک موالات کیتا، بلکہ اگلے سال ۱۹۲۰ء وچ ہجرت دی تحریک چلی جس اُتے صرف مسلماناں نے عمل کیتا، ایہہ وی ناکام ہوئی ایہدے وچ ہندواسیاں وچوں مسلماناں نوں انتاں دا نقصان ہویا جدوں کہ دوجے فائدے وچ رہے۔ ایہہ موقع اے جدوں مسلماناں نے آزادی لئی سانجھی جدوجہد اُتے مُڑ کے گوہ کرنا شروع کر دتا۔ ایس سوچ نوں ۱۹۲۹ء دے اک دردناک واقعہ نے ہور پکیاں کر کے ہندوؤں کولوں مسلماناں دے رستے جدا کر دتے۔ ایہہ واقعہ اک ہندو راجپال دے حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی شان وچ گستاخی والی کتاب چھاپن دا سی، جس تے مسلماناں وچ عشق رسول صلی اللہ

علیہ وآلہ وسلم بارے ہندوواں دے خلاف نفرت دا اک طوفان اُٹھ کھڑا ہویا، ایس طوفان وچ ای اک ترکھان علم دین نے راجپال نوں مار دتا، پھڑیا گیا تے انگریز دے انھے قانون پاروں پھانسی چڑھ کے غازی علم دین شہید دا اُچا درجہ پا گیا۔ علم دین شہید دے ایس واقعے بارے پنجابی ادب وچ اکھراں دا ہڑ آ گیا، بہت ساریاں کتاباں لکھیاں گئیاں لکھن والیاں وچ عشق لہر، عبدالوہاب، محمد شفیع، شیخ امیر بخش، رحیم بخش بکھا تے اختر لاہوری وغیرہ شامل نیں۔ عشق لہر دا ایہہ چومصرعہ پڑھ سُن کے لوک ڈھائیں مار کے روندے سن۔

ے ہویا چودھویں دے وچ روشن تیرا عشق اوئے عاشق حضور دیا
جھوٹا وار دی پینگھ دا جھوٹیا ای شوق نال ساتھی منصور دیا
سب دیاں آکھیاں وچ سما گیا ایں علم دین او ذریا طور دیا
عشق لہر دی عرض دربار اندر پہلوں کریں مسافر دور دیا (۱۴)

ایسے زمانے (۱۹۲۹ء) وچ ای پنجاب وچ چھپن فیصدی مسلم حقوق دی تحریک چلی، لال دین قیصر، مصطفےٰ حیرت تے عبدالمجید قریشی دے ناں ایس تحریک دے حوالے نال خاص لئے جا سکدے نیں۔ ہو سکدا اے ایس حوالے نال پنجابی دے کجھ شعر وی تخلیق ہوئے ہون۔ ہندو پریس نے ایس دا خوب گڈا بھیا تے ایس نوں "چھپن چھری" آکھیا ایس نوں کیوں جے 'انقلاب' اخبار تے کسے حد تو یونینسٹ پارٹی دی سرپرستی حاصل سی ایس کر کے ایہہ تحریک بوہتا چر نہ چل سکی۔ ایہہ اوہ دور اے جس وچ لالہ لاجپت رائے تے پنڈت مدن موہن مالویہ ورگے متعصب ہندو لیڈراں نے مسلماناں دے خلاف شدھی تے سنگھٹن دیاں تحریکاں چلائیاں، جدوں مسلمان مسیتاں وچ اذاناں دیندے ہندو مندراں وچ ٹل کھڑکان لگ پیندے گاں، دی قربانی تے کھپ رولا پا دیندے۔ ۱۹۳۰ء وچ کشمیر دے ڈوگرا راجے نے تاں کشمیری مسلماناں اُتے ظلم دی حد کر دتی کہ اوتھے اذان دی وی مناہی کر دتی گئی ایس دا ردعمل پنجاب وچ ہویا پنجاب دے واسی کشمیر دے لاگلے علاقیاں وچ جا کے اذاناں دیندے تے نمازاں پڑھدے سن۔ ایس دی نشان دہی سانوں مولانا محمد بخش مسلم (۱۸۸۶ء۔ ۱۹۸۷ء) دیاں ایہناں بولاں توں ہوندی اے۔

ے ظفر وال چل بانگ پکاریئے تیتھاں ہتھ نماز گذاریئے
پہلے لاش لیاندی علم دین دی ہن ایہہ دی مورچہ ماریئے (۱۵)

ایس موقعے اُتے مسلماناں تے ہندوؤں، سکھاں دے آزادی دے حوالے نال رستے الگ ہو چکے سن۔ ہر مذہب والے اپنے مذہبی بھاندرے نوں ودھ توں ودھ ستارن دا چارہ کر رہے سن۔ ایہہ موقعہ اے

جدوں حضرت علامہ اقبال نے مسلم لیگ دے اجلاس الٰہ آباد وچ ۱۹۳۰ء وچ اپنے صدارتی خطبے وچ دو قومی نظریئے دے حوالے نال مسلماناں واسطے وکھرے وطن دا تصور پیش کیتا۔

۱۹۳۵ء وچ اک ہور واقعہ پیش آیا جس دلی دروازیوں باہر نولکھا لاہور بازار وچ مزار شاہ کاکو دے نال لگدی مسیت نوں سکھاں نے گوردوارے دے احاطے وچ لے آندا، مسلماناں نے مسیت دی واپسی دا مقدمہ دائر کیتا، انگریز حکومت نے مقدمہ خارج کر دتا۔ پرتاپ سنگھ ڈپٹی کمشنر نے وعدہ کیتا کہ مسیت قائم رہے گی ملکوے ای مسیت شہید کر دتی گئی، مسلماناں نے جلسے کیتے، جلوس کڈھے، سینے اُتے گولیاں کھا کے شہید ہوئے۔ ایہہ شہید گنج دا واقعہ سکھاں نوں وی مسلماناں کولوں دور لے گیا ایس موقع اُتے وی پنجابی دیاں قلماں حرکت وچ آئیاں، استاد کرم نے لکھیا۔

ے ویکھیا ای مسلم کم کفار دا
گھر ڈھا چھڈیا اے رب جبار دا (۱۶)

۱۹۳۵ء دے ایکٹ دے تحت ۱۹۳۷ء دیاں چوناں ہوئیاں کانگریس نے احمد آباد تے بمبئی دے سرمایہ داراں پاروں ایہہ چوناں اکثریت نال جت لئیاں۔ مسلم لیگ گھٹ سرمائے پاروں کامیابی نہ حاصل کر سکی، کانگرس نے ہندوستان دے پنجاں صوبیاں وچ حکومت قائم کر لئی ایس جت نے کانگریسی لیڈراں دا ذہنی توازن وگاڑ دتا نہرو نے نعرہ لایا۔ "ہندوستان وچ دو ای جماعتاں نیں اک کانگریس تے دوجی حکومت۔" ایس موقع اُتے حضرت قائداعظم محمد علی جناح نے آکھیا، اک تیجی جماعت وی اے تے اوہ مسلمان نیں اوہ کسے دے دباء وچ آون لئی ہرگز تیار نہیں۔ (۱۷)

چوناں وچ کامیابی پاروں کانگرس نے وزارتاں بنائیاں پنجاب وچ سر سکندر حیات دی قیادت وچ ہندو سکھاں رل کے حکومت بنائی تے مسلم لیگ نوں نیڑے نہ آن دتا گیا کانگرس نے حکومت شروع کیتی تے اک خاص منصوبے دے تحت رام راج قائم کرن دا آغاز کر دتا، مسلماناں دی تہذیب، مذہب تے زبان (اُردو) نوں خاص طور تے نشانہ بنایا گیا۔ اردو وچ ہندی سنسکرت دی ملاوٹ، تے ایس دا ناں ہندوستانی رکھن دا جتن ایس واسطے دیوناگری رسم الخط لازمی تے فارسی رسم الخط اختیاری قرار دتا گیا۔ مسلماناں دے جذبات نوں بھڑکاؤن واسطے ہندوستان دا قومی ترانہ 'بندے ماترم' قرار دتا گیا۔ ایس دے بول بنکم چیٹر جی دے بنگالی ناول، آنند مٹھ ۱۸۸۲ء، وچوں لے گئے جس وچ بنگال اُتے نواب سراج الدولہ دی حکومت دا خاتمہ ہو جان مگروں مرشد آباد بنگال دے حکمراناں دی حکومت دا خاتمہ کرن دے جذبے تے عزم دا اظہار سی۔ ایہہ ہندو فوجی دی قسم اے جیہڑی اوہ کالی ماتا دے سامنے چکدا اے کہ مسلماناں نوں ایس ملک وچوں کڈھنا اے ایس دے کجھ بولاں دا ترجمہ ویکھو:۔

ـــ ماں! میں تیرے سامنے جھکیا آں
کون کہندا اے توں اپنی زمین اُتے کمزور ایں
جدوں لکھاں ہتھاں وچ تلواروں چمکدیاں نیں
تے لکھاں آوازاں تیرا خوفناک ناں
اک ساحل توں دوسرے ساحل تیکر اُچا کر دیاں نیں
اوہ زبردست طاقتاں جیہڑیاں تجھیاں نیں
میں تیرا ناں پکارنا آں، اے ماں! اے معبود
توں ای میرا باطن ایں! توں ای میرا مقصد ایں

وزیر ہند لارڈ زٹیلینڈ نے ایس ترانے بارے وائسرائے نوں لکھیا کہ اصل وچ ایہہ گیت (ترانہ) نہیں سگوں اعلانِ جنگ اے جیہڑا ہندوواں نے مسلماناں دے خلاف اپنی قومی تحریک نوں چلان لئی گھڑیا اے، ایہہ زیادتی اے۔ (۱۸)

کانگریس دے ایس دو سالہ ظلمی دور (۱۹۳۷ء۔۱۹۳۹ء) نے مسلماناں نوں علامہ اقبال دے الٰہ آباد والے خطبے ۱۹۳۰ء وَل دلوں بجانوں دھیان کرن لئی مجبور کر دتا جس وچ مسلماناں واسطے وکھ وطن دا نقشہ پیش کیتا گیا سی۔ چنگے بھاگ کہ اوس ویلے تیکر مسلماناں نوں حضرت قائداعظم محمد علی جناح ورگے آگو دی آگوائی حاصل ہو چکی سی ایس لئی مسلماناں نے ایہناں دی آگوائی تے مسلم لیگ دے جھنڈے تھلے قومی جذبے نال کم کیتا۔ مسلم ہے تو مسلم لیگ میں آ۔ (۱۹) اک قومی نعرہ بن گیا۔ اک جذبہ سی جیہڑا مسلماناں نوں اک تھاں کٹھیاں کر رہیا سی۔ ایس دی سکھر ۲۳ مارچ ۱۹۴۰ء دی، قرارداد لاہور، (جس نوں بعد وچ قرارداد پاکستان آکھیا گیا) دا منظور ہونا سی قرارداد دے ایہہ الفاظ خاص طور تے گوہ گوچرے نیں: (پوری قرارداد تے ذرا لمی اے)۔

"۔۔۔۔ ایہہ کہ جغرافیائی حیثیت نال ایسے نیڑے دے علاقے (منطقے) جہاں دی لوڑ موجب انج حد بندی کر دتی گئی ہووے کہ جہاں علاقیاں وچ گنتی دے لحاظ نال مسلماناں دی اکثریت اے جیویں کہ (ہندوستان دے) شمالی مغربی تے مشرقی حصیاں وچ اے اوہ خود مختار قرار دتے جان۔۔۔۔" (۲۰)

ویکھیا جاوے تے شروع وچ تاں مسلماناں نے انگریزاں توں آزادی لین واسطے جدوجہد ہندواں نال رَل کے شروع کیتی۔ ۱۸۵۷ء توں ایس دا نقطہ آغاز منیا جاوے تے ایس جدوجہد وچ ہندو

مسلم اکٹھے سن پر سکھاں نے انگریزاں دا ساتھ دتا۔ غدر پارٹی (۱۹۱۴ء۔۱۹۱۳ء) جلیاں والا باغ دا واقعہ (۱۹۱۹ء) خلافت دی تحریک (۱۹۲۹ء کسے حد تک) سانجھ پئی۔ پر علم دین شہید (۱۹۲۹ء) شدی تے سنگھٹن دیاں ہندو تحریکاں، کشمیری مسلماناں اُتے ڈوگرے راج دا ظلم (۱۹۳۰ء)، شہید گنج دا خونی واقعہ (۱۹۳۵ء) تے ۱۹۳۷ء۔۱۹۳۹ء دا کانگریسی متعصب تے ظلمی راج تے مسلم کش رویہ، رام راج یاں اکھنڈ بھارت بنان دا پکا پیڈا اعلان سی۔ ایہناں واقعیاں نے دو قومی نظریے نوں مسلماناں وچ نہ نرا مقبول کیتا سگوں ۱۹۴۰ء دی قرارداد پاکستان منظور کر کے مسلم اکثریت دے علاقیاں اُتے مشتمل اپنا وکھ وطن پاکستان بنان لئی مجبور کر دتا۔ ہندو دی مسلم دشمنی، تعصب تے تنگ نظری نوں پنجابی شاعر آغا امداد علی خان غالب نے بڑے ای ٹھکدے اکھراں تے بڑے من کھچویں ڈھنگ وچ شعر دا بانا پوایا اے:

ـــ گاندھی، نہرو، پٹیل دی کم نظری مسلمان تائیں مسلمان کر گئی
میں تے بڑا مشکور ہاں کانگریس دا، جس دی تنگ نظری ایہہ سامان کر گئی
آپے پایا پھنڈ، اکھنڈ والا جیہدے نال پیدا پاکستان کر گئی
قہر آلود سی اوہدی نگاہ غالبؔ پر تمنا تے میری جوان کر گئی (۲۱)

۱۹۴۰ء توں ۱۹۴۷ء دے ستاں سالاں دی جدوجہد نال ۱۴ اگست ۱۹۴۷ء نوں ساڈا پیارا وطن پاکستان بن گیا۔ پر ایس دے پچھوکڑ وچ گھٹ وگھٹ ۹۰ سالاں دی گھالنا تے جدوجہد سی ایس گھالنا وچ ہندواسی مسلمان اپنے وکھ مسلم مہاندرے توں غافل نہیں رہیا۔ وکھ آزاد وطن پاکستان ہندواسی مسلمان دی ایس سلکھنی سوچ دا ای مٹھا پھل اے۔ ایس دے بنان واسطے حضرت قائداعظم محمد علی جناح دی آگوائی وچ ساڈے قومی لیڈراں نے سیاسی لڑائی لڑی، ایس سیاسی لڑائی نوں ہندواسی مسلماناں دے ہر طبقے نے تن، من، دھن نال ڈھاسنا دتا۔ جہناں وچ لکھاری وی شامل سن۔ اوہناں اپنیاں قلماں پاکستان دے مطالبے نوں مقبول تے ہر من پیارا بنان، ایس مطالبے نوں نتارن تے نکھیرن دا فرض ادا کیتا۔ ہندوستان دے جس جس علاقے وچ ایہہ تحریک چلی، اوتھوں دی زبان تے ادب نے ایس وچ حصہ لیا۔ پنجاب کیوں جے مسلم اکثریت دا علاقہ سی، پاکستان دی تحریک دا زور وی بوہتا ایتھے ای رہیا۔ قرارداد پاکستان وی ایتھے (لاہور) ای منظور ہوئی۔ جلسے جلوساں دا گڑھ وی ایہو ای سی، ایس کر کے لوکائی نال مطالبہ پاکستان نوں مقبول بنان لئی پنجابی زبان تے ادب دے ذریعے ای تال میل دا بندوبست کیتا جاندا سی، تقریراں اردو تے پنجابی وچ ہوندیاں سن، نظماں اردو توں وی ودھ پنجابی وچ لکھیاں تے پڑھیاں جاندیاں سن۔

ایہہ وکھری گل اے کہ ایہہ سانبھیاں گھٹ گئیاں، سانبھیاں نہ جان دا اک کارن تے ایہہ سی کہ انگریزاں، ہندو گٹھ جوڑ دے خلاف ہون پاروں حکومتی گرفت وچ آؤن دا ڈر ہوندا سی۔ سگوں کئی لکھاریاں دی پکڑ دھکڑ ہوئی کئیاں دیاں سرکاری نوکریاں گئیاں۔ پھیر وی کجھ کتاباں مسلم لیگ دے جھنڈے تلے چھپ وی گئیاں، چاہیدا ایہہ سی کہ پاکستان دے قیام توں مگروں ایس سارے قومی ادب نوں سانبھ لیا جاندا پر بدقسمتی نال انج نہ ہوسکیا۔

میری دلچسپی ایس موضوع نال ۱۹۷۷ء (پاکستان دے قیام توں ۳۰ سال بعد) وچ ہوئی حقی گل اے کہ میں ایس اہم قومی موضوع نوں اصلوں سنجیدہ جان کے اتاں دی قومی ذمہ داری پاروں کھوجیا تے پڑتالیا تے ایتے وچھوں حاصل ہوئے ادبی مانک موتیاں نوں سامھنے دا چارہ کیتا۔ (۱۹۹۵ء) حکر ایس سلسلے وچ مستند حوالیاں نال تن کتاباں چھاپے چاڑھیاں۔ آزادی دے مجاہد لکھاری (۱۹۸۱ء) تحریک پاکستان اور پنجابی ادب (۱۹۸۳ء) تے پنجابی ادب تے منزل پاکستان (۱۹۹۵ء) تناں کتاباں دے حوالے نال لوک ادب سنے کل ۴۳ آزادی دے مجاہد لکھاری لبھے جنہاں وچوں ۳۶ ایتھے نیں جنہاں نے ۱۹۴۰ء توں ۱۹۴۷ء تیکر دے درمیانی عرصے وچ سدھے پاکستان دے مطالبے، لے کے رہاں گے پاکستان، بن کے رہے گا پاکستان' ایس ہند اندر پاکستان ہووے، دے حوالے نال پنجابی شاعری کیتی، ایہناں لکھاریاں وچوں اکثر مسلم لیگ دے سرگرم کارکن وی سن جنہاں جلسے جلوساں وچ ماراں وی کھادیاں تے جیلاں وچ وی گئے۔ ایہناں وچوں کئیاں نوں تحریک پاکستان گولڈ میڈل وی مل چکے نیں۔ ۱۸۵۷ء توں ۱۹۴۰ء تیکر آزادی واسطے جیہڑیاں تحریکاں چلیاں ایہناں وچوں کئیاں نے اوہناں وچ وی عملی تے قلمی حصہ لیا۔

ایتھے پہلاں تے اونہاں دے ناں درج کرن دا مان حاصل کر رہیاں، بعد وچ ایہناں وچوں کجھ دی کارگزاری دا ویروا کیتا جاوے گا۔ (۱) ظہیر نیاز بیگی (گولڈ میڈل)، (۲) چراغ دین مشکبر (گولڈ میڈل)، (۳) مولانا محمد بخش مسلم (گولڈ میڈل)، (۴) سید فضل حسین مدنی شہباز، (۵) مولوی خادم حسین قریشی، (۶) محمد دین میر، (۷) میراں بخش واقف، (۸) فیروز دین فیروز، (۹) طالب جالندھری (گولڈ میڈل)، (۱۰) صحرائی گورداسپوری، (۱۱) عبدالقادر خوشتر کنجاہی، (۱۲) اطہر نظامی، (۱۳) ملک عطاء اللہ عزت، (۱۴) ملک ضیاء اللہ ضیاء، (۱۵) سید موسیٰ امرتسری، (۱۶) عبدالغفور اظہر، (۱۷) امام دین مجاہد (گولڈ میڈل)، (۱۸) دائم اقبال دائم، (۱۹) غلام احمد کاتب نوشاہی، (۲۰) محمد حنیف قدر کاشمیری، (۲۱) حاجی چراغ دین جونے کے والا، (۲۲) اللہ دتہ ناظر، (۲۳) حافظ امرتسری (گولڈ میڈل)، (۲۴) محمد رفیع اختر لاہوری، (۲۵) شیر افضل جعفری، (۲۶) خالد نواز رانجھا، (۲۷) حکیم شیر محمد ناصر، (۲۸) نقش ہاشمی، (۲۹) عبدالمجید کریام والا، (۳۰) خانہ مستانہ، (۳۱) اسیر سوہلوی، (۳۲) ساحل

فارانی، (۳۳) مولے شاہ، (۳۴) آغا امداد علی خان غالب، (۳۵) مولا بخش کشتہ، (۳۶) استاد عابد علی عابد۔ ۳۷۔ خلیفہ امام دین بقا ۳۸۔ مولوی محمد شریف ۳۹۔ افتخار احمد شیخ۔

آزادی دے ایہناں مجاہد لکھاریاں وچوں ہر اک دا کلام ہیرے موتیاں وانگ اے، پر تھاں دی گھاٹ پاروں اسیں ایتھے کجھ دا ای ذکر کر سکاں گے، جس توں پاکستان دے مطالبے والے ادب دی روپ ریکھا دا بھلی بھانت گویڑ لگ سکے گا۔ خوش قسمتی دی گل ایہہ اے کہ ایہناں لکھاریاں وچوں تناں دیاں اوس دور دیاں چھپیاں کتاباں لبھ گئیاں نیں جنہاں وچوں پہلی داناں اے۔ "نغمہ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں"، ایہہ اردو بک سٹال لاہور ولوں ۱۹۴۶ء وچ چھاپے چڑھی، ۳۲ صفحے دی ایس کتاب دا دیباچہ مولانا محمد بخش مسلم نے پنجابی نثر وچ لکھیا اے۔ تحریک پاکستان دے پنجابی ادب وچ ہن تیکر پنجابی نثر دا اجے تیکر ایہو اِکو حوالہ دستیاب ہویا اے۔ لکھیا نیں:

> "لیگ دے بابے جناح نے پاکستان دی لہر چلائی پنجابی شاعراں دے
> بابے عشق لہر نے ایس دریا وچ ہر طوفان توں بے ڈر ہو کے چھال ماری" [۴۲]

عشق لہر (۱۸۶۵ء۔ ۱۹۴۸ء) تحریک پاکستان دا اک کارکن سی، مسلم لیگ دے جلسیاں وچ اپنی شاعری راہیں جذبہ تے جوش پیدا کردا سی۔ پنجاب ای نہیں پنجابوں باہر وی ایس نے مسلم لیگ دے جلسیاں دی رونق وچ وادھا کیتا۔ پاکستان دے مطالبے نوں شہراں تے پنڈاں تیکر اپڑایا۔ کلام بڑا زور دا نعراں اتے کھرا سی تے مسلم لیگ دے نظریے نال سو فیصد جڑیا ہویا سی۔ ایتھے دو چومصرے ایس گل دی شہادت پیش کرنا واسطے حاضر نیں۔

پاکستان ہووے

ـ مولا کرم کر ہند دے حال اُتے مسلمان ایہدا مسلمان ہووے
دلوں کڈھ کدور تاں ساریاں نوں اک دوسرے تے قربان ہووے

ـ سارے فیصلے ہون قرآن اُتے اگے وانگ اسلام دی شان ہووے
عشق لہر کہہ نبیؐ دا واسطہ ای ایس ملک اندر پاکستان ہووے [۴۳]

چے قدم جدوں کامیابیاں نیں

ـ پاکستان بن کے رہے گا یاد رکھو کڈھے ہوئے حساب حسابیاں نے
جھتی قافلہ منزل تے پہنچنا اے چک لے ہن قدم پنجابیاں نے
وجے جندرے دلاں تے کھول دے گی میاں، لیگ دے ہتھ وچ چابیاں نے
عشق لہر تد لوک حیران ہون چے قدم جدوں کامیابیاں نے [۴۴]

دوجی کتاب، نغمۂ پاکستان المعروف لیگ کی شان، سید فضل حسین مدنی المتخلص بہ شہباز دی اے جیہڑے باہروال، کھاریاں ضلع گجرات دے وسنیکسن۔ ایہہ اقبال برقی پریس گجرات توں چھپی، ایس وچ چھپیاں پنجاں نظماں وچوں اک نظم پنجابی وی اے۔ بڑی زوردار اے مسلماناں نوں اوہناں دے شاندار ماضی نوں یاد کروا کے غفلت دی نیندرتوں جاگن، انگریز تے ہندو توں ہوشیار رہ کے قائداعظم محمد علی جناح تے مسلم لیگ دے نال رلن دی پکی کیتی اے:

ے آ جا پھڑ رسی مسلم لیگ والی قائداعظم جناح دے نال رل کے
ڈبی بیڑی ترا لے فیر اپنی گھمرگیوں توں وچ غلطان کتھے
عاشق وانگ بلالؓ دے بن پکا حیدر جیہا جذبہ فیر کر پیدا
حرجیہا توں صدق صفا دلی بن خالد جیہا کوئی لیا جوان کتھے
رل قوم دے نال تے قوم نہ چھڈ، قوم قوم دا بھلا اج چاہوندی اے
ہود جا مثل پتنگ نثار اس پر آیا سر تے جھل طوفان کتھے
پاکستان لینا اسیں ہر قیمت بھانویں دنیا دے وچ فناہ ہوئیے
شہباز تیرے ایہو رہے پچھن فیر توں کتھے پاکستان کتھے؟ (۲۵)

تیجی کتاب 'مسلم لیگ دا ڈھنڈورا' اے جیہڑی رتبہ تھولی کاموکے ضلع گوجرانوالہ دے وسنیک مولوی خادم حسین قریشی دی سلکھنی قلم توں نکلی۔ مولوی صاحب وی قادر الکلام شاعرسن۔ ایہہ کتاب شیخ غلام حسین اینڈ سنز کشمیری بازار، لاہور توں چھپی ۸ صفحے دی ایس کتاب دے آخری صفحے تے کتاباں دے اشتہار وچ اک ہور کتاب ''مسلم لیگ دا اعلان'' دا ذکر وی اے جیہڑی دستیاب نہیں ہوئی۔ ستاں صفحیاں وچ کل تن نظماں نیں دو نظماں اوس ویلے پرچلت فلمی گانیاں دے بول لکھ کے اوس طرز تے لکھیاں گئیاں نیں۔ اک نظم پاکستان دے سرناویں نال بڑی زوردار اے۔ مطالبہ پاکستان اپنے پورے جوبن اُتے نظر آوندا اے۔ خاص طور تے ٹیپ دا مصرعہ گوہ گوچا اے:۔

ے ہر اک نوں سمجھ ایہہ آ گئی اے مسلمان غلام نہیں رہن لگا
جدوں تیک نہ ایہہ پاکستان بنسی اودوں تیک ناہیں ہرگز بہن لگا
مسلم لیگ نمائندہ جماعت ساڈی ہر اک مومن موںہوں کہن لگا
نشہ شہنشاہی اس نوں اجے تائیں خادم کسے دی گل نہیں سہن لگا

محمد علی جناح ہے قائداعظم شان رکھدا وڈے سلطان دی اے
پاکستان بن جائے ہندوستان اندر ایہو خواہش ہر اک مسلمان دی اے (۲۶)

ے اکثریت اسلام دے صوبیاں وچ پاکستان بن جائے ایہو لوڑ ساتوں
نصب العین ایہو مسلم لیگ دا اے نہیں کسے دے نال اجوڑ ساتوں
جاناں وار کے کراں گے حق حاصل ساتوں مُول نہ سکدا موڑ کوئی
خادم مشکلاں حل خدا کرسی پھیر رہوے گی مول نہ تھوڑ کوئی
اساں آن بچانی اسلام دی اے اُتے عزت ایس پاک قرآن دی اے
پاکستان بن جائے ہندوستان اندر ایہو خواہش ہر اک مسلمان دی اے (۲۷)

اک چھپی ہوئی کتاب ہور لبھی اے جیہڑی ناقص الاول، ناقص الآخر اے۔ صفحہ ۵ توں شروع ہو کے صفحہ ۱۲ تیکر اے۔ ایہدا مطلب اے ایہہ ۱۶ صفحے دی کتاب اے۔ ایس دی طرز سی حرفی دی اے جیہڑی س دے حرف توں شروع ہو کے ی تیکر اپڑدی اے تے پھیر ''نعت مسلم لیگ'' دے سرناویں دی مکمل نظم اے جس دا مضمون مسلم لیگ ول آون دی پریرنا اے۔ ایس توں پہلاں درج سی حرفی دا مضمون وی مسلم لیگ ول آون دی دعوت دینا اے۔ صفحہ ۱۲ اُتے درج ذیل تن مصرعے ایہہ ظاہر کر رہے نیں کہ شاعر ملک علی، ہندواسیاں نوں مسلم لیگ ول بلاؤن تے مسلم لیگ نوں انتخابات وچ ووٹ پان دی پکی کر رہیا اے۔ تن مصرعے ملاحظہ فرماؤ۔

ے دیواں ووٹ تے منگاں میں دعا وے مسلم لیگ والیا
تیرا رہبر لاثانی وے مسلم لیگ والیا
تیرا حامی پاک خدا وے مسلم لیگ والیا

نعت مسلم لیگ وچوں

ے ہووے جھنڈا اسلام بلند سارے
ہو جان اکٹھے دل بند سارے
مسلم لیگ نوں کرن پسند سارے
کوئی لوڑ نہ لعل جواہر دی آ
وے آ جا مسلم لیگ پکار دی آ
ہند سندھ وچ نعرے مار دی آ (۲۸)

درج شعراں توں صاف ظاہر ہوندا اے کہ ایہہ کتاب ہندوستان (سابق) وچ ۱۹۴۵ء دے انتخابات ویلے چھپی جس وچ مسلم لیگ نے شاندار کامیابی حاصل کیتی تے ۱۱ جنوری ۱۹۴۶ء نوں مسلماناں نے یوم فتح منایا۔ پنجاب دے انتخابات وچ ۸۶ سیٹاں وچوں ۷۹ سیٹاں مسلم لیگ نے حاصل کیتیاں، سرحد توں سوا سارے سابق ہندوستان وچ مسلم لیگ دی فتح تاریخی سی۔ (۲۹)

مولانا محمد بخش مسلم (۱۸۸۶ء۔ ۱۹۸۷ء) دا ذکر اگے دیباچہ نگار پاروں آیا اے، آپ تحریک پاکستان دے سرگرم کارکن سن۔ حضرت قائداعظم محمد علی جناح نال سیدھا تال میل سی۔ تقریر بڑی موثر کردے سن۔ بی۔ اے سن تے اپنی تقریر وچ انگریز مفکراں دے انگریزی اقتباس روانی نال بولدے سن۔ حضرت قائداعظم نوں اک وار دسیا کہ اسی پنجاب دے پنڈاں وچ مسلم لیگ دا تعارف مسلم لیگ یعنی مسلمان دی جداگانہ حیثیت دے حوالے نال کراواں گے، ایہہ گل اوہناں انگریزی وچ آکھی قائداعظم بڑے خوش ہوئے اوہناں دے شعر وی ملدے نیں۔

- جیہڑا چھڈ جماعت جاوے اوہنوں کریئے آڈوں پارے
من لے پیارے پاکستان من لے پیارے پاکستان
پاکستان نال کر لے پیار (۳۰)

مسلم لیگ دے سرگرم کارکناں وچ ظہیر نیاز بیگی (جنم ۱۹۱۰ء۔ وفات_____) دا ناں بڑا سرکڈھواں اے۔ مسلم لیگ دی جنرل کونسل دے رکن سن۔ ۱۹۲۸ء وچ علامہ اقبالؒ دی صدارت وچ ہون والے جلسے وچ نظم پڑھن اُتے پولیس توں کڈھ دتے گئے۔ ۱۹۴۰ء وچ مسلم لیگ وچ شامل ہوئے۔ پنڈ پنڈ شہر شہر مسلم لیگ دا پرچار کیتا۔ ایہناں نوں تحریک پاکستان وچ حصہ لین پاروں حکومت ولوں ۱۹۸۹ء وچ تحریک پاکستان گولڈ میڈل دتا گیا۔ بہت سارا کلام لکھیا، نمونہ حاضر اے۔

- جاگ مسلمان جاگ ذرا ہُن تے اپنیاں اکھاں کھول
حالت تیری ہر اک تھاں ویکھی ڈاڈھی ڈانواں ڈول

اُٹھ ہُن اپنی سُرت سنبھال مولا وقت لیایا اے
فیصلہ تیری قسمت دا تیرے ہتھیں آیا اے
دشمن تیرا کل جہان جھوٹ نہ میرا کہنا اے (۳۱)

محمد دین میر (۱۹۰۰ء۔ ۱۹۷۷ء) پنجابی دے اُگھے شاعر سن۔ استاد گام دے شاگرد سن جیہڑے خود تحریک پاکستان دے سرگرم کارکن سن جس دے صلے وچ ایہناں نوں تحریک پاکستان گولڈ میڈل ملیا،

میر ہوراں بھر جوانی وچ سیاست وچ حصہ لینا شروع کردتا سی۔ انگریز دشمنی ایہناں نوں ۱۹۲۳ء وچ سال بھر لئی، جیل لے گئی۔ مسلم مہاندرے نوں اجاگر کرن والے پنجابی لکھاریاں وچ گنے جاندے نیں۔ ۱۹۳۷ء وچ مسلم لیگ دے جھنڈے تھلے پاکستان دی تحریک وچ حصہ لینا شروع کیتا۔ ۱۹۴۵ء وچ گرفتار ہوئے تے قائداعظم ہوراں دے آکھن تے نواب ممدوٹ نے ضمانت کرائی، پاکستان دی تحریک دے حوالے نال لکھے کلام وچوں ونگی ویکھو:

- سر کٹانا اے نبی دی آن اُتے ایہہ فرض ہویا مسلمان دے لئی
کائنات جیہڑی تسی ویکھدے او پیدا کیتی رب نبی دی شان دے لئی

مسلمان جہان دے لئی ہویا ایہہ جہان سارا مسلمان دے لئی
اج زندگی موت دی میر سمجھیں مسلمان دی ہے پاکستان دے لئی (۳۲)

طالب جالندھری (جنم ۱۹۲۲۔ وفات) پنجابی دے اُگھے شاعر سن۔ ریڈیو پاکستان تے ایہناں دے بڑے مشہور گیت نشر ہوندے رہے نیں۔ ایہہ بنیادی طور تے تحریکی مزاج دے بندے سن۔ ۱۹۳۵ء وچ کوئٹے دے بھچال اُتے نظم لکھ کے شاعری دا مڈھ بدھا۔ ۱۹۳۹ء وچ کسان کانفرنس وچ شرکت کیتی تے نظماں پڑھیاں۔ ۱۹۴۰ء وچ پاکستان دی تحریک وچ شامل ہوئے۔ ۱۹۴۵ء توں ۱۹۴۷ء تیکر پنجاب مسلم لیگ دے ورکر رہے۔ ۱۹۴۶ء وچ جیہڑی تحریک دے حوالے نال نظم لکھی اوہ موچی دروازے دے جلسے (لاہور) وچ پڑھی۔ ۱۹۴۴ء وچ لکھی نظم بڑی مقبول ہوئی۔ تحریک پاکستان وچ حصہ لین پاروں تحریک پاکستان گولڈ میڈل ملیا۔ نظم ویکھو:

- پاکستان پاکستان پاکستان پاکستان
پاکستان لینوں کیہڑا سانوں روک سکدا
ہر کوئی اپنے گھراں دے اُتے حق رکھدا
اسیں کریئے اعلان ساڈی جند ساڈی جان
پاکستان پاکستان پاکستان پاکستان (۳۳)

امام دین مجاہد (۱۸۹۹ء۔ ۱۹۸۲ء) دے وڈھے امرتسر دے والدہ لاہور دی سی۔ لاہور امرتسری دی ایہناں دے ٹکانے رہے۔ خلافت دی تحریک (۱۹۱۹ء) علم دین شہید دا واقعہ (۱۹۲۹ء) شہید گنج دی تحریک (۱۹۳۵ء) سب وچ عملی طور تے حصہ لیا تے نظماں لکھیاں۔ ۱۹۴۰ء وچ جدوں قرارداد لاہور (پاکستان) دا جلسہ ہویا تے مسلم لیگ وچ شامل ہو گئے۔ ایہناں نوں انگریز حکومت ولوں خان صاحب

دا خطاب ملیا ہویا سی ایہناں نے ۱۹۴۶ء وچ یوم راست اقدام اتے ایہہ خطاب مسلم لیگ دے آکھن تے واپس کر دتا پاکستان دی تحریک وچ تن من دھن نال حصہ لیا ایہناں نوں حکومت پاکستان ولوں تحریک پاکستان گولڈ میڈل ملیا۔ ایہناں نے مطالبہ پاکستان واسطے بڑیاں نظماں لکھیاں تے ایس نوں ہر من پیارا بنان واسطے سفر کیتے۔ اک نظم دا حصہ ویکھو:

؎ مسلم لیگ جماعت پیاری کیتے قول نبھاوے گی
ان شاء اللہ قوم دی بیڑی پارو بنے لاوے گی
ایہہ گل میری سنو بھراؤ، مسلم لیگ دا ساتھ نبھاؤ
سارے مل کے زور لگاؤ، ہمت رنگ لیاوے گی
مسلم لیگ جماعت پیاری کیتے قول نبھاوے گی (۳۴)

دائم اقبال دائم (۱۹۰۹ء۔۱۹۸۴ء) پنجابی دے اچھے شاعر ہوئے نیں جہناں اپنی حیاتی وچ ای اپنی شاعری دے حوالے نال کلاسیکی شاعر دا درجہ حاصل کر لیا سی۔ مسلم مہاندرے نوں ابھارن والیاں لکھتاں ہوند وچ لیاندیاں۔ ۱۹۴۵ء وچ حضرت قائد اعظم دی دعوت اُتے مسلم لیگ نال رشتہ جوڑیا۔ ۳۵،۳۴ ورھیاں دی عمر وچ گجرات دے آل دوآلے پاکستان دے مطالبے نوں اپنیاں نظماں راہیں مقبول کیتا لکھدے نیں:

؎ گھڑیاں نیں گلزاروں مسلم لیگ دیاں
حق دا چانن لاکے چھڈنا
کفر اندھیر مٹا کے چھڈنا
پاکستان بنا کے چھڈنا
ویکھو پاک قطاراں مسلم لیگ دیاں
گھڑیاں نیں گلزاراں مسلم لیگ دیاں (۳۵)

حافظ امرتسری زیادہ اردو وچ لکھدے سن، پاکستان دی تحریک وچ عملی تے قلمی حصہ لیا۔ حکومت نے ایس حوالے نال بعد وفات تحریک پاکستان گولڈ میڈل نال نوازیا۔ ایہناں دی جیہڑی نظم دستیاب ہوئی اوہدے وچ پاکستان دے حاصل کرن واسطے اک ولولہ اے اک احساس اے تے پاکستان دی تحریک دے مشہور نعرے۔ لے کے رہیں گے پاکستان دی گونج سنیدی اے۔

؎ منگے نہیں جے ملدے دان
لے کے رہواں گے پاکستان

ساڈا رہنا سہنا وکھرا
ساڈا اُٹھنا بہنا وکھرا
وکھری آن تے انکھ اے وکھری
وکھرا دین ایمان
لے کے رہواں گے پاکستان (۳۶)

محمد رفیع اختر لاہوری (جنم ۱۹۰۵ء۔ وفات) فقیر محمد فقیر دے سرکڈھ شاگرداں وچوں سن۔ اختر جی دا آکھنا سی کہ اوہ اوہناں دے جیٹھے شاگرد نیں۔ ۱۹۲۵ء وچ ایہناں نے ۲۰ ورھیاں دی عمر وچ شاگردی کیتی قیام پاکستان توں پہلاں ایہناں دی اسلامیہ کالج ریلوے روڈ لاہور دے سامنے درزی دی دکان سی۔ ایہہ جگہ تحریک پاکستان دے جلسیاں، جلوساں دا گڑھ سی۔ ایہناں نے کشمیر دی تحریک ۱۹۳۰ء شہید گنج ۱۹۳۵ء وغیرہ وچ قلم دے ذریعے حصہ لیا۔ پاکستان دی تحریک، ۱۹۴۵ء دے انتخابات ویلے ایہناں نے مسلم لیگ واسطے بڑی بھج دوڑ کیتی تے قلم راہیں ایس ادم نوں محفوظ کیتا۔ پاکستان دے قیام واسطے ایہناں دا قلم روان رہیا۔ اک چومصرعہ ویکھو جس وچ ایہناں نے یقین نال آکھیا اے کہ پاکستان بننا اے تے ضرور بننا اے۔ حضرت قائد اعظم دی اگوائی دا ایہہ دی پرچار کردے نیں۔

؎ قائد اعظم دی سچی آواز سن کے مسلمان میدان وچ آ گیا اے
پہلا جوش ایمان لے ولاں اندر ہر بے جان اج جان وچ آ گیا اے
پاکستان بننا اے تے ضرور بننا اے آن والا اج آن وچ آ گیا اے
مسلمان غلام نہیں رہ سکدا اختر صاف قرآن وچ آ گیا ہے (۳۷)

نقش ہاشمی (جنم ۱۹۱۹ء۔ وفات۔۔۔) امرتسر دے نیڑے وسدے قصبے بھکنا دے رہن والے سن ایہہ اوہ قصبہ اے جتھے کانگریس دے مشہور آگو بابا موہن سنگھ بھکنا رہندا سی۔ کانگریس دے سارے وڈے وڈے آگو، پنڈت نہرو وغیرہ اکثر ایتھے آؤندے سن تے کانگریس دے نظریئے نال آزادی دا پرچار کردے سن۔ نقش ہاشمی ورگے مسلم نوجوان ایس دا توڑ کرن واسطے مسلم لیگ دے حوالے نال پاکستان دے مطالبے دا پرچار کردے سن۔ قیام پاکستان دے مگروں ہجرت کر کے پاکستان آئے فوج وچ رہ کے وی ایہناں قومی نظماں لکھیاں۔ نظم آزادی وچوں ونگی ویکھو:

؎ تیریاں عظمتاں دے قصے لوک جانن، تینوں یاد کراواں جے بھل دا ای
توں سردار سیں مشرقاں مغرباں دا توں امام ہے سیں دنیا کل دا ای

کدوں تیک غلامی دا طوق پاکے ستا رہیں گا ایس جہان اندر
آ جا وچ میدان دے غازیا اوئے جھنڈے گڈ دے زمیں آسمان اندر
ہندو باہمنے اتے انگریز دونویں سدا رہے کر دے پریشان تینوں
آ جا جناح دی لیگ دے ہیٹھ جھنڈے جے کر چاہی دا ای پاکستان تینوں [۳۸]

۲۰۰۴ء وچ پنجاب حکومت ولوں پاکستان دی تحریک وچ کارکن پاروں حصہ لین والے جہناں کارکناں نوں تحریک پاکستان گولڈ میڈل دتے گئے۔ ایہناں وچ اک مولوی محمد شریف مرحوم وی شامل سن۔ آپ ۱۸۹۴ء وچ گکھڑ کے ضلع گوجرانوالہ وچ جمے تے ۱۹۷۷ء وچ وفات پائی، ۱۹۳۵ء وچ مسلم لیگ وچ شامل ہوئے۔ ۱۹۴۵ء دے تاریخ ساز الیکشن دے دوران مسلم لیگ نوں لوکائی وچ مقبول بنان واسطے عملی تے قلمی حصہ پایا۔ آپ نے تحریک پاکستان دے مقصد تے حضرت قائداعظم دی جدوجہد نوں لوکاں وچ عام کرن لئی پنجابی زبان دا سہارا لیا تے نظماں لکھیاں۔ اک نظم دا نمونہ

ے اے مسلم ہو ہوشیار بھائی
چھڈ غفلت ہو بیدار بھائی
ور در نہ ہو خوار بھائی
ہن کر لے ہوش ٹکانے نوں
کر حاصل پاکستانے نوں
چھڈ غیراں دے دوستانے نوں [۳۹]

خلیفہ امام الدین بقا جالندھری پنجابی دے نامی گرامی استاد شاعر سن پہلاں تخلص حیرت رکھیا پھیر بقا رکھیا نال ای خلیفہ وی تخلص پاروں ورتدے سن۔ ایہہ شرقی چاند پوری دے شاگرد سن۔ جالندھر دے وسنیک سن۔ خیرات علی دے گھر یکم جنوری ۱۸۹۳ء نوں جمے تے لمی عمر پا کر ۱۹۹۵ء نوں وفات پائی۔ ۱۹۴۰ء دی لاہور قرارداد ویلے جالندھر توں نیشنل گارڈ دے سالار پاروں حصہ لیا۔ جے وی گورنمنٹ نارمل سکول جالندھر، اسلامیہ ہائی سکول جالندھر وچ مدرس رہے سن۔ ۱۹۱۹ء وچ خلافت دی تحریک وچ حصہ لیا۔ پھیر مجلس اتحاد ملت (مولانا ظفر علی خان) وچ حصہ پایا۔ عدم تعاون، بدیسی مال دا بائیکاٹ تے کشمیر دی تحریک ۱۹۳۰ء وچ وی حصہ لیا۔ ایہہ ۳۳۔۱۹۳۲ء وچ مسلم لیگ وچ شامل ہوئے۔ مسلم سٹوڈنٹس فیڈریشن دے آرگنائزر رہے۔ مسلم لیگ پنجاب پھیر آل انڈیا مسلم لیگ دے کونسلر چنے گئے۔ ۱۹۴۵ء وچ طالب علماں نے انتخابات نوں موثر بنان واسطے مسلم لیگ نے فاطمہ گرلز سکول ملتان روڈ، لاہور وچ متحدہ پنجاب دے جیہڑے ستاراں طالب علماں نوں ٹریننگ واسطے چنیا اوہناں وچ خلیفہ وی سن کورس مکن تے

حضرت قائداعظم نے سنداں ونڈیاں ۱۹۴۶ء دے انتخابات وچ کانگریس دے حامی نیشنلسٹ مسلماناں بارے خلیفہ امام الدین بقا دا ایہہ چومصرعہ مشہور ہویا۔

ے گلہ غیراں دا کر یئے کیہ یارو! جدوں اپنے غیر نیں بن بیٹھے
دعویدار اسلام دے، کافراں توں لے کے اندروں اندریں دشمن بیٹھے
بے دین لنگوٹڑی والڑے نوں جیہڑے اپنا پیر نیں من بیٹھے
سپاں وانگ خلیفہ بھرا ساڈے کڈھی اپنا ہنا پھن بیٹھے [۴۰]

افتخار احمد شیخ جیہڑے پاکستان دی تحریک وچ اپنے قلم راہیں حصہ لیندے سن۔ ۹ جون ۲۰۰۶ء نوں جمیع علمائے کرام مشائخ عظام دی زیر سرپرستی رحمت اللعالمین فاؤنڈیشن ولوں مجید نظامی دیاں صحافتی خدمتاں دے اعتراف وچ جیہڑی تقریب الحمراء لاہور وچ ہوئی۔ ایہدے وچ ایہناں نے اپنی اوہ نظم پڑھی جیہڑی پاکستان دے قیام واسطے منعقد ہون والے جلسیاں وچ پڑھدے ہوندے سن۔ [۴۱]

عبدالرحیم صحرائی گورداسپوری (۱۹۱۹ء۔ ۱۹۸۷ء) پنجاب دے مشرقی حصے دھاریوال (گورداسپور) دے جم پل سن۔ ۱۹۴۴ء وچ فوج توں واپس ہو کے مسلم لیگ دی تحریک وچ شامل ہوئے۔ پنڈ پنڈ شہر شہر جا کے مسلم لیگ دا پرچار کیتا۔ خضر دے خلاف تحریک ویلے گرفتار ہو کے ۲۷ دن فیروز پور جیل وچ رہے۔ ۱۹۴۶ء وچ مسلم لیگ دے اک جلسے وچ جیہڑی نظم پڑھی اوہدا اک حصہ ویکھو:

ے بن کے رہوے گا پاکستان
پاکستان عالی شان
مسلم لیگ دا جھنڈا کہندا
توں مسلم کیوں نہیں اٹھ بہندا
وطن ہوندا اپنا ایمان
بن کے رہوے گا پاکستان [۴۲]

صحرائی گورداسپوری دا اعزاز ایہہ اے کہ جدوں ۱۳۔۱۴ اگست ۱۹۴۷ء دی درمیانی رات نوں ۱۲ وجے توں بعد پاکستان براڈکاسٹنگ سروس لاہور توں پاکستان دے بنن دا اعلان ہویا تے ایہناں دی لکھی نظم نوں عبدالعزیز سیالکوٹی نے گایا۔ ایس دا اک حصہ درج اے:

- بسم اللہ بسم اللہ کہہ کے رب دا نام دھیاواں
فیر درود محمدؐ اُتے خوشیاں نال پُچاواں
چارے یار نبی سرور دے چوہاں توں جان نثاراں
پیراں ولیاں قطباں اُتے تن من اپنا واراں
قائد اعظم توں میں اپنی جندڑی گھول گھماواں
جنھے دیہاڑے ملی آزادی دل وچ خوشی مناواں (۳۳)

مکدی گل ایہہ اے کہ برصغیر دے مسلماناں نوں انگریز کولوں آزادی تھالی وچ رکھ کے نہیں ملی، ایہدے لئی اوہناں نوں گھٹ وگھٹ اک صدی جھوجھنا پیا اے۔ پہلے پہل ہندو نال رل کے پینڈا شروع کیتا تے چھیتی ای پتہ لگ گیا کہ ہندو آزادی دا مطلب رام راج لیندا اے ایس لئی مسلماناں نے اپنا رستہ وکھ کرلیا، ایہدے وچ مسلم صحافت دیاں تحریکاں نے چوکھا حصہ پایا۔

- گاندھی نہرو پٹیل دی کم نظری مسلمان تائیں مسلمان کر گئی

۱۹۳۰ء دا علامہ اقبال دا الٰہ آباد والا خطبہ دوقومی نظریئے دے حوالے نال وکھ آزاد وطن دا تصور تے پھیر ۱۹۴۰ء دی قرارداد پاکستان ۱۹۴۰ء توں ۱۹۴۷ء جیہڑی تحریک چلی ایہہ عالمی تحریکاں وچ اک وکھری ٹائپ دی تحریک دا درجہ رکھدی اے۔ مسلم اکثریت والے علاقے تے ایس تحریک وچ اتاں دے سرگرم سن سگوں دوجے علاقے دی ایہناں توں پچھے نہیں سن۔ مسلماناں وچ اک جذبہ سی ایہناں دیاں نظماں وچ اک جوش سی۔ قائداعظم محمد علی جناح دی آگوائی اُتے اعتبار دا ایہہ حال سی کہ اوہ کے جلسے وچ انگریزی وچ تقریر کردے تے اک مسلمان ان پڑھ دی غور نال سن دا تے آکھدا ''بابا ٹھیک گل کردا اے۔'' ریڈکلف نے مشرقی پنجاب دی جیہڑی کانی ونڈ کیتی ایہدے نال ہجرت ویلے مسلماناں نال ہندوواں، سکھاں نے بڑے ظلم کیتے۔ پڑھ سن کے لوں کنڈیا جاندے نیں۔ ایہہ ظلم، ایہہ کرب اپنا وکھ آزاد وطن حاصل کرن تے قربانی سمجھ کے برداشت کرلئے گئے۔ ایس ساری جدوجہد اُتے ترانویں نظر پایاں پیارے وطن پاکستان نال پیار ہوروددھ جاندا اے تے ایس آزادی دی حفاظت کرن دا جذبہ پکّر دا اے۔ رب تعالیٰ ایس پاکیزہ جذبے نوں سدا جیوندیاں رکھے۔ آمین!

☆☆☆

حوالے

۱۔ قیام پاکستان کا تاریخی وتہذیبی پس منظر: سمیع اللہ قریشی، ص۱۲۔
۲۔ ساڈے اکھان: شہباز ملک، ۱۹۷۸ء، ص۳۸۔
۳۔ اوہی، ص۲۶۔
۴۔ اوہی، ص۲۷۔
۵۔ سن ستاون: سندر لعل، ص۲۲۵ (بحوالہ حصول پاکستان: پروفیسر احمد سعید، ص۲۳)۔
۶۔ کالی بلیدی: اے۔ ڈی۔ اعجاز، ص۱۳۰۔
۷۔ رُت لیکھا (کتاب لڑی) پبلشر عظمت قادر، ص۵۰۔
۸۔ اوہی، ص۵۱۔
۹۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان: ڈاکٹر شہباز ملک، ص۳۶۔
۱۰۔ اوہی، ص۳۹۔
۱۱۔ ملک لال دین قیصر، حیاتی تے شاعری: روبینہ تاج، مقالہ، ایم۔اے (پنجابی) ۱۹۸۶ء، ص۵۵۔
۱۲۔ پُن چھاں: حفیظ تائب، ص۵۴۔
۱۳۔ دعائے مسلم: ملک لاہوری، ص۳۰۲۔
۱۴۔ آزادی دے مجاہد لکھاری: شہباز ملک، ص۴۰۔
۱۵۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان: ڈاکٹر شہباز ملک، ص۵۳۔
۱۶۔ کرم پھلواڑی: استاد کرم مرتبہ عبدالکریم، ص۱۵۱۔
۱۷۔ تحریک وتاریخ پاکستان: محمد احسان الحق، محمد شفیق علوی، ص۱۵۱۔
۱۸۔ تاریخ پاکستان کا تاریخی وتہذیبی پس منظر: سمیع اللہ قریشی، ص۷۹۔
۱۹۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان: ڈاکٹر شہباز ملک، ص۷۱۔
۲۰۔ پاکستان ناگزیر تھا: سید حسن ریاض، ص۲۵۵۔
۲۱۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان: ڈاکٹر شہباز ملک، ص۲۳۳۔
۲۲۔ نغمۂ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں: عشق لہر، ص۵۔
۲۳۔ اوہی ص۸
۲۴۔ اوہی ص۳۰
۲۵۔ نغمۂ پاکستان المعروف لیگ کی شان: سید فضل حسین المتخلص بہ شہباز، ص۲
۲۶۔ مسلم لیگ دا ڈھنڈورا: مولوی غلام حسین قریشی، ص۷
۲۷۔ اوہی، ص۷
۲۸۔ ایہہ کتاب پنجابی ادب تے منزل پاکستان (۱۹۹۵ء) توں بعد دی لبھت اے، ناقص الاول، ناقص الآخر ہون پاروں اندر دی شہادت دے حوالے نال سی حرفی مسلم لیگ: ملک علی رکھیا اے، ص۱۲ (ش۔م)۔
۲۹۔ حصول پاکستان: پروفیسر احمد سعید، ص۲۳۶۔
۳۰۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان، ڈاکٹر شہباز ملک، ص۹۶۔

۳۱۔ اوہی ص ۸۷۔
۳۲۔ اوہی ص ۱۰۳۔
۳۳۔ اوہی ص ۱۰۵۔
۳۴۔ آزادی دے مجاہد لکھاری: شہباز ملک، ص ۳۶
۳۵۔ اوہی ص ۳۲۔
۳۶۔ اوہی ص ۶۹
۳۷۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان: ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۱۳۱۔
۳۸۔ اوہی ص ۱۳۳۔
۳۹۔ فہرست گولڈ میڈلسٹ ۲۰۰۴ء، کارکنان تحریک پاکستان، ص ۳۶۔
۴۰۔ کاروان تحریک پاکستان، محمد صادق قصوری، ص ۲۲۷ تا ۲۳۷۔
۴۱۔ روزنامہ نوائے وقت، لاہور۔ مورخہ ۲۲ جون ۲۰۰۶ء کالم لاہوریات (علامہ چودھری اصغر علی وڑائچ)۔
۴۲۔ آزادی دے مجاہد لکھاری: شہباز ملک، ص ۵۱۔
۴۳۔ اوہی ص ۵۳۔

پنجابی زبان تے ادب وچ اقبال شناسی

پاکستان تے برصغیر دے مفکر، مشرق دے شاعر، اُمت دے حکیم، علامہ ڈاکٹر محمد اقبال دا جوڑ میل برصغیر دے زرخیز خطے پنجاب نال سی۔ اوہ سیالکوٹ وچ جمے۔ ایف اے تیکر تعلیم ایتھوں ای مکمل کیتی، گریجویٹ تے پوسٹ گریجویٹ دی تعلیم لاہوروں، قانون دی تعلیم لندن (انگلستان)، تے فلسفے وچ ڈاکٹریٹ جرمنی توں پوری کیتی تے مستقل رہائش لاہور وچ اختیار کرلئی ایتھے ای وفات پائی تے ایتھے ای دفن نیں۔

حضرت علامہ اقبال پنجابی سن' ایہناں دی مادری زبان پنجابی سی[۱] گھر وچ تے عام لوکاں نال گل بات پنجابی وچ ای کردے سن۔ سگوں گھر وچ ایہناں دی گل بات دا لہجہ ٹھیٹھ سیالکوٹی پنجابی ہوندا سی۔[۲] عام حیاتی وچ اوہ اکثر پنجابی شعر گنگنا ندے رہندے سن۔[۳] سلطان باہو[۴] تے بلھے شاہ دے کلام نال اوہناں نوں خاص لگاؤ سی۔[۵] اوہناں نے اپنی سیالکوٹ دی تعلیم وچ اپنے استاد میر حسن توں بہت کجھ سکھیا۔ میر حسن اپنے درس نوں سمجھاؤن واسطے اُردو، فارسی، عربی توں اڈ پنجابی شعراں نوں وی شامل رکھدے سن۔[۶] حضرت علامہ اقبال نے ۱۹۳۰ء وچ اک انٹرویو مکمل طور تے پنجابی زبان وچ دتا، جیہڑا رسالہ، سارنگ، لاہور دے ایڈیٹر عزیز میسوری نے کیتا تے شائع ہویا۔[۷] علامہ اقبال نے آپ وی کجھ شعر پنجابی زبان وچ تخلیق کیتے جیہڑے بالاں واسطے سن۔[۸]

پنجابی زبان تے ادب نال حضرت علامہ اقبال دا تعلق دسن دا مطلب ایہہ اے کہ کھوج لایا جاسکے کہ علامہ اقبال پنجابی زبان وادب حضرت علامہ دے کناں کو نیڑے سی۔ علامہ اقبال نے اپنیاں لکھتاں اردو، فارسی تے انگریزی وچ لکھیاں۔ ایہناں دی مانتا وی سب توں پہلاں پنجاب دے خطے وچ ای ہوئی کیوں جے ایہناں دے جس کلام نے لوکائی وچ مشہوری حاصل کیتی اوہ عام کر کے انجمن حمایت اسلام لاہور دے سالانہ جلسیاں وچ پہلی وار سامنے آؤندا سی۔ ایس لئی ای ویکھنے آں اوہناں دی مشہور نظم شکوہ (اردو) ۱۹۱۱ء وچ انجمن حمایت اسلام، لاہور دے ۲۶ ویں سالانہ اجلاس وچ پڑھی گئی۔[۹] ایسے نال جڑی نظم، جواب شکوہ، ۱۹۱۳ء وچ لاہور دے باغ بیرون موچی دروازے دے بہت وڈے جلسہ عام

وچ آپ حضرت علامہ اقبال نے پیش کیتی۔[۱۰] مگروں دوہواں نوں اک تھاں کر کے، شکوہ جواب شکوہ، دے روپ وچ کتاب بانگ درا ۱۹۲۴ء وچ شامل کیتا گیا۔ پر ایہہ جوڑا نظم اپنی لکھت دے نال ای لوکائی وچ مشہور ہو گئی سی ایتھوں تیکر کہ پیرزادہ فضل احمد فاروقی نے (۱۹۱۸ء) وچ ایس دا منظوم پنجابی ترجمہ کر کے چھاپ دتا جس دا دوجا ایڈیشن ۱۹۳۸ء وچ چھپیا۔[۱۱] مطلب ایہہ اے کہ اقبال شناسی دا مڈھ اقبال دے کلام دے پنجابی ترجمے نال بجھا۔

علامہ اقبال دے کلام دے پنجابی ترجمیاں دا جائزہ لیا جاوے تے حال دی گھڑی تیکر ایس دا روپ رنگ ایہہ اے کہ علامہ اقبال دیاں تن لکھتاں توں سوا گھٹ وگھٹ ساریاں لکھتاں پنجابی وچ ترجمہ ہو چکیاں نیں۔ ایہہ ای نہیں سگوں بہت ساریاں لکھتاں دا ترجمہ اک توں ودھ ترجمہ کاراں نے کیتا اے مثال وجھوں شکوہ، جواب شکوہ دا ترجمہ فضل احمد فاروقی توں اڈ قریشی احمد حسین[۱۲] ماسٹر کاظم علی[۱۳] خلیل آتش[۱۴] اختر حسین شیخ[۱۵] عبدالمجید خان ساجد[۱۶] رحمت علی[۱۷] حکیم صفدر علی شاہ لقمانوی[۱۸] تے ڈاکٹر ایاز احمد ایاز[۱۹] کر چکے نیں۔ ہور کتاباں وچوں علم الاقتصاد دا ترجمہ سمیع اللہ قریشی[۲۰] تے شریف کنجاہی[۲۱] اسرار خودی دا ترجمہ خلیل آتش[۲۲] قریشی احمد حسین احمد[۲۳] تے عبدالغفور اظہر[۲۴] نے کیتا اے۔ پیام مشرق دے ترجمے اشرف یزدانی[۲۵] تے محراب خاور[۲۶] بانگ درا دیاں مختلف نظماں نوں اختر حسین شیخ[۲۷] تے عبدالمجید خان ساجد[۲۸] نے نظم وچ ڈھالیا اے۔ زبور عجم دے ترجمے احمد حسین قریشی قلعہ داری[۲۹] علی اکبر عباس[۳۰] تے محراب خاور[۳۱] نے کیتے۔ انگریزی خطبیاں دا بڑا چنگا پنجابی نثری ترجمہ شریف کنجاہی[۳۲] نے کیتا اے جدوں کہ جاوید نامہ دے ترجمہ کار ڈاکٹر میر عبدالحق[۳۳] شریف کنجاہی[۳۴] تے عبدالغفور اظہر[۳۵] نیں۔ بال جبریل دا ترجمہ تسیم لیہ[۳۶] تے امیر عابد[۳۷] نے تے پس چہ باید کرد اے اقوام شرق نوں سید منظور حیدر[۳۸] ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعہ داری[۳۹] تے عبدالغفور اظہر[۴۰] نے منظوم پنجابی دا روپ دتا۔ ارمغان حجاز دے ترجمہ کار عبدالغفور اظہر[۴۱] احمد علی گوندل[۴۲] تے تنویر بخاری[۴۳] نیں جدوں کہ مثنوی مسافر نوں قریشی احمد حسین احمد قلعہ داری[۴۴] تے عبدالغفور اظہر[۴۵] نے منظوم پنجابی وچ ڈھالیا اے۔ علامہ اقبال دے چونویں کلام دے ترجمے وی ہوئے نیں، ایہناں وچ اقبال دیاں لیاں نظماں خلیل آتش[۴۶] اقبال افکار اختر حسین شیخ[۴۷] افکار اقبال محراب خاور[۴۸] نقشِ اقبال صوفی غلام مصطفےٰ تبسم[۴۹] تے خردا اقبال (حسام حر)[۵۰] ذکر دے قابل نیں۔ پنجابی دے رسالیاں اخباراں وچ وی علامہ اقبال دے کلام دے چنگل ترجمے ہو کے چھپدے رہے نیں تے ہن وی چھپ رہے نیں۔

اقبال شناسی دا اک انگ علامہ اقبال دے حالات تے آثار تے اقبال دی فکر اے ایس دی نشان دہی پاکستان دے قیام توں بعد چھپن والے اخبار تے رسالیاں وچوں ملدی اے۔ جیویں پنجاو دے دہاکے وچ لاہور دے مہینہ وار، پنجابی، مئی جون ۱۹۵۹ء دے شمارے وچ فہمیدہ عبادت دا مضمون، اقبال تے عورت[۵۱] ایہناں اخباراں تے رسالیاں وچ اقبال شناسی دے حوالے نال چھاپے چڑھے۔ مواد اُتے نظر پائی جائے تے پتہ لگدا اے کہ ایس وچ علامہ اقبال دے فکر تے فن دے وڈھیرے انگاں اُتے بحث کیتی گئی اے ایس دا گویڑ ایہناں دے سرناویاں توں لایا جاسکدا اے۔ جیویں اقبال تے تصوف، اقبال تے حضرت باہو، علامہ اقبال اک صوفی، اقبال دا نظریہ فقر، اقبال تے عشق، اقبال تے عشق رسولؐ، اقبال تے پاکستان، اقبال دا نظریہ وطن، اقبال دا نظریہ قومیت، اقبال تے ملی شعور، اقبال دا شاہین، اقبال دا خودی دا فلسفہ، اقبال تے معاشرت، اقبال تے پنجابی شاعراں دی فکری سانجھ، پنجابی ثقافت تے اقبال وغیرہ۔[۵۲]

اقبال شناسی بارے پنجابی وچ مستقل نوعیت دیاں لکھتاں وی موجود نیں جہناں وچ اڈو اڈ موضوعاں دے حوالے نال اقبال دے فکر، اقبال دی حیاتی تے اقبال دے کلام نوں سمجھن دیاں سنجیدہ کوششاں کیتیاں گئیاں نیں۔ اقبال شناسی دی ایس پکی پیڈی روایت دا ویروے نال جائزہ لینا ضروری اے۔

ایس سلسلے دی سب توں پہلی کتاب، اقبال دا خودی دا فلسفہ اے جیہدی پروفیسر محمد عثمان دی لکھت اے مصنف اپنے دیباچے وچ کتاب لکھن دا مقصد بیان کر دیاں لکھدے نیں:

> "پاکستان وچ خودی دے فلسفے دا پرچار خاص طور تے ہونا چاہیدا اے ایس
> لئی کہ اس فلسفے نوں جانن نال سانوں اسلام تے پاکستان دی تعمیر دیاں گلاں سجھ
> آؤندیاں نیں ایہہ کتاب ایسے مقصد واسطے لکھی گئی اے۔"[۵۳]

لکھاری نے کتاب وچ کل ۱۲، باب قائم کیتے نیں ایہناں دے سرناویں ویکھو، خودی دی حقیقت، مقصداں دی تحقیق، عشق تے محبت، سوال تے ذات دی نفی، ادب دا نظریہ، خودی دی تربیت دیاں منزلاں، اسرار دیاں کہانیاں، جہاد اسلامی دی ضرورت، وقت۔ تلوار اے، قوم کنج بن دی اے، توحید دی حقیقت، رسالت دا مقام، ملت اسلامیہ دیاں خاصیتاں، قرآن، ملت دا آئین اے، ملت اسلامیہ دا مستقبل، مسلمان عورت، آخری باب قرآن دی سورۃ اخلاص دی تفسیر اے۔

پروفیسر محمد عثمان نے علامہ اقبال دے خودی دے فلسفے نوں سمجھان واسطے اسرار خودی تے رموز بے خودی توں اڈ علامہ اقبال دیاں ہور لکھتاں تے دوجے مفکراں دے حوالے وی دتے نیں اس لئی کتاب پڑھن توں مگروں قاری علامہ اقبال دے خودی دے فلسفے توں پوری پوری جانکاری حاصل کرلیندا اے۔

خودی دے فلسفے اُتے ساڈے ہور لکھاریاں نے وی اپنی ہت موجب قلم چکیا اے۔ اوہناں وچ ڈاکٹر ریاض مجید دی کتاب، خودی تے بے خودی، (۵۴) تے اختر حسین شیخ دی کتاب سلکھنی اکھ، (۵۵) وچ مضمون، اقبال تے خودی دا ذکر ملدا اے۔ اختر حسین شیخ علامہ اقبال دے فکر دے کجھ دوجے موضوعاں ول وی جھات پاندے نیں۔ ایہناں وچ مشاہدہ، اقبال کائنات تے انسان، اقبال تے نندراول مسلمان، اقبال تے تصوف، تے اقبال تے عشق شامل نیں، لکھاری سلکھنی اکھ (دوربین اکھ) رکھن والے علامہ اقبال دے فکر دے حوالے نال ایس ویلے دے انسان خاص کر کے مسلمان نوں غفلت دی نیندرتوں جگان دا چارا کردا اے۔

اقبالیات دے حوالے نال اک ہور اہم کتاب، اقبال دی حیاتی (۵۶)، اے جیہڑی عبدالمجید خان ساجد دی قلم دے زور دا سِٹہ اے۔ ایہہ کتاب نہ نری اقبال دی حیاتی دوآلے گھمدی اے سگوں اقبال دے فکر دے ڈھیرے انگاں اُتے چانن گھتدی اے۔ ایہہ پکی تحقیقی کھوج دے پکھ نال لکھی گئی اے، علامہ اقبال دی پیدائش توں لے کے وفات تیکر دے سال، مہینے دے حوالے نال ویروا درج کرن دے نال نال دوسریاں دی نظر وچ علامہ اقبال، علامہ دی گھر دی حیاتی اُتے وی چانن پاندی اے۔ ایس توں اڈ اقبال دے فکر دے حوالے نال ادب تے اخلاق، پردہ، تصوف، خود داری، رحمدلی تے انصاف، ریاست، سوشلزم، سیاست، عشق رسولؐ، قرآن تے قومیت وغیرہ بارے وی ہتاروِیں اشارے کیتے گئے نیں۔ جھیکو تے حضرت علامہ اقبال اُتے لائے گئے الزامات نوں استدلالی ڈھنگ نال رد کرن دا فرض نبھایا اے۔

''اقبال قلندر'' دے ناں نال آں کتاب، غلام مصطفےٰ بسمل تے حفیظ احمد نے مرتب کیتی اے (۵۷) جس دا مڈھلا مقصد تے حضرت علامہ اقبال بارے لکھیاں گئیاں نظماں دی چون اے پر مرتباں نے اقبال دی حیاتی، اقبال دے آثار اُتے وی ڈھیری محنت مگروں جانکاری درج کیتی اے۔ اقبال اتے لکھیاں گئیاں نظماں نوں چار حصیاں وچ ونڈیا گیا اے۔ پہلا 'مہکاں' اے جس وچ اوس ویلے دے مرحوم پنجابی شاعراں دا کلام درج اے، دوجے حصے دا ناں 'واشنا' اے جس وچ اوس ویلے موجود پابند شاعری کرن

والے ۶۲ شاعر شامل نیں تے تیجا حصہ 'خشبوواں' اے جس وچ ۱۴ اجیہے پنجابی شاعر شامل نیں جیہڑے آزاد نظم لکھ رہے سن چوتھا حصہ 'لپٹاں' اے جس وچ اردو، فارسی تے عربی دے ۲۰ شاعراں دا اقبال بارے کلام درج کر دتا گیا اے۔

پنجابی وچ اقبال شناسی دا اک ہور انگ ایہہ وی اے کہ کیوں جے اقبال دے کلام تے فکر نے اک پورے عہد اُتے اثر پایا اے، حضرت علامہ اقبال دو قومی نظریے دا دعویٰ کرن والے سن تے پاکستان دے مطالبے دے خالق سن۔ ایس لئی مسلم مہاندرے دے حوالے نال پاکستان دے قیام تیکر برصغیر وچ جیہڑیاں تحریکاں چلیاں اوہناں وچ اقبال دے فکر نے اک اہم رول ادا کیتا، مولانا حالی دے بعد ایہہ اقبال ای سن جنہاں برصغیر دے مسلماناں نوں اپنے شاندار ماضی نوں یاد کرا کے اپنے حال نوں بہتر بنان تے آؤندی جھلک نوں سوارن دی پکی کیتی۔ ایہہ اقبال ای سن جنہاں نے مسلمان قوم نوں عزم تے عمل ول پریریا۔ انگریزاں توں آزادی حاصل کرن دی جدوجہد وچ شامل سارے لوک مولانا حالی دے بعد حضرت علامہ اقبال توں ای متاثر سن ایس دور وچ مسلم مہاندرے دے حوالے نال جیہڑیاں تحریکاں چلیاں اوہناں وچ پنجابی شاعراں نے وی اپنی قلم راہیں حصہ پایا۔ ایتھوں تیکر کہ علامہ اقبال دے ۱۹۳۰ء دے الہ آباد دے خطبے وچ جدوں مسلماناں واسطے اک وکھ آزاد وطن دا تصور پیش کیتا گیا تے پنجابی دے اکثر لکھاریاں نے ایس نظریے نوں نہ صرف اپنایا سگوں تحریک پاکستان وچ اک جذبے تے بھرے ولولے نال قلمی جہاد کیتا۔ ایہہ سب علامہ اقبال دے پیغام دا ای کمال سی کہ مسلماناں نے حضرت قائداعظم محمد علی جناح دی آگوائی وچ اپنا اک الگ وطن پاکستان حاصل کرلیا۔

پاکستان بنن مگروں وی اقبال دے پیغام دی لوڑ تے اہمیت ہور ودھی۔ ایہو کارن اے کہ اقبال دے فکر تے اقبال دے کلام دے ترجمے ایس دور وچ ڈھیرے سامنے آئے ایہی نہیں سگوں اقبال دے کلام دی تقلید وچ وی ڈھیرا کلام ہوند وچ آیا۔ جیویں دائم اقبال دائم نے شکوہ پاکستانی جواب آسمانی (۵۸) چھاپی۔ خادم ملک ملتانی نے شکوہ جواب شکوہ سرائیکی (۵۹) لکھی۔ فیض محمد دلچسپ نے شکوہ جواب شکوہ (۶۰) تے مولوی سراج دین نے شکوہ دلپذیر (۶۱) شائع کیتی۔ ایہہ سب علامہ اقبال دے شکوہ جواب شکوہ دی تقلید وچ لکھیاں گئیاں۔ مطلب ایہہ اے کہ پنجابی ادب وچ اقبال دے معتقداں دی گنتی بہت زیادہ اے، ایہو کارن اے کہ ایس ویلے پنجابی ادب دا مہاندرہ مسلمانی اے ایس حوالے نال پاکستانی اے۔

اج مسلم دنیا تے خود پاکستان جس آوکھیائی وچ پھاتھے نیں اقبال دے فکر دی اہمیت تے لوڑ ہور ودھ گئی اے، ایس لئی ضرورت ایس امر دی اے کہ اقبال دے فکر نوں عام کیتا جاوے۔ اقبال دے شاہین، مردِ مومن تے اقبال دے خودی دے فلسفے دے سمجھ سجھا دا بندوبست کیتا جاوے تاں جے مسلم دنیا اپنی خودی نوں پچھان کے اپنیاں حیاتیاں اسلام دی اصلی روح تے نویاں لوڑاں موجب ڈھال کے یہود، ہنود تے نصاریٰ دا مقابلہ عزم تے ہمت نال کر کے سرخرو ہووے۔

پنجابی ادب واسطے ایہہ گل چنگی اے کہ ہن اقبال دے فکر، اقبالیات تے اقبال شناسی نوں اہمیت دتی جان ڈیہہ پئی اے۔ ایس ضمن وچ علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد نے پنجابی زبان وچ اقبال شناسی دے موضوع نوں اہمیت دیندیاں ایس اُتے کھوج دا کم کروایا تے ڈاکٹریٹ دی ڈگری اک سکالر نوں جاری کیتی اے۔(۹۳)

☆☆☆

حوالے

۱۔ ماہنامہ، ماہِ نو، لاہور۔ اقبال نمبر ستمبر ۱۹۷۷ء (علامہ اقبال سے ایک ملاقات از: صوفی غلام مصطفےٰ تبسم) ص ۳۶۵۔
۲۔ اقبال درونِ خانہ: خالد نظیر صوفی، ص ۳۳
۳۔ ماہنامہ، ماہِ نو، لاہور۔ اقبال نمبر ستمبر ۱۹۷۷ء، ص ۳۶۵۔
۴۔ ابیات باہو مرتب: سلطان الطاف علی، ص ۵۰ (مقدمہ)۔
۵۔ اقبال کے حضور: سید نذیر نیازی، ص ۲۱۵/۲۱۳۔
۶۔ دانائے راز: سید نذیر نیازی، ۱۹۸۸ء۔
۷۔ روزنامہ امروز، لاہور۔ مورخہ ۹ جنوری ۱۹۷۷ء (دوبارہ اشاعت)۔
۸۔ اقبال درونِ خانہ: خالد نظیر صوفی، ص ۵۷، ۶۱، ۷۷۔
۹۔ اوہی، ص ۹۔
۱۰۔ اوہی، ص ۳۶۔
۱۱۔ اقبال، علامہ: پنجابی شکوہ مترجم: فضل احمد شاہ، لاہور، ۱۹۳۸ء۔
۱۲۔ اقبال، علامہ: شکوہ جواب شکوہ مترجم: قریشی احمد حسین احمد، ۱۹۶۳ء۔
۱۳۔ اقبال، علامہ: شکوہ جواب شکوہ مترجم: ماسٹر کاظم علی، ۱۹۲۸ء۔
۱۴۔ اقبال، علامہ: اقبال دیاں لمیاں نظماں، مترجم: خلیل آتش، ۱۹۷۷ء۔
۱۵۔ اقبال، علامہ: اقبال دا اشکارا، مترجم: اختر حسین شیخ، ۱۹۸۳ء۔
۱۶۔ اقبال، علامہ: دلاں دا چانن، مترجم: عبدالمجید خان ساجد، ۱۹۸۳ء۔
۱۷۔ اقبال، علامہ: شکوہ جواب شکوہ، مترجم: رحمت علی، ۱۹۸۹ء۔

۱۸۔ اقبال، علامہ: شکوہ آدم ترجمہ شکوہ جواب شکوہ مترجم: حکیم صفدر علی التھانوی۔
۱۹۔ اقبال، علامہ: روح ربان مترجم: ڈاکٹر ایاز احمد ایاز، ۱۹۹۱ء۔
۲۰۔ اقبال، علامہ: علم الاقتصاد مترجم: سمیع اللہ قریشی، پندرہ روزہ وونگار، لاہور۔ اکتوبر ۱۹۷۷ء تا فروری ۱۹۷۸ء۔
۲۱۔ اقبال، علامہ: علم الاقتصاد مترجم: شریف کنجاہی، ۱۹۷۸ء۔
۲۲۔ اقبال، علامہ: اسرارِ خودی ار موز مترجم: خلیل آتش، ۱۹۷۵ء۔
۲۳۔ اقبال، علامہ: اسرارِ خودی ار موزِ بے خودی مترجم: قریشی احمد حسین احمد، ۱۹۷۶ء۔
۲۴۔ اقبال، علامہ: اسرارِ خودی ار موزِ بے خودی، مترجم: عبدالغفور (غیر مطبوعہ)۔
۲۵۔ اقبال، علامہ: پیامِ مشرق مترجم: اشرف یزدانی (غیر مطبوعہ)۔
۲۶۔ اقبال، علامہ: پیامِ مشرق، مترجم: محراب خاور، ۱۹۹۹ء (پیام: مشرق دلوں)۔
۲۷۔ اقبال، علامہ: بانگِ درا (اقبال دا اشکارا) مترجم: اختر حسین شیخ۔
۲۸۔ اقبال، علامہ: بانگِ درا (دلاں دا چانن) مترجم: عبدالمجید خان ساجد۔
۲۹۔ اقبال، علامہ: زبورِ عجم (حصہ گلشن راز جدید) مترجم: احمد حسین قریشی قلعہ داری، ۱۹۸۳ء۔
۳۰۔ اقبال، علامہ: زبورِ عجم (مکمل) مترجم: علی اکبر عباس، ۱۹۸۳ء۔
۳۱۔ اقبال، علامہ: زبورِ عجم (غزلیات) مترجم: محراب خاور، ۲۰۰۲ء۔
۳۲۔ اقبال، علامہ: خطباتِ اقبال مترجم: شریف کنجاہی، ۱۹۷۷ء۔
۳۳۔ اقبال، علامہ: جاوید نامہ مترجم: ڈاکٹر مہر عبدالحق، ۱۹۷۳ء۔
۳۴۔ اقبال، علامہ: جاوید نامہ مترجم: شریف کنجاہی، ۱۹۷۷ء۔
۳۵۔ اقبال، علامہ: جاوید نامہ مترجم: عبدالغفور اظہر، بزمِ اقبال، لاہور، ۱۹۹۲ء۔
۳۶۔ اقبال، علامہ: بالِ جبریل مترجم: نسیم لیہ، ۱۹۷۳ء۔
۳۷۔ اقبال، علامہ: بالِ جبریل (جبریل الاری) مترجم: اسیر عابد، ۱۹۹۵ء۔
۳۸۔ اقبال، علامہ: پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق مترجم: سید منظور حیدر، ۱۹۸۳ء۔
۳۹۔ اقبال، علامہ: پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق مترجم: ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعہ داری، ۱۹۹۳ء۔
۴۰۔ اقبال، علامہ: پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق مترجم: عبدالغفور اظہر، ۱۹۹۰ء۔
۴۱۔ اقبال، علامہ: ارمغانِ حجاز مترجم: عبدالغفور اظہر (فارسی حصہ)، ۱۹۷۳ء۔
۴۲۔ اقبال، علامہ: ارمغانِ حجاز مترجم: احمد علی گوندل، بھلوال، مترجم خود، ۱۹۷۸ء۔
۴۳۔ اقبال، علامہ: ارمغانِ حجاز مترجم: تنویر بخاری، ۱۹۸۹ء۔
۴۴۔ اقبال، علامہ: مثنوی مسافر، مترجم: قریشی احمد حسین احمد قلعہ داری، ۱۹۷۶ء۔
۴۵۔ اقبال، علامہ: مثنوی مسافر، مترجم: عبدالغفور اظہر، ۱۹۹۰ء۔
۴۶۔ اقبال، علامہ: اقبال دیاں لمیاں نظماں مترجم: خلیل آتش۔
۴۷۔ اقبال، علامہ: اقبال دا اشکارا مترجم: اختر حسین شیخ۔
۴۸۔ اقبال، علامہ: افکارِ اقبال مترجم محراب خاور، گوجر خان، ۱۹۹۵ء۔
۴۹۔ اقبال، علامہ: نقشِ اقبال (منتخب کلام) مترجم: صوفی غلام مصطفےٰ تبسم، ۱۹۷۷ء۔
۵۰۔ اقبال، علامہ: نحر دا اقبال مترجم: حسام حر، ۲۰۰۲ء۔

۵۱۔ شہباز ملک۔ ڈاکٹر (مدیر): کھوج، چھیماہی (۲۵) لاہور، مضمون: پنجابی وچ علامہ اقبال: حیاتی فکر تے فن، ص ۲۳۔
۵۲۔ اوہی ص ۲۳ توں ۴۳
۵۳۔ اقبال دا خودی دا فلسفہ: پروفیسر محمد عثمان: ۱۹۷۱ء، (دیباچہ)
۵۴۔ خودی تے بے خودی: ڈاکٹر ریاض مجید، ۱۹۹۳ء۔
۵۵۔ سلگھدی اگ: اختر حسین شیخ، ۱۹۹۰ء۔
۵۶۔ اقبال دی حیاتی: عبدالمجید خان ساجد، ۱۹۸۲ء۔
۵۷۔ اقبال قلندر، مرتبہ: غلام مصطفےٰ بسمل/ حفیظ احمد، ۱۹۸۶ء۔
۵۸۔ شکوہ پاکستانی، جواب آسمانی: دائم اقبال دائم۔
۵۹۔ شکوہ جواب شکوہ، سرائیکی: خادم ملک ملتانی، ۱۹۸۵ء۔
۶۰۔ شکوہ جواب شکوہ، فیض محمد دلچسپ، صوفی، ۱۹۸۶ء۔
۶۱۔ شکوہ دلپذیر: مولوی سراج دین۔
۶۲۔ جامعہ نامہ: اپریل ۲۰۰۳ء، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد، ص ۱۰ (سکالر: ڈاکٹر محمد بشیر گورایا)۔

پنجابی ادب وچ کربلا دا دکھانت

نبی آخرالزماں سرور کائنات فخر موجودات حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دے دوہترے، نبی پاک ﷺ دی لاڈلی دھی جنت دی خاتون فاطمہ الزہراؑ تے علم دے دروازے حضرت علیؑ دے پتر حضرت امام حسین دی کربلا وچ ۷۲ ساتھیاں نال ہوئی شہیدی دنیا دی تاریخ وچ اک ایہجا واقعہ اے جیہڑا حق دے واسطے باطل دے سامنے پکے پیریں کھلو جان پاروں بے مثال قرار دتا گیا اے۔ نبی پاک ﷺ دی اک حدیث اے:

''بہترین جہاد جابر سلطان دے سامنے کلمۂ حق آکھنا اے۔''

حضرت امام حسینؓ نے اپنے نانے دی ایس حدیث نوں سینے نال لا کے ایس تے عمل کیتا یزید ورگے جابر سلطان دی بیعت نہ کر کے اپنی جان دا صدقہ دے کے اسلام نوں زندہ کر دتا۔

تاریخی لحاظ نال ویکھئے تے کربلا دا دکھانت اوددوں واپریا جدوں حضرت علی کرم اللہ وجہہ دی شہادت دے بعد ایہناں دے پتر حضرت حسنؓ خلیفہ بنے پر چھ مہینے مگروں اوہناں امیر معاویہ نوں خلافت دے دتی۔ آپ عبادت، ریاضت تے لوکائی نوں دین اسلام ول لیاون دے کم وچ رجھ گئے۔ پہلا دکھانت ایہہ ہویا کہ اوہناں نوں زہر دے کے شہید کر دتا گیا۔ امیر معاویہؓ نے اپنی حیاتی وچ اپنے پتر یزید نوں حکمران بنان واسطے لوکائی کولوں بیعت لینی چاہی تے صحابہ کرامؓ نے ایس عمل نوں ناپسند فرمایا۔

سال ۶۰ ہجری (مطابق ۶۷۹ عیسوی) جدوں امیر معاویہؓ وفات پا گئے تے خلافت یزید کول آ گئی جس نوں لوک پسند نہیں سن کردے۔ اوس نے لوکاں توں بیعت لین دا سلسلہ شروع کیتا، مدینے وچ ولید نوں گورنر بنا کے حضرت امام حسینؓ توں بیعت لین دی کوشش کیتی۔ حضرت امام حسین نے فرمایا میں لک چھپ کے بیعت نہیں کر سکدا۔ لوکائی دی مرضی دا احترام میرے اُتے واجب اے چنانچہ حضرت حسین اپنے اہل وعیال نال کے توں مدینے چلے گئے جتھے کوفے دے لوکاں نے سینکڑے خطاں دے ذریعے آپ نوں پیغام گھلے کہ اسی یزید دی بیعت نہیں کرنا چاہندے تسی کوفہ تشریف لیاؤ اسی تہاڈی بیعت کرن نوں تیار بیٹھے آں۔

امام عالی مقام حضرت حسینؓ نے کوفہ والیاں دے اصرار تے اپنے چاچے دے پتر حضرت مسلم بن عقیلؓ نوں اصل حقیقت جانن واسطے کوفہ گھلیا اوہ جدوں کوفہ اپڑے تے کوفہ دے لوکاں نے اوہناں نوں جی آیاں آکھیا تے یزید دی علانیہ مخالفت کیتی تے حضرت مسلم بن عقیل دی بیعت کرنی شروع کر دتی جس وچ روز بروز وادھا ہو رہیا سی۔ حضرت مسلم بن عقیلؓ نے ایس صورت حال توں حضرت امام حسینؓ نوں آگاہ کر دتا جس تے حضرت امام عالی مقام اپنے ساتھیاں تے اہل و عیال سنے کوفہ روانہ ہو گئے۔ کوفہ والیاں دے حضرت مسلم بن عقیل دی ایس آؤ بھگت دا پتہ جدوں یزید نوں لگا تے اوس نے عبیداللہ بن زیاد نوں کوفے دا گورنر مقرر کر کے گھل دتا جس نے اپنے بندیاں دے ذریعے حضرت مسلم بن عقیلؓ نوں لبھ کے پہلاں گرفتار کیتا تے پھیر شہید کر دتا۔ ایس صورت حال دی خبر حضرت امام عالی مقام نوں راہ وچ ملی آپ نوں مشورہ دتا گیا کہ کوفہ نہ جاؤ۔ آپؓ نے اپنے نال گئے ساتھیاں نوں عام اذن دتا کہ اوہ رک سکدے نیں، کتے ہور جا سکدے نیں پر کوئی وی حضرت دا ساتھ چھڈن لئی تیار نہ ہویا اخیر ایہہ قافلہ عراق اپڑ گیا۔ آپ نوں کوفہ داخل نہ ہون دتا گیا ایس لئی آپ کربلا اپڑ کے خیمہ زن ہو گئے۔

کوفے دے گورنر نے اپنی فوج دی کمان عمر بن سعد دے سپرد کیتی نال ای ایہناں نوں حکم دتا کہ حسینؓ کولوں یزید دی بیعت لئی جائے نال ای شمر نوں گھل دتا کہ جے عمر بن سعد ڈھل مٹھ کرے تے اوس دی گردن اڑا دتی جائے۔ حضرت امام حسینؓ نے ایہہ حالات ویکھے تے کوفیاں نوں اوہناں دے سینکڑیاں دی تعداد وچ خط وکھا کے آکھیا کہ تساں خود مینوں بلایا اے پر کوفیاں نے اکھاں متھے تے رکھ لئیاں۔ امام عالی مقام نے صلح دی پیش کش کیتی جیہڑی ٹھکرا دتی گئی۔

عمر بن سعد تے شمر دا ایہو مطالبہ سی کہ امام حسینؓ پہلاں یزید دی بیعت کرن جس تے حضرت امام حسینؓ نے صاف انکار کر دتا۔ یزیدی لشکر نے آپؓ تے آپ دے ساتھیاں اُتے ظلم دے پہاڑ توڑنے شروع کر دتے۔ ایتھوں تیکر کہ نیڑے وگدے دریا فرات دا پانی وی ایہناں تے بند کر دتا۔ امام عالی مقام تے ایہناں دے ساتھی حضرت اسماعیل علیہ السلام والا صبر تے استقامت اختیار کر دیاں بھکھ تے تریہہ نال نڈھال، باطل دے سامنے جھکن توں انکاری سن۔

۹ محرم الحرام سنہ ۶۱ ہجری (مطابق ۶۸۰ عیسوی) ابن سعد دیاں فوجاں اگے ودھیاں آپ نے اک رات دی مہلت منگی تے اپنے ساتھیاں نوں چلے جان دا اذن دتا پر کسے نے وی آپ دا ساتھ نہ چھڈیا۔ حضرت امام عالی مقام نے رات عبادت وچ گزاری سویرے ابن سعد نے پہلا تیر چلا کے جنگ دا مڈھ بدھا، حضرت امام حسینؓ دے ساتھی اک اک کر کے شہیدی پاندے رہے آخر آپ نے وی شمر دے ہتھوں شہادت دا جام نوش فرمایا تے ابدی حیاتی حاصل کر لئی تے لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ دی مجسم تفسیر بن

گئے۔ خیمے ساڑ دتے گئے، لاشاں دی بے حرمتی کیتی گئی، سرنیزیاں اُتے ٹنگے گئے ساتھیاں وچوں صرف امام زین العابدینؓ تے بیبیاں بچے مدینے اپڑے۔(۱)

کربلا دے ایس واقعے وچ نبی پاک حضرت محمد صلی اللہ علیہ والہ وسلم دے دوہترے تے اوہناں دے ساتھیاں اُتے ہوئے ایس ظلم نوں سن کے کوئی وی عقل فہم تے درد دل رکھن والا انسان افسوس تے دکھ دا اظہار کرنوں نہیں رہ سکدا۔ ایہہ جنگ باطل دے خلاف حق دی جنگ سی جیہڑی وقتی طور تے باطل دی جھولی وچ پئی پر اصل وچ حق نوں ہمیش لئی لازوال کر گئی۔

ایس ظلم اُتے اوسے ویلے غم تے دکھ دا اظہار کیتا جانا شروع ہو گیا۔ حضرت امام حسینؓ دی زوجہ رباب (والدہ سکینہ) دے حزنیہ شعر تاریخ دا حصہ بنے جیہڑے اوہناں ایس واقعے دے فوراً بعد آکھے، عربی دے ایہناں شعراں دا ترجمہ انج اے:-

> "اوہ ہستی جیہڑی نور سی، جیہدے توں چانن حاصل کیتا جاندا سی کربلا وچ قتل ہو کے بے گور و کفن پئی اے، اے نبی ﷺ دے دوہترے اللہ تہانوں ساڈے ولوں نیک جزا دیوے تے عملاں دی تکڑی دا گھاٹا تہاڈے توں دور رہوے، تسی میرے واسطے اک سخت پہاڑ ساؤ، جیہدے اوہلے میں پناہ لیندی ساں۔ اسی تہاڈی صحبت وچ رحم تے دینداری دی حیاتی گزار دے ساں ہُن یتیماں دا کون والی اے سائلاں دا کون سرپرست اے۔ تے کون اے جیہڑا ہر مسکین نوں غنی کرے تے مسکین ایس دی پناہ لین۔ خدا دی قسم مینوں تہاڈے جیہی نزدیکی کتے نہیں لبھے گی۔ ایتھوں تیکر کہ میں ریت تے مٹی وچ رل جاواں گی۔"(۲)

کربلا دے وکھانت اُتے مرثیے دی ابتدا ہو چکی سی۔ عربی توں ایہہ فارسی وچ آیا۔ پھیر دنیا دے ہر اوس خطے دی زبان وچ لکھیا گیا جس خطے وچ مسلمان وسدے سن۔ برصغیر وچ ایس دا پہلا کھرا کھوج دت تے چاڑن قوماں دیاں کتاباں وچ ملدا اے۔ کتاباں وچ درج اے کہ ایہہ لوک اوہ نیں جہناں حضرت امام حسینؓ دا ساتھ دتا تے اموی دور وچ ایہناں نوں اوتھوں کڈھ دتا گیا۔ ملتان دے علاقے دے آلے دوالے اسماعیلی بزرگاں دا بڑا چرچا رہیا اے ایہناں وچوں اک ذیلی فرقہ نوربخشی عزاداری دی کردارا اے۔ اسماعیلی بزرگاں دے کلام وچ وی امام حسینؓ دے غم نوں مرثیے دے انداز وچ بیان ہون دا امکان اے۔ ایہہ دور پنجابی دے موجودہ لسانی مہاندرے توں پہلاں دا دور اے۔ پنجابی وچ کربلا دے وکھانت دی سب توں پہلی ادبی شہادت بابا فرید گنج شکر دی اولاد وچوں حضرت ابراہیم فرید ثانی (جنم ۱۴۵۰ء) دے شلوکاں وچوں ملدی اے اک شلوک اے:

ـــ رووے بی بی فاطمہؓ بیٹے دونویں نہی
میں کیہ پھیڑیا رب دا میری جوڑی خاک رلی (۳)

مرثیہ دا لفظ رثا توں بنیا اے جیہدا مطلب اے مرن والے دی تعریف اینجے ڈھنگ نال کیتی جائے جس وچوں افسوس، غم تے حزن دا پہلو اگھڑے۔ حضرت ابراہیم فرید ثانی دے ذکر کیتے شلوک وچ رثا دا جھولا پیندا اے۔ ایہہ پندرھویں صدی عیسوی اے ایسے دور دے بابا نانک دی ملاقات فرید ثانی نال ہوئی ایہہ مسلمان صوفی بزرگاں توں متاثر ہوئے۔ وحدانیت دے قائل سن ایہناں دے کلام وچ نعت رسول تے حضرت امام حسینؓ دا مرثیہ ملدا اے، ونگی ویکھو:

ـــ بیٹھا تخت پیغمبری شیر علی سردار
بھائی کہیے رسول دا ساتھ جوائی یار
علی کیتا سفر جب رہے حسن حسین
دعویٰ کر کے تخت دا لگے یزیدی لین
حسن حسین مار کے یزید ہویا پادشاہے
مروان ہویا وزیر پاس جو خاصا یار کہائے (۴)

سولھویں صدی عیسوی وچ پنجابی ادب ودھیری گنتی وچ لکھیا جا رہیا سی ایہہ اکبر بادشاہ دا زمانہ اے۔ حیدر آباد دکن دے قلی قطب شاہ دے کلام وچ وی مرثیہ ملدا اے جیہڑا پنجابی وانگر دا اے۔

ـــ آؤ مل کر ماتمیاں سب اس غماں تے لہو روویں
وا اماماں یا اماماں یاد کر کر دل کھوویں (۵)

ستارھویں صدی عیسوی وچ پنجابی مرثیہ، داستانی روپ اختیار کرن دل پیر پٹدا اے۔ مولانا عبداللہ لاہوری مڈھلے پکھوں فقہ اسلامی دے عالم سن، اوہناں نے ۱۶۱۶ء توں ۱۶۵۴ء تیکر فقہ دے ۱۲ رسالے لکھے جس نوں 'باراں انواع' آکھدے نیں۔ ایہناں وچوں اک نوع حصار الایمان، امیر معاویہ دے ذکر وچ ۵۱ شعراں وچ کربلا دا دکھانت بیان کیتا اے۔ حضرت حسنؓ نوں زہر دتا جاندا اے پھیر حضرت حسینؓ نوں شہید کر دتا جاندا اے فرماندے نیں۔

ـــ وت حضرت بجھ حسین نوں لشکر گھیر لیا
ایہہ وی تھیا شہید وچ ارادت آ (۶)

حضرت سلطان باہو پنجابی دے اُگھے صوفی شاعر ہوئے نیں اوہناں دیاں سی حرفیاں وچ دے ابیات اُچ پدھر دی صوفیانہ شاعری دا نمونہ نیں اک بیت وچ مرثیے دا اصل رنگ روپ اگھڑدا دا ویکھو۔

ـــ جے کر دین علم وچ ہوندا تاں سر نیزے کیوں چڑھدے ہو
اٹھاراں ہزار جو عالم آہا اگے حسین دے مر دے ہو
جے کجھ ملاحظہ سرور کر دے تاں خیمے تنبو کیوں سڑ دے ہو
جے کر من دے بیعت رسولی تاں پانی کیوں بند کر دے ہو
پر صادق دین تنہاں دا باہو جو سر قربانی کر دے ہو (۷)

ویکھو مرثیے وچ رثا وانگ اگھڑ رہیا اے سر مبارک نیزے تے ٹنگنا، خیمیاں دا سڑنا، پانی بند کر دینا، ایہہ ظلم یزیدیاں نے حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم، جس نوں باہو نے سرور دا ملاحظہ آکھیا اے دے دوہترے اُتے کیتا گیا۔

ستارھویں صدی وچ ای پنجابی مرثیہ داستانی رنگ دا کربلا نامہ یاں جنگ نامہ بن جاندا اے ایہہ انداز پنجابی شاعر فارسی دے جنگ نامیاں نوں سامنے رکھکے اپناندے نیں ایس حوالے دا پنجابی دا پہلا مکمل جنگ نامہ، جنگ نامہ پیر محمد کاسبی اے جس دا رکناں چر تے صرف کتاباں وچ ذکر اذکار ای رہیا ایس دے کجھ شعر پنجابی ادب دیاں تاریخاں وچ ملدے رہے۔ پر اصل جنگ نامہ ۱۹۸۲ وچ پہلی وار راقم (ڈاکٹر شہباز ملک) نے لبھ کے ایس نوں سودھیا تے چھاپے چاڑھ دتا۔ پیر محمد کاسبی دے اپنے آکھن موجب ایہہ ۱۰۹۲ھ ہجری (۱۶۸۱ء) وچ لکھیا گیا۔

ـــ بانویں ورھے ہزار بک پچھے پاک رسول
ایہہ رسالہ جوڑیا کریو تسی قبول (۸)

پیر محمد کاسبی ایمن آباد دے چک اگو دا وسنیک سی۔ باپ دا ناں شیخ شریف سی جنگ نامہ اوس نے فارسی کتاب انیس الواعظین لکھت ابوبکر محمد بن القرشیوں سامنے رکھ کے لکھیا پر تھاں تھاں اختلاف کر کے اپنے ولوں اضافے کیتے۔ ایہہ مثنوی دے انداز وچ اے واقعہ نگاری، جذبہ نگاری، منظر نگاری، وین، نوحہ، رزمیہ سب ایہدے وچ موجود نیں سگوں آخر تے اک من وچار قصہ امام حنیف جس دا تاریخ نال کوئی جوڑ میل نہیں وی شامل کیتا جیہڑا بعد دے جنگ نامہ نگاراں نے اپنایا۔ ایس جنگ نامے وچ نوحہ، وین دا انداز ویکھو:

ـــ بیٹا حضرت علی دا ہویا پاک شہید
روون لگی پر تھی سکھ نہ سوگ یزید
پون تجلی نور دی عرشوں برن پھل
ماتم کیتا کربلا جنگل سارے ہل (۹)

حضرت قاسم دے جنگ چڑھن ویلے زین العابدین تے بی بی ام الحسین واگ پھڑ کھلوندے نیں۔

ــ ابا کتھے چلیوں کس اسانوں سونپ
ایس نمانے ہو وساں مندے لیکھے چونپ
جاں کجھ بختی آدی کون ہوی غم خوار
ایس اساڈے مال دا کیہڑا ہوی یار
منبر پاک رسول دے کون ہوی امام
کون کری تدھ بن خلقاں وعظ کلام (۱۰)

اٹھارویں صدی عیسوی وچ پنجابی مرثیے تے کربلا نامے نے داستانی اندازنوں ہور پکیرا کیتا ایس حوالے نال رکن الدین، رانجھا برخوردار، شاہجہاں مقبل تے حامد شاہ عباسی دے ناں خاص طور تے لے جا سکدے نیں۔ جہاں دا پنجابی جنگ نامے وچ اج دی سکہ چلدا اے۔ رکن الدین نے تاں فارسی جنگ نامہ روضۃ الشہدا نوں سامنے رکھ کے اپنا جنگ نامہ ۱۷۲۳ء وچ لکھیا ایس دی خصوصیت ایہہ اے کہ ایہدے وچ شہادتاں دا بیان دناں دی تھاں شہیدیاں دے حوالے نال آیا اے:

ــ اٹھ بیٹھا جاں شمر چھاتی توں شاہ نماز گزارے
سجدے اندر اونویں موذی سرنوں کٹ اتارے
ساعت اک اوس صبر نہ کیتا جدا کرے سرتن تھیں
شور پیا سب عالم اندر کرب بلا دے بن تھیں (۱۱)

حافظ شاہجہاں مقبل نے ہیر دی داستان لکھی جس توں بعد وچ آون والے سید وارث شاہ نے اپنی ہیر لکھن لگیاں سامنے رکھیا۔ مقبل قادر کلام شاعری جنگ نامہ لکھیا تے اُچ پدھر دا لکھیا۔ انداز اوہو چل رہی مثنوی دی روایت والا اے پر پلاٹ دی بحر دے حوالے نال حسن ترتیب دا خاص دھیان رکھیا اے، پھیر واقعہ نگاری، جذبہ نگاری، منظر نگاری، المیہ حزنیہ تے رزمیہ سارے عنصر ایس جنگ نامے وچ موجود نیں، وین تے نوحہ وی اُچ پدھر دا اے ویکھو:

ــ زینب آہیں ماریاں نالے اُم کلثوم
ویرا سانوں کرگیوں نمانیاں تے مظلوم
بی بی چوڑا بھنیا پٹ پٹ سٹے وال
سائیاں کر کر پدی چیکاں مارے حال

مار طمانچہ قہر دا منہ تے پائے نیل
بال رنڈیپا آیا موتی رکھے اہیل
کھوں نتھ اتار کے کہندی کر کر وین
رنڈا ڈیرا کر گیوں دولو شاہ حسین (۱۲)

شاہجہاں مقبل نے وی اپنے جنگ نامے دے آخر تے پیر محمد کاسبی دی تقلید وچ جنگ حنیف شامل کیتی اے۔

حامد شاہ عباسی لمہ ملے پکھوں داستان گواے، پر اوس نے جیہڑا کربلا نامہ یاں جنگ نامہ لکھیا اوہ پنجابی جگت وچ سب توں زیادہ مقبول ہویا۔ ۱۷۷۰ء وچ لکھیا جان والا ایہہ جنگ نامہ اج وی عاشوریاں دے دناں وچ پنڈاں تے شہراں وچ پڑھیا سنیا جاندا اے۔ حامد شاہ عباسی نے وی اپنے جنگ نامے دی بحر مثنوی والی رکھی اے پر کئی تھاں غزل دا انگ اختیار کرلیا اے، جویں بی بی زینب دے ایس مرثیے وچ:

ــ ہے ہے میرے والیا میرے شاہ حسین
تیرے باجھ نہ آوندا اج اسانوں چین
ہے ہے مائی فاطمہ ہے ہے باپ علی
ویکھو میرے آن کے روندے کیگر نین
ہے ہے بھائی حسن جی ہے ہے قاسم شیر
اج یزیدی اساں نوں سکھ نہ دیندے لین
کوئی وی آکے اساں تے رحم نہ کردا ٹول
کھوہندی سر دے وال میں روندی کر کر وین
کوئی وی آ کے اساں نوں اج نہ کرے پیار
میرے پاس نہ جیوندا میرا شاہ حسین (۱۳)

وار کار نجابت نادر دی وار پاروں ودھیرا مشہور اے پر نادر دی وار دے اک ایڈیشن دے اخیر تے 'صفت ذوالجناح' دے سرناویں نال جیہڑی لمی نظم ملدی اے ایہدے وچ وار انگ دا مرثیہ ملدا اے۔ ایتھے کربلا دے میدان وچ رزم دا بیان اے:

ــ جان نہ دیندا بھجیاں مڑ دل کھلہارے
ذرا فضولی نہ کرے ہر حکم اسوارے

جیویں نٹ کبوتر پھیرنے سے ہنر ہارے
شاہ آسن بیٹھا مل کے دلوں رب چتارے
نیزہ دست اٹھایا کھو کت نہ ہارے
چھڈ نیزے دا ناگنی پھل جیڈ کنارے
نیزے دے منہ آدمی جیوں مچھی دونہ ہارے
شاہ دھرو میانوں ذوالفقار ہتھ بجے مارے (۱۴)

انھویں صدی عیسوی وچ اپڑ کے پنجابی مرثیہ پھکل مرثیہ، جنگ نامہ، وار انگ دے نال نال اک نویں روپ وچ سامنے آونا شروع ہوندا اے۔ ایہہ روپ مرثیے دا مجلسی انگ اے، جیویں ذاکر مجلس پڑھدا اے، شاعر انج دیاں مجلسی کتاباں لکھدے دسدے نیں ایس رنگ دے مرثیے وچ واقعہ کربلا نثر وچ بیان ہوندا اے تے نال ای وچ وچ نظم آوندی اے۔ نظم واسطے عام کر کے دوہڑے، بیت، بند، مربع، چومصرعہ، خمس، ڈیوڑھ، سی حرفی، لمی نظم سب شعری صنفاں استعمال ہوئیاں نیں۔ ایس انداز دے مرثیہ نگار سینکڑے دی گنتی وچ تے کتاباں وی سینکڑے دی گنتی وچ انھویں صدی وچ چھپ کے سامنے آئیاں۔ کجھ اوہناں وچ ناں نیں غلام سکندر، غلام حسن گامن، سید علی ملتانی، نور محمد چشتی، مولوی فیروز، شرف حسین ملتانی، غلام علی، حامد علی، نور محمد گدائی، شمشیر علی ذاکر وغیرہ۔

غلام سکندر نے (۳۰) کتاباں لکھیاں ایہناں وچوں ذائقہ ماتمی، بیاض غم، مخزن ماتم، رونق ماتم، نشتر غم، نجر غم، دوحۂ ماتم، فغان غم، روضہ ماتم وغیرہ مشہور نیں غلام سکندر دی نثر دا نمونہ حاضر اے جیہڑا دوحۂ ماتم وچوں لیا گیا اے۔

”.........اے محبان شبیر علیہ السلام جیہڑے ویلے مشکور فرزندان امیر مسلم دیاں کوں قید کنوں چھوڑیا پس معصوماں کوں گھر قاضی شریعہ دے پہنچا گیا جو اے شہزادے غمگین نہ تھیو، ہک قافلہ مدینے درتیار اے تساں کوں نال سنگت قافلے دی رلا چھوڑیساں.........“(۱۵)

انج ای تقریر چلدی رہندی اے تے پھیر شعر شروع ہو جاندے نیں جو ذاکر عام کر کے گا کے پڑھدا اے، روضہ ماتم وچوں کجھ شعر ویکھو:

؎ کر فکر میڈا ہمشیر نہیں
جو بچھڑا ہن شبیر نہیں
ولدی دل تقدیر نہیں

شبیر نہ جیندا آیا
روندی عمر وہایا (۱۶)

مولوی فیروز وی ایسے رنگ دا لکھاری اے اوس نے وی ودھیریاں کتاباں لکھ کے چھپوائیاں انوار ماتم ۱۸۹۸ء، صحیفۂ غم ۱۹۰۰ء، صحیفہ ماتم وغیرہ اوہناں وچ اہم نیں۔ ذکر کیتی آخری کتاب وچوں نثر دا ٹوٹا ویکھو:

”......اے محبان شبیر علیہ السلام راوی روایت کریندا ہے جو ہک رات سین فاطمہ صغریٰ کول ماہ دے ستے ہوئے آہے لیکن ویلے رات دے کون رو کراہی سین۔ شہر بانو بسم اللہ پڑھدے نال ہاں دے لا کے پچھ ایس اللہ وسائی جیونی بھائی کیویں رو کر اٹھے ہین سین فاطمہ صغریٰ آکھیا امڑی اک وحشت ناک خواب میں ڈٹھا ہے ایہدی تعبیر حاصل کرو.......“(۱۷)

مولوی فیروز دی نثر دے نال نظم وی بڑی زوردار اے:

مجلسی رنگ دے مرثیہ نگاراں وچوں نور محمد گدائی دا ناں سرکڈھواں اے ایہناں نے انھویں صدی دے آخر، تے ویہویں صدی دے شروع وچ ودھیرا کجھ لکھ کے چھاپیا۔ ایس وچ نثر دی شامل اے تے نظم وی شامل اے۔ مجموعہ گدائی، اخبار کربلائی، گلزار کربلائی، اسرار کربلائی، آئینہ کربلائی وغیرہ کتاباں نیں، باغ ارم مرثیاں دا مجموعہ اے۔ ایہدے وچوں نور محمد گدائی دے ایہہ شعر ویکھو جس وچ ایس نے قیامت دا نقشہ کھچ کے حضرت علی کولوں مدد منگی اے۔

؎ عادل دی ہے عدالت قیامت دا ہے میدان
ہر انس و جان ہوی ایں خوف توں لرزاں
پیغبر بھی آکھسن فریاد والامان
بس نفسو نفسی ہوی نہ جان نہ پچھان
راکھن گلے دی لاج ہے لجپال یا علیؓ
لہا سو سنبھال بندے دے ہر حال یا علیؓ (۱۸)

ایس قسم دا پنجابی مرثیہ نثر (تقریراں) تے نظم وچ ودھیرا لکھیا گیا۔ ایس نوں کربل کتھا آکھیا جاندا اے۔ ویہویں صدی وچ مرثیے دا اک انگ اوہناں جنگ نامیاں دا اے جیہڑے جنگ نامیاں وچ دے واقعیات دے بیان دی اصلاح دے جذبے نال سامنے آئے۔ ایس سلسلے وچ سب توں پہلا جنگ نامہ گلزار حسین، اے جس دے لکھاری مولوی محمد حسین احمد آبادی نیں ایہہ دراصل شاہ ولی اللہ دے بیٹے

شاہ عبدالعزیز دی جنگ کربلا دے موضوع اتے لکھی جان والی عربی کتاب 'سر الشہادتین' دا کھلا پنجابی ترجمہ اے۔ ایس کتاب وچ عربی متن دے نال نال پنجابی ترجمہ شامل کیتا اے، ایس سلسلے وچ اصلاحی جنگ نامہ لکھن دا مقصد بیان کردیاں مولوی محمد حسین احمد آبادی نے لکھیا اے:

؎ غرض میری جو ذکر مصیبت اہل البیت نبی دا
باسناد بیان سناواں سن توں یار سعیدا
بہت مفصل جنگ شہادت طبع ہوئی دلدارا
سب تھیں باسناد ایہی گلزار حسین جو یارا
تے سر الشہادتین جو عربی با اسناد ایہائی
حامد مقبل غلط رواکاں بہت سنائیاں بھائی (۱۹)

جنگ حنیف بارے مولوی محمد حسین احمد آبادی دا آکھنا اے:

؎ کہندے بدلہ قتل ولی دا حنفیہ لیا تمامی
ہے ایہہ بالکل جھوٹھ نہ حنفیہ کیتا جنگ گرامی
محمد حنفیہ مرد غریب سی رہندا وچ مدینے
تے قاسم نہ شادی کیتی ہرگز مول نگینے (۲۰)

ویہویں صدی وچ پنجابی مرثیے دے پچھلیاں صدیاں وچ چل رہے رجحاناں نوں قائم رکھیا گیا، داستانی جنگ نامہ وی لکھیا گیا۔ کربل کتھا (مجلسی) والا مرثیہ تے تقریراں وی لکھیاں گئیاں۔ پھکل مرثیہ وی لکھیا گیا جس دا انداز حسینی دوہڑے دے روپ وچ سامنے آیا۔ محمد بوٹا گجراتی جنگ نامہ تے داستانی انداز وچ لکھیا پر اوس نے مثنوی واسطے اگ تے نچدی بحر اپنائی، رزم دا بیان ویکھو:

؎ کھا غصہ پھیر امام نے ہتھ دھریا جا تلوار تے
جا پینا سید کد کے اس فوج بے دین کفار تے
پیا وڈھ وڈھ لاندا ڈھیریاں اوہ غازی شیر خدادا
آموزی پئے عذاب نوں جیویں آیا روز جزا دا (۲۱)

امام عالی مقام حضرت امام حسینؓ دی شہادت دا بیان:

؎ پائی جدوں شہادت ولی نے سی ویلا ظہر نماز دا
جا ڈگا اوپر زمین دے کر سجدہ عجز نیاز دا

پھر تیغ چلائی شمر نے اوپر منہ امام دے
جا پچھوں نیزہ ماریا بن انس سنان حرام دے
جھب گھوڑے اُتوں لہہ کے اوہ خونی پت یزید دا
پھر خنجر چاکٹ دا اس عالی قدر مجید دا
وچ سجدے سیس کٹا کے اس حضرت شاہ حسین نے
سر کٹن ویلے بات نہ کوئی کیتی نور العین نے (۲۲)

اوہناں لکھیا اے کہ شہادت ویلے حضرت امام عالی مقام نے کوئی گل بات نہیں کیتی۔

؎ ایہہ حامد جھوٹھ ہے شاہ حضرت وقت وفات دے
گلاں ہے سن کیتیاں تد نال شمر بدذات دے (۲۳)

داستانی رنگ دے جنگ نالے ویہویں صدی وچ انتاں دے لکھے گئے۔ محمد بوٹا گجراتی توں اڈ مرثیہ نگاراں وچ دائم اقبال دائم قادری دا ناں خاص طور تے لیا جاسکدا اے جس دے شاہنامہ کربلا نے اج تیکر دھم پائی ہوئی اے ایس جنگ نامے وچ داستان گوئی دے نال نال رثائی رنگ اگھیڑ واں اے، ایہناں حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی شان، حضرت ابراہیم دی قربانی تے شہادت دے فلسفے توں شروع کر کے حضرت علیؓ اوہناں دی اولاد امام حسنؓ، امام حسینؓ دا، ذکر امام حسین دی شادی دا بیان حضرت محمد ﷺ دے شجرہ نسب دا ویروا، معرکہ کربلا دی بنیاد دکرزن تے یزید دی تخت نشینی تے ساڑا اقرار دے کے لڑائی دیاں ساریاں شہیدیاں وکھو وکھ دس کے حضرت امام عالی مقام دی شہیدی دسی اے۔ ایس دے بعد قیدیاں دا دمشق جانا، امام زین العابدین دا خطبہ، مڑ قیدیاں دا کربلا دے میدان آ کے شہیداں نوں دفن کرنا تے مڑ مدینے روانگی دسی اے آخر تے ظالماں دا آخر یزید دا قولنج نال مرنا تے دوجیاں دا قتل ہونا دسیا اے۔ ایہہ جنگ نامہ لمی بحر وچ لکھیا گیا اے۔ تھاں تھاں شہادت دے فلسفے نوں ابھارن دا چارہ کیتا گیا اے۔ زینبؓ دا بھرا دے شہید ہون مگروں اظہار:

؎ پہلی رات بھرا حسین باجھوں جانے رب جیوں بھین گزار دی اے
روز محشر تھیں ودھ اوہ شب فرقت جدلباں تھیں زینب دکھیار دی اے
ویکھن بھائی دی پکلی لاش تائیں بھین طرف میدان سدھا دی اے
بے سر توں گرد غبار، جھاڑے چادر نور دی سروں اتار دی اے
سید چھانی تیراں دے نال ہویا سینہ پھندی اتے پکار دی اے

ویرن بول اک وار میں بھین صدقے رو رو اکھیوں خون گزار دی اے
آیا ترس نہ قاتلاں ظالماں نوں نوری شاخ ایہہ کس گلزار دی اے
نور العین ایہہ شاہ کونین دا اے ایہہ تسکین حیدر ذوالفقار دی اے
ایہہ تے خیر النساء دا لعل سچا دولت خاص ایہہ رب غفار دی اے
خاطر دین دی کیتی قربان ہستی رکھی حب نہ خویش پروار دی اے (۴۴)

دائم اقبال دائم دے جنگ نامے دی اک ہور خاص گل ایہہ اے کہ دائم نے حضرت یوسف دی بھین زینب تے حضرت امام حسینؑ دی بھین زینبؑ دی فریاد دا موازنہ کر کے فریاد لکھی اے، ایہہ گل ہور کسے وی کربلا نامے وچ نہیں ملدی۔

۔ اوہ یعقوب جائی تے میں علی جائی جے اوہ شان والی میں بھی شان والی
میں حسین دی بھین سدان والی تے اوہ یوسف دی بھین سدان والی
میرا نام زینب کربلا والی اوہدا نام زینب کنعان والی
ستی رہی اوہ ویر دے کرن ویلے تے میں جاگدی رہی ارمان والی

تے آخر تے

۔ روندی رہی اوہ گھراں وچ بیٹھ پردے قدم اک نہ بوہے توں چان والی
میں پردیسن مسافر بے وطن زینب کربلا جنگل خیمہ لان والی (۴۵)

کربل کتھایاں مجلسی انگ دا مرثیہ تے اتناں وا پکیر ہو کے اگے ودھیا سینکڑے شاعر تے سینکڑے کتاباں ایس دور وچ چھپ کے سامنے آئیاں اک اک شاعر دیاں ورجناں کتاباں چھپیاں جیویں غلام حیدر فدا دیاں شمس الہدا، گلزار شہدا، نجم الہدیٰ، ریاض الشہدا، تقریر الشہدا، منہاج الشہداء (دو حصے)، اسرار شہدا تے دربار الشہدا کتاباں دے ناواں نوں ویکھیے تے شاعر نے اپنے ناں دے نال رلدے ملدے رکھے نیں ساریاں کتاب فدا دے حوالے نال نیں۔ فدا نے نثر وی چنگی لکھی اے تے نظم وی کمال دی، نثر ویکھو:۔

''مومنین! حضرت اپنے پیارے بھترے بچے کوں جھولی وچ پا کے پیا فرمیندے آہن جو اتنے تائیں خنجر خونخوار دشمن دے شر ستم گار بھی آ گیا، جھٹ ڈیکھے! ہو لیا بس حسین ہُن بالاں دے پیار دے ویلے گزر گئے ہن میری تلوار دے ویلے آ گئے ہن ایں بال کوں پرے اٹھا چھوڑ جو تیکوں کسدا نہ ویکھے، معصوم ایہہ کلام شہر شوم دی سن کے بھرا کرا اوتھی کھڑا تھیا۔''

ایسے مقام تے نظم دا انگ:

۔ تھیک ظلم دی تیغ کوں ظالم ہوڑہ وساہ نہیں ایڈا
پتر رسول بتول دا کوہیندان غضب کریندا کیڈا
مار نہ ایں پردیسی کوں آہے حاضر سر میڈا
جے چن زہرا دا بچے پوے احسان میتوں جیڈا
اگے زخمی بدن غریب دا ہے نہیں جا ویہلی واندی
آپوا توں پور مصیبت دے شبیر دی جنڑری ماندی
ہجری جگری درداں توں غش لکھے لکھے آندی
لیا ڈیکھ جو در خیمے دے ایندی بھین کھڑی کرلاندی (۴۶)

غلام حیدر فدا نے بحر انیس کے دبیر والی اپنا کے بڑی زور دار مسدس وی لکھی اے۔ ایس وچ خاص طور تے رزمیہ حصے بڑے زور دار نیں، ویکھو:

۔ لشکی جاں تیغ ڈر توں زمیں تھرتھرا گئی
دل وچ پیا ایہہ خوف کہ اوہ تیغ آ گئی
پینتی دھڑک دھمک تاں سمک خوف کھا گئی
اج تیغ آ کے فرش حشر دے وچھا گئی
دل دل کے وچ کے خبر گھدی آسمان دی
ڈیون ملک فلک دے صدا الامان دی (۴۷)

گل محمد عاشق وی ایسے انگ ڈھنگ دا کربل کتھایاں مجلسی انگ دا مرثیہ نگار اے، گل محمد عاشق ملتانی نے کربلا دے واقعے وچ حر دے کردار نوں بڑے اثر والے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ حر آیا تے یزید ولوں لڑن، پر مظلوماں اُتے ظلم دا خیال کر کے امام عالی مقام دا ہو گیا۔ حضرت زینبؑ دی آہو بکا سن کے حر بولیا:

۔ دل حر غازی نے عرض کیتا میں وانگ فقیراں بن ساں
اج در سادات تے آیا ہاں جو منہ منگساں سو گھن ساں (۴۸)

ویہویں صدی سگوں چڑھن والی اکیویں صدی عیسوی وچ کربلا دا مرثیہ اپنیاں ساریاں سابقہ رواتیاں نال بھرپور انداز وچ لکھیا جا رہیا اے۔ فرق ایہہ پیا اے کہ داستانی انداز گھٹ کے پھٹکل مرثیہ

زیادہ ہو گیا اے۔ وکھ وکھ شہیداں دا بیان، صرف مرثیہ، سلام، نوحہ، وین، تے حسینی دوہڑے دا زور اے۔ کربل کتھا/مجلسی انداز دا مرثیہ اجے وی لکھیا تے چھاپیا جا رہیا اے، پر اختصار دا دور اے ایس کر کے نوحے، مرثیے، سلام دا رواج زیادہ ہو گیا اے۔

ویہویں، صدی اکیویں صدی عیسوی دے لکھن والیاں دے ناں لکھے جان تے صفحیاں دے صفحے بھر جاندے نیں۔ بڑے بڑے نامی گرامی شاعر وی ایہدے وچ شامل نیں ملکھی رام ہندو وی اوس نے باراں ماہ پانی لکھ کے ناں کھٹیا، ایس توں اڈ بخت علی، افتخار عالم، عتیق الرحمان، استاد ہمدم، محمد امین، بشیر احمد جھلا، غلام محمد باغبان، امیر الدین، جیون شاہ، صفدر حسین، محمد شاہ ماہر، مفتی محمد حسین، سید عباس علی احقر، قاضی محمد عالم، خدا بخش محزون، ہدایت علی شاہ، مظفر علی شاہ جوبن، عبدالرشید خواجہ، حشمت شاہ، خورشید عالم، جھنڈو رنگریز، غلام حسین شفیق، میاں شیر علی، محمد دین دردی، مولوی عبدالستار، محمد شفیق حکیم، راجہ افضل خان، حسین بخش کمتر ملتانی، خیر الدین، غلام محمد خان، مرزا عبدالحمید، منظور احمد، محمد بخش، علم الدین، عبدالعزیز، احمد دین، آغا امداد علی خان غالب، سلیم کاشر، اسلم اویسی، عالم لاہوری، سعید جعفری، معراج دین اختر، فتح محمد خان ناز جھنگوی، منظور حسین، عاصم بخاری (شبیر کربلا ۲۰۰۶ء)

مرثیہ کربلا اج وی اتناں دا لکھیا جا رہیا اے محرماں دے دناں وچ نوحے، نویں حسینی دوہڑے، کربل کتھا دے رنگ وچ ذاکرنہ رنگ دیاں کتاباں، شاعراں دے شاعری دے مجموعیاں وچ حمد، نعت، منقبت توں بعد امام حسینؓ واسطے سلام لکھیا جاندا اے۔ نظماں تے غزلاں وچ کربلا دے دکھانت نوں حق تے باطل دے حوالے نال حق دے نمائندے دے طور تے اک استعارے پاروں استعمال کیتا جاندا اے۔ اج دا شاعر نواز بزدار لکھدا اے: حسین سب دا

حسین صابر سدا کے خوش ہے
حسین رب دی رضا تے خوش ہے
حسین جلوے خدا تے خوش ہے
حسین پتیاں نبھا کے خوش ہے
حسین اپنی وفا تے خوش ہے
حسین ابدی بقا تے خوش ہے
حسین کنبہ کہا کے خوش ہے
حسین کلمہ بچا کے خوش ہے

حسین عاشق ہے ذات رب دا
حسین سب دا حسین سب دا (۲۱)

حسین سب انساناں دے بن گئے ایس لئی کہ اوہناں اپنی ذات دی تھاں عقیدے نوں اہمیت دتی باطل دے مقابلے وچ حق دا بول بالا کرن لئی یزید دی بیعت توں انکار کیتا۔ جابر سلطان دے سامنے کلمہٗ حق آکھیا۔ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ دا بول بالا کرن واسطے اوہناں اپنی جان دا نذرانہ پیش کر دتا، جان دا صدقہ دے دتا تے اسلام نوں ہمیش لئی زندہ کر دتا۔

☆☆☆

حوالے

۱۔ جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ: ڈاکٹر شہباز ملک ۱۹۹۱ء، ص ۱۲، ۱۳، ۱۴۔
۲۔ اردو میں شخصی، قومی اور مذہبی مرثیہ نگاری: تاریخ و تنقید، (مقالہ پی ایچ۔ ڈی)، ص ۲۔
۳۔ پنجابی ادب دی مختصر تاریخ: ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، ص ۱۰۱۔
۴۔ ساکھی بھائی بالا ص ۲۰۳ بحوالہ ہمارا نانک، ص ۹۰۔
۵۔ کلیات سلطان محمد قلی قطب شاہ مرتبہ: سید محی الدین قادری زور، ص ۴۵۱۔
۶۔ باراں انواع: عبداللہ عبدی، ص ۲۷۸۔
۷۔ مجموعہ ابیات سلطان باہو مرتبہ، ملک فضل الدین، ص ۹۔
۸۔ جنگ نامہ پیر محمد کاسبی مرتبہ: ڈاکٹر شہباز ملک، ص ۸۲
۹۔ اوہی، ص ۶۴
۱۰۔ اوہی، ص ۶۱
۱۱۔ روضۃ الشہداء، ترجمہ: رکن الدین۔
۱۲۔ جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ مرتبہ: ڈاکٹر شہباز ملک ۱۹۸۹ء، ص ۱۴۳۔
۱۳۔ جنگنامہ حامد: ص ۱۵۲
۱۴۔ شاہنامہ المعروف پوڑی نادر شاہ مرتبہ احمد بخش میکن (صفت ذوالجناح)۔
۱۵۔ دوحہ ماتم (دوم حصہ، دوازدہم، ۱۳۱۷ھ (۱۸۹۹ء): غلام سکندر، ص ۳۴
۱۶۔ روضہ ماتم: غلام سکندر، ۱۳۱۷ھ (۱۸۹۹ء)۔
۱۷۔ صحیفہ ماتم: مولوی فیروز، ۱۹۰۰ء۔
۱۸۔ باغ ارم: نور محمد گدائی (مجموعہ مرثیہ)، ص ۳۹
۱۹۔ جنگ نامہ امام حسین: عبدالعزیز، ص ۲
۲۰۔ اوہی، ص ۲
۲۱۔ معرکہ کربلا: میاں محمد بوٹا گجراتی

۲۲۔ اوہی
۲۳۔ اوہی
۲۴۔ شاہنامہ کربلا: دائم اقبال دائم، ص ۱۳۱
۲۵۔ اوہی ص ۱۳۲
۲۶۔ دربار الشہداء: غلام حیدر فدا، ص ۳۰
۲۷۔ ریاض الشہداء: غلام حیدر فدا، ص ۱۵۲
۲۸۔ دربار نورانی: گل محمد عاشق ملتانی، ص ۱۳
۲۹۔ حسین سب دا: نواز بزدار بحوالہ سرائیکی ادبی جہات: حمید الفت ملغانی، ! ۲۰۰، ص ۹

پاکستان وچ آیا بھچال تے پنجابی شاعری

۸ اکتوبر ۲۰۰۵ء نوں سویرے ۸:۵۲ تے آئے بھچال نے پاکستان تے آزاد کشمیر دیاں کئی جوہاں نوں ڈاڈھے جھٹکے نال ہلا کے رکھ دتا۔ ریکٹر سکیل تے ایس دی شدت ۷.۶ سی پاکستان دے باقی علاقیاں وچ تے بچ بچا ہو گیا پر پہاڑی علاقے جہناں وچ آزاد کشمیر دے مظفر آباد، راولا کوٹ، باغ، گڑھی دوپٹہ وغیرہ تے صوبہ سرحد دے علاقے بالا کوٹ، مانسہرہ، بٹگرام وغیرہ تہس نہس ہو گئے۔ اک گویڑ دے موجب ۳۰ ہزار مربع کلومیٹر دا علاقہ، اسی نوے فیصدی برباد ہو گیا ایس گھیرے دے کوئی ۴۰ لکھ وسنیک ایہدے توں متاثر ہوئے۔ سرکاری گویڑ موجب ۸۳ ہزار افراد تے غیر سرکاری گویڑ موجب لکھ توں ودھ افراد اپنیاں جاناں گوا کے شہید ہو گئے، جدوں کہ زخمی افراد دی گنتی وی لکھاں وچ اپڑی۔ پہاڑی علاقے ہون کارن رستے بند سن ایس کر کے چھیتی امداد وی نہ اپڑ سکی۔ ایس کر کے لوکائی اپنے ای مکاناں، دکاناں، سکولاں، دفتراں دے ملبے وچ دفن ہو گئی۔ ملبے تھلے دبے لوکاں وچوں بہت گھٹ نوں کڈھیا جا سکیا۔

بھچال ایڈا ماروی کہ دارالحکومت اسلام آباد دے مارگلہ ٹاور دے ڈھے ڈھیری ہو جان مگروں بہت گھٹ لوکاں نوں زندہ سلامت کڈھیا جا سکیا۔ ایڈے مارو بھچال دی مثال خبرے تاریخ وچ ورھیاں پچھے جا کے وی گھٹ لبھدی اے ایس صورت حال نوں پاکستانیاں نے بڑے قومی جذبے نال لیا۔ لوک سرکاری امداد نوں اُڈیکن توں پہلاں ای گھڑیاں پلاں وچ بھچال ماریاں دی امداد واسطے اپڑ گئے۔ جس کولوں جو وی ہو سکدا سی اوس کرنا شروع کر دتا، دینی تنظیماں دے کامے اک منظم ڈھنگ وچ بھچال ماریاں دی امداد نوں اپڑے جیہڑے ودھیرے چر تیکر سرگرم رہے اکا دکا لوکاں نے وی گھٹ نہیں کیتی۔ پاکستان دے سارے صوبیاں دے لوک بھچال ماریاں دی پیڑ نوں اپنی پیڑ بجھ کے اگے ودھے، پاکستان دے الیکٹرانک میڈیا نے بڑا سوہنا کردار ادا کیتا۔ بھچال آون دے پہلے گھنٹے وچ ای ایس دیاں خبراں کل دنیا تیکر اپڑان دا اپرالا شروع کر دتا۔ میڈیا دے کارندے بندر ستیاں دے ہونیاں خبرے کیہڑے کیہڑے جنجال کے بھچال والے علاقیاں وچ اپڑے تے بھچال دی تباہ کاری نوں زندہ ٹرانسمشناں راہیں لوکائی تیکر اپڑایا جس دے پھل سروپ دیس تے بدیس دیاں امدادی ٹیماں بھچال مارے علاقیاں وچ اپڑنیاں شروع ہو گیاں دیس تے بدیس دیاں این جی اوز، ڈاکٹرز، انجینئرز اپڑے، پاکستانی فوج

دے جواناں پہلا کم ایہہ کیتا کہ بند رستے کھولے، تاں ای لوک بھچال مارے علاقیاں وچ اپڑے، پرنٹ میڈیا راہیں وی بھچال ماریاں دا حال احوال لوکائی تیکر اپڑیا۔ پاکستان تے آزاد کشمیر دیاں حکومتاں وی حرکت وچ آئیاں۔ اک دکھ دا ایک سماں سی۔ ملبے وچوں نہ نکل سکن والیاں بارے خبراں، نکلن والیاں بے کفن لاشاں، بھکھر بڈھے بالاں، سوانیاں تے جوان، بربادی اینی زیادہ سی کہ جوہاں دیاں جوہاں رڑا میدان بن گیاں، گھراں دے گھر ڈھے ڈھیری ہو گئے، ہلاکتاں نال گھروں دے گھر خالی ہو گئے، یتیماں، بیواواں تے بے سہاریاں دا اک جنگل نظراں ساہمنے آن کھلوتا۔ پاکستان ای نہیں ایہہ کل دنیا دی لوکائی لئی دکھاں دی گھڑی سی، جیہڑے اپڑ کے جاناں بچائیاں۔ پھٹڑاں نوں طبی امداد، بے گھریاں نوں ٹکانے مہیا کرنا ایہہ بہت وڈا تے کٹھن کم سی، حکومت خاص کر کے پاکستانی فوج نے ایس نوں چیلنج سمجھ کے قبولیا۔ پاکستان دے بچے بچے نے امداد اپڑائی، دکھیاں دے دکھ ویکھ کے اتھرو ڈکے نہیں گئے، کیہ امیر تے کیہ غریب ہر اک نے ہر کھ وکھالا کیتا۔

اقوام متحدہ دے سیکرٹری جنرل کوفی عنان نے کل دنیا اگے بھچال ماریاں دی مدد لئی اپیل کیتی، جنیوا تے پاکستان وچ ایس سلسلے وچ دو ڈونرز کانفرنساں ہوئیاں جس دے پھل سروپ کل دنیا دے ملکاں نے امداد تے آسان قرضے دین دے وعدے کیتے۔ باہر دے دیساں دیاں ٹیماں وڈھیرا چرامداد تے بحالی دے کم وچ رجھیاں رہیاں، جیوں جیوں ویلا گزردا اے۔ پہاڑی علاقیاں وچ بارش تے برف باری جیوں جیوں وددھی رہی اے اوہناں علاقیاں وچ موجود زندہ بچ جان والیاں دیاں جاناں خطرے وچ ای رہیاں۔

۱۸ اکتوبر نوں پاکستانی قوم اک نویں قوم بن کے ُنتری۔ کیہ وڈا تے کیہ نکا، کیہ امیر تے کیہ غریب ہر اک نے ایس دکھانت نوں اپنا دکھانت سمجھیا ہر اک نے نہ نرا ہر کھ وکھالا کیتا، سگوں عملی پدھر تے ایس دا اظہار کیتا مائیک امداد دے نال نال ہر طبقے دے پاکستانی اپنے شعبے دے حوالے نال وی ُنترے، ڈاکٹر، نرساں، انجینئر، نوجواں والنٹیر، ایہناں وچ سب توں حساس طبقہ لکھاریاں دا، ایہہ وی کے توں پچھے نہ رہیا مائیک مدد دے نال نال ایہناں اپنے ہر کھ دا وکھالا اپنے اکھراں راہیں کیتا۔ نثر نگاراں نے کالماں تے اکھیں ویکھے حال راہیں۔ شاعراں نے اپنے ہردے دے دکھی لحیاں نوں اکھراں راہیں محفوظ کیتا۔

پنجابی شاعری دی ایہہ پکی پیڈی ریت رہی اے کہ ایہدے وچ ہمیش روح عصر (ویلے دی روح) نوں ضرور محفوظ کیتا جاندا رہیا اے۔ بابا فرید توں لے کے اجوکے شاعر تیکر ایہہ ریت موجود اے۔ ۱۸ اکتوبر نوں ۸:۵۲ تے جو قیامت آئی ایس نے انساناں دا جو حشر کیتا تے ایس اُتے دردمند انساناں نے جس جذبے دا اظہار کیتا ایہہ سب خبرے ۱۸ اکتوبر نوں ۸:۵۲ دے نیڑے دے لحیاں توں ای ہوند وچ آؤنا شروع ہو چکیا سی تے ایہہ سلسلہ وڈھیرے چر تیکر جاری رہیا۔ الیکٹرانک میڈیا بارے

کجھ آکھیا نہیں جا سکدا کہ اک ویلے کئی کئی چینل آن ائیر ہوندے نیں۔ پرنٹ میڈیا دی گل اپنے حوالے نال کراں تے ۱۲ اکتوبر نوں بھچال وچ مرن والیاں دا نوحہ، (اعظم توقیر) سب توں پہلاں نظریں پیا۔ جیہڑا ہر کھ نال بھریا تے ہر دردمند دے دل دی آواز سی:

ے بچے بڈھے مٹی رل گئے ہویا خون جواناں دا
مدتاں دی تریہائی دھرتی پیتا لہو انساناں دا
اجن چیت قیامت ٹٹی ہسدے وسدے شہراں وچ
دھرتی قبرستان چ بدلی جھوٹی ے دیاں قبراں دا
نہ کوئی رووَن والا بچیا کیہڑا چپ کرا وے گا
پل دے وچ یتیم ہویاں نوں کیہڑا سینے لاوے گا
موت دیاں وی ڈیکاں نکلیاں ویکھ کے لاشے بالاں دے
اج مٹی تے ستے جھراں جاگدے پے سن سالاں دے
کیہڑا آ کے مرہم رکھسی ساڈے ڈوہنگھے پھٹاں تے
چ توقیر سیانے آکھن پُت نہیں وکدے ہٹاں تے

(خبراں، لاہور)

یاد رہے کہ ایہہ مارو بھچال دا چوتھا دن سی، ممکن اے ایہہ نظم دوجے یاں تیجے دن ہوند وچ آئی ہووے یاں ہور کئی اکھر ہر کھ وکھالا کر دیاں ہوند وچ آئے ہون پر ایدوں پچھوں ۱۳ اکتوبر نوں ای ویکھنے آں ایہناں وچوں چار ہور نظماں چھاپے چڑھیاں۔ (۱) اعظم توقیر توں بعد (۲) اثر انصاری فیض پوری (۳) محمد صدیق حیرت (۴) ندیم آذر باجوہ تے (۵) سجاد احمد سندھو ایہناں دے تخلیق کار نیں (خبراں، لاہور)۔ ایہناں وچوں اثر انصاری بارے ایہہ ویروا دینا کتھاں نہیں ہووے گا کہ اوہناں دا خاندان ایس دکھانت دا حصہ بنیا کہ ایہناں دے پتر عبدالجبار اثر دے سوہرے مظفر آباد دے علاقے دے وسنیک سن ایہہ علاقہ وی بھچال نال تہس نہس ہویا اثر ہوری آپوں اوتھے اپڑے اپنے نگدیاں نوں زندہ، پھٹڑ تے لاشاں دے روپ وچ کڈھیا تے کجھیاں نوں کڈھ ای نہ سکے۔ اپنے ہتھاں نال شہیداں نوں دفنایا۔ کجھیاں نوں ہسپتالاں وچ اپڑایا تے کجھیاں نوں اپنے گھر فیض پور لے آئے تے کتناں چر سیوا کردے رہے۔ اج اوہ تے اوہناں دا ثمر آپوں مارو بھچال دے دکھانت دا حصہ بنے اوہناں نے ای نہیں اوہناں دے پتراں عبدالجبار اثر، سردار محمد عبداللہ تے عبیداللہ عربی نے وی ایس دکھانت بارے لکھیا۔

۱۵ اکتوبر نوں ریڈیو پاکستان، لاہور دے پروگرام چناب دی ریکارڈنگ سی، دکھی دلاں نال میں، (ڈاکٹر شہباز ملک)، ڈاکٹر یونس احقر، عمران نقوی تے ارشد اقبال ارشد پنجابی نعت تے ایہدی ٹور

تے گل بات کر رہے ساں کہ آپ مہارے ایہدے وچ وی بھچال دے، دکھانت بارے میرے موہنوں ہر کھ دیاں کجھ گلاں ریکارڈ ہو گئیاں، ایس توں مگروں ساڈے ساریاں دے دکھ وکھ پیغام ریکارڈ کیتے گئے جس وچ (۶) ڈاکٹر یونس احقر ہوراں اوس ویلے تیکر ہوند وچ آچکی بھچال دے حوالے نال اک نظم وچوں ایہہ شعر پڑھے:

ے چالو ساہواں والیو اڑو، سد رہیاں ہے مُکدیاں ساہواں
اک دوجے دے دکھ ونڈلو اک دوجے دیاں بن کے باہواں

(ایہہ پوری نظم ۱۱۸کتوبر توں، نوائے وقت لاہور وچ چھپی)

ایدوں مگروں ساڈے پنجابی شاعراں نے مارو بھچال دے حوالے نال ودھیری شاعری تخلیق کیتی۔ لاہور وچ ایس حوالے نال دو مشاعرے وی ہوئے جہناں وچ بھچال دے موضوع اُتے لکھیاں تحریراں وی پڑھیاں گئیاں ایہناں وچوں کجھ چھپیاں تے کجھ ان چھپیاں رہیاں۔ لاہور توں باہر سارا پاکستان ایس دکھ وچ کھاسی ہر علاقے وچ پنجابی شاعر موجود اے اوتھے وی ضرور کجھ نہ کجھ ایس حوالے نال تخلیق ہویا ہووے گا پر جو تخلیق ہو کے چھاپے چڑھ چکیا اے تے میری نظر وچوں گزریا اے ایہہ اک جیوندے جاگدے ادب دی ان مُلی نشانی اے۔ ہن تیکر چھاپے چڑھے شاعراں دی میری جاچے گھٹ وگھٹ ۷۰ بن دی اے۔ مناسب جاپدا اے کہ ایہناں دے ناں ایتھے درج کر دتے جان تاں جے ایہناں دیاں لکھتاں تاریخ دا حصہ بنن۔

چھ شاعراں دا ذکر ہو چکیا اے (۷) بھولے شاہ (بھلیکھا، لاہور) (۸) ویر سپاہی (بھلیکھا، لاہور) (۹) تبسم سیالوی (۱۰) سجاد احمد ساجد (۱۱) عبدالجبار اثر (۱۲) ایم۔ اے۔ آزاد کھوکھر (۱۳) عقیل شافی (۱۴) شوکت علی عادل (۱۵) محمد شریف انجم (۱۶) سردار محمد عبداللہ (۱۷) ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد (۱۸) جاذب بخاری (۱۹) ہمایوں پرویز شاہد (۲۰) لعل حسین سید (۲۱) محمد نوید مرزا (۲۲) رمضان شاکر (۲۳) حنیف زاہد (۲۴) حاجی دلشاد احمد چن (۲۵) سلیم کاشر (۲۶) اخلاق احمد (۲۷) قیصر معراج منظر (۲۸) سید فراست بخاری (۲۹) مظہر ابن گلاب (۳۰) مہر ساجد ظہور عنصر (۳۱) عبیداللہ عربی (۳۲) خالق صنم (۳۳) عاشق رجیل (۳۴) عبدالعزیز چشتی (۳۵) عادل یعقوب گل (۳۶) محمد افضل (۳۷) عابد حسین تسکین (۳۸) عبدالرزاق محسن (۳۹) عفت ستار (۴۰) اقبال عاصم (۴۱) خوشنودہ بیگم (۴۲) مظہر جعفری (۴۳) پیرا جی (۴۴) رخسانہ تبسم (۴۵) امجد اقبال امجد (۴۶) مشتاق عالم گوگا (۴۷) حکیم عبدالحمید نظامی (۴۸) سعادت علی ثاقب (۴۹) ولی محمد اعظمی (۵۰) غلام شبیر عاصم (۵۱) کشور چودھری (۵۲) شاہدہ دلاور (۵۳) بشیر کمال (۵۴) تحسین اختر (۵۵) انور اداس (۵۶) مسعود خان ارحم (۵۷) اعجاز فیروز (۵۸) ارشد اقبال ارشد (۵۹) عارف شاہ پروہنا (۶۰) سلیم

آہنگ (۶۱) سالک صدیق (۶۲) ڈاکٹر سعید الفت (۶۳) خلش بجنوری (۶۴) شائق حسین شائق (۶۵) شہناز مزمل (۶۶) صوفیہ بیدار (۶۷) یعقوب پرواز (۶۸) ڈاکٹر عادل صدیقی (۶۹) سائیں اختر (۷۰) اظہر منیر۔

(۷ دسمبر ۲۰۰۵ء تیکر، بحوالہ خبراں، بھلیکھا، نوائے وقت، لاہور)

انج کہندے نیں کہ ایس قسم دی شاعری اک لحاظ نال ہنگامی شاعری ہوندی اے ایہدے وچ جانکاری تے ہوندی اے پر ڈونگھیائی گھٹ ہوندی اے پر ایہہ گل ساری شاعری اُتے لاگو نہیں ہو سکدی۔ پنجابی وچ ایدوں پہلاں وی جس شاعری وچ روح عصریاں 'آشوب عصر' (سے وادکھ) لیاون دی کوشش ہوئی ایہہ شاعری ادب دا مستقل حصہ وی بنی، نیڑے دی مثال اے حفیظ تائب نے نعت دے حوالے نال مشرقی پاکستان دے سانحے نوں اپنی نعتیہ نظم، فریاد، وچ بڑے ای اثریلے ڈھنگ وچ پیش کیتا اے۔ لکھدے نیں:

ے ہو گئیاں رو رو کے اکھیاں لال کملی والیا
دسیا جائے نہ دل دا حال کملی والیا
میرا اک بازو تے ٹٹ کے میرے گل نوں آ گیا
دساں کیہ بیتی جو میرے نال کملی والیا

8 اکتوبر دے مارو بھچال نوں وی ساڈے شاعراں ذاتی درد بنا کے، آشوب عصر، (سے وادکھ) دا روپ دے دتا اے۔ ایہہ انداز اج دے شاعر مظہر جعفری نے اپنایا تے لکھیا اے:

ے ہلچلی اُپر کر دتی اے آن بھچالاں نے
ایہناں اگے وس نہ پاک محمدؐ جی
تہاڈے باجھوں کیہڑا ٹھلے پاک محمدؐ جی

ایس حوالے نال ہوند وچ آون والی پنجابی شاعری دا لیکھا جوکھا پنجابی ادبی تاریخ دا اک اٹوٹ انگ بن گیا اے ایس کر کے ایس حوالے نال تخلیق ہوئی شاعری توں کوئی نقاد کوئی محقق پاسا وٹ کے لنگھن دا چارا نہیں کرے گا۔ اینی گل ضرور اے کہ ہولی ہولی ایس دیاں ساریاں پرتاں سامنے آون گئیاں حال دی گھڑی اجانویں نظرے دی ایس تخلیق ہوئی شاعری ول جھات پائی جائے تے ایس دیاں تن پرتاں وڈے پکھوں سامنے آوندیاں نیں:

۱۔ بھچال، تے اوس دی تباہی۔
۲۔ بھچال دی تباہی تے ہرکھ وکھالا، نوحہ۔
۳۔ بھچال ماریاں لئی ہمدردی، مدد تے حوصلہ تے جیون دی آس دی پریرنا۔

بھچال تے اوس دی تباہی

سارے ای شاعراں نے ایس پکھ نوں مُڈھلے پکھوں لیا اے، بھچال دا ذکر اوہناں لکھیاں دے حوالے نال کیتا اے جیہڑے لوکائی اتے اوس ویلے گزر رہے سن، اوس دن، اوس گھڑی تے اوس پل دا نتارا اپنی تحریر دا انگ بنایا اے۔ مثال وجھوں ۸ اکتوبر ۲۰۰۵ء دی مہینے دے حوالے نال بھولے شاہ شاعر دی نظم دا انگ بنیا اے، لکھیا سو:

- تیئی اسو سن ویہہ سو باٹھ بکرم قہرانت بھچال مچایا جی
لوکیں کھاکے سرگیاں ہین سُتے اُتوں حکم اللہ دا آیا جی
سوہنا دیس پہاڑلا ہویا غارت کیتا اج ہے لیکھ مقایا جی
لکھاں موئے تے لکھاں ای ہوئے بسترلکھاں گھر پروار گوایا جی

ایم اے آزاد پنجابی دے اگھے شاعر نیں ایہناں نے بھچال دی تباہی دے سرناویں نال ۲۶ شعراں دی نظم لکھی ایس وچ اوہ ۸ اکتوبر دا ذکر انج لیاؤندے نیں:

- ۸ اکتوبر دن ہفتے دا آفت گھیرا پایا اے
وانگ پنگھوڑے پاک دیس نوں جیہے آن ہلایا اے
۸ وج کے ۵۲ منٹ تے واقعہ ظاہر ہویا اے
مرگلہ ٹاور ڈگا تھلے کھوہ نیناں دا جویا اے

ایس نظم وچ پاکستان دے بھچال مارے علاقیاں دا ذکر، اوہدوں حکر انداز ے دے مطابق ہلاکتاں تے آخر تے بھچال نوں رب ولوں عذاب متھ کے لوکائی نوں توبہ توبہ کرن تے اپنے عملاں نوں درست کرن دی پریرنا دتی اے۔

۸ اکتوبر نوں ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں نے وی اپنی ۱۴ شعراں دی بھرویں نظم وچ ریکارڈ کیتا اے گل رب تعالیٰ دی صفت ثناء توں شروع کردے نیں تے دسدے نیں کہ اوہدی کرنی دا کسے بھیت نہیں پایا، پاکستانی قوم اُتے ہونی ورت گئی اے۔ لکھدے نیں:

- اٹھ اکتوبر چڑھدا سورج دکھاں دا ونجارا
اٹھ وج کے بونجا منٹاں پے گیا کوک کِکارا
نفسا نفسی دا اک عالم جیویں قیامت ورتی
سر توں چھتاں اڈیاں نالے پیروں ہلی دھرتی

بندے بڈھیاں گبھرو بچے موت دے لاڑے ہوئے
بھلاں ورگی دھرتی اُتے پھل چنگیاڑے ہوئے

تبسم بٹالوی ہوراں نے اپنی کھلی نظم دا سرناواں ای ۸ اکتوبر ۲۰۰۵ء رکھیا اے ایس دا پہلا حصہ ونگی وجیہوں ویکھو:

- غم دا کنڈا چوبھ دتا اے
سب نوں اٹھ اکتوبر
چڑھدے سورج ڈوب دتا اے
لہو وچ اٹھ اکتوبر
جیویں پوہ وچ برف دے پانی
نہا کے ماڑا بچہ کنبے
اج کنبی اے دھرتی
جیہے صوبہ سرحد تے آزاد کشمیر ہلایا
اج بھچال اے آیا
ماردا ہویا بڑھکاں
پاٹ گئیاں نیں سڑکاں
بندے ہوئے نیں کیھے راہ

میر یار با
ایہہ کیہ ہویا

اک ہور جیہی نظم 'اعظم خان' نے لکھی جس وچ بھچال دی تباہی دا منظر انج ای لکھیا اے:

- جیہڑے دن وی
موت سرجانی
پہاڑاں اتے نچی
ہر پاسے وحشت
کھلری اے
ہاہا کار اک مچی اے

ویر سپاہی پنجابی دا اک اگھا شاعر اے، اوس دیاں ہن تیکر تن کتاباں پنڈلے، گھنڈ، تے حرفاں دے پرچھانویں، چھاپے چڑھ کے ناماں کھٹ چکیاں نیں، روزنامہ "بھلیکھا" وچ اوس نے مارو بھچال بارے، جیہڑی ۶۴ مصرعیاں دی لمی نظم چھاپی اے اوس داناں نوحہ موت دی نگری دا، اے ایس وچ بھچال دی تباہی دا نقشہ انج کھچیا اے:

ے اُٹھ سویرے دنیا اپنی کے کارے رجھی
اللہ بہتر جان دا خورے قدرت نوں کیہ سجھی
تھر تھر تھر تھر دھرتی ہلی ہچ گئی تھرتھلی
جین سکولوں چھٹی ہو گئی موت دی کھڑکی ٹلی
قسمت ہر گئی امیداں دے ڈھے گئے محل منارے
رہن نصیب نہ ہویا گھری رنجھاں نال اُسارے
وچ مظفر آباد جو ہویا اوہ نہ لکھیا جاوے
جانی دشمن نوں وی ایہہ جیہا دینہہ نہ رب وکھاوے
جنت جیہی کشمیر دی نگری قبرستان بنی اے
ہو کے ہاواں چیکاں دا کوئی عجب جہان بنی اے

سلیم کاشر ایس ویلے سینئر ترین شاعراں وچوں نیں ادھی صدی توں وی ودھ پنجابی وچ شاعری کرن والے اُگھے شاعر دیاں ہن تیکر چار کتاباں چھاپے چڑھ چکیاں نیں۔ بھچال دے حوالے نال اوہناں بڑی بھرویں نظم لکھی اے۔ اک حصہ ویکھو:

ے ریزہ ریزہ پہاڑ بھچال کیتے نال گھراں دے گھر برباد ہو گئے
بچے موت وچھوڑے نیں ماپیاں توں ماپے عدم وچ جا آباد ہو گئے
پچھے رہ گیاں لئی اے ہوکیاں نوں ہوکے ساں دی پیا حیران ونڈے
ترس آیا نہ ذرا وی زلزلے نوں اپنے وچ شہراں قبرستان ونڈے

۱۸ اکتوبر توں بعد جیوں جیوں دن گزردے گئے میڈیا راہیں تیوں تیوں بھچال دی تباہ کاری سامنے آوندی گئی، الیکٹرانک میڈیا راہیں دردیلے منظر ویکھ ویکھ اکھیاں نے ہنجوواں دیاں جھڑیاں وچ وادھا کیتا۔ قلماں وچوں وی دردیلے اکھر ہنگر دے گئے۔ محمد نوید مرزا دی نظم دا پہلا بند ویکھو:

ے دھرتی نے اک کروٹ لئی اے
پل وچ ہر شے مٹی ہو گئی

جتھے سوہے پھل کھلدے سن
اوتھے خون دیاں مہکاراں
مٹی دے وچ مٹی ہو گئے
شہر دیہات تے قصبے سارے
مٹی دی ایس ڈھیری دے وچ
ہر پاسے چیکاں ای چیکاں
ہر پاسے لاشاں ای لاشاں
ملبے وچوں کہنوں لبھاں
اک بچے دی ماں مر گئی اے
اک ماں نوں بچہ نہیں لبھدا
کون اے زندہ
کون اے مریا
کوئی کجھ وی کہہ نہیں سکدا

یعقوب پرواز نے دردیلا منظر انج الیکیا اے:

ے وتی وتی لاشے نظریں آندے نیں
لہو وچ ڈبے منظر رت روا ندے نیں
دھرتی کنبی پل وچ پربت پاٹ گئے
دسو! ہور قیامت کہنوں آہندے نیں

ڈاکٹر عادل صدیقی غزل گو شاعر نیں پنجابی ادب نوں ہن تو ڑی چھ شعری مجموعے دے چکے نیں ایہناں نے بھچال دے وکھانت نوں اپنی اک غزل وچ اپنے انداز وچ لیاندا اے، لکھدے نیں۔

ے ایہہ کیہ رہا ہو گیا اے
قاتل ویلا ہو گیا اے
ہسدیاں وسدیاں دستیاں سن
سب کجھ ملبہ ہو گیا اے
جاناں کھا کے دھرتی دا
غصہ ٹھنڈا ہو گیا اے

اج کشمیر دے باغاں دا
رنگ ایہہ کیہا ہو گیا اے

جہاں تقریباً چھ درجن پنجابی شاعراں دا کلام میری نظریں پیا اے اوہناں ساریاں نے ای اپنے اپنے ڈھنگ نال بھچال تے اوس دی تباہی دے منظر الیکے نیں ایہہ کجھ ونگیاں دتیاں نیں۔

بھچال دی تباہی تے ہرکھ وکھالا، نوحہ

گو کیہا جاوے تے بھچال بارے قلم چکن دا اصل مقصد تے ایس مارو واقعے اُتے ہرکھ دا اظہار کرنا سی اپنے دکھی دل وچوں نکلے جذبیاں نوں اکھراں دا بانا پوانا سی اپنے سمے دے درد ویلے لمحیاں نوں ریکارڈ کرنا سی ایس لئی جتی شاعری ایس حوالے نال ہوند وچ آئی ایہہ اک لحاظ نال وین یاں نوحہ ای اے۔ ایتھے سب توں پہلاں محمد شریف انجم دی نظم سامنے آ رہی اے جہاں نے پنجابی ادب توں ہن تیکر ہجری سویر، حرا دا چانن، کج دے گل تے سٹنے طیبہ ورگیاں کتاباں دتیاں نیں، نظم دا سرناواں "ہر پاسے غم دی ہوک" وچ اک کرلاٹ اے۔ ونگی ویکھو:

- اج کیہ انہونی ورت گئی اج روندے پئے نیں دل
اج سر تے چھتاں ڈگیاں گئی دھرتی تھلیوں ہل
مٹی دے تھلے دب گئے اج کھڑے سوہل ملوک
ہر پاسے دہشت چیکدی ہر پاسے غم دی ہوک
بالاں نوں ماواں روندیاں ماواں نوں رووَن بال
اج لکھاں مبر لے گئی انہونی اپنے نال
نہ پتر پیو ہن لبھدے نہ لبھن بھین بھیرا
شہراں دے شہر اجاڑ کے گئی ہونجا پھیر قضا
بالاں دے لیتے کھڑے اتے رڑھ پڑھ گئی دوات
دن چڑھیا سر تے چھا گئی ایہہ قہر دی کالی رات

تے آخر تے لکھدے نیں:

- کد قلم نوں سی ایہہ حوصلہ کرے درداں نوں تحریر
شعراں وچ انجم ڈھل گئے میرے دو نیناں دے نیر

انجم دی نظم وچ رشتیاں دا ذکر ویکھ کے جدوں باقی لکھی شاعری ول جھات پائی تاں انج لگا کہ رشتیاں دے حوالے نال دوجے دوجیرے شاعراں نے ہرکھ وکھالا کیتا اے، کئیاں نے دھرتی ماں دے حوالے نال جیویں عبدالجبار اثر دا ایہہ شعر:

- دھرتی مائے چنگے دتے تمیاں تائیاں ہلارے
گلشن اپنے اتے ڈیگے اسرے محل منارے

شوکت علی عادل نے بھچال وچ کلی رہ جان والی دھی دے وین انج الیکے نیں:

- لمی تان کے ستا بابل ایہوں کیہڑا آن جگائے
ایہہ چڑیاں دا چنبہ مر گیا گھر گھر گرجاں ڈیرے لائے
میں تھکی واجاں مار کے اج کیوں نہیں سن دا واج
میں ننگے سر پئی روندی کوئی یاد نہیں رسم رواج
کیہدے سینے لگ کے بابلا میں رواں میں نوں دس
تیرے باجھوں کلیاں سوناں نہیں بابل میرے وس
اٹھ بابل مٹی ستیا توں دھی دی ویکھ پیاس
میرا چاچا ملبے دبیا کیہڑا جاوے ول فرات
مینوں کھیل کھلونے بھل گئے نہ رہیاں عیداں یاد
میرے سینے چیکاں گھٹیاں میں کیہ کراں فریاد
اُٹھ مائے میریے دلیئے اج دھی دے درد وڈا
سب مٹی تھلے دب گئے میرے کِکے بھین بھرا

تے آخر تے کربل دا استعارہ ورت کے وین تے نوحے نوں ہور دردیلا کر دتا اے، گمبھیر بنا دتا اے:

- نہ پھوہڑی بیٹھے آن کے نہ سن دا کوئی وین
ایتھے کربل وارد ہو گئی ایسیں لٹے وانگ حسین

ایس بھچال دا اک دکھ دائیک پہلو ایہہ اے کہ بھچال دے علاقیاں وچ دے سکولاں تے کالجاں دیاں بچیاں، بچے تے استاد جہاں دی گنتی اک گویڑ دے مطابق گھٹ وگھٹ ۱۸ ہزار دے نیڑے تیڑے اے، موت دی وادی وچ چلے گئے، سکولاں دیاں ناقص عمارتاں دے ملبیاں وچوں بہت گھٹ بال زندہ کڈھے جا سکے۔ محمد شریف انجم نے اپنی اک دوجی نظم وچ ایس دکھ دائیک پہلو نوں اجاگر کیتا اے۔ نظم دا سرناواں 'اجے نہ ویر سکولوں آیا' ایہہ ٹیپ دا مصرعہ وی اے، ویکھو:

ؔ کھول نی اکھاں کھول نی مائے
اک واری تے بول نی مائے
کوئی نہ میرے کول نی مائے
میں تیری دا دل گھبرایا
اجے نہ ویر سکولوں آیا
مائے نی ویکھ قیامت جھوں گئی
چکی وانگوں دھرتی بھوں گئی
توں کیوں لمی تان کے سوں گئی
لوکاں چیکو رولا پایا
اجے نہ ویر سکولوں آیا
ابو دفتر گئے نہ پرتے
نین نمانے گئے ڈرتے
ویکھ نی مائے حال کیہ ورتے
ہونی بوہا آ کھڑکایا
اجے نہ ویر سکولوں آیا

اک رشتہ مامے دا ہوندا اے، بھیناں دے حوالے نال بھانجیاں نال تگھے پیار دا رشتہ، اک امدادی کارکن نے جدوں ملبے تھلیوں ماں دھی دیاں گلوکڑی پیاں لاشاں نوں کڈھیا تاں اوہدے اپنے اندروں اک کرلاٹ سنائی دتی۔ شاعر لعل حسین سید نے ایس چیک، ایس کرلاٹ دا ناں دا اسد عزیز رکھ کے اتناں دے دردیلے اکھر چترے۔ اک حصہ ویکھو:

ؔ میں تیرے نال سونا ہے ماما
رو رو کے آکھیا اس ننھی کلی نے
بڑی ہی دور سی اکھیاں توں نیندر
فر کجھ سوچ کے اوہ سون لگی
گلے نال لالیا اوس ننھی کلی نوں
اوہ جپھی آخری سی ماں تے دھی دی
اوہ نیندر آخری سی زندگی دی
ہزاراں من دے اوس ملبے دے تھلیوں

امدادی کارکن نوں انج لگا
کے ننھی کلی دی آہ ابھری
میں تیرے نال ہی سونا ہے ماما
میں تیرے نال ہی سونا ہے ماما

رمضاں دے مہینے وچ بھچال آیا ایدوں مگروں جیہڑی عید آئی اوہ سارے دیس وچ دکھاں بھری عید سی، کسے وی دیس واسی نے عید، روایتی عید کر کے نہیں منائی، عید توں عام کر کے لوک اک دوجے نوں تحفے دیندے نیں، اولاداں اپنے ماپیاں کولوں عیدی لیندیاں نیں۔ ساڈے اک شاعر اخلاق احمد نے اک بے کفن دفنائے جان والے بال ولوں کفن دی عیدی دا ترلا پا کے جیویں پڑھن والے نوں ڈھیر دکھی کر دتا اے:

ؔ عید آئی اے بابا توں کفن بھیج دے

بھچال ماریاں لئی ہمدردی، مدد، حوصلہ تے جیون دی آس دی پریرنا

بھچال دی تباہ کاری اینی سی کہ دیس وچ نہیں بدیس وچ وی جس جس انسان نوں ایس بارے جانکاری ملی اوہدی اکھ نے اتھرو ای نہیں کیرے دل نے ایس گل تے پرریا کہ ایہہ اک پاکستانی نہیں انسان دا دکھ اے دیس دے بچے بچے نے اگے ودھ کے بھچال پیڑتاں واسطے جو ہو سکیا کیتا۔ دیس دے اینج ڈاکٹر جیہڑے صرف تین منٹ مریض نوں ویکھ کے ہزار روپیہ لے لیندے نیں سب کجھ چھڈ کے بھچال مارے علاقیاں وچ ڈیرے لا لئے دُنیا دے ہر خطے توں ہر رنگ ہر نسل تے ہر مذہب دے انسان ہُم ہُما کے بھچال ماریاں دی مدد لئی اپڑے پاکستانی قوم وچ ایہہ جذبہ تے موجود اے کہ ایہہ مصیبت ویلے اک نویں جذبے اک نویں ولولے نال جاگ اٹھدی اے۔ ایہہ جذبہ پاکستان دے قیام ویلے، پاکستان تے مسلط کیتیاں جنگاں ویلے ابھردا اے کیوں جے ایہہ اک اللہ نوں منن والے نیں تے ایہناں دا ایمان اے کہ:

ؔ درد دل کے واسطے پیدا کیا انسان کو
ورنہ طاعت کے لیے کچھ کم نہ تھے کرو بیاں

ڈاکٹر یونس احقر نے پاکستانی قوم وچ ابھرے ایس جذبے نوں مدینے دے انصار دے جذبے نال بڑا سوہنا کر کے بیان کیتا اے:

- اچانک آئی آفت، بھانویں کاری وار کر گئی اے
قیامت ایہہ اسانوں غفلتوں بیدار کر گئی اے
جے اک پاسے مہاجر کیتا اے ایس ابتلا سانوں
تے دوجے پاسے اخترؔ سانوں ایہہ انصار کر گئی اے

ڈاکٹر عظمت اللہ زاہد نے پاکستانی قوم دے ایس جذبے دی نشان دہی کر دیاں ایس نوں رب دی رحمت قرار دتا:

- قربانی ایثار محبت والی حد مکائی
پاکستانی قوم نے اج توں نویں تریخ بنائی
جد دی مشکل ویلا آیا دنیا نے ازمایا
رب دی رحمت پاکستانی قوم تے کیتا سایا

دوجیرے شاعراں بھچال دی تباہی، ہر کھ وکھالا، وین تے نوحے دے نال نال لوکائی نوں بھچال پیڑ تاں لئی مدد، امداد دی ترغیب وی دتی، ملبے تھلے دبے انساناں ول توجہ دلاندیاں شاعر قیصر معراج منظر نے آکھیا:

- ہاڑے پاؤندے ہاواں بھردے سب افراد نیں ایسے گھر دے
جو کجھ دے سکنا ایں دے دے جو کجھ کر سکنا ایں کر دے
ایہہ راہ جاندی جنت ولے، کئی معصوم نیں ملبے تھلے

ہیرا جی اوہناں بھلے لوکاں نوں وی پاکستان دے آگو بھدے نیں جہاں نے بھچال پیڑتاں نوں ویلے سر امداد اپڑائی، لکھدے نیں:۔

- اٹھ اکتوبر مچ بھچال دے پاروں آفتاں آئیاں
اکھیاں غم دے بوہے ڈھو لئے پچیاں سینے لائیاں
پاکستان دے آگو اوہو نیں ہیرا جی وڈے
سرحد صوبے وچ جہاں نے امداداں اپڑائیاں

بھچال دی آفت نوں سلیم کاشر ہوراں اپنے ای انداز وچ بیان کر کے ہمت، حوصلے دی توفیق رب ولوں منگی اے تے دسیا اے کہ جیہڑا کسے دے دکھ ونڈے اوہدے دکھ رب مکا دیندا اے:

- شکل زلزلے دی جدوں آفتاں لین
بندے موت دے گھیرے وچ دلدیاں نیں
صدقہ جاناں دا لیندیاں ایہہ ڈیناں
کدوں اینویں مصیبتاں، ٹلدیاں نیں
جد تک آپ نہ سراں تے حوصلے دی
چھاں رب سوہنا مہربان ونڈے
اوہدے اپنے دکھ وی کٹ جاندے
جے کر کسے دا دکھ انسان ونڈے

چھیکو تے حنیف زاہد دا لکھیا واچیے جہاں غم دے مارے لوکاں لئی آس سہارا بنن دی پریرنا دتی اے، ہمت کر کے سکھ سوغاتاں ونڈن دا سندیسہ دتا اے، مڑ کے فیر وسان دی ترغیب دتی اے، لکھدے نیں:۔

- چار چوفیرے لاشاں ای لاشاں
بے وس زخمی
بچے گرلاؤن ہو کے ہانواں چیکاں
ہٹ ہٹ دل اساناں تکن
آوے کوئی بچاوے
آؤ ایس حالاتاں اندر
غم دے مارے لوکاں دے لئی
آس سہارا بنیئے
دکھاں مارے لوکاں تائیں
سکھ سوغاتاں ونڈیے
اگے ودھیئے ہمت کریئے
اجڑے وجڑے لوکاں تائیں
مڑ کے فیر وسایئے

نکدی گل

نکدی گل ایہہ اے کہ پنجابی ادب اک جیوندا جاگدا ادب اے، ایہہ ہمیش ویلے دے نال پیر پٹدا اگے ٹردا اے ایہدے وچ ہمیش ای روح عصر (سمے دی روح) موجود ہوندی اے۔ خاص طور تے ایس دا شاعر ہمیشہ ای موجود لحیاں نوں اپنے ہردے دا انگ بناندا تے ایہدے حوالے نال اپنیاں اُلیلاں نوں اکھراں دا روپ دیندا آ رہیا اے۔ مثال وجھوں بلھے شاہ تے وارث شاہ نے اپنیاں کافیاں تے داستان لکھدیاں ایہہ فرض نبھایا سگوں احمد یار نے "احوال زمانہ" لکھ کے روح عصر (سمے دی روح) نوں اکھراں دا روپ دین دی پرت پائی جس دے پھل سروپ انگریزی دور وچ جنا دی نکا قصہ لکھیا گیا ایہدے وچ ایہہ جذبہ دسدا اے۔

پاکستان وچ ۸ اکتوبر ۲۰۰۵ء نوں آئے مارو بھچال نوں ساڈے پنجابی شاعر نے اپنی ایسے پکی پیڈی ریت نوں نبھاندیاں دکھانت دے لحیاں تے پاکستانی قوم دیاں اُلیلاں نوں اکھراں دا روپ دتا اے۔ ایس وچ ایس دکھانت دا روپ رنگ وی اے، ایس تے نوحہ وی اے، ہرکھ وکھالا وی اے، تے قوم لئی حوصلہ ہمت تے مڑجیون دی پریرنا وی اے۔

مواعظِ نوشہ گنج بخش رحمۃ اللہ علیہ۔ اک جائزہ

مواعظ نوشہ، حضرت نوشہ گنج بخش دے پنج وعظاں دا مجموعہ اے جیہدے وچ حضرت نوشہ نے دین اسلام دے عقیدیاں دیاں مڈھلیاں گلاں بڑے اختصار تے من کھچویں ڈھنگ وچ بیان کر دتیاں نیں فقہ دی اصطلاح وچ ایہناں نوں حقوق اللہ یاں فرائض آکھیا جاندا اے یاں ایس نوں ای ایمانیات دے تحت وی لیا سکنے آں۔

حاجی محمد نوشہ دا جنم ۱۶۰۳ء وفات ۱۶۹۱ء مغل بادشاہواں شاہ جہاں تے اورنگ زیب دا زمانہ اے گجرات دے علاقے گھگا نوالی دے جم پل سن شاہ سلیمان نوری بھلوالی دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ ظاہری باطنی علوم توں فراغت توں بعد گجرات دے علاقے نوشہرہ تارڑاں نوں تبلیغ اسلام لئی چنیا۔ اڈو اڈ علاقیاں دی سیاحت کیتی۔ برصغیر توں باہر مصر تے سعودی عرب گئے کئی حج وی کیتے اپنے تبلیغی مرکز وچ درس تدریس تے آل دوآل دے علاقیاں وچ تبلیغ دین اسلام دا فرض احسن طریقے نال انجام دتا(۱)۔ مشہور مستشرق گارساں دتاسی نے اپنے مشہور خطبیاں وچ ایس گل دی دس پائی اے کہ حضرت نوشہ گنج بخش دی تبلیغ نال دو لکھ غیر مسلم اسلام دے حلقے وچ آئے(۲)۔ آؤندے وی کیوں نہ اوہناں دیاں وعظاں پڑھ سن کے آپ مہارے اوہناں دیاں گلاں دل وچ اتر جاندیاں نیں تے دل آپ مہارے اوہناں دے آکھے لگن تے آمادہ ہو جاندا اے۔

نوشہ گنج بخش دیاں ایہناں پنجابی وعظاں دا ڈھنگ تخاطب والا اے۔ انج لگدا اے کوئی نیک پاک بھلا لوک بندہ بڑے نرم ملوک تے شستہ لہجے وچ بھلیائی دیاں گلاں کر رہیا اے۔ اوہناں اپنے مخاطب نوں بابا آکھیا اے۔ کیتیاں جان والیاں گلاں نوں سائیں والیاں دے فرمائے دے حوالے نال بیان کیتا اے۔ ایہہ سائیں والے رب دے نیک پاک بندے نبی، رسول پیر، اولیا نیں جہناں وچوں کئی سائیں والے وحی لے کے آئے، وعظاں وچ عام کر کے قرآنی تعلیمات نوں بنیاد بنایا گیا اے جس وچ رب تعالیٰ نوں سائیں یعنی مالک آکھیا گیا اے۔ قرآنی تعلیمات نوں سمجھان لئی دوجیریاں تھانواں تے حدیث نبی پاک حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نوں وی کھ رکھیا اے۔ ایمان دے ضروری رکناں توحید، رسالت، آخرت توں اڈ قرآن پاک دیاں کئی تمثیلاں تے معجزیاں دا ذکر کے اپنی گل نوں سمجھایا گیا

اے۔ زندگی، موت، موت توں بعد دی زندگی، سزاء تے جزاء، دنیاوی نیکی بدی، خالق تے مخلوق سبھ گلاں دا نتارا۔ ایس نتارے نال پڑھن سُنن والے تے جدوں اپنی حقیقت واضح ہو جاندی اے تے نوشہ گنج بخش کلمہ پڑھن تے ایمان لیاؤن دی دعوت دے دیندے نیں۔ آؤ ایہناں دل کھچویاں وعظاں دے وچ کیتیاں گہیاں گلاں دا ویروا کر کے آنند مانیے۔

پہلا وعظ سبھ توں لماں اے، ایس دا بنیادی موضوع توحید اے پر ایس نال جڑیاں ہور کئی گلاں شامل کر کے توحید دے نظریے نوں ہور اگھاڑیا گیا اے جدوں اوہ کہندے نیں' بابا، سائیں والیاں فرمایا ہے۔ سائیں خود مختار ہے۔ اوس تے کسے دا حکم ناہیں اوہ سب دا حاکم ہے کون سائیں نوں آکھے اینوں نہیں تے اینوں کر تے کون سائیں نوں پچھے جو اینوں کیو کیتو سائیں دا حکم ڈاڈھا ہے، تے توحید خداوندی دی مکمل طور تے تعریف ہو جاندی اے کہ خدا مالک کل اے اوہدا حکم سب توں وڈا اے اوہ ہر چیز تے قادر اے اوہنوں نہ کوئی حکم دین والا اے تے نہ ای اوہدے کیتے اتے کوئی باز پرس کرن والا اے۔ نوشہ جی دا آکھنا اے کہ جدوں اوہ ای سب کجھ اے تے جو اوس نوں من دا اے اوہ ہی بندہ اے۔ اوہ بندیاں دیاں دو قسماں دسدے نیں مَن والے تے نہ مَن والے۔ مومن تے کافر، توحید دے نال خالق تے تخلیق دا ذکر کر کے فوراً موت دا ذکر کر دیندے نیں۔ کیوں جے رب حاکم، خود مختار، ڈاڈھا اے مومن کیوں جے من دا اے ایس لئی اوہدی موت تے اطمینان نال واقع ہو جاندی اے۔ ایس لئی کہ اوہ دنیا دی طالب تے مشتاق نہیں ہوندی اوہ اصل دیس مقام ول جان لئی ہر ویلے تیار رہندی اے ایس سلسلے وچ بابا فرید دا اک بول ویکھو جیہڑا اوہناں ایس قسم دے مومناں واسطے آکھیا اے ایہناں نوں اوہ ہنس آکھدے نیں تے دنیا نوں کلراٹھی زمین وچ چھپڑ (دا پانی)

کلر کیری چھپڑی آؤ لتھے ہنجھ
چنجو بوڑ نہ پیو ہن اُون سندی ڈنجھ

یعنی کلراٹھی زمین دی چھپڑی دا مطلب اے دنیا اُتے ہنس یعنی مومن آئے لتھے نیں اجے اوہ سیر ہو کے ایس چھپڑی دا پانی (دنیا دیاں لذتاں) نہیں پیندے کہ اوہناں نوں واپس اصل دیس مقام ول اڈ جان دی پیاس (طلب) لگ جاندی اے۔ مومن تے ہر ویلے اگلے جہان دا سامان بنھ کے تیار رہندا اے ایس لئی ایہدی جان سوکھے طریقے نال نکل جاندی اے پر کافر یعنی نہ مَن والے دی جان دکھاں عذاباں نال نکلدی اے۔ ایس لئی کہ ایس نے ایس دنیا دیاں لذتاں نال اپنا دل لا لیا ہوندا اے۔ اوہدا دل واپس جان تے نہیں کردا۔ مومناں دی روح نوں فرشتے جی آیاں آکھدے نیں تے سدھے بہشت وچ لے جاندے نیں۔ حضرت عبداللہ ابن عمر توں روایت اے کہ نبی پاکؐ نے فرمایا، موت مومن لئی تحفہ اے۔

توحید تے موت توں بعد نوشہ جی فرشتیاں دا ذکر دیاں رب تعالیٰ ولوں مختلف کم کرن لئی اوہناں دے فرائض دا ذکر کر کے انفرادی موت تے اجتماعی موت نال تعلق رکھن والیاں فرشتیاں حضرت عزرائیل تے حضرت اسرافیل دا ذکر لیاؤندے نیں یعنی مارنا تے پھیر جوانا تے پھیر میدان حشر وچ بندے دے دنیا تے کیتے عملاں دا حساب کتاب سزا تے جزا ایہہ وی رب دے امر وچ شامل کیتے نیں۔ ایس تھاں اوہ سچ نوں بندے دا ساتھی تے کوڑ نوں بھیڑا ساتھی قرار دے کے آخرت وچ کوڑ دا ساتھ دین والیاں نوں پشیمان ہون دا سندیسہ دیندے نیں۔ سچ کیہ اے؟ رب تعالیٰ نوں مالک کل منّا جو من دا ہے سو بندہ ہے۔ نوشہ جی دا خیال اے سچ نوں جت ہوندی اے تے کوڑ نوں ہار، ایس تھاں قرآن پاک وچ آئے حضرت موسیٰ علیہ السلام دے معجزے نوں بیان کر کے کوڑ نوں ہاردے ہوئے دکھایا گیا اے۔ حضرت موسیٰ علیہ السلام سچ تے سن تے فرعون کوڑ اتے ایس کر کے فرعون نیست و نابود ہویا۔ ایہہ گلاں نوشہ جی ایس واسطے آکھیاں نیں کہ سچے لوکاں نوں ایس گل دی تسلی ہووے کہ سچیاں دی اللہ تعالیٰ مدد کر دا اے تے جھوٹھیاں نوں عبرت دواندا اے۔ نوشہ جی دا فرمان اے کہ کل کائنات اللہ نے پیدا کیتی اے آسمان، رات، دن، زمین، چشمے، نہراں، کھوہ (پانی) سبھ انساناں، چرند پرند واسطے نیں۔ گھاہ، بوٹے پھل، پُھل، پہاڑ تے ایہہ زمین وچ روئیدگی (یعنی اگا دی خاصیت) ایہہ سبھ بندے دے بھلے واسطے نیں۔ انسان نوں ایس احسان نوں منّا تے جاننا چاہیدا اے ایہہ گلاں قرآن پاک وچ سورۃ الرحمان وچ نیں جس وچ آکھیا گیا اے، کہ پھیر کیہ کیہ نعمتاں رب اپنے دیاں جھٹلاؤ گے تسی (۳)۔ ایتھے پھیر قیامت دا ذکر کر کے کیتے دا پھل کھان دا ذکر اے جیہڑے لوک ایہہ جہان مٹھا تے اگلا کس ڈھا دے نقطہ نظر نال زندگی گزارن گے اوہ دوزخ وچ سڑن گے تے جیہوے رب تعالیٰ کولوں ڈر کے نفسانی خواہشاں توں بچے رہن گے بہشت وچ جان گے۔ نوشہ جی دا آکھنا اے کہ جیویں موت برحق اے تے ویلے دا پتہ نہیں انج ای قیامت برحق اے تے ویلے دا پتہ نہیں۔ اوہناں دا آکھنا اے کہ بندے نوں موت کولوں تے قیامت کولوں ڈر کے نیکی کرنی تے سچ دا کلمہ پڑھنا چاہیدا اے۔[۴]

ایس توں بعد باقی جے چار وعظ نیں اک لحاظ پہلے وعظ دی تشریح ای نیں پر ایہدے لئی نوشہ جی نے ایہناں دے موضوع نوں الگ اہمیت دے کے ودھ لوک ودھ نکھیڑن تے نتارن دا چارا کیتا اے جیویں دوجے وعظ دا موضوع انسان دی منداڈی اے پچھلے وعظ وچ اوہناں آکھیا اے جو من دا اے سو بندہ ہے، منّا ایمان لیاؤنا ہوندا اے تے ایمان دل نال لیاندا جاندا اے۔ دوجی گل اوہناں آکھی، کوڑ مندا ساتھی ہے، ایس لئی ایس نوں چھڈ کے جیہوے دوڑ دوڑ منداڈیاں کر دے ہین سے افسوس کرن۔ ایس

وعظ وچ نوشہ جی دا آکھنا اے کہ جیہڑا انسان ایس دنیا وچ نت مندائی یعنی بُرے اعمال کردا اے اوہدے دل اُتے اک کالا نقطہ پے جاندا اے جیوں جیوں مندائی ودھدی اے ایہہ وی ودھدا اے تے اک دن مکمل کالا ہو جاندا اے انج اوہ اللہ تعالیٰ دی رحمت توں دور ہوندا اے تے دوزخ دا بالن بن جاندا اے پر جے کوئی سچیاں دی مت تے لگ کے سنبھل گیا (کیونکہ توبہ دا دروازہ تے انسان دی آخری ساہ تک کھلا رہندا اے) تے ایہہ نقطہ گھٹدا گھٹدا آخر کار ختم ہو جاندا اے تے انسان نوں رب دا قرب (دیدار) نصیب ہو جاندا اے۔ ایس وعظ دے آخر تے جیہڑے چھ مصرعے دتے گئے نیں اوہناں دا مفہوم ایہہ اے کہ جس انسان نے اللہ تعالیٰ نوں مالک (کل) نہ منیا قیامت (حساب کتاب سزا و جزا) نوں نہ منیا تے بھرماں (شک) دا شکار رہیا اوہ ایس دنیا وچ تے آخرت وچ سزا بھگتے گا۔ وعظ دے آخر تے نوشہ جی مت دیندے نیں کہ انسان ضد چھڈ کے اک رب ول رجوع کرے تاں جے آخر وچ اوس نوں پچھتانا نہ پوے۔ (۵)

تیجے وعظ دا موضوع سچ اے پہلے وعظ وچ نوشہ جی سچ چنگا رفیق آکھ چکے نیں تے کوڑ نوں مندا ساتھی قرار دے چکے نیں، تیجے وعظ وچ بڑے من کھچویں ڈھنگ وچ تفصیل بیان کر دیاں فرماندے نیں، بابا جے توں واٹ بچی، سدھی سوکھی سائیں والیاں دی ملیس تاں کدیں نہ ٹھوویں تے کدیں نہ ٹھوویں، مطلب ایہہ واٹ یاں رستہ سدھا وی اے سوکھا وی اے ایس تے ملن نال بندے نوں نہ کسے چیز دی تھوڑ ہوندی اے تے نہ اوہدا قدم ڈگمگاندا اے۔ پر ایہہ رستہ سچے لوکاں نال ملن نال اوہناں دی ہدایت تے عمل کرن نال طے ہوندا اے۔ سچ کیہ اے؟ اوہو گلاں جو نوشہ جی نے پہلے وعظ وچ آکھیاں نیں سائیں یعنی رب تعالیٰ اک اے، مالک کل اے، کائنات دا خالق اے، زندگی موت دین والا اے، آخرت دا مالک اے، دنیا اُتے جو عمل کیتے ہون گے اوہناں اتے جزا تے سزا دین والا اے۔ نوشہ جی دا خیال اے کہ جے انسان سچ نوں اپنی حیاتی دا اوڑھنا بچھونا بنا لوے تے اوہدی نجات ای نجات اے۔ مطلب اے سچیاں نال ملے، سچ منے، سچ کہے، سچ سُنے، سچ جانے، سچ نوں پچھانے، سچ نال اپنا دل لوے تے کوڑ (جھوٹھ) ولوں مکمل طور تے منہ موڑ لیے۔ کیونکہ او بندیا کوڑ یعنی جھوٹھ توں توں کیہ لینا اے؟ ایہہ دنیا چند روزہ اے جھوٹھ انج اے جیویں دھوڑ ہووے جس وچ جے چانن وی کر دتا جائے تے کجھ نظر نہیں آوندا۔ انسان دی پناہ دی تھاں صرف تے صرف سائیں مالک یاں رب تعالیٰ اے ایس لئی ایس سچ نوں اپنا لئے۔ (۶)

چوتھا وعظ وی پہلے وعظ وچ جو من دا ہس سو بند ہس دی تفسیر اے ایتھے اوہناں نے من والیاں دے نمائندہ حضرت صالح علیہ السلام تے نہ من والیاں دے نمائندہ ثمود قوم دے قرآن پاک دے الفاظ

وچ، تکبر کرن والے سردار سامنے لیاندے نیں، قرآن پاک دی ایہہ تمثیل سورۃ الاعراف وچ بیان ہوئی اے جس وچ رب دا فرمان اے کہ ثمود ول ایہناں دے بھرا صالح نوں گھلیا فرمایا کہ اے میری قوم اللہ دی بندگی کرو ایس دے سوا تہاڈا کوئی معبود نہیں تہانوں تہاڈے رب ولوں دلیل اپڑ چکی اے ایہہ اللہ دی اونٹھنی تہاڈے واسطے نشانی اے، سو ایہنوں چھڈ دیو کہ اللہ دی زمین وچ کھاوے تے ایہنوں بھیڑی طرح ہتھ نہ لاؤ نہیں تے تہانوں دردناک عذاب پھڑ لئے گا تے یاد کرو جدوں تہانوں عاد دے بعد جانشین بنایا تے تہانوں زمین تے تھاں دتی کہ نرم زمین تے محل بناندے او تے پہاڑاں تے گھر تراشدے (گھڑدے) او سو اللہ دے احسان یاد کرو تے زمین تے فساد نہ مچاندے پھرو۔ ایس قوم دے تکبر کرن والے سرداراں نے غریباں نوں آکھیا جیہڑے ایمان لیا چکے سن، کیہ تہانوں یقین اے کہ صالح نوں اوس دے رب نے گھلیا اے؟ اوہناں نے آکھیا جو اوہ لے کے آیا اے اسی ایس اُتے ایمان لیاؤن والے آں تکبر، کرن والیاں نے آکھیا جس اُتے تہانوں یقین اے اسی ایس نوں نہیں من دے پھیر اونٹھنی دے پیر وڈھ دتے تے اپنے رب دے حکم توں سرکشی کیتی تے آکھیا کہ صالح لے آ ساڈے اُتے توں ڈراؤندا ایں جے توں رسول ایں، پس ایہناں نوں بھچال نے آن پھڑیا پھیر سویر نوں اپنے گھراں وچ پٹھے منہ پے رہ گئے پھیر صالح اوہناں توں مکھ موڑ کے چلے تے فرمایا اے میری قوم میں تہانوں اپنے رب دا پیغام اپڑا چکیا تے تہاڈی خیر خواہی کیتی پر تسی خیر خواہوں نوں پسند نہیں کردے۔ ساؤ (ترجمہ) نوشہ جی کہندے نیں کہ ثمود قوم نوں حضرت صالح پیغمبر نے کفر توں منع کیتا پر اوہناں اپنی وڈھپ دے غرور وچ اوہناں دا نہ زرا آکھیا نہیں منیا سگوں اوہناں نوں تنگ کیتا سگوں اوہناں دی اونٹھنی کوہ کھادی ایتھے رب نوں جلال آیا تے ثمود قوم اتے قہر نازل ہویا ایس لئی بھلے لوکو ایس واقعے توں عبرت پھڑو اللہ تے اللہ والیاں نال بے رخی، مخالفت چنگی نہیں جیہڑا دنیا دے غرور وچ آکڑے گا اوہ ثمود قوم وانگ اکھڑ کے نیست و نابود ہو جاوے گا۔ جو من دا ہے اوہ ای بندہ ہے تے بندگی ایہہ اے کہ سچ دا کلمہ پڑھیا جاوے لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہِ (نہیں کوئی اللہ دے سوا معبود تے حضرت محمد اللہ تعالیٰ دے رسول نیں)۔ (۷)

پنجویں وعظ وچ صرف ایہہ گل کیتی گئی اے کہ پنجاب دیس دے کراڑ (ہندو) جدوں اسلام دی تعلیمات نوں جان کے ایس سچے دین وچ داخل ہو جاندے نیں اودوں وی اذان سن کے اللہ تعالیٰ "جل شانہ دا ناں لین دی تھاں سچ نام کرتا پرکھ" آکھ دیندے نیں جے پچھیا جاندا اے تے کہندے نیں بے اختیار موہنوں نکل گیا اے ایس وعظ توں نوشہ جی ایہہ مت دینا چاہندے نیں کہ اسلام وچ داخل ہوئے او تے دل دیاں گہرائیاں نال داخل ہو جیویں تریجے وعظ وچ نوشہ جی نے آکھیا اے کہ سچ نوں

مکمل طور تے اپنالو، اسلام وچ مکمل طور تے داخل ہو جاؤ پھیر اللہ دی گل تہاڈے موہنوں بھل بھلیکے وی نہیں نکلنی چاہیدی۔ (۸)

ایہہ اے حضرت نوشہ گنج بخش دیاں پنجابی وعظاں دا فکری جائزہ جس وچ اوہناں اسلام دے بنیادی عقیدیاں دا نتارا کر کے اسلام دے سچے تے سُچے دین وچ داخل ہون دی دعوت دتی اے ایس مٹھی بلاری پاروں لکھاں غیر مسلم اسلام دے حلقے وچ آئے اج وی جے کوئی مسلمان ایہناں وعظاں نوں پڑھدا اے تے اوہدا ایمان پختہ ہوندا اے۔ حقی گل اے کہ نوشہ جی دا مقصد وی ایہو سی جس وچ اوہ اودوں وی کامیاب ہوئے تے ایہہ سلسلہ قیامت تیکر چلدا رہے گا۔ وجہ ایہہ اے کہ اوہناں ایہہ گلاں لوکائی دے بجھ بوجھ، علم تے سماجی پدھر نوں سامنے رکھ کے ہوندوچ لیاندیاں ایہہ سدیاں گلاں قرآن پاک توں اڈ فقہ حدیث تے دین اسلام دیاں علم حکمت والیاں کتاباں وچ موجود نیں۔ نوشہ جی دا کمال ایہہ اے کہ اوہناں ایہناں گلاں نوں لوکائی دے پدھر تے آکے سوکھے ڈھنگ نال آسان طریقے نال بیان کیتا اے انج کہ جیویں کوئی ہمدرد بندہ نرم تے ملوک لہجے وچ مت دیاں گلاں کجھیا رہیا ہووے۔ اوس دے مخاطب کرن دا انداز وی بڑا مودبانہ اے اوہ اپنے مخاطب نوں بابا آکھ رہیا اے۔ بابا پنجاب دیس وچ بزرگ نوں آکھیا جاندا اے یاد رہے کہ اوہناں دے مخاطب سارے وڈھ وڈیرے وی نہیں ہون گے اوہناں وچ نکے وڈے جوان، بڈھے، مرد عورت سبھ شامل سن ہر اک نوں اوہ عزت نال بلاندے نیں۔ رب تعالیٰ نوں اوہ سائیں آکھ رہے نیں یعنی مالک ایس لفظ وچ وی اک مٹھاس اے آکھن والے دی وارفتگی اے تے اللہ دے نیک پاک بندیاں نوں سائیں والے آکھ کے اوہ معنوی لحاظ نال مالک دے بندے قرار دے رہے نیں۔ دینی وعظاں وچ عام کر کے ویروے تے تفصیلاں ہوندیاں نیں ایس لئی کہ مخاطب نوں اپنی گل اپڑان لئی واعظ مفہوم دے تکرار دے ہم معنی لفظاں دے تکرار نال متوجہ کردے نیں۔ بعض واعظ لچھے دار تقریر دا سہارا لیندے نیں پر نوشہ جی دیاں وعظاں وچ سانوں ایس دے الٹ مفہوم دی تکرار ملدی اے نہ ہم معنی لفظاں دی تکرار تے مذہبی تقریر وچ وڈے وڈے اوکھے لچھے دار لفظاں نوں ورتیا گیا اے، بلکہ گل نوں مختصر توں مختصر کر کے سمجھان دا چارا کیتا گیا اے۔ جو من دا ایس سو ہنڑ بھیس آکھ کے وڈی ساری گل سمجھا دتی گئی اے کہ بندہ اوہ اے جیہڑا رب تعالیٰ سائیں مالک کل نوں من لئے۔ اگوں ایس ای جملے دی تفسیر بیان کیتی گئی اے۔ اک ہور تھاں نوشہ جی دا فرمان اے بابا جے توں واٹ پچی سدھی سوّلی، سوکھی سائیں والیاں دی ملیں تاں کدیں نہ ٹھریں تے کدیں نہ تھریں۔ آکھن نوں ایہہ اک جملہ ای اے۔ پر پچی سدھی، سوّلی سوکھی آکھ کے رستے دیاں ساریاں صفتاں بیان کر دتیاں نیں تے پھیر صرف دو لفظ ٹھریں،

تھریں آکھ کے ایہدے اپنان وچ سارے فائدیاں دا احاطہ کر دتا گیا اے۔ جدوں کسے نوں ایہہ کہہ دتا جائے کہ جا توں کدی نہ تھریں تے ایہدے وچ حیاتی دیاں ساریاں لوڑاں دے پورے ہون دے معنے آجاندے نیں تے لفظ ٹھریں، ٹھڑکن دے معنیاں والا اے، مطلب اے اوکھے توں اوکھے حالات وچ قدم ڈگمگا نہ جان۔ ایہناں چند لفظاں نوں جیہڑے کوئی لچھے دار نہیں، اوکھے نہیں، ترکیب نال بنائے نہیں گئے، مصنوعی طور تے گھڑے نہیں گئے، عام ورتوں وچ موجود لفظ نیں ایہناں نوں ٹکیاں وانگ جڑ کے معنیاں دے سمندر نوں کجے وچ بند کر دتا گیا اے۔

ایہناں وعظاں دی اک خوبی ایس دی سنجیدہ فضا اے کول انداز دے ہوندیاں ہوئیاں قرآن پاک وچ جیہڑی فضاء سانوں ملدی اے اوہو فضا ایہناں وعظاں وچ اے ایہہ فضا انسان نوں مخاطب کرن لئی ورتی گئی۔ قرآ نکیتے انسان نوں مخاطب کردا اے کتے مومن نوں کتے مومن تے مومنات نوں، کتے نبی پاک نوں، نوشہ جی بابا آکھ کے اوہو فضاء پیدا کردے نیں۔ قرآن وچ انسان اگے حقیقتاں بیان کیتیاں گئیاں نیں وعظاں وچ وی حقیقتاں دا بیان اے، ایس نوں نوشہ جی نے سچ دا لفظ دتا اے۔ قرآن وچ پچھلیاں سرکش قوماں دیاں تمثیلاں بیان کر کے عبرت حاصل کرن دا درس اے۔ وعظاں وچ وی قرآنی تمثیلاں بیان ہوئیاں نیں قرآن وچ بندے نوں رب ولوں دتیاں گئیاں نعمتاں دا نتارا بڑا تفصیل نال ملدا اے۔ ایہناں وعظاں وچ وی ایہناں نعمتاں دا مختصر بیان موجود اے۔ قرآن وچ توحید (رب تعالیٰ دا خالق ہونا، مالک کل ہونا، خود مختار ہونا، بندے نوں، کائنات نوں پیدا کرن والا موت دین والا ہونا، بندے دی موت، (ذاتی قیامت والی) دے امر دا مالک ہونا، سزا تے جزا، رحیم تے کریم ہونا وغیرہ) ایہہ ساریاں گلاں وعظاں وچ موجود نیں، فیر فرشتے، پیغمبر تے آخرت تے دین دی تکمیل دا کلمہ طیب، ایتھوں تیکر کہ قرآن دے ایس حکم نوں وی آخری وعظ وچ سمو دتا گیا اے کہ دین اسلام اگر کسے بندہ دے اندر داخل ہووے تے اوہدے روم روم وچ داخل ہووے، زبان نال اقرار کرے تے دل نال تصدیق کرے تاں اوہ مسلمان اے ایس حوالے نال ایہہ مختصر وعظ، مختصر ہون دے باوجود اپنے موضوع دے لحاظ نال بھرپور معنیاں والے نیں۔

ایہہ وعظ بھاویں جے اج توں تن سو سال پرانی پنجابی وچ نیں ایس لئی کئی الفاظ جیہنیں جیہڑے اج ورتوں وچ نہیں پر جدوں ایہناں دے معنیاں دا پتہ لگ جاندا اے تے ایہہ اپنے مفہوم نال وعظاں نوں سمجھن وچ ودھیری مدد دیندے نیں۔

☆☆☆

حوالے

۱۔ ادب پریت: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، ۱۹۸۹ء، ص ۳۳۔
۲۔ مواعظ نوشہ مرتب: شریف احمد شرافت نوشاہی، ۱۳۸۸ھ مطابق ۱۹۶۸ء (مقدمہ)۔
۳۔ القرآن: سورۃ الرحمان، آیت ۱۳ (پارہ ۲۷، ترجمہ)۔
۴۔ مواعظ نوشہ مرتب: شریف احمد شرافت نوشاہی، (پہلا وعظ، ص ۲۸ توں ۳۲)۔
۵۔ اوہی (پہلا وعظ، ص ۳۳ توں ۴۷)۔
۶۔ اوہی (پہلا وعظ، ص ۴۸ توں ۵۱)۔
۷۔ اوہی (پہلا وعظ، ص ۵۲ توں ۵۳)۔
۸۔ آکھے نوشہ قادری مرتب: عصمت اللہ زاہد، ۱۹۷۸ء، (پنجواں وعظ، ص ۵۹)۔

بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ تے اوہناں دا فکر

آپ داناں، فرید الدین مسعود، لقب گنج شکری، والد داناں جمال الدین سلیمان تے دادا داناں قاضی شعیب سی۔ ملتان دے کول قصبہ کھوتو وال، (کوٹھیوال) ۵۸۴ھ مطابق ۱۱۸۸ء وچ پیدا ہوئے تے ۶۶۴ھ مطابق ۱۲۶۵ء وفات پائی[1]۔ آپ دے دادا کھوتوال دے قاضی دے منصب تے فائز سن۔ مڈھلی تعلیم اپنے والد کولوں حاصل کیتی۔ فیر ملتان دی مسیت دے خطیب تے عالم منہاج الدین ترمذی کولوں عربی، فارسی، قرآن تے تفسیر، حدیث تے فقہ، فلسفہ تے منطق دا علم پڑھیا۔ تفسیر نافع پڑھدیاں مشہور بزرگ حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی نال ملاقات ہوئی جیہوے سلسلہ چشتیہ (قادریہ) دے مشہور بزرگ حضرت معین الدین چشتی دے مرید سن۔ فرید الدین مسعود نے حضرت قطب الدین بختیار کاکی دے ہتھ تے بیعت کیتی تے اوہناں دے نال دلی چلے گئے جتھے اوہناں مزید تعلیم حاصل کیتی تے، تصوف تے معرفت دیاں منزلاں طے کیتیاں، اوہناں دی خوش قسمتی کہ اوتھے ای دادا پیر حضرت معین الدین چشتی نال وی ملاقات ہوئی۔ آپ دے زہد تے عبادت نوں ویکھ کے اوہناں دی روحانی تعلیم دی روشنی نال فرید دا سینہ منور کیتا۔ تعلیم تے معرفت دے حصول توں بعد آپ نے برصغیر تے باہر دی سیاحت کیتی تے اوس ویلے دے بزرگان دین نال ملاقاتاں کر کے اوہناں کولوں وی فیض حاصل کیتا۔ جدوں واپس دلی آپڑے تے حضرت قطب الدین بختیار کاکی نے آپ نوں خلافت عطا فرمائی۔ آپ پھیر عبادت تے ریاضت وچ رجھ گئے۔ آپ دی بزرگی دی چرچا ہر پاسے ہوگئی سی ایس لئی لوک ہُم ہُما کے آپ کول آون لگ پئے سن، ایس لئی اپنے مرشد دی اجازت نال ہانسی تشریف لے گئے اوتھے عبادت و ریاضت تے تبلیغ دین برحق اسلام وچ معروف رہے۔ مرشد حضرت قطب الدین بختیار کاکی دی رحلت تے دلی تشریف لیائے مرشد دی وصیت دے مطابق خرقہ خلافت وغیرہ لے کے بزرگی دی گدی اتے بیٹھے پر پھیر دل

اُچاٹ ہوگیا تے پیر بھائی نوں خرقہ دے کے ویس پنجاب دے بے آباد علاقے اجودھن (پاک پتن) دریا راوی دے کنڈھے آن ڈیرے لائے تے تبلیغ دین دی شمع روشن کرن دا آہر کیتا ساری حیاتی عبادت، ریاضت، دین دا علم ونڈن تے لوکائی نوں اک رب سچے ول لیاؤن دا آہر کردے رہے۔ ایس علاقے دے قبیلے آپ دی تبلیغ نال دین اسلام دے دائرے وچ داخل ہوئے آپ دے زہد، اخلاق، عجز انکسار تے سادگی نے مسلماناں نوں کیہ غیر مسلماناں نوں وی اپنا گرویدہ بنالیا سی۔ آپ نے اپنی حیاتی دے ۹۲ ورھیاں وچوں آخری ۲۴ ورھے اجودھن وچ گزارے جیہڑا آپ دے اوتھے آؤن دی وجہ نال ہن پاک پتن بن گیا سی۔

حضرت بابا فرید گنج شکر چشتی قادری سلسلہ تصوف نال تعلق رکھدے سن۔ ایس کر کے قادریاں دے مسلک موجب سادہ حیاتی تے سماع دے قائل سن۔ سادگی دا عالم ایہہ سی کہ پوند لگے کپڑے پاندے، دوجیاں نوں سادگی دی تعلیم دیندے۔ سادہ خوراک کھاندے، دولت یاں مال اسباب جمع کرن دے قائل نہیں سن۔ کتاباں وچ آؤندا اے کہ جدوں سلطان ناصرالدین محمود، دلی دے بادشاہ نے اپنی تحت نشینی (۱۲۴۶ء) مگروں ملتان تے اُچ شریف دا سفر کیتا تے اوس نے پاک پتن شریف حضرت بابا فرید گنج شکر نال ملاقات دا شرف وی حاصل کیتا جان لگیاں اپنے کارندے دے ذریعے چار پنڈاں دی جاگیر دا فرمان تے نقد نذرانہ پیش کیتا۔ آپ نے نقد نذرانہ اوسے ویلے غریباں وچ ونڈ دتا تے جاگیر دا فرمان واپس کر دتا تے آکھیا فقیراں دا دولت، جائیداد یاں جاگیر نال کوئی تعلق نہیں۔

ایس سلسلے وچ اک ہور واقعہ وی کتاباں وچ درج اے کہ کوئی شخص نقد رقم آپ دے خلیفہ نوں دے گیا۔ آپ دے حکم دے مطابق رقم غریباں تے مسکیناں نوں ونڈی جارہی سی کہ نماز دا وقت ہوگیا۔ حضرت بابا فرید گنج شکر امامت کرواندے سن۔ جدوں نماز شروع کیتی تے کجھ مگروں سلام پھیر دتی۔ مقتدیاں نے وی سلام پھیر دتی، فیر نیت کر کے نماز شروع کیتی پر کجھ چر مگروں سلام پھیر دتی مقتدیاں نے سلام پھیر کے پچھیا حضرت کیہ وجہ اے؟ آپ نے فرمایا نماز وچ یکسوئی پیدا نہیں ہورہی۔ پھیر اپنے خلیفہ نوں پچھیا، جیہڑی رقم آئی سی اوہ غریباں مسکیناں وچ ونڈ دتی گئی اے؟ خلیفہ نے عرض کیتی کجھ رقم رہندی سی کہ نماز دا ویلا ہوگیا، آپ نے فرمایا پہلاں اوہ رقم غریباں مسکیناں وچ ونڈو، تاں جے نماز وچ یکسوئی پیدا ہوسکے۔

حضرت بابا فرید گنج شکر شرع اسلامی تے سختی نال پابندی کرن والے بزرگ سن۔ نماز توں اڈ دن رات عبادت تے ریاضت وچ رُجھے رہندے سن۔ مجاہدہ نفس دے عادی سن۔ اک پاسے بہہ کے

عبادت کرنی ضرورت دے مطابق کھانا پینا، بلکہ روزے دی حالت وچ رہنا، کئی کئی دن چلہ کشی کرنی اوہناں دا معمول سی کتاباں وچ آؤندا اے کہ اوہناں کھوہ وچ الٹے لٹک کے چلہ وی کیتا۔ جنگل وچ وی چلہ کشی کردے رہے۔ عام کر کے نماز فجر توں بعد خانقاہ وچ لوکائی دے درمیان بہہ کے لوکاں دے اجتماعی تے انفرادی مسئلے حل کرن دے سلسلے وچ مشورے دیندے، درس تدریس وچ وی باقاعدہ حصہ لیندے۔ دینی تے تصوف دے مسئلیاں اتے علماتے دین دے بزرگاں نال وچار وٹاندرہ وی کردے، لوک آپ کول شریعت تے طریقت دے مسئلے لئی آؤندے، آپ قرآن، حدیث، فقہ تے دوجے علماں دے حوالے نال اوہناں مسئلیاں دا حل دسدے۔ آپ دے خاص مریداں وچوں حضرت نظام الدین اولیاء، حضرت بدرالدین اسحاق، حضرت علاؤالدین صابر، حضرت جمال الدین ہانسوی وغیرہ نے بہت شہرت حاصل کیتی تے ویلے دے صوفیاں تے ولیاں وچ ناں پایا۔

حضرت بابا فرید گنج شکر بارے تن کتاباں ملدیاں نیں (۱) راحت القلوب، (حضرت بابا فرید گنج شکر دے ارشادات نوں اوہناں دے خلیفہ حضرت نظام الدین اولیاء نے مرتب کیتا۔ (۲) اسرار الاولیاء (حضرت بابا فرید گنج شکر دے ارشادات نوں شیخ بدرالدین اسحاق نے مرتب کیتا، (۳) حضرت بابا فرید گنج شکر نے اپنے مرشد حضرت قطب الدین بختیار کاکی دے ارشادات نوں آپ مرتب کیتا ایس کتاب دا ناں فوائد السالکین اے۔ ایہہ ساریاں کتاباں شریعت، طریقت دے اسرار و رموز اُتے نیں، تصوف دیاں گلاں نیں۔ حضرت بابا فرید گنج شکر دے ارشادات جیہڑے اوہناں اوس ویلے دی زبان (اجے ایس زبان دا ناں پنجابی نہیں سی رکھیا گیا، ایس نوں ہندوی آکھیا جاندا سی)۔ ایہدے وچ جیہڑے بول آکھے، اوہ ہر من پیارے سن ایس کر کے لوکاں وچ چھیتی مقبول ہوگئے۔ آپ کیوں جے سماع دے قائل سن ایس کر کے ایہہ بول (جنہاں نوں بعد وچ شلوک آکھیا گیا) قوال گاؤندے سن تے ایس محفل وچ آپ تے آپ دے مرید تے پیروکار شریک ہوندے سن۔

بابا جی دے ایہہ بول آپ دے مرتب کیتے ارشادات وچ تے محفوظ نہ ہوئے۔ پر لوکائی وچ مشہور ہوئے تے بعد وچ اوہناں بارے لکھیاں جان والیاں کتاباں وچ نمونے پاروں محفوظ ہو گئے پر وڈی گنتی وچ لوکائی دے سینیاں وچ تے آپ دے گدی نشیناں راہیں اگے ٹُرے۔ جدوں سکھاں دے پہلے گورو بابا نانک (۱۴۶۹ء۔ ۱۵۳۸ء) دا ویلا آیا۔ اوہناں دا بہن اٹھن مسلمان صوفی بزرگاں نال سی تے حق گل ایہہ اے کہ اوہ اسلام دے وحدانیت دے فلسفے توں قائل ہو کے ہندومت توں دور ہوئے سن، ایس دا کارن وی ایہناں مسلمان بزرگاں نال اوہناں دی صحبت سی، اوس ویلے پاک پتن دی گدی اتے حضرت ابراہیم فرید ثانی بیٹھے سن گورونانک نال اوہناں دی ملاقات ہوئی، حضرت فرید ثانی نے بابا فرید

دے بول اوہناں نوں سنائے جس توں اوہ بہت ای متاثر ہوئے، کتاباں وچ فرید ثانی تے گورو نانک دی ملاقات دی محفوظ ہوئے مکالمے دی شکل وچ ساڈے تیکر اپڑی۔ بابا فرید دا کلام ایس ذریعے نال محفوظ ہو کے وی اگے ٹُریا تے سکھاں دے پنجویں گورو ارجن دیو(۱۵۵۳ء۔۱۶۰۶ء) نے جدوں ۱۶۰۴ء وچ آدی گرنتھ مرتب کیتا تے ایہہ بول شلوکاں دی صورت وچ محفوظ ہو کے ساڈے تیکر اپڑی(۲)۔ آدی گرنتھ سکھاں دی متبرک کتاب اے جس نوں اوہ سجدے کردے نیں تے اوہناں دے مذہب دی بنیاد اوہدے وچ درج کلام اے جس وچ پنجاں گورواں توں اڈ بابا فرید، تے ہور کئی بھگت شامل نیں۔ (۳) ایہہ گل ثابت ہو چکی اے کہ آدی گرنتھ وچ شامل شلوک بابا فرید گنج شکر دے ای نیں (۴) آدی گرنتھ توں باہر وی شلوک دستیاب نیں (۵)

بابا فرید گنج شکر دی سموچی حیاتی نوں ویردے نال بیان کرن دا مقصد ایہہ اے کہ اوہناں دے کلام نوں اوہناں دی حیاتی دے حوالے نال سمجھیا جاوے، کیوں جے ایہہ کلام اوہناں دی حیاتی دی تفسیر اے، اوہ اسلام دے مبلغ سن، لوکائی نوں واحد رب ول لیاؤن دا فرض اوہناں نے اپنے سر لیا ہویا سی ایس راہیں اوہ دین اسلام دے پیغام نوں لوکائی دی زبان وچ پیش کردے سن جیہڑا پیغام لوکاں دے دلاں وچ جھٹ اتر جاندا سی۔ بابا فرید نوں ای صوفی شاعر آکھنے آں، اوہ واقعی حقیقی صوفی وی سن تے حقیقی شاعر وی سن۔ خیال کرو کہ پنجابی زبان اوس ویلے اپنے بالکل ابتدائی دور وچ سی، پر بابا جی کیوں جے عربی، فارسی دے عالم وی سن لوکاں نال اوہناں دا گوڑھا رابطہ سی ایس کر کے اوہناں جو لکھیا اوہ تصوف دے نال نال زبان نوں وی پختہ کر گیا، آپ دا تصوف یاں آپ دی طریقت دا انداز شریعت دے نیڑے رہن والا اے، ایسے لئی آپ دے بولاں وچ سب توں پہلا تے اگھڑواں رنگ رب دے ذکر والا اے تے رب دا ذکر سب توں احسن طریقے نال نماز پڑھن وچ ہوندا اے ایس لئی کہ قیامت والے دن سب توں پہلا سوال نماز دا ای ہووے گا ایس لئی بابا جی فرماندے نیں۔

؎ اٹھ فریدا وضو ساج، صبح نماز گذار
جو سر سائیں نہ نویں سو سرکپ اتار (۱/۷)

ایس سلسلے وچ اوہناں دا رویہ بڑا سخت اے کہ جیہڑا بندہ نماز نہیں پڑھدا اوہدا سر وڈھن دے لائق اے، اوہ اک تھاں بے نماز بندے نوں کتا آکھدے نیں۔

؎ فریدا بے نمازا کتیا، ایہہ نہ بھلی ریت
کبھی چل نہ آیا پنجے وقت مسیت (۷۲)

نماز دے سلسلے وچ ایہہ گل کرن والی اے کہ بابا فرید نوں اوہناں دی والدہ نے بچپن توں ای نماز دی عادت پا دتی سی۔ والدہ کہندیاں سن جیہڑا بچہ نماز پڑھدا اے رب اوس نوں شکر دیندا اے، نماز توں پہلاں والدہ اوہناں دے مسلے تھلے شکر رکھ دیندیاں سن آپ نماز پڑھدے تے شکر کھاندے۔ اک دن دوستاں نال کھیڈ دے جنگل وچ نماز دا وقت آ گیا۔ بابا فرید نے دوستاں نوں آکھیا آؤ نماز پڑھیئے نال شکر کھایئے، کپڑے وچھا کے اوہناں نماز پڑھی۔ گھر وچ مائی صاحبہ متفکر ہوئیاں اوہناں دا راز فاش نہ ہو جائے اوہناں رب اگے دعا کیتی کہ رب عزت رکھے، اوہدر نماز پڑھن توں بعد فرید تے اوہناں دے دوستاں نے شکر کھادی گھر اپڑ کے ایس دا ذکر والدہ اگے کیتا، ایتھوں آپ دا لقب فرید توں گنج شکر پے گیا۔

بابا فرید دے نزدیک اللہ تعالیٰ (جس نوں بابا فرید سائیں آکھدے نیں) دے حضور نہ جھکن والے انسان دے سر توں ہانڈی دے تھلے بالن دی تھاں بالیا جاوے۔

؎ جو سر سائیں نہ نیویں سو سر کپیجے کائیں
کُنّے ہیٹھ جلائیے بالن سندی تھائیں (۷۲)

عبادت تے ریاضت دے سلسلے وچ بابا فرید پچھلی رات نوں ترجیح دیندے نیں، فرماندے نیں:

؎ فریدا پچھلی رات نہ جاگیوں جیوندڑو موئیوں
جے تیں رب وساریا تاں رب نہ وساریوں (۱۰۷)

[جے توں رب نوں وسار دتا اے پر رب تے تینوں حیاتی، صحت، مال، اسباب دے کے تینوں نہیں وساریا، توں بھل گیا ایں]

پچھلی رات دی گل نہیں بابا فرید دا خیال اے کہ ہر آن رب تعالیٰ نوں یاد کرنا اوہدا ذکر کرنا، اوہدی عبادت کرنا بندے دا فرض اے، رات دی عبادت بارے فرماندے نیں۔

؎ پہلے پہرے پھلوا پھل بھی پچھا رات
جو جاگیں لہن سے سائیں کنوں دات (۱۱۲)

پھر دات دا اشارا کر دیاں اک نویں بجھارت نوں سامنے لیاؤندے نیں کہ

؎ داتیں صاحب سندیاں کیا چلے تس نال
اک جاگدے نہ لہن اکناں ستیاں دے اٹھال (۱۱۳)

مطلب ایہہ اے کہ جاگن نال دی گل نہیں بن دی رب سچے دی خاص کرم نوازی دی ضروری اے کیوں جے کئی جیہڑے جاگ کے دل نال رب سچے نوں یاد نہیں کر دے اوہناں نوں کجھ نہیں ملدا تے جہاں اُتے رب سچے دا کرم ہوندا اے اوہناں نوں ستیاں نوں اٹھا کے عبادت والے پاسے لاندا اے تے اپنیاں فضلاں نال مالا مال کر دیندا اے۔

ایہہ کیہڑے لوک نیں صوفی تے درویش، جہاں دا دل رب سچے دل لگا ہوندا اے، ایہناں لوکاں دا دنیا اتے دل نہیں لگدا اوہ جدوں دنیا تے آؤندے نیں اوپری حیاتی گزار دے نیں کیونکہ فرماندے نیں:

- فریدا دل رتا ایس ڈنی سیوں ڈنی نہ کتے کم
مِش فقیراں گاکڑی سو پایئے پور کرم

ایہناں فقیراں نوں بابا فرید ہنس دے استعارے نال اپنی شاعری وچ لیاؤندے نیں فرماندے نیں

- کلر کیری چھپڑی آؤ لتھے ہنجھ
چنجو بوڑ نہ پیوئین اُڈن سندی ڈنجھ (۶۴)

مطلب اے ڈنیا اک کلراٹھی زمین وچ اک چھپڑ دے پانی وانگ اے فقیر تے درویش ہنساں وانگ اتر دے نیں [اجے سیر ہو کے پانی نہیں پیندے کہ ایہناں نوں واپس اپنے اصل مقام ول اڈ جان دی پیاس لگ جاندی اے]۔ مطلب اے کہ اوہ ایس ڈنیا نال دل نہیں لاندے، چنانچہ بابا فرید رب تعالیٰ دی بندگی رج تے کرن تے درویشی اختیار کرن دی پکی کر دیاں فرماندے نیں:

- فریدا صاحب دی کر چاکری دل دی لاہ بھراند
درویشاں نوں لوڑیئے رکھاں دی جیراند (۶۰)

[درویش رُکھاں دے جگرے والے ہوندے نیں]

درویشی اینویں تے نہیں لبھدی، ایس واسطے بندے نوں مرشداں آگو پھڑ کے پہلاں اوہدے وچ اپنے آپ نوں اک سالک وانگ فنا کرنا پیندا اے اوہدے آکھے لگ کے سلوک دیاں منزلاں طے کرنیاں پیندیاں نیں۔

- بولیے سچ دھرم جھوٹھ نہ بولیے
جو گُرو دسے واٹ مریداں جولیے (۳۔ص ۲۸۸)

حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی، حضرت بابا فرید دے مرشد سن، آپ نے اک سالک وانگ اوہناں نال اپنا تعلق جوڑیا، اپنے مرشد نال لگن والے جیہڑے شلوک آپ دے ملدے نیں اوہناں وچ جذبیاں دی شدت اپنی انتہا نوں پہنچی ہوئی اے:

- فریدا گلیں چکڑ دور گھر نال پیارے نیہہ
چلاں تاں بھجے کمبلی رہاں تاں تٹے نیہہ (۴۴)

پھیر آپ ای فرماندے نیں

- بھجو سجو کمبلی اللہ ورسو مینہ
جائے ملاں تنہاں سجناں تٹو ناہیں نیہہ (۴۵)

جذبیاں دی شدت ایہناں شلوکاں وچ وی انتاں دی اے

- کاگا کرنگ ڈھنڈولیا، سگلا کھایا ماس
ایہہ دو نیناں مت چھوہیو، پر ڈیکھین کی آس

ایہہ فناہ فی المرشد دا درجہ اے ایس توں بعد سالک فناہ فی الرسول دے درجے تے اپڑ دا اے تے فیر ایس رستے توں ای فناہ فی اللہ دا درجہ حاصل ہوندا اے۔ ایہہ اوہ منزل اے جس نوں حضرت علامہ اقبال نے خودی دے حوالے نال اک مومن نوں بلند ترین مقام اُتے اپڑن دی نشان دہی کیتی اے۔ ایس مرتبے اتے اپڑن واسطے شیطانی قوتاں نوں مارن تے اپنے اندر رحمانی قوتاں اُجاگر کرن دا آہر کرنا پیندا اے۔ جہاں نوں شیطان نے پچھے راہ لا دتا ہوندا اے اوہ سدھی راہ تے چلن دی مت نوں نہیں سن دے۔

- فریدا کو کیندیاں چاکیندیاں متیں دیندیاں رت
جو شیطان ونجایا سے کت پھیریں چت

رب دی راہ تے چلن واسطے دنیا دیاں مادی منگاں توں سالک نوں منہ موڑنا پیندا اے بابا جی اپنے جسم نوں کتا قرار دے کے اوہدیاں لذتاں نوں کتے دے بھونکن دی آواز قرار دیندے نیں تے فرماندے نیں کہ میں اپنے کناں وچ بنبے دے لئے نیں تے ایہدی آواز نہیں سن رہیا۔

- فریدا ایہہ تن بھونکنا نت نت دکھے کون
کنیں بجے دے رہاں کتی وگے پون

بابا فرید دا آکھنا ایہہ اے کہ انسان جس نوں اللہ تعالیٰ نے ایس دنیا اتے گھلیا اے ایس لئی نہیں کہ اوہ دنیا دا ہو کے رہ جائے بلکہ ایس لئی کہ اوہ ہر آن رب نوں یاد کر کے ایس دنیا نوں عارضی سمجھے تے آخرت دا دھیان رکھے ایس سلسلے وچ اوہ رب دے نزدیک اپڑن واسطے اپنے من نوں مارن دی پکی کر دے نیں۔

- فریدا من میدان کر ٹوئے ٹبے لاہ
اگے مول نہ آوسی دوزخ سندی بھاہ (۷۳)

- فریدا میں نوں منج کر نکی کر کرکٹ
بھرے خزانے رب دے جو بھاوے سو لٹ (ص۳۱۳)

- فریدا تھیو پواہی دبھ جے سائیں لوڑیں سبھ
اک چھجہ بیا لتاڑیئے تاں سائیں دے در واڑیئے (۱۶)

مسجد دی صف دی مثال دیندے نیں کہ رب دے گھر اوہ اودوں داخل کیتی جاندی اے جدوں رستے دی دبھ نوں لتاڑ دے نیں۔ مجھدے نیں پھیر نرم ہوندی اے تے صف بناندے نیں انسان نوں وی اپنے من نوں مارنا پیندا اے۔ دنیا دیاں لذتاں شیطان دے بہکاوے توں دور ہٹنا پیندا اے، تاں رب ملدا اے۔

حضرت بابا فرید گنج شکر باعمل صوفی سن، انسان نوں اپنے آپ نوں پچھانن دا درس دیندے نیں۔ مطلب ایہہ اے کہ دنیا دی بے ثباتی، انسان دی موت، موت توں بعد دی حیاتی، دنیا دی حیاتی وچ نیک عمل کمان دی پکی تے آخرت لئی زاد راہ بنان دا چارہ کرن لئی پریردے نیں، اوہناں دی شاعری وچ رب نال پیار کرن دی پکی کیتی گئی۔

- فریدا شکر کھنڈ نوات گڑ ماکھیوں ماجھا دودھ
سبھے وستو مٹھیاں، رب نہ پجن تدھ (۲۷)

پر ایہہ پیار بڈھے ویلے نہیں سگوں جوانی وچ ہونا چاہیدا اے، فرماندے نیں:

- کالیں جنہیں نہ راویا دھولیں راوے کوئے
کر سائیں سیوں پرہڑی رنگ نویلا ہوئے (۱۲)

دُنیا دے بارے دنیاوی اوہناں دے نزدیک جیہڑی حیثیت اے اوس دا نتارا کر دے نظر آوندے نیں۔ فرماندے نیں:

- فریدا ایہہ وس گندلاں دھریاں کھنڈ لواڑ
اک راہیندے رہ گئے اک راوھی گئے اجاڑ (۳۷)

وس گندلاں دا مطلب اے کہ دنیا دیاں لذتاں تے نعمتاں مال، دولت، شہرت وڈیائی ایہہ اک لحاظ نال زہر دیاں گندلاں نیں جیہڑیاں کھنڈ وچ ولیٹیاں نیں، بھلے لوک ایہناں توں کنارہ کشی اختیار کر دے نیں۔

- فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں اساریندے بھی گئے
کوڑا سودا کر گئے گوریں آء پئے (۳۶)

- جے جاناں مر جائیے گھم نہ آئیے
جھوٹھی دنیا لگ نہ آپ ونجائیے (ص۲۸۷)

مطلب اے کہ جے ایہہ پتہ اے کہ مر جانا اے پھیر واپس نہیں آونا تے پھیر ای ایس جھوٹھی دنیا دے پچھے لگ کے اپنا آپ کیوں بھل جائیے یعنی اپنا فرض کیوں بھل جائیے جس واسطے رب نے اتھے گھلیا اے نیک عمل کرن واسطے، ایس نوں اسی کیوں اکھوں اوہلے کر دیئے؟

- فریدا اکناں آٹا اگلا اکناں ناہیں لون
اگے گئے سنجاپسن چوٹاں کھاسی کون (۴۴)

مطلب اے اکناں کول سکا آٹا اے، ڈھیراں دے ڈھیر، دنیا دیاں دولتاں، ساک تے اک اوہ نیں جہاں کول لون وی نہیں، دُنیا دی دولت کٹھی کرن والیاں نوں آخرت وچ جا کے پتہ لگے گا کہ سزا کس نوں ملدی اے ایسے واسطے فرماندے نیں:

- رکھی سکھی کھاء کے، ٹھنڈا پانی پیو
فریدا ویکھ پرائی چوپڑی نہ ترسائیں جیو (۲۸)

دنیا کیوں جے انسان دا عارضی ٹکانہ اے، جو گھڑیا سو بھجنا اے، ایس لئی بابا فرید نے اپنی شاعری وچ موت دے مضمون نوں بہتوں ودھ لیاندا اے، اوہناں دے خیال وچ جدوں بندے نوں موت یاد ہووے تے اوہ گناہ نہیں کردا، کیوں جے اوہنوں پتہ ہوندا اے کہ ایہہ سبھ کجھ ایتھے ای رہ جانا اے، فرماندے نیں:

- جند نمانی کڈھیئے، ہڈاں کوں کڑکاء
ساہے لکھے نہ چلنی، جندوں کوں سمجھاء (ص۱۴۳)

- فریدا میں بھلاوا پگ دا مت میلی ہو جائے
گہلا روح نہ جان دی سر بھی مٹی کھائے (۳۶)

- کندھی اتے رکھڑا کچرک بنھے دھیر
فریدا کچے بھانڈے رکھیے کچرک تائیں نیر (۹۴)

- فریدا محل نسکھن رہ گئے، واسا آیا تل
گوراں سے نمانیاں بہن روحاں مل
آکھیں شیخا بندگی، چلن اج کہ کل (۹۷)

- ملک الموت جاں آوسی سبھ دروازے بھن
تنہاں پیاریاں بھائیاں اگے دتا بنھ (ص۲۴۸)

- ویکھو بندہ چلیا چونہہ جانیاں دے کنھ
فریدا عمل جو کیتا دُنی وچ درگاہ آئے کم (ص۲۴۹)

- فریدا موتے دا بناں ایویں، جیوں دریاوے دی ڈھاہا
اگے دوزخ تپیا سنیئے، ہول پوے کہاہا (۹۸)

ایہناں بولاں وچ موت دے نال نال آخرت دا احوال تے دنیا وچ کیتے عملاں دا حوالہ وی نال آیا اے تے اوس جگہ توں سنبھالن دی پریرنا دتی گئی اے جتھے انسان نے اوڑک جانا اے

- فریدا منڈپ مال نہ لائیے، مرگ تانی چت دھر
سائی جائے سنبھال جتھے ہی توں وجھنا (۵۸)

- فریدا جنہیں کیس نہ گن تے کوڑے وسار
مت شرمندہ تھیو ہیں سائیں دے دربار (۵۹)

- فریدا چار گوائیاں ہنڈ کے چار گوائیاں سم
لکھیا رب منگیسیا توں آئیوں کیہڑے کم (۳۸)

انسان نوں موت یاد کروا کے آخرت دی فکر کرن دی پکی بابا فرید دی شاعری وچ تھاں تھاں ملدی اے، نال ای اوہناں دا آکھنا ایہہ اے کہ موت اک اٹل حقیقت اے، ایس نوں من لینا چاہیدا اے تے ایس توں ڈرنا نہیں چاہیدا۔

- فریدا گور نمانی سڈ کرے، نگھریا گھر آؤ
سر پر میں تے آؤنا مرنوں نہ ڈریاؤ (۹۳)

اک پاسے موت کولوں ڈرا رہے نیں، اک پاسے موت نوں اک اٹل حقیقت قرار دے کے اوہدے توں نہ ڈرن دی سچائی نوں نتار رہے نیں مطلب ایہہ اے کہ اوہ ایہہ کہہ رہے نیں کہ بندہ موت توں ڈردا دنیا وچ کوئی کم ای نہ کرے اوہ دنیا وچ جناں اوس رہنا اے اونا، ایس حوالے نال رہے کہ جس کم رب سچے نے اوس نوں گھلیا اے اوہ کم کرے۔

- فریدا جے توں عقل لطیف، کالے لکھ نہ لیکھ
آپنڑے گریوان میں سر نیواں کر ویکھ (۶)

(بابا فرید نے اپنی ساری شاعری اپنے آپ نوں مخاطب کر کے کیتی اے۔)

مطلب اے کہ جے چنگی عقل والا ایں تے گناہ نہ کرتے، بھیڑے عمل نہ کرتے ہر گھڑی اپنا احتساب کردا رہے، انج بندہ اپنے آپ نوں سوار لے گا۔

- آپ سواریں میں ملیں، میں ملیاں سکھ ہوئے
فریدا جے توں میرا ہوہ رہویں سبھ جگ تیرا ہوئے (۹۵)

مطلب ایہہ اے کہ جے انسان اپنے نفس نوں سوار لے، نفس امارہ (شیطانی نفس) نوں ختم کر کے نفس لوامہ نوں اچا کر لئے تے اوہدے وچ نفس مطمئنہ ابھر آئے تے پھیر اللہ اوس نوں مل جاندا اے تے جس نوں اللہ مل گیا اوہ ایس جہان وچ تے اوس جہان وچ سکھی ہو گیا۔ جے انسان اللہ دا ہو جائے، سارا جگ اوہدا ہو جاندا اے، ایہو مشن سی بابا فرید دا ایہو تعلیم سی بابا فرید دی، اوہناں دی ایس تعلیم دے نال اوہناں دے اپنے زمانے وچ ہزاراں بھٹکے لوک اسلام دی سدھی راہ تے آئے اوہناں دی سچی تے سچی شاعری راہیں قیامت تیکر لوکائی رب سچے نال مل کے حقیقی سکھ دی دولت نال مالا مال ہوندی رہے گی۔ رب تعالیٰ سانوں ایہناں بزرگاں دی مت تے لگ کے حیاتی گزارن دی توفیق دیوے۔ (آمین)

☆☆☆

حوالے

۱۔ آکھیا بابا فرید نے مرتب: محمد آصف خان، ۱۹۷۸ء، ص ۴۵۔
۲۔ اوہی، ص ۴۷ (آدی گرنتھ)۔
۳۔ اوہی، ص ۴۸ (پہلے پنج گوروتے ۱۵ صوفی بھگت)۔
۴۔ اوہی، ۱۹۷۸ء، ص ۷۷۔
۵۔ اوہی، ۱۹۷۸ء، ص ۴۵، (۸۳ شلوک)۔

The life and times of Sheikh Ferid-ud-Din Ganj-i- Shakar:
[Khaliq Nizami, Universal Books, 1949,Lahore.]

۶۔ ایس مضمون وچ بابا فرید دے حوالے واسطے سارے شعر آکھیا بابا فرید نے، مرتب: محمد آصف خان، (۱۹۷۸ء) وچوں درج کیتے گئے نیں۔ ہر شلوک دے نال شلوک دا نمبر درج اے۔

شاہ حسین تے اوہناں دی صوفیانہ شاعری

پنجابی ادب دے اسمان اُتے جیہڑے ستارے ہمیش لئی جگمگا رہے نیں تے جگمگا دے رہن گے اوہناں وچوں اک سرکڈھواں ستارہ شاہ حسین لاہوری اے جس نوں مادھو لال حسین دے ناں نال وی یاد کیتا جاندا اے۔ شاہ حسین پنجابی ادب دی پھلواڑی دا اک مہکدا ہویا پھل اے جس دی مہک ہمیش برقرار رہے گی۔ شاہ حسین دیاں پنجابی وچ تخلیق کیتیاں کافیاں پنجابی دی صوفیانہ شاعری دا شاہکار منّیاں گئیاں نیں۔

شاہ حسین مغل بادشاہ اکبر (۱۵۴۳ء۔ ۱۶۰۵ء) دے دور وچ پیدا ہوئے سن۔ شاہ حسین دے حالات زندگی سانوں سمکالی اڈ واڈ کتاباں تے اولیا دے تذکریاں وچ ملدے نیں پر خصوصی طور تے حقیقت الفقراء (محمد پیر۔ لکھت ۱۰۷۱ھ مطابق ۱۶۶۰ء) بہاریہ (بہار خان) تے دارا شکوہ دی شطحیات۔ اک لحاظ نال شاہ حسین دی حیاتی بارے جانکاری حاصل کرن دے مڈھلے ذریعے منّے گئے نیں ایہناں ای مڈھلے ذریعاں تے ہور تذکریاں توں لابھ، چک کے، 'تحقیقات چشتی' (نور احمد چشتی) وچ ویروے بھرے حالات شاہ حسین لاہوری دی درج نیں۔(۱) ایس توں اڈ سکھ دھرم دیاں تاریخاں دیاں کجھ کتاباں وچ شاہ حسین لاہوری دا ذکر ملدا اے جیہاں وچ گور بلاس پاتشاہی/ مہما پرکاش/ سکھاں دی بھگت مالا/ گور پرتاپ سورج گرنتھ/ تے گور کیرت پرکاش شامل نیں۔(۲)

جتھوں تیکر شاہ حسین دے کلام دے ملن دا جوڑ میل اے شاہ حسین دے کلام دا کوئی قلمی نسخہ نہیں ملدا۔ چھپے ایڈیشن ۱۸۹۷ء دا کافیاں شاہ حسین، ۱۹۱۵ء دا کافیاں شاہ حسین کیاں، وچ بہت گھٹ کلام ملدا اے۔(۳) جدوں کہ پاکستان بنن توں پہلے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دے سودھے ایڈیشن، حالات و کافیاں مادھو لال حسین، دے حوالے نال سوتوں ودھ کافیاں نے حالات زندگی سامنے آئے۔(۴) بعد وچ مجلس شاہ حسین (لاہور) نے ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دے ایڈیشن دے نال شاہ حسین دا فارسی کلام، تہنیت نامہ شائع کیتا۔(۵) ایہناں ساریاں ملدے متناں نوں سامنے رکھ کے شاہ حسین دے کلام دے اردو تے انگریزی ترجمے سامنے آئے۔

آؤ، شاہ حسین لاہوری دی حیاتی تے کلام دے ذکر کیتے ملدے ذریعاں نوں کھو رکھ کے ایہناں دی حیاتی تے صوفیانہ شاعری دا جائزہ لیندے آں:

شاہ حسین دی پیدائش ۹۴۵ھ مطابق ۱۵۳۸ء (۶) تے وفات ۱۰۰۸ھ مطابق ۱۵۹۹ء (۷) اے ایس حساب نال اوہناں دی عمر ۶۱ ورھے بن دی اے (جدوں کہ دوجیریاں کتاباں وچ عمر ۶۳ ورھے لکھی ملدی اے) اوہ لاہور بھاٹی دروازے دے اندر جمے۔ ساری عمر لاہور ای رہے، وفات مگروں راوی دے کنارے شاہدرہ وچ دفن ہوئے۔ جدوں راوی نے اپنا رخ بدلیا تے ایہناں دے جسد خاکی نوں اوتھوں کڈھ کے باغبان پورہ (بابو پورہ) نیڑے شالامار باغ توں باہر لے پاسے دفن کیتا گیا۔ حقیقت الفقراء دا لکھاری ایہناں دے دوبارہ دفن کیتے جان دا سال ۱۰۲۱ھ مطابق ۱۶۱۲ء درج کردا اے (۸) ایتھے بہار دے موسم وچ عرس ہوندا اے جس نوں میلہ چراغاں وی آکھیا جاندا اے۔

شاہ حسین دے والد دا ناں شیخ عثمان سی جدوں کہ اجداد وچ جس نے اسلام قبول کیتا اوس دا ناں کلس رائے (یاں کلجس رائے) سی۔ جس دا قبیلہ ڈوھا (یا ڈاہڈا، ڈھاڈی) راجپوت سی۔ شاہ حسین دے پیو دا پیشہ پارچہ بافی (جولاہے) دا سی۔ (۹) اوہناں نے ایسے آل دوآلے وچ اکھ کھولی۔ بالپن وچ ایہناں نوں ٹیکسالی دروازے توں باہر والی مسیت وچ مولوی ابوبکر کول مڈھلی تعلیم واسطے پڑھنے پایا گیا جتھے اوہناں نے قرآن کریم ناظرہ مگروں حفظ کرنا شروع کیتا۔ ایہناں دی عمر دس ورھے دی سی کہ اوس دور دے اچ پدھر دے دینی بزرگ حضرت شیخ بہلول دریائی ایس مسیت دے مکتب وچ آئے ایہناں دی نظر بالک شاہ حسین اتے پئی دینی علم وچ شاہ حسین دے انتاں دے دھیان نوں ویکھ کے حضرت بہلول دریائی نے ایہناں دے حق وچ دعا کیتی کہ یا الٰہی ایس بالک نوں فقیر عارف باللہ کر دے۔ مکتب وچ اپنے قیام دوران حضرت شیخ بہلول دریائی نے شاہ حسین نوں دینی علماں نال سرفراز کیتا جاندیاں آپ شیخ، شاہ حسینوں درگاہ حضرت داتا گنج بخش علی ہجویری اتے چھڈ گئے تاں جے اوہ تصوف تے فقر دیاں منزلاں طے کر سکن۔

شاہ حسین، حضرت داتا گنج بخش علی ہجویری دی درسگاہ وچ کئی ورھے علم شریعت اسلامی نوں حاصل کرن، عبادت تے ریاضت وچ رجھے رہے (۱۰) روایت اے کہ اوہ کئی کئی راتاں راوی دریا دے کنڈھے کھلو کے قرآن پاک پڑھدے رہندے سن۔ ایسے حالات وچ آپ نے اپنی عمر دیاں ۳۴ بہاراں ویکھیاں پر دینی علم حاصل کرن دا شوق برقرار رہیا۔ کتاباں وچ درج اے کہ اوہ اک اللہ والے لوک بزرگ شیخ سعد اللہ کولوں تفسیر مدارک دا درس لے رہے سن کہ اک آیت توحید دے مضمون دی آئی، جس دا مطلب ایہہ نتریا کہ ایہہ حیاتی بے اعتباری تے لہو ولعب اے۔ شاہ حسین اتے جھٹ چیت اک وجد طاری ہو گیا۔ ہتھ پیراں اُتے ماریا، تے پھیر آکھیا کہ جے کار دنیا لہو ولعب اے۔ بس ایس بازی نال ساتوں کیہ

سازی اے۔ حیاتی تے جہاں نوں جدوں پروردگار الٰہی نے لہو ولعب آکھیا اے ایہہ اوہدی کوئی بھل یاں غلطی تے نہیں سگوں ساری مخلوق اوہدی لہو ولعب اے۔ ایس لئی میتوں لازم اے کہ لہو ولعب کراں تاں جے مخلوق بغیر مقصد (عبث) نہ ہووے۔ جدوں علم دے نال عمل نہ ہووے تے ایس علم توں نچنا کدنا بہتر اے (۱۱) ایس دے بعد اوہناں نے داڑھی منوائی تے جام کچھے مارلیا تے ملامتی طریقہ اپنے آپ اتے طاری کر لیا۔ تحقیقاتی چشتی دے لکھاری نے اپنے درج کیتے اک قطعہ وچ ایس واقعے دا سال ۹۸۱ھ مطابق ۱۵۷۳ء کڈھیا اے تے عمر ۳۶ ورھے درج کیتی اے (۱۲) شاہ حسین دی تاریخ پیدائش ۹۴۰ھ مطابق ۱۵۳۸ء اے ایس حساب نال تے ایس ویلے اوہناں دی عمر ۳۵ ورھے بن دی اے۔ اوہناں دی وفات ۶۱ ورھے دی عمر وچ ہوئی تے باقی ۲۷ ورھے اوہناں نے ایسے حالات وچ لنگھائے۔

حضرت داتا گنج بخش علی بن عثمان الجویری نے اپنی مشہور کتاب 'کشف المحجوب' وچ صوفیاء دے ملامتی طبقے بارے باقاعدہ اک باب وکھ کیتا اے۔ ایس باب دے شروع وچ آپ لکھدے نیں:

مشائخ طریقت دی اک جماعت نے ملامت دا ڈھنگ پسند کیتا کیوں جے ملامت وچ خلوص تے محبت دی بہت وڈی تاثیر تے مکمل لذتلگی اے تے اہل حق مخلوق دی ملامت واسطے مخصوص نیں (ترجمہ) (۱۳)

حضرت داتا گنج بخش نے ملامت دیاں تن قسماں درج کیتیاں نیں آپ لکھدے نیں:

"ملامت دیاں تن قسماں نیں اک ایہہ کہ سدھا چلے، دوسرے ایہہ کہ اوہ قصد کرے، تیسرا ایہہ کہ اوہ ترک کرے، پہلی قسم دی صورت ایہہ اے کہ اک شخص کم کردا اے تے دینی امور وچ پوری احتیاط ورتدا اے تے معاملات وچ مراعات توں کم لیندا اے پر مخلوق پھیر وی ایس تے ملامت کردی اے کیوں جے لوکاں دی ایہہ عام عادت اے پر اوہ کسے دی پرواہ نہیں کردا، دوسرے ایہہ کہ کوئی شخص لوکاں وچ باعزت ہون دے نال نال ایہناں وچ مشہور ہووے تے ایس دا دل عزت ول مائل وی ہووے۔ ایس دے باوجود اوہ ایہہ چاہے کہ ایہناں توں وکھ ہو کے رب دی یاد وچ رجھا رہے تے اپنی مرضی نال ایسی راہ اختیار کرے جس نال مخلوق ایس تے ملامت کرے تے عمل نال شریعت وچ خلل نہ آئے پر لوک ایس نال نفرت کرن لگن تے نفرت پاروں وکھ ہو جان تے تیسری قسم ایہہ اے کہ دل وچ تے کفر تے غلطی (بدراہی) نال دلوں نفرت ہووے شریعت دے نظام دی پیروی نہ کرے تے خیال کرے کہ ملامتی طریقے پاروں انج کر رہیا آں تے ایہہ ملامت دا طریقہ ایس دی عادت بن جائے ایس دے باوجود اوہ دین وچ

مضبوط تے سدھے رستے تے چلن والا ہووے۔ پر ظاہر طور تے ملامت واسطے ریاکاری دے ڈھنگ نال دین دی خلاف ورزی کرے تے مخلوق دی ملامت توں بے خوف ہووے اوہ ہر حال وچ اپنے کم نال کم رکھے بھانویں لوک جس ناں نال چاہن بلان۔ (ترجمہ)(۱۴)

انور بیگ اعوان اپنے اک مضمون وچ شاہ حسین نوں کشف المحجوب وچ درج ملامتی طبقے دی تعریف دے حوالے نال دوسری قسم دا ملامتی مِتھدے نیں تے دلیل دیندے نیں کہ شاہ حسین دا کلام ایہہ دسدا اے کہ اوہ بدنیت نہیں سن۔ (۱۵) شاہ حسین دی حیاتی تے شاعری ول ویکھیے تے بلاشبہ اوہناں دی حیاتی دے آخری ۲۷ ورھے ملامتی ڈھنگ وچ لنگھے پر دستیاب کلام وچ صرف اک کافی وچ ملامتی رنگ ملدا اے:

کافی

جیتی جیتی دنیا رام جی تیرے کولوں منگدی
کونڈا دئیں، سوٹا دئیں کوٹھی دئیں بھنگ دی
صافی دئیں، مرچاں دئیں، بے خطی رنگ دی
پوست دئیں، بانی دئیں، چائی دئیں کھنڈ دی
گیان دئیں، دھیان دئیں، مہاسا دھوسنگ دی
شاہ حسین فقیر سائیں دا، ایہہ دعا منگ دی (۱۶)

ایس کافی توں سوا شاہ حسین دا سارا کلام ملامتی حوالے توں پاک نظر آؤندا اے ایہدے وچ تے سگوں جھوٹ، تکبر، پکڑ جلیبی تے میں ناہیں سب توں، دے مضمون ملدے نیں۔ پر سارے ذریعاں توں شاہ حسین دے جیہوے حیاتی دے حالات ساڈے سامنے آؤندے نیں ایہناں وچ شاہ حسین دی حیاتی دے آخری ۲۷ ورھے ملامتی طبقہ دوسری نہیں سگوں تیسری قسم نال جڑے جاپدے نیں۔ ملامتی طریقے نوں ابوحمدون قصاری نے پھیلایا سی اوہناں دا قول اے سلامتی توں کنارہ کشی دا ناں ملامت اے۔ (۱۷)

مستی تے جذب دی ایس حالت پاروں شاہ حسین نال کئی کرامتاں وی منسوب نیں۔ پہلی کرامت تے اوہو ای اے کہ جدوں تفسیر مدارک پڑھدیاں اوہناں اتے جذب تے مستی دی حالت بنی تے مکتب توں باہر آ کے اوہناں نے کتاب کھوہ وچ سٹ دتی پڑھیار اوہناں دی ایس حرکت اتے ناراض ہوئے تے اوہناں جھدے ای کتاب کھوہ وچوں کڈھ لئی ایس توں اوہناں دا چرچا شہر لاہور وچ کھنڈ گیا (۱۸)۔ ایہہ چرچا شاہی دربار تیکر اپڑیا، اک کرامت شہنشاہ اکبر دے حوالے نال وی کتاباں

وچ درج اے جس نال اکبر نے شاہ حسین نال غصے نوں ترک کر کے محبت دا اظہار کیتا۔ (۱۹) شہزادیاں وچوں جہانگیر نے اپنے اک اہلکار منشی بہار خان نوں شاہ حسین دی خدمت اتے لایا ہویا سی نال ای اوہ شاہ حسین دیاں روز مرہ دیاں سرگرمیاں دا روزنامچہ لکھدا سی جس دا ناں 'بہاریہ' رکھیا گیا (۲۰) (ایہہ کتاب اک ویلے تیکر دستیاب سی ہن ناپید اے)۔

جیویں کہ پہلاں گل آ گئی اے کہ سکھ دھرم دیاں تاریخی کتاباں وچ شاہ حسین تے اوہناں دی شاعری دا ذکر ملدا اے۔ ایس دا روپ رنگ دو قسم دا اے۔ اک ایہہ کہ تیسرے گورو، امر داس (۱۵۳۴ء۔۱۵۸۱ء) گورو لنگر گوندوال واسطے اک سکھ شردھالونت پریت اپنے پنڈوں تکونڈی (تن میل دوروں) دہیں لیایا کردا سی۔ اوہ اک ٹنگ توں لنگڑا سی تے وساکھیاں ورتدا سی، اک دن جدوں اوہ پنڈوں چلیا تے پنڈ دے کھیانے اوس توں وساکھیاں کھوہ لیاں تے آکھیا جے تیرا گورو کرنی والا اے تے تیری لت کیوں نہیں ٹھیک کر دیندا؟ کجھ چرگروں جدوں اوس نوں وساکھیاں واپس ملیاں تے دہیں لے کے گورو لنگر اپڑیا تے اپنی ہڈ بیتی گورو امر داس نوں سنائی، گورو نے اوس نوں آکھیا توں لاہور جا اوتھے اک فقیر حسین ناں دا اے اوہ تیری لت ٹھیک کر دے گا۔ اوہ فقیر ذرا کوڑا اے، شردھالونت پریت لاہور آ کے شاہ حسین نوں ملیا، گورو امر داس دا سندیسہ تے اپنی بپتا سنائی، شاہ حسین روز وانگوں جذب تے مستی دی حالت وچ سی، ڈنڈا لے کے نت پریت ول دوڑیا، شردھالو سکھ اوہدے غضب توں ڈر کے اگے اگے بھج اٹھیا، بھجدیاں ویکھدا کیہ اے؟ اوہ دوواں لتاں نال بھج رہیا اے، وساکھی توں بناں!، اوس دی لت درست ہو گئی سی۔ (۲۱)

دوجی گل جیہڑی سانوں ایہناں سکھ دھرم دے گرنتھاں توں ملدی اے ایہہ بہت اہم اے۔ مہما پرکاش (سروپ داس بھلا) تے گور کیرت پرکاش (ویر سنگھ بل) دے ذریعے پتہ لگدا اے کہ جدوں پنجویں گورو، ارجن دیو (۱۵۶۳ء۔۱۶۰۶ء) آدی گرنتھ نوں سودھ رہے سن تے لاہور دے رہائشی شاہ حسین دے سمکالی کانھا بھگت، پیلو بھگت تے چھجو بھگت شاہ حسین دے نال، اپنا اپنا کلام آدی گرنتھ وچ شامل کروان واسطے امرتسر گئے، پر ایہناں نوں کامیابی نہ ہوئی شاہ حسین نے جو کافی گورو ارجن نوں سنائی ایہہ دی ایہناں گرنتھاں وچ درج اے بول نیں:

؎ چپ وے اڑیا، چپ وے اڑیا
بولن دی نہیں جا، وے اڑیا (۲۲)

ایہہ کافی شاہ حسین دے کلام دے مطبوعہ ایڈیشناں وچ معمولی لفظی فرق نال موجود اے۔ شاہ حسین دی حیاتی دے ایہناں آخری (۲۷) ورھیاں وچ ایہناں دی حیاتی وچ لاہور دے نیڑے دے علاقے شاہدرہ دا اک شخص داخل ہوندا اے ایس دا ناں مادھو لال سی، ایہہ ہندو شادی شدہ نوجوان سی،

جس نال شاہ حسین نوں اُنس ہو گیا سی۔ ایس اُنس نے اجیہی شکل وٹائی کہ شاہ حسین ایس دے بغیر اداس ہو جاندے سن کتاباں 'بہاریہ' تے 'حقیقت الفقراء' دے حوالے نال تحقیقات چشتی وچ درج اے کہ مادھو لال اپنے والدین نال رل کے گنگا اشنان واسطے جانا چاہندا سی پر شاہ حسین نے اوس نوں جان نہ دتا تے اپنی کرامت نال اشنان والے دن ای مادھو لال نوں اپنے والدین نال ہردوار گنگا اشنان کروا دتا، جس تے مادھو لال نے اسلام قبول کر لیا(۴۳)۔ مادھو لال حیاتی دے آخری ساہواں تیکر شاہ حسین دے نال رہیا سگوں شاہ حسین دی وفات (۱۰۰۸ھ مطابق ۱۵۹۹ء) توں بعد مادھو لال ای سجادہ نشین بنیا تے ۷۳ ورھیاں دی عمر پائی ۱۰۵۶ھ مطابق ۱۶۴۶ء وچ وفات پائی تے شاہ حسین دے مزار دے برابر دفن اے۔(۴۴)

شاہ حسین مادھو لال نال انسیت دا اظہار اپنی اک کافی دے بول وچ انج کیتا اے:

پیارے لال کیا بھرواسا دم دا
اڈیا بھور تھیا پردیسی اگے راہ اگم دا (۴۵)

شاہ حسین دی صوفیانہ شاعری

شاہ حسین دے پنجابی کلام وچ ۱۶۲ کافیاں، اک شلوک تے اک ڈھولا شامل اے۔ فارسی وچ اوہناں دا اک تہنیت نامہ، مجلس شاہ حسین دے کافیاں، شاہ حسین دے ایڈیشن وچ شامل اے۔ ایس دا مطلب اے کہ شاہ حسین نے اپنے کلام نوں تخلیق کرن واسطے کافی دی شعری صنف نوں اپنایا، کافی دی شعری صنف دیاں بہت ساریاں تعریفاں کیتیاں گئیاں نیں کوئی ایس نوں راگ کافی نال جوڑ دا اے کوئی کہندا اے کہ جو آکھیا اوہ کافی اے یعنی کفایت دے نال کہنا، کسے نے آکھیا قافی یعنی قوافی توں کافی بنیا۔ پر ساڈا خیال اے کہ کافی اک فقیرانہ گیت ہوندا اے، شاہ حسین نے جیہڑیاں کافیاں لکھیاں نیں اکثر دے نال راگ، راگنیاں دے ناں وی لکھے نیں ایس نال ایہہ گل نتر دی اے کہ شاہ حسین موسیقی دے علم توں مہارت دی حد تیکر واقف سن۔ ایہہ گل ایہناں دیاں کافیاں وچ موجود لے (ردم) توں وی ثابت اے ایس لئی ایہناں کافیاں نے جتھے موضوع دے حوالے نال عوام نوں متاثر کیتا اوتھے ایہناں دے اندر دی لے تے سرنے وی ایہناں دے ہرمن پیارے ہون وچ وادھا کیتا۔

شاہ حسین دی شاعری نوں اسی مجموعی طور تے تن وڈے حصیاں وچ ونڈ سکنے آں ایہناں وچ پہلا حصہ دنیا دی بے ثباتی یعنی جو گھڑیا سو بھجنا، ہر تخلیق نوں فنا اے، ہر انسان نے موت دا مزہ چکھنا اے ایس حوالے نال رب تے بندے دے رشتے نوں اجاگر کرنا، انسان دی تخلیق، کائنات دی تخلیق، دنیا وچ انسان دی چند روزہ حیاتی، موت تے آخرت، ایس حوالے نال انسان نوں خالق کائنات (رب تعالیٰ)

دی ہدایت دے مطابق حیاتی گزارن دی پکی کرنا۔ دوسرے حصے وچ دنیا وچ آون والے انسان نوں آخرت دی فکر کرن دی پکی کرنا، نیک عمل کرنا تے چند روزہ حیاتی نوں اللہ تعالیٰ کائنات دے خالق دی یاد وچ ذکر تے فکر وچ گزارن دا سبق دینا تے تیسرے حصے وچ اللہ تعالیٰ نوں حقیقی محبوب متھ کے ایس نال عشق کرن دی پریرنا، ملاپ دی تڑپ تے اپنے آپ نوں ذرہ متھ کے جزو قرار دے کے اللہ تعالیٰ نوں کل قرار دے کے جزو نوں کل نال رلا دینا یعنی فنا فی اللہ دے درجے ول رجوع کرن دا بیان اے۔

ایہہ گل ہر لحاظ نال حق سچ اے کہ ایہہ کائنات عارضی اے ایس نے فنا ہونا اے ایس وچ گھلیا گیا انسان اک محدود حیاتی لے کے ایس دنیا وچ آوندا اے پھر اپنے اصلی مقام ول مڑ جاندا اے۔

ایہہ سارے مظاہر اک اللہ جیہوا ایس کائنات دا نے انسان دے خالق اے ایس دی کامل قدرت دا کرشمہ اے اوہ انسان نوں ایس دنیا وچ گھلدا اے کہ اوہ اوس دی ربوبیت دا اقرار کردیاں اوس دے دسے ہوئے رستے اُتے چلے، ایہہ رستہ اوس نے اپنیاں بزرگ ہستیاں نمیاں تے پیغمبراں راہیں انساناں نوں دسیا اے، ایہناں وچوں آخری برگزیدہ ہستی نبی آخر الزماں سرور کائنات حضرت محمد ﷺ نیں جنہاں دے ذریعے آخری تے مکمل ہدایت قرآن پاک دے روپ وچ دنیا دے انساناں واسطے آئی، ایہہ ہستی تے ایہہ ہدایت ہن قیامت تیکر قائم دائم رہن گیاں۔

شاہ حسین قرآن دے اک سنجیدہ طالب علم سن اپنی حیاتی دے ۳۵ ورھے اوہناں نے اسلام نوں سمجھن، قرآنی تعلیمات وچ لگھائے۔ جدوں اوہناں نے کائنات دے خالق اللہ تعالیٰ تے بندے دی حقیقت نوں جان لیا تے پھیر جذب تے مستی وچ اللہ تے اوس دی ہدایت دے نغمے گان لگے، اوہناں نے سب توں پہلاں انسان نوں اوس دی حقیقت دسنا مناسب جانیا تے ایہہ حقیقت انسان دی چند روزہ زندگی اے۔ ایس زندگی وچ کیتے گئے کم تے پھیر موت، ایس دے بعد آخرت دی حیاتی تے دنیا اتے کیتے گئے اعمال دے حوالے نال پچھ پرتیت، سزا تے جزا، ایہہ سب دسن واسطے انسان نوں چند روزہ زندگی تے موت نوں یاد کرانا ضروری سی، ایس لئی شاہ حسین نے اپنیاں بہت ساریاں کافیاں وچ دنیا دی بے ثباتی دا ذکر کیتا اے:

دنیا توں مر جاونا وت نہ آونا
جو کجھ کیتا بُرا بھلا وو کیتا اپنا پاونا
آدمیوں پھر مردہ کیتا، متر پیاریاں تیرا چولا سیتا
گور اڑ پہنچاونا

چار دیہاڑے گوئل واسا، کیا جانا کت ڈھلسی پاسا
بالک من پر چاونا
چونہہ جنیاں مل جھولم جھولی کندھے اٹھانا ڈنڈا ڈوی
جنگل جا وساونا
کہے حسین منقیر ربانا، کوڑا کوڑ دا کردا مانا
خاکو وچ سماونا [۲۶]

ایس کافی وچ پہلے مصرعے اتے گوہ کرنا ضروری اے۔ دنیا توں مرجاونا، وت نہ آونا، خاص طور تے آخری حصے اتے وت نہ آونا، ایہہ خالص اسلامی نظریہ اے کہ اللہ تعالیٰ انسان نوں ایس دنیا اتے گھلدا اے موت دے کے واپس بلالیندا اے۔ ہن اوس نوں قیامت والے دیہاڑے زندہ کرنا اے تے اوس نوں اوس دے دنیا اتے کیتے عملاں دے لحاظ نال سزایاں جزا دینی اے۔ ایس دے الٹ ہندوواں دا نظریہ کرم دے حوالے نال بار بار کسے نہ کسے جون وچ ایس دنیا تے آنا پھیر آتما نوں مکتی ملنی اے۔

شاہ حسین دے نیڑے انسان نوں ایس دی اصل حقیقت توں جانو کران واسطے فناہ دا یاد کرانا، موت دا احساس دوانا ضروری اے، سارے صوفیا کرام دا ایہو ای طریقہ اے، پنجابی دے پہلے صوفی شاعر حضرت بابا فرید گنج شکر کول وی ایہہ مضمون اک توں ڈھیر ودھ شلوکاں وچ ملدا اے فرماندے نیں:

ے جند نمانی کڈھے ہڈاں کو کڑکائے
ساہے لکھے نہ چلنی جندو کو سمجھائے [۲۷]

حضرت بابا فرید نے ایس دنیا وچ دل لا کے رہن والیاں، بڑے اُچے محل اُسارن والیاں نوں وی مخاطب کر کے ایہہ احساس دوان دی کوشش کیتی اے کہ ایس دنیا نال اوہناں دا سجھوتا جھوٹھا اے مطلب ایہہ اے، کہ ایس دُنیا نوں ای سبھ کجھ سمجھ لین والے انساناں نوں ایہہ احساس دوایا گیا اے کہ:

ے کوٹھے منڈپ ماڑیاں اسار دے بھی گئے
کوڑا سودا کر گئے گوریں جا پئے [۲۸]

شاہ حسین نے وی صوفیا دی ایس روایت نوں بڑے سلیقے نال ورتیا اے تے اپنیاں کافیاں دے راہیں انسان نوں فناہ دا احساس دلایا اے۔ موت یاد کروا کے ایس دنیا دی بے ثباتی دا تذکرہ کر کے آون والی ہمیش دی حیاتی واسطے کوئی سامان کرن دی پکی کیتی اے۔ فرماندے نیں:

ے اتھے رہنا ناہیں کوئی بات چلن دی کرود
وڈے اچے محل اُساریو، گور نمانی تیرا گھرود
جس دیہی دا توں مان کریناایں جیوں پرچھانویں ڈھرود
چھوڑ ترکھائی پکڑ حلیمی بے صاحب تھیں ڈرود
کہے حسین حیاتی لوڑیں، مرن توں پہلاں مرود [۲۹]

ایس کافی وچ شاہ حسین نے دُنیا دی بے ثباتی دے نال نال ایس دنیا وچ پکے ڈیرے نہ لان دی پکی کیتی اے اوتھے دو ہور سبق وی دتے نیں اک خوف خدا (بے صاحب توں ڈرود) تے ایہہ اسلامی تعلیم دی بنیادی قدر اے جس انسان نوں خدا دا خوف ہووے گا اوہ گناہ کردے ہوئے ڈرے گا، مطلب اے گناہ توں پاسا وٹے گا۔ انج اوہ اسلامی ہدایت اتے عمل کرے گا تے معاشرے وچ ظلم تے زیادتی نہیں پھیلائے گا ایس دا طریقہ وی شاہ حسین نے ایس کافی وچ بیان کر دتا اے کہ تکبر نوں چھڈ کے حلیمی اختیار کرے، یعنی صلہ رحمی ظاہری گل اے کہ ایہدے واسطے من نوں مارنا پیندا اے۔ مطلب ایہہ اے کہ ایدوں پہلاں کہ موت آجائے اپنے نفس نوں دنیا دیاں لذتاں جیہڑیاں کہ ناجائز ہون اوہناں توں پاسہ وٹنا۔ مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا صوفیاء دے خیال وچ ایہہ ضروری اے کہ انسان ایہہ مرتبہ حاصل کرے۔ حضرت سلطان باہو نے وی اک توں ودھ ابیات وچ ایس بارے اشارے کیتے نیں، فرماندے نیں:

ے مرن تھیں اگے مر رہے باہو جنہاں حق دی رمز پچھاتی ہو

حضرت سلطان باہو اپنی فارسی کتاب 'محک الفقراء' وچ ایس موضوع اتے باقاعدہ اک سرناواں لا کے قرآن پاک دے حوالے نال طالب نوں ایس پاسے رجوع کرن دی پکی کردیاں ہویاں جھکیو تے لکھدے نیں۔

..... تے عارف نوں ہر اک حرف ایس نوں اللہ تعالیٰ دی رحمت دے دریا وچ ڈوبدا تے شیطان توں بچدا اے تے مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا دے مقام وچ اپڑاندا اے۔ مطلب اے مرن توں پہلا آپ مرجاندا اے (ترجمہ) [۳۰]

شاہ حسین نے وی اپنیاں کافیاں وچ ایس پاسے اشارے کیتے نیں اک کافی دا آخری مصرعہ اے

ے کہے حسین فقیر سائیں دا، جیوندیاں مر رہیے

طبعی موت اک ایسی حقیقت اے جس نوں خدا نوں نہ منن والا وی من دا اے، اوس وچ تے خدا نوں منن والے وچ فرق ایہہ اے کہ خدا نوں نہ منن والا اک ای دنیا اتے ایمان رکھدا اے جدوں کہ خدا نوں منن والا ایس دُنیا دے بعد والی اصل دُنیا نوں وی تسلیم کردا اے۔ سگوں اوس نوں اہمیت دیندا اے۔

صوفیا دا بوہتا زور اوسے دُنیا اتے ہوندا اے کہ رب نوں اک مَن والا ایس مادی زندگی نوں عارضی دی جانے تے زندگی دین والے زندگی لین والے تے مڑ زندگی دین والے نوں تسلیم کرے، شاہ حسین دی اک کافی اے:

ے کدی سمجھ نداناں! گھر کتھے ای سمجھ ندانا
آپ کمینہ تیری عقل کمینی کون کہے توں دانا
ایہنیں راہیں جاندے ڈٹھے میر ملک سلطان
آپے مارے تے آپ جیوالے، عزرائیل بہانا
کہے حسین فقیر سائیں دا بن مصلحت اٹھ جانا (۳۱)

شاہ حسین نے اپنی صوفیانہ شاعری دے ایس حصے وچ انسان نوں ایہہ احساس دوان دی کامیاب کوشش کیتی اے کہ دنیا دی ایہہ زندگی عارضی اے "چند روزہ" اے انسان نوں جدوں اللہ تعالیٰ نے ایس دنیا وچ گھلیا اے تے اوس نوں ایہہ زندگی اللہ تعالیٰ دی ہدایت دے مطابق گزارنی چاہیدی اے۔ اپنی طبعی موت دا انتظار کرن توں پہلاں اپنے اندر دے نفس امارہ نوں نفس لیامہ نال مار کے نفس مطمعنہ حاصل کرنا چاہیدا اے ایہو مرن توں پہلاں مرنا اے۔

شاہ حسین دی صوفیانہ شاعری دا دوجا حصہ اک لحاظ نال پہلے حصے نال جڑیا اے پر ایس وچ اوہناں نے دنیا دی زندگی نوں اللہ تعالیٰ دی ہدایت موجب گزارن اتے بوہتا زور دتا اے۔ یعنی اعمال نوں اہمیت دتی اے فرماندے نیں:

ے عملاں دے اپر ہوگ نبیڑا، کیا صوفی کیا بھنگی
جو رب بھاوے سو ای تھیسی، سو ای بات ہے چنگی
آپے ایک انیک کہاوے، صاحب ہے بہو رنگی
کہے حسین سہاگن سو ای، جو شوہ دے رنگ رنگی (۳۲)

ایس کافی وچ شاہ حسین نے کائنات دے رب نوں وحدت الوجود دے حوالے نال بیان کر کے بیوی تے خاوند دی علامت نوں ورتدے ہوئے انسان نوں اللہ تعالیٰ دی ہدایت دے مطابق اپنے آپ نوں ڈھالن دی پکی کیتی، اے نال ای ایس حقیقت نوں وی بیان کیتا اے کہ حشر دے دن انسان دی نجات انسان دی ظاہر حیثیت نال نہیں سگوں نیک تے صالح اعمال دے حوالے نال ہووے گی۔

اپنی شاعری دے ایس حصے وچ شاہ حسین نے آخرت تے اعمال اتے بہت زور دتا اے زندگی جدوں لنگھ جاندی اے تے پھیر توبہ دا دروازہ وی بند ہو جاندا اے ایس لئی دم نوں غنیمت جان کے ایتھے ای (ایس دنیا وچ) نیک اعمال کرنے چاہیدے نیں، پکی کر دیاں لکھدے نیں:

ے آخر دا دم بجھ دے اڑیا
ساری عمر ونجائی آ اینویں، باقی رہیا نہ کجھ وے اڑیا
ور تے آئے لکھو وپاری، جیں توں لیتی دست ادھاری
جان ترٹھیدا ہی کجھ، وے اڑیا
کہے حسین فقیر سائیں دا، بجھ، کجھ نہ بجھ وے اڑیا (۳۳)

ایس دنیا وچ بندے نوں زندگی گزارن دا موقع ملدا اے تے اوہ ایس نوں بنا کے مقصد دے بنا چنگے عمل دے گزاردا اے تے شاہ حسین ایسے بندیاں بارے فکرمند نیں۔ ذکر کیتی گئی کافی وچ شاہ حسین، ساری عمر ونجائی آ اینویں کہہ کے ایجے بندیاں نوں ہوشیار کر دے نیں تے اک ہور کافی وچ اینویں دا لفظ ورت کے ایس امر اتے افسوس دا اظہار کر دے دسدے نیں کہ انسان نوں موقع وی ملیا پر اوس نے اوہدے تو لابھ نہیں چکیا:

ے اینویں گئی دہائے، کوئی دم یاد نہ کیتا
رہی ونائے تنائے، کوئی گز پاڑ نہ لیتا
کورا گئی ہنڈائے، کوئی رنگدار نہ کیتا
بھریا سر لیلائے، کوئی بک جھول نہ پیتا
کہے حسین گدائے، چلدیاں وداع نہ کیتا (۳۴)

اپنی صوفیانہ شاعری دے ایس حصے وچ شاہ حسین نے ایس دنیا وچ نیک عمل کر کے آخرت وچ عزت آبرو والا تے کامیاب ہون دے مضمون نوں سمجھان واسطے اک مکمل تے اثر والا علامتی نظام اپنایا اے۔ کیوں جے اوس دا تعلق اپنے والد دے حوالے نال جولاہے دے کم نال سی، جیہڑا کپڑا بناندا اے ایس لئی اوس نے ایس نظام دے حوالے، نال چرخے، پونی، ایرن کھڈی، تانا، بانا، پچھی، چرخے دے حصے بائٹر، تکلا، وغیرہ نوں علامتاں بنا کے پیش کیتا اے۔ شاہ حسین انسان نوں کواری کڑی، ایس دنیا نوں پیکہ گھر، آخرت نوں سوہرا گھر متھدا اے۔ شاہ حسین جس رہتل وچ رہ رہیا سی ایس رہتل وچ کواری کڑی دا پیکے گھر سلیقہ سکھنا، اپنا جہیز تیار کرنا ضروری سی۔ جیہڑی کواری کڑی ایہہ سب کجھ کر دی اے، ویاہ مگروں سوہرے گھر اوس دی عزت آدر ہوندی اے، جدوں کہ انج نہ کرن والی نوں سوہرے گھر جا کے مشکلاں وچوں گزرنا پیندا اے (جہیز نہ لیاون والیاں کڑیاں نوں تے اج دے دور وچ وی اوکھیاں آوندیاں سگوں کئیاں نوں تے ساڑ کے مار دتا جاندا اے۔ ہندو اثر والے معاشرے وچ ایہہ گل موجود اے)۔

شاہ حسین نے انسان دے جسم نوں چرخہ آکھیا اے سوتر نوں کتن، کپڑے تیار کرن تے جہیز بنان نوں نیک اعمال قرار دِتا اے مطلب اے، کہ جہیز اک لحاظ نال زادِ راہ اے جس نے آخرت وچ انسان دی عزت کروانی یعنی بخشش یاں نجات دا ذریعہ بنّا اے۔ چرخے تے پونی دیاں علامتاں نال بجیاں بہت ساریاں کافیاں شاہ حسین دی شاعری وچ موجود نیں۔ ایہناں وچوں اک ویکھو:

؎ کیا کیتا ایتھے آئے کے، کیا کھسیں اوتھے جائے کے
نہ لیتوای سُوت کتائے کے
نہ تیں چرخا پھیریا، نہ تیں سوت اٹیریا
نہ لیتوتان تنائے کے
نہ تیں ویل پنجایا، نہ تیں کچھی پایا
نہ لیتو داج، رنگائے کے
شاہ حسین میں داج وہونی، باجھ عملاں گلاں کوڑیاں
نہ لیتو شوہ رجھائے کے (۳۵)

انج دی اک ہور کافی وچ شاہ حسین نے بے عمل انسان نوں کت ولّی، وانگ دِتا اے

؎ توں آہو کت ولّی نی کڑیے، آہو کت ولّی
ساری عمر گنوائی آ اینویں کچھی نہ گھتی آچلی
گلیاں وچ پھریں لکیندی ایہہ گل ناہیوں بھلی
کہے حسین فقیر سائیں دا، داج وہونی چلی (۳۶)

شاہ حسین دی صوفیانہ شاعری دا ایہہ حصہ بھرپور ڈھنگ نال انسان نوں ایس دنیا وچ رہندیاں اپنی زندگی نوں اللہ تعالیٰ جس نوں اوہ سائیں یاں شوہ آکھدے نیں، دی ہدایت موجب لنگھان دی پکی کردے نیں:

ایس سلسلے وچ اوہناں نے چرخے تے پونی دیاں جیہڑیاں علامتاں ورتیاں نیں اوہ اوہناں دے پیغام نوں سوہنے ڈھنگ نال پڑھن، سنن والے تیکر اپڑان وچ مدد دیندیاں نیں، ایہہ علامتاں اوہناں توں مگروں آون والے پنجابی صوفی شاعراں بلھے شاہ تے خواجہ غلام فرید نے وی ورتیاں نیں۔

شاہ حسین دی صوفیانہ شاعری دا تیجا حصہ عشق دے مضمون نال بھرپور اے، ایس حصے وچ شاہ حسین اک سالک دے روپ وچ وسدے نیں، ابن العربی جہناں نے وحدت الوجود دے فلسفے نوں دلیل والا رنگ دِتا، اوہ اپنی کتاب، ترجمان الاشواق، وچ لکھدے نیں:

''میں عشق دے مذہب دا منّن والا آں تے ایسے پاسے چلنا آں جس پاسے ایس دا قافلہ مینوں لے جاوے۔ ایسے لئی ایہو میرا دین اے تے ایہو میرا ایمان اے۔'' (ترجمہ) (۳۷)

خواجہ غلام فرید نے اپنی صوفیانہ شاعری دا نچوڑ اپنے آکھے صرف چار مصرعیاں وچ بیان کر دِتا اے

؎ ہر آن احد ڈوں دھیان دھرو
ہے بے شک دین ایمان ایہو
دل نال فرید دا وعظ سنو
سو بات دی ہے ہک بات عجب (۳۸)

شاہ حسین نے وی اپنی اک کافی وچ اپنی شاعری دے پیغام نوں سمو کے رکھ دِتا اے۔ ایہہ اوہناں دا پیغام وی اے تے اللہ تعالیٰ نال اوہناں دے عشق دی بنیاد وی اے، فرماندے نیں:

؎ نی تینوں رب نہ بھلی، دعا فقیراں دی ایہا
رب نہ بھلی ہور سبھ کجھ بھلی، رب نہ بھلن جیہا
سونا رپا سبھ چھل ویکی عشق نہ گدا لیہا
ہور ناں نال ہسندی کھڈیندی شوہ نال گھونگھٹ کیہا
چارے نین گڈا وڈ ہوئے، وچ وچولا کیہا
عشق چوبارے پایو جھاتی، ہن تینوں غم کیہا
آپے دی سوہنہ، بابل دی سوہنہ گل چگیرڑی ایہا
جس جوبن دا مان کریندی جل بل تھیسی کھیہا
عشق فقیراں دا قائم دائم کبھو نہ تھیوے بیہا
اچھل ندیاں تارو ہوئیاں، وچ برتا کیہا
کہے حسین فقیر سائیں دا، مرنا تاں مانا کیہا (۳۹)

جیویں ہندی شاعری وچ عشق دا اظہار سوانی ولوں ہوندا اے، شاہ حسین نے وی ایہو ڈھنگ اپنایا اے اوہ اللہ تعالیٰ نوں شوہ (خاوند) تے اپنے آپ نوں باندی/گولی (بیوی) دے روپ وچ پیش کر دے نیں۔ عشق بارے شاہ حسین دا خیال اے کہ ایہہ اک مشکل رستہ اے، ایس دے واسطے انسان نوں اوکھیائیاں وچوں لنگھنا پیندا اے فرماندے نیں:

ـ عاشق ـ ہوویں تاں عشق کماویں
راہ عشق دا سوئی دا نکا، دھاگا ہوویں تاں جاویں
باہر پاک اندر آلودہ کیا توں شیخ کہاویں
کہے حسین جے فارغ تھیویں تاں خاص مراتبہ پاویں [۴۰]

مطلب ایہہ اے کہ عشق اک مشکل وظیفہ اے جس دے واسطے انسان نوں وڈھیرا کجھ چھڈنا پیندا اے وڈھیریاں قربانیاں دینیاں پیندیاں نیں، شاہ حسین دے لفظاں وچ:

ـ جس تن لگے سوای تن جانے، ہور گلاں کرن سکھالیاں [۴۱]

شاہ حسین دی شاعری وچ تھاں تھاں تکبر نوں چھڈن تے حلیمی نوں پھڑن دا پیغام ملدا اے۔ ایس لئی عشق حقیقی وچ اوہ اللہ تعالیٰ نوں صاحب دا درجہ دے کے اوس دی ذات وچ اپنے آپ نوں ختم کر دین دا ارادہ رکھدے نیں۔ اوہ محبوب ازلی واسطے عاجزی تے انکساری دے آخری درجے اتے اپڑ دیاں محبوب دے در دا کتا بننا وی قبول کردے نیں، اک کافی ویکھو:

ـ میرے صاحب! میں تیری ہو رہی آں
منوں وساریں نہ میںوں ہر گلوں میں چنگی آں
اوگن ہاری نوں کو گن ناہیں، بخش کریں تاں چھٹی آں
جیوں بھاوے تیوں راکھ پیاریا، دامن تیرے میں لگی آں
جے توں نظر مہر دی بھالیں، چڑھ چوبارے میں سُتی آں
کہے حسین فقیر سائیں دا، در تیرے دی میں کتی آں [۴۲]

شاہ حسین نے ایس دنیا وچ نیک اعمال دے حوالے نال چرخے تے پونی دیاں مقامی علامتاں دا سہارا لیا، انج ای اپنے آپ نوں شوہ (رب تعالیٰ) دی باندی (محبوبہ بیوی) منھ کے مقامی روحانی داستاناں وچوں اپنے واسطے ہیر (محبوبہ) تے رانجھا (سائیں، خاوند، اللہ تعالیٰ) دیاں علامتاں اپنائیاں نیں۔ ایہہ علامتاں اوہناں ساریاں کافیاں وچ موجود نیں، جنھاں وچ شاہ حسین نے عشق دے مضمون نوں لیاندا اے اک کافی ویکھو:

میںڈی دل رانجھن راول منگے
جنگل بیلے پھراں ڈھونڈیندی، رانجھن میرے سنگے
کیہیں آئیاں، میرا ڈھول نہ آیا، ہیر کوکے وچ جھنگے
راتیں ویہیں پھراں وچ جھل دے، پڑن بھولاں دے کنڈے
کہے حسین فقیر نماناں رانجھن ملے کت ڈھنگے [۴۳]

شاہ حسین نے وچھوڑے دیاں وی وڈھیریاں کافیاں لکھیاں نیں۔ ایس کافی وچ شاہ حسین نے اشارہ دتا اے کہ اوس دا محبوب ہر ویلے اوس دے کول اے پھیر وی اوس نوں جنگل بیلے وچ ڈھونڈ رہی آں ایہہ اوہ مقام اے جتھے سالک فنا فی اللہ دے درجے اتے اپڑ جاندا اے، ایس لئی شاہ حسین اپنی اک کافی وچ ایس کیفیت دا بیان بڑے ای اثر والے ڈھنگ وچ کردے، نیں ویکھو:

ـ ماہی ماہی کوکدی میں آپے رانجھن ہوئی
رانجھن رانجھن میںوں سبھ کوئی آکھو، ہیر نہ آکھو کوئی
جس شوہ نوں ڈھونڈدی، ڈھونڈ لدھا سوای
کہے حسین سا دھاں دے ملیاں، نکل گھل گیو ای [۴۴]

ایہہ اصل وچ فنا فی اللہ دا مقام اے جتھے محب تے محبوب دا فرق مک جاندا اے، دوویں اک ہو جاندے نیں ایہہ سرشاری دا درجہ اے جتھے سالک نوں اپنے ازلی محبوب، رب ذوالجلال دے سوا کجھ نہیں دسدا، وحدت دے دریا وچ ٹبی مار کے سالک اک لحاظ نال اوس وحدت دا حصہ بن جاندا اے۔ اوہ سرشاری دی ایس کیفیت وچ اپنی ذات دی نفی کردا اے۔ من تے تُو دا فرق مٹ جاندا اے، بس توں ای توں رہ جاندا اے، ایسے لئی شاہ حسین ایس کیفیت دا اپنی اک کافی وچ بڑے ای اثر والے ڈھنگ وچ اظہار کیتا اے:

ـ ربا میرے حال دا محرم توں
اندر توں ہیں، باہر توں ہیں روم روم وچ توں
توں ہیں تانا، توں ہیں بانا، سبھ کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر نماناں، میں ناہیں سبھ توں [۴۵]

مکدی گل ایہہ اے کہ شاہ حسین لاہوری دسویں صدی ہجری یاں سولھویں صدی عیسوی دے اک اُچ پدھر دے پنجابی صوفی ہوئے نیں جنھاں دی حیاتی دا اک وڈا حصہ دین اسلام دی تعلیم، تربیت، اسلامی شریعت دی پابندی، زہد عبادت وچ گزریا تے آخری حصہ طریقت دے حوالے نال جذب تے مستی وچ لنگھیا۔ اوہناں حیاتی دے پہلے حصے وچ ظاہر تے باطن دے حوالے نال دینی علم، شریعت اسلامی، زہد و عبادت تے ریاضت تے قرآن نوں سمجھن تے حدیث دی تفہیم وچ گزاریا تے آخری ۲۷ ورھے مشائخ طریقت دے ملامتی طبقے نال رل کے گزاریا۔ ایس دور وچ اوہناں دا جسم ملامتی تے اوہناں دی روح قادری مسلک دے سن ایس دور وچ اوہناں دیاں کجھ کراماتاں وی اوہناں نال منسوب نیں ایسے دور وچ اوہناں نے پنجابی وچ اُچ پدھر دا صوفیانہ کلام (کافی) تخلیق کیتا۔ اوہناں دی ایہہ شاعری پنجابی دے صوفیانہ ادب وچ راہ دے پتھر وانگ اے۔ مسلک دے حوالے نال ایہہ شاعری

وحدت الوجودی فکرنوں اُجاگر کردی اے، ایس حوالے نال اوہ اللہ تے بندے دے تعلق نوں جوڑ دے دسدے نیں۔ اوہ دنیا دی حیاتی نوں عارضی متھ کے ایس دُنیا وچ نیک اعمال نال آخرت دی نجات دا راستہ بڑے اثر والے ڈھنگ نال دسدے نیں۔ اوہناں دے دور وچ بھگتی لہر موجود سی تے ایس دا ایس دور دے کجھ بھگتاں (کچھو، کانھا، پیلو) نال ملنا جلنا سی، ایس لئی شعری لفظالی تے کجھ ترکیباں دے حوالے نال شاہ حسین دی شاعری دا شعری روپ رنگ کجھ بھگتی بھاو والا محسوس ہوندا اے۔ جیویں سمرن، رام بھجن، شام بندرابن، رام، ٹھاکر، جاپ، پاپ، اواگون وغیرہ شاید ایس حوالے نال ڈاکٹر دھرم سنگھ ایہناں بارے ایہہ لکھیا اے کہ شاہ حسین پنجابی دا کبیر ہے۔(۳۶) حالانکہ گل ایہہ نہیں اے شاہ حسین دی شاعری وچ دا صرف لفظاں دا روپ رنگ اوہناں نوں بھگتی لہر نال نہیں جوڑ سکدا۔ ساڈی جاچے شاہ حسین اصلوں اسلامی فکر دے صوفی سن، بھگتی یاں ہندو فلسفے دے فکری حوالے نال اوہناں دا کوئی جوڑ میل نہیں اے۔ ویدانت یاں آواگون نال اوہناں دا کوئی تعلق نہیں، جدوں اوہ لکھدے نیں:

ے دنیا توں مر جاونا، وت نہ آونا

تے پھیر ہندو فلسفے آواگون دی مکمل نفی تے اسلامی فلسفے دا پکھ پُور دے نیں کہ اسلام وچ ایس دنیا تے بندے دا پھیرا اکو اے۔ انسان دی حیاتی دی ہمیشگی حشر دیہاڑے توں مگروں اے جتھے دنیا دے اعمال دی سزایاں جزا اوس نوں ملے گی، شاہ حسین دیاں کافیاں وچ ایہہ سارا فلسفہ موجود اے۔ پھیر مجاہدہ، ریاضت، تسلیم تے رضا توکل تے عشق حقیقی شاہ حسین دی حیاتی دے ضروری انگ سن۔ ایتھوں تیکر کہ جذب تے مستی دے دور وچ اوہ رات نوں عبادت تے ریاضت وچ رجھے رہے جاندے نیں۔ اج ای آکھ سکنے آں کہ شاہ حسین دی شاعری راہیں اچ پدھر دا تصوف پنجابی ادب وچ شامل ہویا۔ شعری صنف کافی اپنی پورے نک نقشے تے مہاندرے نال سامنے آئی، ایہہ فقیرانہ گیت بعد وچ بہت مقبول ہویا۔ شاہ حسین نے ہندی شاعری دی روایت (سوانی ولوں عشق دا اظہار) نوں اپنان دے نال نال پنجابی رہتل دے انگاں نال وی اپنی شاعری نوں سجایا۔ پنجابی ناچ لڈی دا ذکر، چوگان دا ذکر، علامتاں وچ نیک اعمال واسطے جسم نوں چرخہ قرار دینا تے کواری کڑی دے جہیز ایس دنیا نوں پیکے آخرت نوں سوہرا پھیر ایہہ کہ محبوب تے محبت لئی ہیر تے رانجھا دیاں علامتاں ایہناں ساریاں گلاں نے شاہ حسین دی شاعری نوں چار چند لا دتے پھیر ایہہ کہ کافی جیہڑی اک فقیرانہ گیت اے ایس دے نال مضمون دے مزاج دے حوالے نال راگ راگنیاں نوں جوڑنا ایس نوں ہور اثر والا بنان دا کارن بنیا ایس لئی شاہ حسین دی شاعری، پنجابی ادب دے اسمان دا اک چمکدا ہویا ستارہ بن گئی۔

☆☆☆

حوالے

۱۔ تحقیقات چشتی: نوراحمد چشتی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۱۱ تے ۳۳۳۔
۲۔ روزنامہ 'ٹریبیون' چنڈی گڑھ (بھارت)۔ ۱۶ مئی ۱۹۹۳ء، (مضمون ڈاکٹر دھرم سنگھ) (گورمکھی)
۳۔ پنجابی کتابیات (جلد: ۱): ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۱ء، ص ۱۸۵۔
۴۔ اوہی، ۱۹۹۱ء، ص ۱۸۶۔
۵۔ اوہی، ۱۹۹۱ء، ص ۱۸۶۔
۶۔ تحقیقات چشتی: نوراحمد چشتی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۰۸۔
۷۔ اوہی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۳۳۔
8۔ اوہی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۳۶۔
۹۔ اوہی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۰۸۔
۱۰۔ اوہی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۱۶۔
۱۱۔ اوہی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۱۷۔
۱۲۔ اوہی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۱۸۔
۱۳۔ کشف المحجوب: حضرت داتا گنج بخش علی بن عثمان الہجویری: ترجمہ سید غلام معین الدین نعیمی، ۲۰۰۳ (اردو) ص ۱۰۹۔
۱۴۔ اوہی، ۲۰۰۳ (اردو)، ص ۱۱۱۔
۱۵۔ روزنامہ بھلیکھا، لاہور (پہلی لڑی) مضمون: انور بیگ اعوان۔
۱۶۔ کلام شاہ حسین (مع اردو ترجمہ): ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۵، ۱۷۸۔
۱۷۔ کشف المحجوب: حضرت داتا گنج بخش علی بن عثمان الہجویری: ترجمہ سید غلام معین الدین نعیمی، ۲۰۰۳ (اردو) ص ۱۱۳۔
۱۸۔ تحقیقات چشتی: نوراحمد چشتی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۱۸۔
۱۹۔ اوہی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۲۸۔
۲۰۔ اوہی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۲۱۔
۲۱۔ روزنامہ ٹریبیون، چنڈی گڑھ (بھارت)، ۱۶ مئی ۱۹۹۳ء، (مضمون: ڈاکٹر دھرم سنگھ)۔ (گورمکھی)
۲۲۔ روزنامہ ٹریبیون، چنڈی گڑھ (بھارت)، ۱۶ مئی ۱۹۹۳ء، (مضمون: ڈاکٹر دھرم سنگھ)۔ (گورمکھی)
۲۳۔ تحقیقات چشتی: نوراحمد چشتی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۲۲۔
۲۴۔ اوہی، ۲۰۰۱ء، ص ۳۲۷۔
۲۵۔ کلام شاہ حسین (معہ اردو ترجمہ): ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۵ء، ص ۵۵۔
۲۶۔ اوہی، ۲۰۰۵ء، ص ۵۵۔
۲۷۔ بول فریدی: مرتب: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ۱۹۶۵ء، ص ۲۔
۲۸۔ اوہی، ۱۹۶۵ء، ص ۲۔
۲۹۔ کلام شاہ حسین (معہ اردو ترجمہ): ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۵ء، ص ۹۰۔
۳۰۔ محک الفقراء (کلاں): سلطان باہو ترجمہ (اردو): محمد شریف عارف نوری، ص ۱۱۳۔
۳۱۔ کلام شاہ حسین (مع اردو ترجمہ): ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۵ء، ص ۴۸۔

۳۲۔ اوہی، ۲۰۰۵ء، ص ۱۳۰۔
۳۳۔ اوہی، ۲۰۰۵ء، ص ۶۰۔
۳۴۔ اوہی، ۲۰۰۵ء، ص ۹۴۔
۳۵۔ اوہی، ۲۰۰۵ء، ص ۳۶۔
۳۶۔ اوہی، ۲۰۰۵ء، ص ۶۰۔
۳۷۔ ستارے: شہباز ملک، ۱۹۷۹ء، ص ۲۰۶۔
۳۸۔ اوہی، ۱۹۷۹ء، ص ۲۰۷۔
۳۹۔ کلام شاہ حسین (مع اردو ترجمہ): ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۵ء، ص ۸۳۔
۴۰۔ اوہی، ۲۰۰۵ء، ص ۳۵۔
۴۱۔ اوہی، ۲۰۰۵ء، ص ۳۳۔
۴۲۔ اوہی، ۲۰۰۵ء، ص ۳۰۔
۴۳۔ اوہی، ۲۰۰۵ء، ص ۱۰۳۔
۴۴۔ اوہی، ۲۰۰۵ء، ص ۱۶۴۔
۴۵۔ اوہی، ۲۰۰۵ء، ص ۳۵۔
۴۶۔ روزنامہ ٹریبون، چنڈی گڑھ (بھارت)، ۱۶ مئی ۱۹۹۳ء (مضمون: ڈاکٹر دھرم سنگھ)۔ (گورمکھی)

سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ تے اوہناں دے ابیات

حضرت سلطان باہو پنجابی صوفی شاعری دے اسمان دے چمکدے ستارے سن، آپ ظاہر تے باطن دے سلطان سن۔ آپ دا ویلا بادشاہ شاہ جہاں (۱۵۹۲ء۔ ۱۶۶۶ء) (۱) تے اورنگ زیب عالمگیر (تخت نشینی ۱۶۵۸ء)، (۲) سلطان باہو دی پیدائش ۱۰۳۹ھ مطابق ۱۶۲۹ء تے وفات ۱۱۰۲ھ مطابق ۱۶۹۰ء دی اے۔ (۳) آپ دا مزار شورکوٹ (ضلع جھنگ) وچ اے۔ آپ دے والد دا ناں سلطان بازید تے والدہ دا ناں بی بی راستی سی۔ دونویں بڑے متقی تے پرہیزگار سن۔ آپ دے وڈکے حضرت امام حسینؓ دی شہادت دے بعد عرب توں ہجرت کر کے برصغیر آئے پہلاں پنڈ دادن خان ضلع جہلم ڈیرے لائے جتھوں دے غیر مسلماں نوں اسلام دے دائرے وچ لیاندا مگروں شورکوٹ ضلع جھنگ پکی رہائش اختیار کرلئی۔ مناقب سلطانی موجب بادشاہ شاہ جہاں، حضرت سلطان باہو دے خاندان دی ودھیری عزت کر دا سی۔ اوس نے حضرت سلطان باہو دے والد نوں وڈی جاگیر دتی ہوئی سی۔ حضرت سلطان باہو دیاں چار بیویاں سن جنہاں توں اٹھ پتر سن۔

حضرت سلطان باہو نے مڈھلی تعلیم اپنے گھروں ای حاصل کیتی۔ پھیر حضرتؒ حبیب قادری کول ہور تعلیم تے باطنی تربیت واسطے اپڑے، اوہناں دے آکھن تے دلی جا کے پیر عبدالرحمان دہلوی کول اپڑ کے اوہناں دے ہتھ اتے بیعت کیتی (۴)۔ روحانی فیض حاصل کیتا تے تصوف دیاں منزلاں طے کیتیاں۔ آپ قادری سہروردی سلسلے دے بزرگ سن۔ شورکوٹ (قہرگان) اپڑ کے آپ نے اپنی زندگی تبلیغ اسلام واسطے وقف کردتی آپ نے گزر بسر واسطے کاشتکاری دا پیشہ اختیار کیتا ہویا سی۔ (۵)

حضرت سلطان باہو نے فارسی تے عربی وچ اک سو چالی (۱۴۰) کتاباں تصنیف کیتیاں (۶) پر پنجابی وچ اوہناں دی اک کتاب ابیات (سی حرفی) دستیاب اے۔ سلطان باہو دیاں فارسی عربی تے پنجابی کتاباں نوں کھ رکھ کے ایہہ تاثر ابھردا اے کہ آپ صوفیاں دے اوس گروہ نال جوڑ میل رکھدے سن جیہڑا اپنے عقیدیاں وچ قرآن تے سنتِ رسول ﷺ نوں اولیت دیندا اے۔ آپ شرع محمدی دے

خلاف کے کول تے فعل دے قائل نہیں سن۔ آپ نے اپنیاں کتاباں وچ تصوف دے مسلیاں نوں فلسفیانہ ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ ایہناں مسلیاں وچ تھاں تھاں قرآن تے حدیث نبوی دی سند لیاؤندے نیں۔ آپ دے نیڑے شرع اسلام دی حد ہر اک فرد اتے لاگو ہوندی اے۔ اپنے ابیات وچ اوہناں دا ڈھنگ تھوڑا مختلف اے کہ ایہناں ابیات وچ تصوف دے مسلیاں دے نال نال وجدانی کیفیت وی دوھیری نظر آوندی اے۔

سلطان باہو دے ابیات، سی حرفیاں نیں، ہر بیت جیہڑا کے حرف تہجی توں شروع ہوندا اے چار مصرعیاں دا یا کدی پنج مصرعیاں دا اے، دستیاب وڈھیرے ایڈیشناں وچ ہر مصرعے دے آخر تے ہُو، ردیف پاروں آوندا اے۔ کجھ ودواناں دا خیال اے کہ ہُو دا لفظ بعد وچ اضافہ کر کے ردیف پالاں لیاندا گیا اے۔ ایس خیال نوں سلطان باہو دے ابیات دے اوس ایڈیشن نال تقویت ملدی اے جیہڑا ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۸۸۶ء وچ 'ابیات (باہو)' دے ناں نال مراد آباد توں چھپیا جس وچ کے مصرعے دے آخر تے ہوُوی ردیف موجود نہیں (۷) جتھوں تیکر لفظ ہُو دا تعلق اے ایہہ سلطان باہو دے ابیات دے اندر وی آوندا اے جیویں:

شاہ دے اکھر والے بیت وچ اک مصرع اے

ـ ظاہر باطن عین عیانی ہو ہو پیا سنیوے ہو (۸)

اک بیت وچ ہُو دا لفظ توحید دے حوالے نال اللہ دے ہر تھاں موجود ہون دا ذکر کر دیاں آوندا اے:

ـ الف اندر ہُو تے باہر ہُو، ایہہ دم ہُو دے نال جلیندا ہُو
ہو دا داغ محبت والا ہر دم پیا سڑیندا ہُو
جتھے ہو کرے رشنائی چھوڑ ہنیرا ویندا ہُو
میں قربان تنہاں دے باہُو جیہڑا ہو نوں صحیح کریندا ہُو (۹)

باہُو دا مطلب ساڈی جاچے اللہ ہو دے حوالے نال 'اللہ دے نال'، یا اللہ ہے، اے اک خیال ایہہ وی اے کہ باہو دے لفظاں نوں جے اکھر وکھ نال کھیوں جے پڑھیا جاوے یعنی ووہ، اب ایہہ وہاب بن دا اے، وہاب اللہ تعالیٰ دا صفاتی ناں اے جس دا مطلب بہت زیادہ بخشش والا ہے۔ (۱۰)

حضرت سلطان باہو دے ابیات اوہناں دیاں ۱۴۰ فارسی عربی کتاباں دے مقابلے وچ بہت گھٹ بھانویں ہون پر تصوف دے مضموناں دے حوالے نال ایہہ ابیات اتناں دے امیر نیں، ایہناں نوں سمجھن تے بیان کرن واسطے دفتر تے دفتر چاہیدے نیں۔ پر اجاتویں نظرے سمجھن، سمجھان لئی کجھ مضموناں اُتے

گل بات کیتی جاسکدی اے تے حضرت سلطان باہُو دے فکر تے فن دا کجھ اگھ سکھ لگ سکدا اے۔ جیویں ایہہ کہ ابیات وچ توحید، عرفان، رسالت، عشق حقیقی، فقر، درویشی، فکر، ذکر، عاجزی، دوزخ دا ڈر، نیکی دی ہدایت، بدی نوں بُرا آکھنا، جذب، وجدان، انسانی ہمدردی، مرشد تے اوہدی اہمیت، مرشد دیاں خصوصیتاں، ظاہر داری دی مخالفت، علم، عمل، باطن دی اصلاح، سچائی تے عمل دی تلقین، اللہ تے اوہدے رسول دی محبت، امام حسین دی شہادت دا دکھ بھریا بیان، صدق، یقین، ظاہری دین داری (دین دا علم جاننا تے اوہدے اتے عمل کرنا) تے کلمہ وغیرہ شامل نیں۔ سلطان باہو دا مقصد اسلام دی حقانیت بیان کر کے لوکائی نوں اسلام ول لیاؤنا سی۔ توحید ہو دے حوالے نال رب تعالیٰ دے ہر تھاں موجود ہون دا ذکر ی۔ الف اندر ہو تے باہر ہو، والے بیت راہیں درج کر کے کر دتا اے، توحید دے حوالے نال اک ہور بیت ویکھو:

توحید

ـ وحدت دا دریا الٰہی جتھے عاشق لیندے تاری ہو
مارن ٹمبیاں کڈھن موتی، آپو اپنی واری ہو
در یتیم وچ لئے لشکارے جیوں چن لاٹاں ماری ہو
سو کیوں نہیں حاصل بھر دے باہو، جیہڑے نوکر نیں سرکاری ہو (۱۱)

حضرت سلطان باہو رب تعالیٰ دی ذات پاک تے اوس دی ہدایت نوں اپنی شاعری وچ تھاں تھاں اجاگر کرن دی کوشش کر دے نیں، اوہ اک تھاں ایس نوں چنبے دی بوٹی دا ناں دے کے کہندے نیں کہ ایہہ میرے مرشد نے میرے دل وچ لائی اے:

ـ الف اللہ چنبے دی بوٹی مرشد من میرے وچ لائی ہو
نفی اثبات دا پانی ملیس ہر رگے ہر جائی ہو
اندر بوٹی مشک مچایا، جاں پھلاں تے آئی ہو
جیوے مرشد کامل باہو جیں ایہہ بوٹی لائی ہو (۱۲)

ایتھے رب تعالیٰ تے اوہدی ہدایت، نفی تے اثبات نوں بنیادی اہمیت دے رہے نیں تے ایہہ عین شرعی نقطہ نظر اے۔

مرشد

مرشد کامل دا ذکر سلطان باہو نے اپنے ابیات وچ کئی تھاں کیتا اے تے ایس نوں بڑی اہمیت دتی اے۔ سگوں عشق دی حد تیکر جاندے نظر آوندے نیں۔

ـ ایہہ تن میرا چشماں ہووے تے میں مرشد ویکھ نہ رجاں ہو
لوں لوں مُدھ لکھ لکھ چشماں، ہک کھولاں ہک کجاں ہو
لتیاں ڈٹھیاں صبر نہ آوے، ہور کتے ول بھجاں ہو
مرشد دا دیدار ہے باہو میتوں لکھ کروڑاں حجاں ہو (۱۳)

فقر

سلطان باہو نے فقر دے مضمون نوں اپنے ابیات وچ تھاں تھاں بیان کیتا اے فقر سالک دی مُدھلی پچھان ہوندی اے، شاہ حسین اپنے آپ نوں تھاں تھاں فقیر آکھدا اے:

ـ شاہ حسین فقیر سائیں دا،

یاں

ـ اک شاہ حسین فقیر ہے تسی نہ آکھو کوئی پیر ہے

انج ایس لئی اے کہ تصوف وچ فقر دا مقام وڈیرا اُچا اے۔ سلطان باہو دا خیال اے کہ مرشد دے بغیر فقر دا حاصل کرنا مشکل اے۔ ایہہ اک مشکل سفر اے، شیخ، مشائخ، غوث، قطب، حجریاں وچ بھانویں تسبیاں لے کے وی بیٹھ جان جدوں تیکر مرشد کامل دی راہبری حاصل نہیں ہوندی فقر دا ملنا محال اے۔ سگوں بندہ پچھے راہ وی پے سکدا اے۔ ایسے لئی آکھدے نیں:

ـ م مرشد باجھوں فقر کماوے وچ کفر دے بڑے ہو
شیخ مشائخ ہو بہندے حجرے غوث قطب بن اڈے ہو
تسبیاں نپ بہن مسیتی جویں مُوش بہندا وڑ کھڈے ہو
رات اندھاری مشکل پینڈا باہو سے آون ٹھڈے ہو (۱۴)

فقر، سالک دا مُدھلا مقصد ہوندا اے، جس راہیں رب تیکر اپڑیا جاندا اے۔ فقر نوں حاصل کرن لئی دنیا دی طلب نوں چھڈنا ضروری اے، سلطان باہو دا ایس بارے آکھنا اے:

ـ راہ فقر دا تد لدھوسی جد ہتھ پھڑیوسی کاسہ ہو
تارک دُنیا توں تداں تھیوسیں جد فقر ملیوسی خاصہ ہو
دریا وحدت دا نوش کیتوسی اجاں بھی جی پیاسہ ہو
راہ فقیری رت ہنجوں روون باہو لوکاں بھانے ہاسہ ہو (۱۵)

سلطان باہو دے نیڑے فقر نوں حاصل کرن واسطے صدق دی لوڑ ہوندی اے۔ صدق دل نال اللہ تعالیٰ دا ذکر کیتا جاوے، اندر باہر اللہ ای اللہ ہووے:

ـ ث ثابت صدق تے قدم اگیرے تاں ای رب لبھیوے ہو
لوں لوں دے وچ ذکر اللہ دا ہر دم پیا پڑھیوے ہو
ظاہر باطن عین عیانی، ہو ہو پیا سنیوے ہو
نام فقیر تنہاں دا باہو قبر جنہاں دی جیوے ہو (۱۶)

عشق

قبر دے جین دا تصور اصل وچ ایہہ اے کہ اللہ پاک دی ذات وچ فقیر اینا کو مگھن ہو جاندا اے کہ اوہدی اپنی ذات دی نفی ہو جاندی اے۔ اوہ مرن توں پہلاں مردا اے تاں ای اوس نوں ہمیش دی زندگی حاصل ہوندی اے، ایہہ منزل اصل وچ عشق دی منزل اے:

ـ ع عشق چلایا طرف اساناں فرشوں عرش وکھایا ہو
رہ نی دنیا ٹھگ نہ سانوں ساڈا اگے جی گھبرایا ہو
اسیں پردیسی ساڈا وطن دوراڈا ایویں کوڑا لالچ لایا ہو
باہو مر گئے جو مرنے تھیں پہلے تنہاں ہی رب نوں پایا ہو (۱۷)

رب نوں پاون لئی فقر دے درجے اتے اپڑن لئی عشق دی پوڑی ضروری اے، ایس بارے وی سلطان باہو دے ابیات ودھیرے ملدے نیں، اتھے دو ابیات ویکھو:

ـ عشق دی بھاہ ہڈاں دا بالن عاشق بہہ سکیندے ہو
گھت کے جان جگر وچ آرا ویکھ کباب تلیندے ہو
سرگردان پھرن ہر ویلے، خون جگر دا پیندے ہو
ہوئے ہزاراں عاشق باہو پر عشق نصیب کہیں دے ہو (۱۸)

ـ عشق جنہاں دے ہڈیں رچیا اوہ پھردے چپ چپاتے ہو
لوں لوں دے وچ لکھ زباناں اوہ پھردے گنگے باتے ہو
اوہ کردے وضو اسم اعظم دا تے دریا وحدت وچ نہاتے ہو
تدوں قبول نمازاں باہو جد یاراں یار پچھاتے ہو (۱۹)

عشق دے نال نال ذکر، فکر، علم تے کلمہ ایہناں چار چیزاں نوں سلطان باہو رب دے فقر لئی ضروری خیال کردے نیں۔ دنیا دیاں لذتاں نوں چھڈن دا ذکر وی راہوانی دنیا ٹھگ نہ سانوں، وچ آچکیا اے۔ پر ترک دنیا دا اوہ تصور سلطان باہو وچ نہیں جیہڑا رہبانیت وچ ہوندا اے۔ ایہہ گل حقیقی اے کہ حضرت سلطان باہو خود اپنی روزی، واہی بیجی توں حاصل کردے سن، باقاعدہ ویاہ کیتے تے اولاد دی دولت توں مالا مال ہوئے۔

ایس حوالے نال ویکھیا جاوے تے اوہ تے مرشد وی اجیہا سیہڑن دی پکی کردے نیں جیہڑا رب دا راہ دسن توں پہلاں انسان نوں روزی روٹی دے غم توں ختم کرن دی پریرنا دیوے:

ـ مرشد اوہ سیہڑیئے جیہڑا دو جگ خوشی وکھائے ہو
اول غم ٹکڑے دا میٹے وت رب دا راہ سمجھائے ہو
اس کلر والی کندھی نوں چا چاندی خاص بنائے ہو
جس مرشد ایتھے کجھ نہ کیتا باہو اوہنوں وہندی ندی روڑائے ہو (۲۰)

ذکر تے فکر

رب رب کرنا، رب دا ذاتی اسم پکارنا ایس نوں اسم اعظم سمجھنا تے وحدت دے دریا وچ نہاتا رب دے عشق وچ پچاتے سالک دی خاص کار ہوندی اے، مرشد دے حوالے نال ای سلطان باہو ذکر تے فکر ول توجہ دلاندے نیں:

ـ دل دریا سمندروں ڈونگھا غوطہ مار غواصی ہو
جیں دریا وچ نوش نہ کیتا رہسی جان پیاسی ہو
ہر دم نال اللہ دے رکھن، ذکر فکر دے آسی ہو
اس مرشد تھیں زن بہتر باہو جو پھند فریب لباسی ہو (۲۱)

تفکرو فی ذاتہٖ (ذات باری تعالیٰ بارے تفکر) فقیر دا گُن ہوندا اے سلطان باہو ہوراں ذکر دے نال نال فکر دی پریرنا دیندیاں لکھیا اے:

ـ ذکر کنوں کر فکر ہمیشہ ایہہ لفظ تکھا تلواروں ہو
کڈھن آہیں تے جان جلاون فکر کرن اسراروں ہو
فکر دا پھٹیا کوئی جیوے، پٹے مڈھ پہاڑوں ہو
حق دا کلمہ آکھیں باہو رب رکھے فقر دی ماروں ہو (۲۲)

فکر اتے زور دین توں بعد اوہ ذکر نوں چھڈن لئی نہیں کہندے اوہ ذکر تے وی اونا ای زور دیندے نیں جتنا فکر تے، اصل وچ اوہناں دا آکھنا ایہہ اے کہ ذکر تے فکر عاشقاں دا شیوہ اے:

ـ فکر کنوں کر ذکر ہمیشہ ایہہ لفظ تکھا تلواروں ہو
ذاکر سوئی جیہڑے فکر کماون اک پلک نہ فارغ یاروں ہو
عشق دا ٹھیا کوئی نہ چھٹیا پٹ سٹیا مڈھ پہاڑوں ہو
حق دا کلمہ باہو عاشق پڑھدے رہا رکھیں فقر دے پاروں ہو (۲۳)

ذکر، فکر تے فقر ایہہ علم دے باجھ کجھ نہیں دیندے:

ـ علموں باجھوں فقر کماوے کافر مرے دیوانہ ہو
سے ورھیاں دی کرے عبادت رہے اللہ کنوں بیگانہ ہو
غفلت کنوں نہ کھلسن پردے دل جاہل بت خانہ ہو
میں قربان تنہاں توں باہو جنہاں ملیا یار یگانہ ہو (۲۴)

کلمہ

آخر تے کلمے دی اہمیت دا ذکر سلطان باہو دے کلام دے حوالے نال کرنا مناسب اے کہ کلمے دا ذکر ای انسان نوں اندروں صاف کردا اے تے غیر اللہ توں دور کر کے اللہ باقی دی صورت پیدا کردا اے ایس حالت وچ انسان نوں رب تعالیٰ جنت دل آپ بلاندا اے:

ـ کلمے نال میں نہاتی دھوتی کلمے نال ویاہی ہو
کلمے میرا پڑھیا جنازہ کلمے گور سہائی ہو
کلمے نال بہشتیں جانا کلمہ کرے صفائی ہو
مڑن محال تنہاں نوں باہو جنہاں صاحب آپ بلائی ہو (۲۵)

مکدی گل ایہہ اے کہ حضرت سلطان باہو دے ابیات وچ تصوف دے حوالے نال رب سچے ول دلوں بجانوں رجوع کرن، غیر اللہ توں دور ہون اوہدا ذکر تے اوہدا فکر کرن، اوہدے امر تے اوہدے نہی اُتے سختی نال عمل کرن تے آخرت نوں پچھانن دا سبق اے۔ ظاہری دُنیا نوں چنگا نہیں سمجھدے، ظاہر عبادت تے ظاہر علم دے وی حق وچ نہیں۔ اللہ تعالیٰ نوں دھر دلوں یاد کرن، فکر نال اوہدا ذکر کرن تے توحید دا کلمہ اپنا اوڑھنا وچھونا بنا لین دی پکی کردے نیں۔ ایہہ سبھ کجھ چنگے تے حقیقت پسند مرشد دی بدولت حل ہو سکدا اے تے ایہو سلطان باہو دا پیغام اے۔

☆☆☆

حوالے

۱۔ تاریخ پنجاب: سید محمد لطیف، ۲۰۰۳ء، ص ۳۵۰۔۳۶۲۔
۲۔ اوہی، ۲۰۰۳ء، ص ۳۶۸۔
۳۔ پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ۱۹۷۲ء، ص ۲۵۸۔
۴۔ اوہی، ۱۹۷۲ء، ص ۲۵۸۔
۵۔ دل دریا سمندروں ڈونگھے۔ کلام سلطان باہو مترجم: ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۶ء، ص ۳۹۔
۶۔ پنجابی زبان وادب کی مختصر تاریخ (مرتب): ڈاکٹر انعام الحق جاوید، ۱۹۹۷ء، ص ۵۲۔
۷۔ ابیات: (سلطان) باہو، ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۸۸۶ء، ص ۹ تا ۱۵۔
۸۔ مجموعہ ابیات سلطان باہو، مرتب: ملک محمد فضل الدین، ایڈیشن ۲۲، ص ۷۔
۹۔ شرح ابیات باہو: تشریح: محمد علی چراغ، ۲۰۰۶ء، ص ۳۰۔
۱۰۔ وڈی پنجابی نعت (تیجی جلد): اقبال صلاح الدین، ۲۰۰۲ء، ص ۲۸۳۱۔
۱۱۔ شرح ابیات باہو: تشریح: محمد علی چراغ، ۲۰۰۶ء، ص ۳۲۲۔
۱۲۔ اوہی، ۲۰۰۶ء، ص ۱۷۔
۱۳۔ اوہی، ۲۰۰۶ء، ص ۳۸۔
۱۴۔ اوہی، ۲۰۰۶ء، ص ۲۸۱۔
۱۵۔ مجموعہ ابیات سلطان باہو، مرتب: ملک محمد فضل الدین، ایڈیشن ۲۲، ص ۱۳۔
۱۶۔ اوہی، ایڈیشن ۲۲، ص ۷۔
۱۷۔ اوہی، ایڈیشن ۲۲، ص ۱۷۔
۱۸۔ اوہی، ایڈیشن ۲۲، ص ۱۶۔
۱۹۔ شرح ابیات باہو: تشریح: محمد علی چراغ، ۲۰۰۶ء، ص ۲۱۶۔
۲۰۔ مجموعہ ابیات سلطان باہو، مرتب: ملک محمد فضل الدین، ایڈیشن ۲۲، ص ۲۱۔
۲۱۔ دل دریا سمندروں ڈونگھے۔ کلام سلطان باہو مترجم: ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۶ء، ص ۹۰۔
۲۲۔ مجموعہ ابیات سلطان باہو، مرتب: ملک محمد فضل الدین، ایڈیشن ۲۲، ص ۱۲۔
۲۳۔ اوہی، ایڈیشن ۲۲، ص ۱۶۸۔
۲۴۔ شرح ابیات باہو، تشریح: محمد علی چراغ، ۲۰۰۶ء، ص ۲۰۰۔
۲۵۔ اوہی، ۲۰۰۶ء، ص ۲۳۵۔

پیلو دی مرزا صاحباں۔ اک جھات

میاں مولا بخش کشتہ اپنی کتاب پنجابی شاعراں دا تذکرہ وچ پیلو بارے لکھدے نیں "پیلو قوم دا مسلمان جٹ، اوہ ویرووال تحصیل ترن تارن ضلع امرتسر (بھارت) دا رہن والا سی، اوہدا جنم جہانگیر تے شاہجہاں دے سمے ہویا۔ جد جوانی پنگری تے فقیری بانا پا کے بار ول چلا گیا۔ گورو ارجن دے درشن کیتے۔ پیلو جد راوی توں پار لنگھیا تے اوس دیلے مرزا صاحباں دے عشق دا چرچا نواں نواں سی ایس تے اوس چرچے نوں سن کے مرزا صاحباں دی وار، لکھی جیہوی ڈھاڈیاں مراسیاں دے منہ چڑھی تے عشق تے مشک دانگوں کھنڈ گئی" [۱] تاریخاں وچ پیلو دا جنم ۱۵۸۰ء (ترن تارن) تے وفات ۱۶۷۵ء دی گئی اے۔ وفات چکوال دے پنڈ مہرد پیلو وچ ہوئی اوتھے ای مزار اے۔ [۲] کجھ دا خیال اے کہ اوس دی وفات ونیس نور پور ضلع خوشاب وچ ہوئی تے اتھے ای دفن اے۔

ساڈے تیکر دا ایہہ قصہ اک انگریز آر سی ٹیمپل (جنم ۱۸۵۰ء) راہیں اپڑیا اے جیہڑا ۱۸۷۷ء وچ انڈین سٹاف کور وچ بھرتی ہویا۔ ۱۸۹۷ء نوں لیفٹیننٹ کرنل ہو گیا۔ [۳] ایس نے لیجنڈز آف پنجاب اکٹھیاں کیتیاں۔ مرزا صاحباں دا ایہہ قصہ اوس جالندھر دے کجھ جٹاں کولوں سن کے محفوظ کیتا۔ اوس نے لکھیا اے کہ ایہہ داستان جھنگ تے منٹگمری (ہن ساہیوال) دے علاقے وچ ہر من پیاری اے [۴] پیلو دے لکھے قصے موجب کہانی انج اے:

مرزا بالپن وچ کھیوے خان (وسنیک کھیوا ماہی) سردار دے گھر رہن لگ پیا۔ ایہہ مرزے دے ناکے سن، کھیوے خان دی دھی صاحباں اوہدے ہان دی سی، رج کے سوہنی، دونویں مسیت وچ اکٹھیاں پڑھدے سن۔ ایس دور وچ اوہ اک دوسرے نوں پسند کرن لگ پئے، اوہناں دے ماپیاں وچ ایہہ گل دی ہوئی کہ اوہناں دی شادی کر دتی جاوے گی ایس لئی مرزا، صاحباں نوں اپنی منگ سمجھدا جوان ہویا۔ اوہدر صاحباں وی جوانی دی دہلیز پار کر رہی سی، صاحباں دی ماں حتر کی سی ایس کر کے اوس مرزے نوں اوہدے ماپیاں دے گھر گھل دتا تے صاحباں دی منگنی چدھڑاں ول کر دتی، ویاہ توں دو دن پہلاں صاحباں نے کرموں باہمن دے ہتھ مرزے نوں دانا آباد سنیہا گھلیا تے صورت حال توں جانوں کروایا۔ مرزا سنیہا ملدیاں لوہے لاکھا ہویا تے کھیوے جان دی تیاری کر لئی۔ اوہدی چھوٹی بھین چھتی دا ویاہ سی، مرزے نوں ماں پیو تے بھین کھیوے جان توں ڈکدے رہے پر انکھ دا ماریا اپنی تیز رفتار گھوڑی بکی تے

بہہ کے کھیوے اپڑیا۔ منہ بولی ماسی بیبو دے ہتھ تے نقدی رکھ کے صاحباں نوں ملان دا ترلا ماریا اوس ملاقات کرا دتی۔ دوہواں نے جنج والے دن نس جان دا متا پکایا۔ مرزے نے جام لوہار کولوں لوہے دیاں کلیاں بنوا لیاں، راتیں پچھواڑے کندھ وچ ٹھوک کے چڑھیا تے دوویں بنی صاحباں نوں لاہ کے بکی تے بٹھا کے دانا آباد نس ٹریا، راہ وچ مرزے نے بکی نوں اک جنڈ دے درخت تھلے روکیا تے کجھ چر آرام کرن لئی لماں پے گیا۔ صاحباں ترلے کردی رہی کہ سفر جاری رکھے، پچھلیاں واہراں نہ اپڑ جان پر اوہ ہنکار دا ماریا نہ منیا۔ جدوں اوہ سوں گیا تے صاحباں نے خیال کیتا کہ جدوں کھیویاں تے چدھڑاں دیاں واہراں آن ڈھکیاں تے اگے اگے اوہدا ویر شمیر تے ماپے ہون گے مرزا کمال دا نشانہ باز اے تیراں نال اوہناں نوں ڈھہ دیوے گا ایس کر کے اوس مرزے دا ترکش جنڈ اتے ٹنگ دتا، جدوں وہراں آن ڈھکیاں مرزا جاگیا تے ترکش جنڈ تے ٹنگیا ویکھ کے نموجھانا ہو گیا۔ سیالاں تے چدھڑاں گھیرا پا کے مرزا تے صاحباں نوں مار سٹیا۔ مرزے دے ماپیاں کھرلاں نوں پتہ لگا تے اوہ واہراں لے کے اپڑے سیالاں تے چدھڑاں اُتے حملہ کر کے مرزے دی موت دا بدلہ لے لیا۔ مرزے تے صاحباں دیاں لاشاں حاصل کر کے دفنا دتیاں۔ (۵)

ایہہ داستان مختصر جیہی اے پر شاعر پیلو نے اپنی زبان تے سوہنے بیان نال ایس نوں ودھیرا دلچسپ بنا دتا اے۔ خاص کر کے مرزے وچ آن انکھ تے مردانگی نوں اوس اجاگر کیتا اے، پیلو مرزے موںہوں اکھواندا اے:

ے ویاہ ہووے چھڈ دیواں منگ نہ چھڈی جا
جے کر منگ میں چھڈ دیواں لگے کھرلاں نوں لاج (۶) (۹۰)

پیلو نے مرزے دے کردار نوں ہیر دے رانجھے دے کردار نالوں وکھریاں کر کے دسیا اے۔ رانجھا کسے حد توڑی بزدل اے جدوں کہ مرزا دلیر تے انکھیلا اے۔ ہیر دی داستان وچ جدوں حالات ہیر رانجھے دے مخالف ہو جاندے نیں، تے ہیر رانجھے نوں نس کرن لئی مشورہ دیندی اے پر رانجھا نہیں من دا۔ نتیجہ ایہہ ہوندا اے کہ ہیر نوں زبردستی ڈولی وچ پا دتا جاندا اے۔ جدوں کہ مرزے نوں جدوں صاحباں ولوں سنیہا ملدا اے کہ اوہدا ویاہ ہو رہیا اے اوہ بجلی وانگ تیزی نال کھیوے اپڑ دا تے صاحباں (اپنی منگ) نوں نسا کے لے جاندا اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ اپنے اتاں دے اعتماد تے جوشیلی طبیعت تے روایتی انکھ پاروں راہ وچ آرام کرن لگ پیندا اے تے ماریا جاندا اے۔ خود اعتمادی دا اظہار پیلو دے لفظاں وچ ویکھو:

ے میرے اپر نہ کوئی دسدا سورما، جیہڑا میرے پروار کرے
مار کوہاں تیرے جتے نیں، پاس تیرے ویر کھڑے
جھٹ کو جھوٹا جنڈ ہیٹھ دے، جیہڑی رب کرے (۱۸۰)

یاں پھیر:

ے اج گھڑی سوں لین دے، دوجی گھڑی وڑاں دانا آباد (۱۸۵)

جدوں اوہدے ستیاں صاحباں نے اوہدا ترکش جنڈ اتے ٹنگ دتا، واہراں جھبدے ای اپڑ پیاں تے پھیر افسوس کردا بولیا:

ے مندا کیتا سن صاحباں میرا ترکش ٹنگیا جنڈ
تن سو کانی مرزے جوان دی ویندا سیالاں نوں ونڈ
پہلوں مار دا ویر شمیر دے دوجی کلے دے ٹنگ
تیجی ماردا جوڑ کے جیہدی ہیں توں منگ
سر منڈاسا اڈگیا گل وچ پیندی جھنڈ
باجھ بھرواں جٹ ماریا، کوئی نہ مرزے دے سنگ (۲۷۰/۲۶۵)

صاحباں دا کردار، ڈانواں ڈول کردار اے، پیار وچ اوہ ثابت قدم نہ رہی جدوں کہ مرزا جرات دا مظاہرہ کر کے وی ثابت قدمی نال اپنی منگ لئی سیالاں نال نبھا لڑیا۔ ترکش توں بناں کلیاں، واہراں نے اوس نوں مار سٹیا۔ صاحباں وی تے نہ بچی، ایس قصے دا انجام وکھانت والا اے۔ قصے وچ پیلو نے قصہ کاری دے سارے گن پا دتے نیں۔ مرزے دی جوانی تے صاحباں دے حسن دا بیان اوس نے خاص توجہ نال تخلیق کیتا:

ے صاحباں گئی تیل نوں گئی پنساری دے ہٹ
پھڑ نہ جانے تکڑی ہاڑ نہ جانے وٹ
تیل بھلاوے بھلا بانیا دتا شہت الٹ (۱۰-۱۵)

مرزے دی زبانی صاحباں دے حسن دی تعریف پیلو دے لفظاں وچ ویکھو:

ے کڈھ کلیجہ لے گئی خان کھیوے دی دھی
گز گز لمیاں مینڈھیاں رنگ جو گوری سی
جے دیوے پیالہ زہر دا میں مرزا لیندا پی
جے مارے برچھی کس کے مرزا کدی نہ کردا سی (۷۰)

بھانویں پیلو دے بیان وچ اختصار اے پر قصہ اپنی رفتار نال ٹری جاندا اے:

ے چڑھدے مرزے خان نوں وجھل دیندا مت
بھٹھ رناں دی دوستی کھری جہاں دی مت
ہس کے لاندیاں یاریاں رو کے دیندیاں دس (۷۵)

پیلو نے قصے وچ دانش مندی دیاں گلاں دی دوھیریاں لیاندیاں نیں جیویں:

ـ گلاں کرن سکھالیاں آوکھے پالنے بول (۱۲۵)

یاں:

ـ عشق لکاڑے آدی برف لکاڑے رُکھ

اک ہور گل وی پیلو دے قصے وچ اچّھی نظر آوندی اے کہ اوس نے اپنے ویلے دی رہتل دا نقشہ کتے کتے بڑے نویکلے انداز نال کھچیا اے ایہہ حصہ ویکھو:

ـ پیلو بیٹھا کھوہ تے کر کے لکھ تدبیر
کانجن بدھا نکلا، نکلا بدھا تیر
لٹھ پلاناں ملیا کرڑے گھت زنجیر (۱۰۰ـ۱۰۵)

یاں:

ـ کھیاں مُدھ دستوریاں، جیویں بادشاہ مُدھ وزیر
کتا ہٹ ہٹ کر رہیا، جیویں در وچ کھڑا فقیر
ٹنڈاں گیڑم گیڑیاں بھر بھر ڈولن نیر

ایہہ پنجاب دے ٹنڈاں والے کھوہ دے چلن دا بیان اے جس وچ صوتی آہنگ دا وی دھیان رکھیا گیا اے۔

مکدی گل ایہہ اے کہ پیلو دی مرزا صاحباں دیس دی اجیہی داستان اے جس وچ شاعر نے پنجاب دی روایتی انکھ تے مرادگی نوں مرزے دے کردار وچ نتاروں رنگ وچ پیش کیتا اے۔ ہونی نے ایس داستان نوں وکھانت بنایا اے۔ ایہہ داستان پیلو نے لوک بزمیہ وار دے ڈھنگ وچ لکھی اے جیہڑی لوکائی وچ اوہدوں وی ہرمن پیاری سی تے اج وی ہرمن پیاری اے حافظ برخوردار نے ایسے توں متاثر ہو کے بعد وچ ایہہ داستان مرزا صاحباں لکھی۔

☆☆☆

حوالے

۱ـ پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ ۱۹۶۰ء، ص ۶۸۔
۲ـ پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی ۱۹۷۲ء، ص ۲۲۸۔
۳ـ مرزا صاحباں: پیلو مرتب: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ۱۹۶۳ء، ص ۸۔
۴ـ ٹمپل، آر سی، حکایات پنجاب مترجم: میاں عبدالرشید (حصہ سوم) ۱۹۶۲ء، ص ۸۱۔
۵ـ مرزا صاحباں: پیلو مرتب: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ۱۹۶۲ء، (مقالے وچ متن ایس ایڈیشن توں درج کیتا اے)۔
۶ـ اوہی، ۱۹۶۲ء

سیّد بُلھے شاہ تے اوہناں دی شاعری

پنجابی زبان دے صوفی ادب وچ سید بلھے شاہ اپنے اچ پدھر دے کلام پاروں صوفیاں دے سرکڈھویں گروہ وچ اچ پدھر دی تھاں ملی، بھلوتے نیں سگوں ایہناں دا کلام عالمی ادب وچ شامل ہو کے دنیا دے کونے کونے اتے اپڑ چکیا اے۔ پنجابی زبان تے ادب نوں سید بلھے شاہ تے اوہناں دے کلام اُتے وڈھیرا مان اے۔ اوہناں دا کلام لوکائی وچ وی ہرمن پیارا اے تے دانشوراں دی اکھ دا تارا اے۔

سید بلھے شاہ دا اصل ناں سید عبداللہ شاہ ای کتاباں وچ آوندا اے۔ پر جیہماہی 'کھوج' (۳۵ـ۱۹۹۰ء) مشہور سکالر فضل فرید لالیکا نے خواجہ غلام رسول توگیروی ضلع بہاولنگر دے ملفوظات تے ہور حوالیاں نال اوہناں دا اصل ناں سید بوعلی شاہ ہون دا دعویٰ کیتا(۱) ایس دعوے نوں تسلیم کردیاں سید بلھے شاہ اتے ڈاکٹریٹ کرن والے محمد ریاض شاہد نے ایس نوں اپنے مقالے وچ اچّھی تھاں دتی، ایہناں دا خیال اے کہ سید عبداللہ توں سید بلھا نہیں بن دا جدوں کہ سید بوعلی توں بلھا بن دا زیادہ امکان اے۔ (۲) پر ایس کھوج تے ایس دے سٹے وجھوں نترن والے ناں سید بوعلی شاہ نوں اجے پذیرائی نہیں ملی۔ بلھے شاہ دے والد دا ناں سید سخی محمد درویش سی۔ ایہناں دا شجرہ نسب ۱۵ واسطیاں نال سید عبدالقادر جیلانی (بغدادی) نال جاملدا اے۔ ایہناں دے وڈھکے اسلام دی خدمت دا جذبہ لے کے عرب وچوں نکلے ایران ہوندے ہوئے اُچ شریف ضلع بہاولپور آ آباد ہوئے ایتھوں ایہہ خاندان سابق ہندوستان وچ پھیل گیا (۳) سید بُلھے شاہ دے والد سخی محمد درویش لاہور دے علاقے وچ ہجرت کر گئے۔ جدوں سید بلھے شاہ پیدا ہوئے ایہہ خاندان قصور دے کول وسدے پنڈ پانڈوکی وچ آبادسی پیدائش دا سال ۱۶۸۰ء اے۔ (۴) سید بلھے شاہ نے مڈھلی تعلیم اپنے والد سید سخی محمد درویش کولوں حاصل کیتی جیہڑے آپ عربی، فارسی دے عالم سن بعد وچ اوہناں نوں ہور دینی تعلیم واسطے اوس ویلے دے مشہور عالم دین غلام مرتضی دے درس وچ قصور گھل دتا گیا۔ ایتھے اوہناں عربی، فارسی، ہندی تے اسلامی دینی تعلیم اتے عبور حاصل

کیتا۔ [۵] جدوں اوہناں قرآن، تفسیر، فقہ وغیرہ دے علم وچ مہارت حاصل کر لئی تے پھیر اوہناں نوں کسے کامل مرشد دی صحبت اختیار کرن دی طلب ہوئی۔ سید بلھے شاہ نے ایس لئی لاہور وسدے اوس ویلے دے قادری شطاری بزرگ شاہ عنایت قادری نوں اپنا مرشد پھڑ لیا۔ اپنے مرشد دے بارے وچ سید بلھے شاہ اپنے کلام وچ تھاں تھاں اوہناں دے مرشد تے اپنے مرید ہون دا اقرار کردے نیں:

ے عرش منور بانگاں ملیاں سنیاں تخت لاہور
شاہ عنایت کنڈیاں پائیاں لک چھپ کھچدا ڈور [۶]

سید بلھے شاہ اپنے مرشد شاہ عنایت قادری نال عشق دی حد تیکر وابستہ سن۔ کتاباں وچ آوندا اے کہ اک وار مرشد شاہ عنایت قادری سید بلھے شاہ نال ناراض ہو گئے۔ ناراض ہون دا کارن ایہہ دسیا جاندا اے کہ سید بلھے شاہ نے پانڈوکی تے چنڈ سدھار دے وسنیکاں نوں بددعا دتی جس پاروں ایہہ وستیاں اجڑ گئیاں، خدا دی مخلوق دی تباہی پاروں مرشد آزردہ ہوئے تے اوہناں نے بلھے شاہ کولوں ولایت سلب کر لئی مطلب اے کھوہ لئی، بلھے شاہ دربدر ٹھوکراں کھان لگ پئے، مرشد نوں منان واسطے آخر اوس مجرا کرن والیاں نال رابطہ کر کے اوہناں دا بھیس وٹا تے پیریں گھنگھرو بنھ کے آکھیا۔

ے تیرے عشق نچائیاں کر تھیا تھیا [۷]

مرشد راضی ہو گیا، اوس ولایت واپس کر دتی گل نال لا لیا، بلھے شاہ مڑ قصور آ گئے لوکاں نوں وعظ نصیحت تے دین اسلام دی تبلیغ وچ رجھ گئے [۸] ولایت دی سلبی دے ہور کارن وی کئی کتاباں وچ درج نیں۔ پر واپسی نچ کے منان نال ای ہوئی، ایس توں واضح ہوندا اے کہ شاہ عنایت قادری راگ رنگ تے سماع دے قائل سن بلھے شاہ وی ایس دے قائل سن۔

سید بلھے شاہ اخلاقی لحاظ نال محبت تے خلوص دے پیکر سن، حلیمی، انکساری، جو کوئی ملدا اوہناں دے اعلیٰ اخلاق دا گرویدا ہو جاندا سی اپنے مرشد دے نقش قدم تے چلدیاں مذہبی، لسانی یاں علاقائی تعصب توں پاک سن۔ دوسرے مذہباں دے لوکاں نال رواداری دا مظاہرہ کردے۔ ہندو، سکھ، عیسائی سب سید بلھے شاہ دے ڈیرے اُتے حاضری دیندے سن۔ (بلھے شاہ دے کلام وچ وی ایس دا اشارہ ملدا اے) غریباں، مسکیناں تے مسافراں دی مدد کردے سن۔ مسافراں تے بھکھیاں نوں کھانا کھوا کے خوش ہوندے سن، اک دوہڑا ایس گل دا شاہدی اے:

ے اٹ کھڑکے، دکڑ وجے تتا ہووے چلھا
آون فقیر تے کھا کھا جاون راضی ہووے بلھا

سید بلھے شاہ دی وفات ۱۷۵۷ء وچ ہوئی۔ قصور وچ دفن ہوئے جتھے عقیدت منداں دی بھیڑ لگی رہندی اے۔ [۹]

سید بلھے شاہ بنیادی طور تے صوفی سن، اوہناں اپنی شاعری ایسے جذبے دے تحت کیتی۔ کلام وچ کافی، اٹھوارہ، باراں ماہ، سی حرفی، گنڈھاں تے دوہڑے شامل نیں۔ کافی اوہناں توں پہلاں گورو نانک تے شاہ حسین لاہوری لکھ چکے سن۔ کافی فقیرانہ گیت ہوندا اے، اٹھوارے دے تحت دناں دے حساب نال شعر آکھے جاندے نیں، باراں ماہ وچ دیسی مہینیاں دے حوالے نال دل دے جذبیاں دا اظہار ہوندا اے جدوں کہ سی حرفی وچ الف، ب دی پٹی دے حوالے نال چومصرعے تخلیق ہوندے نیں۔ دوہڑیاں وچ وی مصرعے عام کر کے چار ای ہوندے نیں پر ودھیرے مصرعیاں والے دوہڑے وی ملدے نیں۔ سید بلھے شاہ دے کلام وچ وی موجود نیں۔ گنڈھاں، پرانے زمانے وچ رواج سی کہ جدوں کسے اہم کم یا تقریب دا دن مقرر کیتا جاندا، کپڑے وچ اوودوں پہلاں آون والے دناں دے حساب نال گنڈھاں مار لیاں جاندیاں سن آخری گنڈھ مقرر شدہ دن کھولی جاندی سی۔ اج عام کر کے شادی ویاہ دے دن مقرر کرن تے کیتا جاندا سی۔ سید بلھے شاہ نے گنڈھاں دے حوالے نال شاعری علامتی حوالے نال کیتی اے۔ بلھے شاہ دیاں گنڈھاں جیہڑیاں گنتی وچ چالی نیں، صوفیا عام کر کے چلہ کشی واسطے چالی دا ہندسہ استعمال کردے نیں۔ چالی دا حوالہ موت دے بعد چالیویں دن وی ہو سکدا اے۔ موت دے حوالے نال گل کیتی جاوے تے صوفی ایس جہان نوں انسان دے اک کواری کڑی دے پیکیاں دا گھر آکھدے نیں جس نے سوہریاں دے گھر ویاہ مگروں جانا اے تے ایہہ اک لحاظ نال دوجا جہان یعنی حیاتی بعد از موت اے، ظاہر اے ایہہ حساب کتاب دا جہان وی اے۔ سید بلھے شاہ دیاں لکھیاں گنڈھاں وی سانوں ایہہ کجھ سمجھا رہیاں نیں کہ انسان جیوں جیوں موت دے حوالے نال اگلے جہان ول ودھدا اے اوس نوں اوس جہان دے حساب کتاب ول دھیان دینا چاہیدا اے کواری کڑی وانگ سلیقہ سکھن (دین علم دے حصول) تے چرخہ کت کے داج بنان (نیک اعمال کرن) ول دھیان دینا چاہیدا اے۔ دوجی گنڈھ کھولن تے لکھدے نیں:

ے دوجی کھولوں کیا کہوں، دن تھوڑے رہندے
سول سبھے رل آوندے سینے وچ بہندے
جھل ولی میں ہوئی، تند کت نہ جاناں
جج ایویں رل آوسی، جیوں چڑھدا تھانا [۱۰]

تیجی گنڈھ کھولدیاں فرماندے نیں

ے تیجی کھولاں دکھ کے، روندے نین نہ ہٹدے
کس نوں پچھاں جا کے، دن جاندے گھٹدے
گن والیاں سبھ پیاریاں، میں کو گن ناہیں
سبھ لے مل سر دھراں، میں رواں ڈھاہیں (۱۱)

ہن تیکر دی گل بات توں ایہہ گل نتر کے سامنے آگئی اے کہ سید بلھے شاہ اک صوفی سن۔ خاندانی حوالے نال اوہ دین اسلام دے مبلغ سن پر اوہناں تبلیغ دا اپنا اک وکھرا راہ پھڑیا، شریعت دے اوہ اصلوں نسلوں پابند سن۔ طریقت دا راہ اوہناں قادری شطاری بزرگ شاہ عنایت قادری والا پھڑیا۔ اوہناں دا سبھا کلام تے پیغام وچ کھلا ڈھا سی۔ اوہ اپنی حیاتی تے کلام دے حوالے نال اک سالک ہوندر دے نیں جیہڑا پہلاں اپنے آپ نوں اپنے مرشد وچ فناہ کردا اے تے پھیر نبی آخر الزمان، سرور کائنات حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دی ذات اقدس وچ کرکے واصل باللہ ہو جاندے نیں۔ اپنے مرشد شاہ عنایت (لاہور) بارے لکھدے نیں:

ے پیر پیراں بغداد اساڈا مرشد تخت لاہور

یاں:

ے پہلی پوڑی پریم دی پلصراطے ڈیرا
حاجی کے حج کرن میں کھ ویکھاں تیرا
آئیں عنایت قادری ہتھ پکڑیں میرا

ایس منزل توں اگے سالک دی منزل رسول پاک نال اپنے عشق دا اظہار ہوندا اے ایس وچ وی سید بلھے شاہ اک سالک پاروں پورے اتر دے نیں، کلام وچوں کجھ حصہ ویکھو:

ے عشق تیرا درکار اسانوں ہر ویلے ہر حیلے
پاک رسول محمد صاحب میرے خاص وسیلے (۱۲)

ے پیارا پہن پوشاکاں آیا
آدم اپنا نام دھرایا
احد اتے بن احمد آیا
نبیاں دا سردار

ہن میں لکھیا سوہنا یار
جس دے حسن دا گرم بازار (۱۳)

ے اک رانجھا مینوں لوڑی دا
کن فیکونوں اگے دیاں لگیاں
نیہوں نہ لگڑا چوری دا
احد، احمد وچ فرق نہ کوئی
اک رتی بھیت مروڑی دا
اک رانجھا مینوں لوڑی دا (۱۴)

سید بلھے شاہ وحدت الوجودیاں ہمہ اوست دے قائل سن ایس کرکے ہولی ہولی اوہ محبوب حقیقی (رب تعالیٰ) ول رجوع کردے نظر آوندے نیں، ویکھو ایہہ منزل:

ے اک لازم بات ادب دی اے
سانوں بات معلوی سبھ دی اے
ہر ہر وچ صورت رب دی اے
کتے ظاہر ہے کتے چھپیندی اے
منہ آئی بات نہ رہندی اے (۱۵)

جدوں سالک نوں ایہہ منزل حاصل ہوندی اے ایہہ مرتبہ حاصل ہو جاندا اے تے اوہ بلھے شاہ وانگ کوک اُٹھدا اے:

ے رانجھا رانجھا کردی ہن میں آپے رانجھا ہوئی
سدو نی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی
رانجھا میں وچ، میں رانجھے وچ غیر خیال نہ کوئی
میں نہیں اوہ آپ ہے اپنی آپ کرے دلجوئی
رانجھا رانجھا کر دی ہن میں آپے رانجھا ہوئی (۱۶)

ایس منزل جیکر اپڑن واسطے سید بلھے شاہ بڑیاں اوکھیاں منزلاں وچوں لنگھے، اوہ عرفان ذات دے حوالے نال

ے کیہ جاناں میں کون بلھیا، کیہ جاناں میں کون

الاندے نیں تے پھیر آکھدے نیں:

؎ میری بُکل دے وچ چور، نی میری بُکل دے وچ چور [۱۷]

دا تذکرہ کر کے اوڑک اوہ عرفان ربانی دی منزل تے اپڑ جاندے نیں، ہن اوہ کہندے نیں سارے بوہے بند ہو جان، ویلے نوں لگام پا دتی جاوے ایہہ سالک لئی سرشاری دی منزل اے۔ ملاپ دے وصال دی منزل، سرشاری نوں قائم رکھن لئی اوہ گو کدے نیں:

؎ گھڑیالی دیو نکالی نی
اج پی گھر آیا لال نی
گھڑی گھڑی گھڑیال بجاوے
رین وصل دی پیا گھٹاوے
میرے من دی بات جے پاوے
ہتھوں چا سٹے گھڑیال نی

تے:

؎ بُلھیا شوہ دی سیج پیاری
نی میں تارن ہارے تاری
کویں کویں میری آئی واری
ہن وچھڑن ہویا محال نی
گھڑیالی دیو نکال نی
اج پیا گھر آیا لال نی [۱۸]

کلام دے حوالے نال ایہہ سید بلھے شاہ دے ذاتی تجربیاں دے اگھڑی روپ سن، سالک دے فنا فی الشیخ، فنا فی الرسول تے فنا فی اللہ دے روپ، سالک ایس دا اظہار ایس لئی کروا اے کہ اوہ خالق تے مخلوق وچ دی دوری نوں ختم کرن دا چاہوان اے۔ اوہدے موجب جدوں بندہ رب دے ایڈا نیڑے ہو جاندا اے تے پھیر اوہدے کولوں کے قسم دے، بھیڑے کم دی امید نہیں رہندی، اوہ خالق دے تابع ہو کے مکمل طور تے اوہدی ہدایت اُتے کاربند ہو جاندا اے۔ دوجے لفظاں وچ اوہ اللہ دیاں اکھاں نال ویکھدا اے۔ اللہ دے کناں نال سن دا اے، اللہ دے ہتھاں نال کم کردا اے ایتھوں تیکر کہ وحدت الوجود دے حوالے نال اللہ ای اللہ رہ جاندا اے۔

سید بلھے شاہ لوکائی نوں اللہ تعالیٰ خالق کائنات ول لے جان لئی اوہ ذاتی تجربیاں دی گل دے نال نال لوکائی نوں اوہدی کارکرتوت توں آگاہ وی کر دے نیں۔ انسان دے فانی ہون دا ہوکا وی دیندے نیں تے غفلت وچ پھاتے انسان نوں جگان دا چارا وی کر دے نیں، بڑے اثر والے ڈھنگ نال:

؎ اٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں
اک روز جہانوں جانا اے
جا قبرے وچ سمانا اے
تیرا گوشت کیڑیاں کھانا اے
کر چیتا مرگ وسار نہیں [۱۹]

سید بلھے شاہ ظاہر توں باطن اُتے زیادہ زور دیندے نیں، ایس حوالے نال اوہ ودھیری بے باکی دا مظاہرہ کر دے نیں:

؎ بلھے نوں لوکیں متیں چا دیندے بلھا جا بہہ مسیتی
وچ مستیاں دے کیہ کجھ ہوندا جو اندروں گئی نہ پلیتی
باہر پاک کیتے کیہ ہوندا جو اندروں گئی نہ پلیتی
بن مرشد کامل بلھا ایویں گئی عبادت کیتی

؎ بھٹھ نمازاں چکڑ روزے کلمے پھر گئی سیاہی
بلھے شاہ شوہ اندروں ملیا بھلی پھرے لوکائی

مطلب ایہہ اے کہ رب تعالیٰ دی ذات دا عرفان حاصل کرن واسطے انسان نوں اپنی ذات دا عرفان ضروری اے، ایہہ منزل سید بلھا شاہ

؎ کیہ جاناں میں کون بلھیا کیہ جاناں میں کون

راہیں طے کر دے نیں تے علم دے حوالے نال اوہناں دا آکھنا اے کہ

؎ علموں بس کریں او یار
اکو الف تیرے درکار

مطلب ایہہ اے کہ دنیاوی علم دی تھاں الف یعنی اللہ، جیہڑا اللہ تعالیٰ دا ذاتی ناں اے ایس حوالے نال اسم اعظم اے ایس دا عرفان ضروری اے۔ اپنی ایس کافی وچ کتاباں پڑھ کے اندر دے انھیر نوں مٹان لئی پریردے نیں، شیخ مشائخ نوں بے علماں نوں لٹ لٹ کے کھان توں منع کر دے نیں۔

ملاں تے قاضیاں نوں حرص، ہوس نوں چھڈن لئی آکھدے نیں تے شک شبھے دا کھانا کھان توں ہوڑ دے نیں۔ آخر تے اپنے بارے کہندے نیں کہ بلھے نے علم لدنی پڑھیا اے، الف تے میم، اللہ تے اوہدے رسول آخر حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دا علم درکار اے تے اوہ بلھے شاہ نے پڑھیا اے تسی وی ایہہ علم پڑھو۔[20]

شاہ حسین لاہوری وانگ سید بلھے شاہ نے وی چرخے تے پونی دے حوالے نال لوکائی نوں ایس دنیا وچ چرخہ کتن یعنی نیک عمل کمان تے زادِ راہ بنان دی پکی کیتی اے۔ تاں جے اگلی دنیا وچ داج یعنی زادِ راہ لے جان والے دی عزت آور ہووے۔ بالکل اوس سوانی وانگ جیہڑی ماپیاں دے گھر سلیقہ سکھدی۔ چرخہ کتدی تے داج بناندی اے تے سوہریاں دے گھر اوہدی عزت ہوندی اے۔ بڑی مشہور کافی دے کجھ بول ویکھو:

ے کر کتن ول دھیان کڑے
نت متیں دیندی ما دھیا
کیوں پھرنی ایں اینویں آ دھیا
نی شرم حیا نہ گو دھیا
توں کدی تاں سمجھ نداں کڑے
چرخہ بنیا خاطر تیری
کھیڈن دی کر حرص چھوٹیری
ہونا نہیوں ہور وڈیری
مت کر کوئی اگیان کڑے
کر کتن ول دھیان کڑے[21]

سید بلھے شاہ دی ساری شاعری دا احاطہ کرنا وڈیرا اشکل کم اے، تصوف دے ڈونگھے رازاں توں اڈ بلھے شاہ اپنے ویلے دے حالات دے گیانی وی نیں، اوس ویلے دے سیاسی، سماجی تے مذہبی حالات دا نقشہ اپنے کلام وچ کئی تھاں اک مصور وانگ کھچدے نظر آوندے نیں:

ے در کھلا حشر عذاب دا
بُرا حال ہویا پنجاب دا
وچ حاویے دوزخ ساڑیا
کدی آ مل یار پیاریا

ے مغلاں زہر پیالے پیتے
بھوریاں والے راجے کیتے

یاں:

ے سب اشراف پھرن چپ کیتے

مکدی گل ایہہ اے کہ سید بلھے شاہ بارھویں صدی ہجری تے اٹھارویں صدی عیسوی دے اوہ پنجابی صوفی شاعر نیں جنہاں پنجابی دی صوفی شاعری دی پچھلی ریت نوں اگے لا کے اوس نوں فکر تے فن دی ٹیسی اُتے اپڑا دتا۔ اوہ آپ صوفی سن، سلوک دیاں منزلاں دا ذاتی تجربہ رکھدے سن وحدت الوجودی مسلک دے قائل سن۔ اللہ تے بندے دے باہمی رشتے نوں پکیاں کرن لئی عرفانِ ذات دے حوالے نال اللہ دے عرفان نوں عام کرن لئی اوہناں اپنی ذات تے اپنے کلام نوں وقف کر دتا اوہ دلوں بجانوں بندے دے ہمدرد سن ایس سلسلے وچ اوہ مذہبی نسلی یاں علاقائی حداں ٹپ کے بندے نوں اوہدی حقیقت دسن تے اپنے مقام نوں پچھانن دا درس دیندے نیں، اوہ دنیا دی بے ثباتی تے آخرت لئی زادِ راہ بنان لئی نیک عمل کمان دی پکی کردے نیں ایسے لئی اوہناں بارے میاں محمد بخش نے آکھیا سی

ے بلھے شاہ دی کافی سن کے ترٹدا کفر اندر دا[22]

☆☆☆

حوالے

۱۔ کھوج: چھیماہی، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی لاہور۔ ۳۰، ۱۹۹۰ء، ص ۵۔
۲۔ بلھے شاہ فکر تے فن، مقالہ پی ایچ ڈی (پنجابی) از: محمد ریاض شاہد، ۱۹۹۸ء، ص ۲۷۔
۳۔ اوہی، ۱۹۹۸ء، ص ۵۰۔
۴۔ اوہی، ۱۹۹۸ء، ص ۶۳۔
۵۔ اوہی، ۱۹۹۸ء، ص ۷۹۔
۶۔ کلام بلھے شاہ مترجم: ڈاکٹر انعام الحق/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۳ء، ص ۳۳۰۔
۷۔ اوہی، ص ۱۳۰۔
۸۔ بلھے شاہ فکر تے فن، مقالہ پی ایچ ڈی (پنجابی) از: محمد ریاض شاہد، ۱۹۹۸ء، ص ۹۹۔
۹۔ اوہی، ۱۹۹۸ء، ص ۱۰۹۔
۱۰۔ کلام بلھے شاہ مترجم: ڈاکٹر انعام الحق/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۳ء، ص ۳۳۳۔
۱۱۔ اوہی، ص ۵۳۵۔
۱۲۔ اوہی، ص ۲۲۷۔

۱۳۔ اوہی، ص ۳۲۰۔
۱۴۔ اوہی، ص ۵۲۔
۱۵۔ اوہی، ص ۳۳۰۔
۱۶۔ اوہی، ص ۱۸۷۔
۱۷۔ اوہی، ص ۳۳۵۔
۱۸۔ اوہی، ص ۳۰۷۔
۱۹۔ اوہی، ص ۳۷۔
۲۰۔ اوہی، ص ۳۳۶۔
۲۱۔ اوہی، ص ۲۵۷۔
۲۲۔ سیف الملوک، میاں محمد بخش، مرتبہ: اقبال صلاح الدین، لاہور۔ ۱۹۹۶ء، ص ۳۳۸۔

سیّد وارث شاہ تے اوہدی داستان 'ہیر'

سید وارث شاہ جس دی لکھی 'ہیر رانجھا' دی داستان عالمی پدھر تے ادب عالیہ دا حصہ بن چکی اے، پنجابی ادب دی ایہہ ماڑی قسمت اے کہ اوہناں دے زندگی دے حالات بارے اجے توڑی تفصیلی جانکاری دستیاب نہیں، اوہناں نے اپنی لکھت 'ہیر' تے دوجیاں لکھتاں وچ اپنے بارے اپنیاں لکھتاں بارے کوئی ویروے بھری جانکاری نہیں دتی سوائے ایس دے کہ

ے وارث شاہ وسنیک جنڈلیا نڑے دا اتے شاگرد مخدوم قصور دا اے (۱)

یاں:

ے سن یاراں سے اسیاں نبی ہجری لے دیس دے وچ تیار ہوئی (۲)

یاں:

ے کھرل ہانس دا ملک مشہور ملکا تھے شعر کیتا یاراں واسطے میں (۳)

اوہ اپنی اک ہور لکھت ترجمہ قصیدہ، بردہ شریف وچ ترجمہ کاری دا سال ۱۱۵۲ھ مطابق ۱۷۳۹ء محفوظ کر دا اے (۴) ایہناں اندرونی شہادتاں توں اوہدا عہد متعین ہو جاندا اے کہ اوہ بارھویں صدی ہجری یاں اٹھارویں صدی عیسوی دا بندہ سی۔ اوس نے قصور دے مخدوم کولوں تعلیم حاصل کیتی۔ ایدوں ودھ ہور اوہدے اپنے ولوں کوئی جانکاری نہیں ملدی۔ ایتھوں تیکر کہ اٹھویں صدی وچ ایس خطے وچ چھاپا خانہ آون ویلے وی ہیر دا کوئی ایسا قلمی نسخہ دستیاب نہیں سی جیہڑا اوہدے اپنے ہتھ دا لکھیا ہویا ہوندا، ایہو وجہ اے کہ جدوں ہیر ہر من پیاری ہو کے چھاپے چڑھی تے ایہدے وچ رلا پایا گیا جس توں کڈھن دا عمل ویہویں صدی تیکر جاری رہیا تے اجے وی جاری اے۔ وارث دے کسے ہمعصر نے وی اوہدے بارے کوئی بہتی جانکاری نہیں دتی سوائے داستان ہیر رانجھا نوں سلاہن

بارے پھیر وی وارث بارے جانکاری دیاں کوششاں ہوندیاں رہیاں مزار اتے کمپلکس وی بن گیا اے ایہہ کوششاں اجے تیکر جاری نیں ایہناں ساریاں کوششاں نوں کھ رکھ کے اوہدی ذات بارے تے لکھتاں بارے جو نقشہ اگھڑ دا اے اوہدے مطابق اوہدا اصل ناں سید وارث شاہ سجادہ نشین کول موجود شجرہ دے مطابق اوہدے والد دا ناں سید گل شیر شاہ وارث دے دوہور بھرا سید قاسم شاہ، تے سید بہار شاہ سن موجودہ گدی نشین سید قاسم شاہ دی اولاد وچوں اے کیوں جے سجادہ نشین دے قول موجب سید وارث شاہ لاولدی جمن ورھا ۱۱۲۲ھ مطابق ۱۷۱۰ء اے(۵)۔ مڈھلی تعلیم جنڈیالہ شیر خان (ضلع شیخوپورہ) وچ پوری ہوئی پھیر مولانا غلام مرتضیٰ قصوری دے شاگرد ہوئے جیہڑے سید بلھے شاہ دے استاد سن۔ تعلیم مکمل کرن توں بعد جنڈیالہ شیر خان واپس پرتے ایتھے اوہناں نے ۱۷۳۹ء وچ عربی قصیدہ بردہ شریف دا ترجمہ کیتا۔ احمد شاہ ابدالی نے جدوں پنجاب تے حملے کیتے اوس ویلے وارث شاہ لاہور وچ سی ایس حوالے نال سید وارث شاہ دی اک سی حرفی ملدی اے جس وچ اوس ویلے دے مغل بادشاہ محمد شاہ دی تعریف کیتی گئی اے۔(۶) (کجھ لوک ایس نوں وارث دی تصنیف نہیں مندے)۔ ایدوں مگروں اوہ پاک پتن اپڑ کے اوس ویلے دے دیوان محمد یار دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ دو سال ایتھے تصوف دا علم حاصل کرن توں بعد واپس جنڈیالے جان لگیاں راہ وچ ملکہ ہانس دے محلے مجاہد کے (یاں محلہ مجاہد) ٹھہرے اوتھے جدوں لوک ہُم ہما کے اوہناں کول آئے تے اوہ محلہ اچا لبہ دی مسجد دے نال زمین دوز حجرہ بنوا کے بیٹھ گئے۔ ایتھے اوہناں لافانی قصہ ہیر رانجھا لکھیا ہیر وچ آئے مصرعے

؎ وارث شاہ نوں مار نہ بھاگ بھریئے انی منس دیئے پیاریئے واسطہ ای

توں لوک سمجھدے نیں کہ اوہناں نوں کسے بھاگ بھری نال عشق سی جس دے اظہار واسطے اوہناں قصہ لکھیا ایہہ گل بہت سارے دانش وراں نے نہیں منی(۷)۔ سید وارث شاہ ملکہ ہانس توں جنڈیالہ شیر خان اپڑے ایتھے درس تدریس دا کم کردے رہے تے ۱۷۹۸ء وچ وفات پائی۔ جنڈیالہ شیر خان مدفون نیں جتھے ہن عالیشان کمپلکس بنایا گیا اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ ہیر، قصیدہ بردہ دے ترجمہ توں اڈ معراج نامہ، چوہیرڑی نامہ، باراں ماہ تے سی حرفی شامل نیں(۸) پر جو اعلیٰ درجہ ہیر رانجھا نوں ملیا اوہ دوجیاں لکھتاں نہ حاصل کر سکیاں۔

ساڈے مطالعے دا مرکز وی ایس ویلے ہیر ای اے۔ کھوج کاراں دی کھوج موجب ہیر رانجھا دا رومان سلطان بہلول لودھی دے ویلے دا اے۔ ایہہ واقعہ واپرن توں بعد لوک پدھر تے لوکاں دیاں زباناں اُتے آیا ایتھوں تیکر کہ صوفی ادب وچ وی آ گیا۔ پنجابی وچ ایس دی مثال شاہ

حسین دیاں کافیاں وچوں دِتی جا سکدی اے کہ اوہناں دے کلام وچ ایہہ علامت دا روپ وٹا گیا:

؎ ماہی ماہی کوکدی میں آپے رانجھن ہوئی
رانجھن رانجھن میتوں سبھ کوئی اکھو ہیر نہ آکھو کوئی

شاہ حسین بادشاہ اکبر دے دور دا اے ایسے دور دے شاعر دمودر جس نے سبھ توں پہلاں پنجابی وچ ہیر دا قصہ لکھیا ایدوں مگروں احمد کوی نے ۱۶۹۲ء وچ فیر چراغ اعوان، پھیر مقبل تے ۱۷۴۶ء دے نیڑے تیڑے تے پھیر سید وارث شاہ نے ۱۱۸۰ھ یاں ۱۷۶۶ء وچ مطلب ایہہ اے کہ سید وارث توں پہلاں ہیر رانجھا دے گھٹ وگھٹ چار قصے لکھے جا چکے سن، جہناں وچوں دو تن قصے دمودر، احمد نے مقبل دے تے اج وی مقبول نیں۔ ساریاں وچ بنیادی کہانی اکو اے، کرداراں تے انجام وچ ہر اک نے اپنی مرضی کیتی اے، وارث دے سامنے لوک پدھر دا قصہ تے ایہہ سارے قصے سن اوس تے خود لکھیا اے:

؎ یاراں اساں نوں آن سوال کیتا عشق ہیر دا نواں بنایئے جی،

مطلب اے عشق دا قصہ پہلاں موجود اے ایس نوں فرمائش ایہہ اے کہ نویں رنگ ڈھنگ وچ پیش کیتا جاوے چنانچہ وارث نے لکھیا

؎ حکم من کے سجناں پیاریاں دا قصہ عجب بہار دا جوڑیا اے
فقرہ جوڑ کے خوب درست کیتا نواں پھل گلاب دا توڑیا اے (۹)

مطلب ایہہ ہے کہ قصہ وی اوس نے نواں ترتیب دتا اے۔ تے ایس دی پیش کاری زبان تے بیان دے حوالے نال وی ایس نوں پھلاں وچ سردار پھل گلاب وانگ بنایا اے تے حق سچ انج ای ہویا، لوک پچھلے قصے بھل گئے ایتھوں تیکر جے ایہہ آکھیا جاوے کہ اج تیکر جیہڑے سینکڑے قصے لکھے جا چکے نیں، وارث دی ہیر دی ایہہ وڈھپ قائم اے تے ایہہ گل سچ ہووے گی۔

کہانی ایہہ اے کہ تخت ہزارے دے رانجھیاں وچوں وحید و موجو چوہدری دا لاڈلا پتر سی۔ پیو دے مرن مگروں بھراواں نے زمین ونڈ دتی وحید وسکھ رہندا سی واہی بیجی دا کم نہ کر سکیا۔ بھابیاں نال لڑیا جنہاں نے میہنا ماریا کہ جے ای تیوں پسند نہیں تے جا سیالاں دی ہیر ویاہ لیا۔ ایہو ضد پھڑ رانجھا جھنگ سیالیں جا اپڑیا۔ ہیر نال ملاقات ہوئی تے جدوں رانجھے نے آکھیا واہ کمن تے، ہیر

اوس تے مہربان ہو گئی، اپنے پیو چوچک کول مجھاں چارن تے کاماں لوا دتا۔ ایس بہانے عشق پروان چڑھدا رہیا برداری دے اک وڈیرے کیدو نوں پتہ لگا تے اوہ اکھ دا ماریا چپ اُٹھیا تے دوہاں دے نال نال چوچک نوں بھنڈن تے لک بنھ لیا۔ اک کے چوچک نے ہیر دا ویاہ زبردستی ہیر دی مرضی دے خلاف رنگ پور دے کھیڑے نال کر دتا۔ رنگ پور اپڑ کے ہیر، رانجھے نوں پیغام گھلیا کہ جوگی بن رنگ پور آ، رانجھا عشق وچ جھلا ہویا بالناتھ کولوں جوگ لے کے رنگ پور اپڑیا، جتھے ہیر دی نناں سہتی نال اوس دا ٹاکرہ ہویا جس سخت مزاحمت کیتی پر رانجھا کرنی والا بن چکیا سی اوس سہتی نوں اوہدے عاشق مراد بلوچ نال ملان دا آکھیا تے سہتی نرم پے کے مہربان ہو گئی اوس ای ہیر تے رانجھے دا میل کرایا، جھوٹھی موٹھی داسپ لڑا کے رانجھے نوں علاج دے بہانے ہیر کول بلایا تے دوہاں نوں نسا دتا۔ کھیڑیاں نوں پتہ لگا تے اوہناں واہر ٹوری تے راہ وچ آن پھڑیا، معاملہ راجہ عدلی حکمر اپڑیا جس ہیر کھیڑیاں نال ٹور دتی، رانجھا کرنی والا ہو چکیا سی اوس بدعا دتی شہر نوں اگ لگ گئی شاہی واہراں نے کھیڑیاں نوں ہیر سنے واپس لیاندا تے ہیر رانجھے نال ٹور دتی کہ اوہدا عشق صادق اے، ہیر تے رانجھا تخت ہزارے جا رہے سن کہ سیالاں نے راہ وچ ڈک لیا تے ترلا کیتا کہ رانجھا جنج بنا کے لیاوے تے اوہ ہیر نوں آپوں ٹور دین گے، رانجھا تخت ہزارے جنج بنان گیا، پچھوں سیالاں نے ہیر نوں زہر دے کے مار دتا رانجھا ایہہ خبر سن کے آہ مار کے مر گیا۔

سید وارث شاہ نے ہیر رانجھا دی ایس کہانی نوں لکھیا تے داستان یاں قصہ کر کے ای اے، فنی حوالے نال اوس نے کلیاں وچ لکھیا اے (عنوان دے تحت اکو ردیف قافیے دے مصرعے) مطلب ایہہ اے کہ ایہہ انداز فارسی دی مثنوی دا انداز نہیں کہ جس وچ بحر تے اک ہوندی اے پر ہر شعر دا ردیف قافیہ وکھ ہوندا اے۔

سید وارث شاہ دی لکھت داستان دے ہوندیاں ہویاں اک ڈرامے وانگ لگدی اے کہ ایہدے وچ کردار تھاں تھاں مکالمے بولدے نظر آوندے نیں جتھے داستان نوں اگے ودھاؤنا ہوندا اے اوتھے وارث شاہ آپ اک کردار یعنی داستان گو بن کے وچ آ جاندا اے تے مقولہ شاعر دے عنوان نال داستان نوں اگے ٹوردا اے۔

ـ اک تخت ہزاریوں گل کیجے جتھے رانجھیاں رنگ مچایا اے
چھیل گھبرو مست البیلڑے نیں سندر اک تھیں اک سوایا اے
والے کوکلے مندرے مجھ لنگی، نواں ٹھاٹھ تے ٹھاٹھ چڑھایا اے
کیہہ صفت ہزارے دی آکھ سکاں گویا بہشت زمین تے آیا اے [10]

پھر منظر نوں چھوٹیاں کر کے اپنے ہیرو اُتے لوکاں دی توجہ مرکوز کر دیندا اے

ـ موجو چودھری پنڈ دی پاند والا چنگا بھائیاں دا سردار آہا
اٹھ پتر دو بیٹیاں تس دیاں سن وڈا ٹبر اُتے پروار آہا
بھلی بھائیاں وچ پرتیت اس دی منیا چونترے تے سرکار آہا
وارث شاہ ایہہ قدرتاں رب دیاں نیں دھیدو نال اوس بہت پیار آہا [11]

بقول وارث جدوں تیکر پیو زندہ سی دھیدو نال پیار کردا سی پر بھرا ویر رکھدے سن پیو توں ڈردیاں ایس دا اظہار نہیں کر دے جے اوہناں دا وس چلدا تے اوہ اوس نوں گھروں وی کڈھ دیندے، جدوں پیو مر گیا بھرا تے بھابیاں دا ویر نتر آیا اوہناں فوراً قاضی تے پنچ سدا کے زمین ونڈ دتی رشوت دے کے چنگی آپ تے بنجر رانجھے نوں دے دتی، شریکاں ایس گل نوں خوب نشر کیتا۔ بھرواں نے رانجھے نوں مہنے مارے کہ اپنی شوقین طبیعت تے ونجھلی وجان پاروں اوہ واہی دا کم نہیں کر سکے گا۔ رانجھے نے واہی بیجی دا کم شروع کیتا۔ لاڈلا سی کم کدی کیتا نہیں سی ہتھاں وچ چھالے پے گئے، رانجھے نے بھابیاں نوں آکھیا تساں مینوں بھراواں کولوں وچھوڑیا اے بھابیاں نال ودھیری تکرار ہوندی اے، آخر اک بھابی آکھدی اے۔

ـ ساڈا حسن پسند نہ لیاونائیں جاہ ہیر سیال ووہ لیاویں
واہ ونجھلی پریم دی گھت جالی کائی ٹدھی سیالاں دی پھاہ لیاویں [12]

رانجھا سڑیا بلیا جواب دیندا اے

ـ ٹدھی سیالاں دی ویاہ کے لیاوساں میں کریں بولیاں اتے ٹھٹھولیاں نی
بہے گھت مہیرا وانگ مہریاں دے ہون تساں جیہاں اگے گولیاں نی [13]

رانجھا جھنگ سیالاں نوں ٹرپیا

- روح چھڈ قلبوت جیوں وداع ہوندا تویں ایہہ درویش سدھاریائی
ان پانی ہزارے دا قسم کر کے قصد جھنگ سیالاں دے دھاریائی (۱۴)

بھرا نہ جان دا ترلا کر دے نیں، بھابیاں منتاں کر دیاں نیں پر رانجھا ٹرپیندا اے، راہ وچ مسجد دے ملاں نال ٹاکرہ ہوندا اے بحث دے بعد اوہ رات گزارن دی اجازت دے دیندا اے۔ چنہاں تے ملاح نال ٹاکرہ ہوندا اے اوہ لالچی اے بغیر رقم توں بیڑی نہیں چاڑھدا پر جدوں ویکھ دا اے کہ اوہدیاں رناں رانجھے تے اوہدی ونجھلی وچ دلچسپی لے رہیاں نیں تے بیڑی چاڑھ کے پار اتار دیندا اے اگے ہیر اے، رانجھے دی منزل، رانجھے دے دل وچ اوس لئی جیہڑی تڑپ اے وارث شاہ پڑھن والے نوں ہیر دی تعریف کر کے ڈون سوایا کر دیندا اے:

- کہی ہیر دی کرے تعریف شاعر متھے چمکدا حسن مہتاب دا جی
خونی چونڈیاں رات جیوں چن دوآلے سرخ رنگ جیوں رنگ شہاب دا جی
نین نرگسی مست مولڑے دے گلھاں ٹہکیاں پھل گلاب دا جی
بھواں وانگ کمان لاہور وچّوں کوئی حسن نہ انت حساب دا جی (۱۵)

رانجھا چنہاں تے ہیر دی بیڑی وچ پئے پلنگھ تے سوں جاندا اے۔ ہیر اپنیاں سٹھاں سہیلیاں نال آوندی اے تے قہروان ہوندی اے۔ ملاحواں نوں جھمکاں نال کٹن توں اڈ پلنگھ دے کول آ کے ستے پئے رانجھے نوں دی کھریاں کھریاں سناندی اے تے کہندی اے اٹھ سسری وانگ سوں گیا ایں۔ جدوں رانجھا اٹھدا اے وارث شاہ عشق دے پینڈے نوں جھبدے ای طے کر دیندا اے

- رانجھے اُٹھ کے آکھیا واہ سجن، ہیر ہس کے تے مہربان ہوئی

ایس لمے توں بعد وارث شاہ دی ایہہ داستان رانجھے دی تھاں ہیر دی داستان بن جاندی اے۔ ہیر ہس کے تے مہربان ہوئی دے ٹوٹے وچ ہیر دی مکمل سپردگی لکی ہوئی اے۔ ہیر سوال جواب وچ ایہہ ضرور تسلی کر لیندی اے کہ رانجھا پچھے کوئی مہر والی تے نہیں چھڈ آیا، جدوں اوہنوں ایہہ پتہ لگ جاندا اے کہ اوہ تے آیا اوسے لئی اے تے اوہ بنی ای اوسے لئی اے تے پھیر ایس ملاپ نوں ہیشگی دین دا عمل شروع ہو جاندا اے۔ ہیر دا اپنے باپ کول رانجھے نوں مجھاں دا پالی لوانا،

اوہدے لئی چوری لے کے جانا، کیدو دا لوتیاں لان تے اوس نوں کٹنا، باپ دا سیدے کھیڑے نال ویاہ کرن دا چارا کرنا تے ہیر دا باقاعدہ مزاحمت کرنا، قاضی نال اختاں دی تکرار کرنا، ایدوں پہلاں جدوں ویاہ دی گل ٹری تے رانجھے نوں کہنا کہ

- ہیر آکھدی رانجھیا قہر ہویا ایتھوں اٹھ کے چل جے چلنائی
دوہویں اُٹھ کے لموے راہ پئیے کوئی اساں نے دیس نہ ملنائی (۱۶)

تے رانجھا کہندا اے

- ہیرے عشق نہ مُول سواد دیندا نال چوریاں اُتے اودھالیاں دے
کڑاں پوندیاں مٹھیاں دیس وچوں قصے سنے سن کھوہنیاں گالیاں دے (۱۷)

آخر زبردستی ہیر نوں ڈولی وچ پا دتا گیا۔ اوہ رنگ پور اپڑی تے رانجھے نے سیالاں نال گلہ گزاری تے کیتی پر اپنی مزاحمت نہیں کیتی، جنی ہیر نے کیتی سوہرے اپڑ کے وی اوس سیدے نوں نیڑے نہیں آون دتا۔ رانجھا آپ اوتھے نہیں اپڑیا، ہیر دے پیغام تے بالناتھ کولوں جوگ لے کے اپڑیا۔ اوتھے جدوں رانجھے نال سہتی دا جھگڑا ہویا اوتھے ای ترلا ہیر نے ای کیتا کہ کرنی والے جوگیاں نال بدسلوکی بری اے جدوں سہتی رام ہو گئی تے جھوٹھا سپ لڑان جوگی نوں گھر بلان تے نسان وچ اوہدی مدد لئی تے رانجھے نال نس ٹری۔ رانجھا اک تھاں تے مکمل طور تے ہیر دی طلب دا خواستگار ہوندا اے جتھے جوگی اوہنوں نصیحت کر دا اے کہ جے جوگ لینی او تے شرط ایہہ اے کہ

- وڈی ماؤں برابر جانی ہے اُتے بھین برابر چھوٹڑی نوں
جتی ستی نمانیاں ہو رہیے رکھیں ثابت ایس لنگوٹڑی نوں (۱۸)

رانجھا کہندا اے

- ثابت ہو لنگوٹڑی ستی نا تھا کاہے جھگڑا چاہ اجاڑ دا میں
چپ عشق توں رہے جے جیبھ میری کاہے ایڈڑے پاڑنے پاڑ دا میں
جیو مار، کے رہن جے ہوئے میرا ایڈے معاملے کاہنوں ہار دا میں
جیتاں مست اجاڑ وچ جاپہندا انہیں سیالاں دیاں کاہنوں چار دا میں (۱۹)

مطلب ایہہ اے کہ اوہ اپنے عشق وچ ثابت قدم اے جوگی دے آکھن تے اوہ کہندا اے کہ ہیر دے عشق واسطے میں جوگ لئی اے کن پڑوائے نیں سر سواہ ملی اے چنانچہ اوس دے

عشق وچ ثابت قدم پاروں اوہنوں جوگ دے دتی جاندی اے۔ اوہدی ثابت قدمی تے صدق نے ہیر حاصل کرلئی۔ سیالاں دی چالاکی نال بھانویں دونویں جسمانی طور تے نہ مل سکے پر روحانی طور تے اوہ مل کے امر ہو گئے۔ وارث شاہ نے ایسے لئی ایس قصے نوں روح تے قلبوت دا حصہ قرار دتا اے۔

- ہیر روح تے چاک قلبوت جانوں بال ناتھ ایہہ پیر بنایا ای (۲۰)

سید وارث شاہ دی ہیر نے اٹھارویں صدی دے پنجاب دا سماجی، معاشی، معاشرتی تے سیاسی منظر اکھراں وچ محفوظ کر دتا اے۔ اوس دسیا اے کہ کیویں سماجی سطح تے لوک رشوت لے کے زیناں دی غلط ونڈ کر دے سن۔ مسیت دے ملاں ظاہری اسلام ول مائل سن، تے قاضی رشوت لے غلط تھاں نکاح پڑھ دیندے سن۔ چودھری لوک کامیاں نوں کیویں دھر بناندے سن۔ اوس ویلے دے پنجاب دی سویر دا ایک منظر ویکھو:

- چڑی چوہکدی نال جاں ٹرے پاندھی پیاں ودھاں دے وچ مدھانیاں نے (۲۱)

ویاہ دے سلسلے وچ جیہڑیاں رسماں سن اوہناں دا بیان جہیز وچ جو کجھ دتا جاندا سی اوہدا بیان تے جیہڑے کھانے تے مٹھائیاں سن اوہناں دا بیان اوس دور دی تاریخ اے۔

رسم مائیوں:

- چوچک سیال نے قول وسارے دتے جدوں ہیر نوں پایاں مائیاں نیں

رسم مہورت کڈھنا:

- کھیڑیاں ساہا کڈھائیکے باہمناں تھوں بھلا مہورت وار میاں (۲۲)

رسم جہیز:

- اول گھگرے کاڈھویں نال مشرو مشکی پچاں دے نال تسلوے نیں (۲۳)

- سرے دانیاں تھالیاں تھال چھنے لوہ کڑچھ تے نال کڑاہیاں نیں (۲۴)

تاریخی اشارے:

- جدوں دیس تے جٹ سردار ہوئے گھرو گھری تاں نویں بہار ہوئی
چور چودھری یارنی پاک دامن بھوت منڈلی اک دوچار ہوئی (۲۵)

مکدی گل ایہہ اے کہ وارث شاہ بارھویں صدی ہجری اٹھارویں صدی عیسوی دا اچ پدھر دا شاعر اے جس نے قصہ ہیر لکھ کے اک پاسے تے داستان گوئی وچ کمال حاصل کیتا تے نال ایس قصے دے ذریعے اپنے دور دے پنجاب دی سماجی، معاشی، معاشرتی تے سیاسی صورت حال دا نقشہ کھچ کے رکھ دتا اوہدے قصے دے کردار جیوندے جاگدے کردار نیں جیہڑے اپنے دور دے ماحول وچ عمل تے ردعمل دا نتارا کر کے داستان تے لکھاری نوں امر کر گئے نیں، وارث دی زبان علمی وی اے تے معیاری وی اے۔

☆☆☆

حوالے

۱۔ ہیر وارث شاہ: مرتب: عبدالعزیز بیرسٹر، ۱۹۶۳، ص ۳۸۹
۲۔ اوہی، ص ۳۸۶
۳۔ اوہی، ص ۳۸۸
۴۔ کھوج، چھیماہی، لاہور (۱۵۔۱۶)، (قصہ و بردہ شریف ترجمہ سید وارث شاہ)، ص ۳
۵۔ وچار: ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۲، ص ۲۰۲ (بحوالہ، ماہنامہ پنجند ریا وارث نمبر اتے ہیر وارث شاہ مرتب: شریف صابر)
۶۔ اوہی، ص ۲۰۳
۷۔ اوہی، ص ۲۰۴
۸۔ اوہی، ص ۲۰۵
۹۔ ہیر وارث شاہ: مرتبہ عبدالعزیز بیرسٹر، ۱۹۶۳، ص ۳
۱۰۔ اوہی، ص ۴
۱۱۔ اوہی ص ۵
۱۲۔ اوہی ص ۱۲
۱۳۔ اوہی، ص ۱۲
۱۴۔ اوہی، ص ۱۳
۱۵۔ اوہی، ص ۲۸
۱۶۔ اوہی، ص ۹۳
۱۷۔ اوہی، ص ۹۳
۱۸۔ اوہی، ص ۱۵۲
۱۹۔ اوہی، ص ۱۵۲
۲۰۔ اوہی، ص ۳۶۰

۲۱۔ اوہی، ص ۹۵
۲۲۔ اوہی، ص ۹۹
۲۳۔ اوہی، ص ۱۰۳
۲۴۔ اوہی، ص ۱۰۳
۲۵۔ اوہی، ص ۳۸۷

ہاشم شاہ تے اوہدی لکھت سسّی

اصل ناں ہاشم، سیدہون پاروں ہاشم شاہ اکھواندے سن۔ والد دا نام حاجی محمد شریف موضع جگدیو کلاں ضلع امرتسر وچ ۱۷۵۲ء نوں پیدا ہوئے، باپ دے وڈے بیٹے سن۔ حاجی محمد شریف عالم فاضل بزرگ سن اوہناں کئی حج کیتے ہوئے سن علاقے وچ اوہناں نوں عزت تے احترام دیاں نظراں نال ویکھیا جاندا سی۔ ہاشم نوں مڈھلی تعلیم اوہناں دتی اوہدے بعد اوس ویلے دے علماء کولوں عربی، فارسی، علم طب (حکمت) رمل، نجوم وغیرہ دی تعلیم نال ہاشم چھوٹی عمرے ای طاق ہو گئے تے شعر موزوں کرن ڈیہہ پے۔ ایہناں دے والد دی پیری مریدی سی۔ ہاشم نے اپنے والد دے ہتھ تے ای بیعت کیتی تے تصوف دے اسرار تے رموز توں جانو ہوئے، حکمت وچ اپنی محنت تے ریاضت نال حکیم حاذق سن، اوس ویلے پنجاب تے مہاراجہ رنجیت سنگھ دی حکومت سی، کتاباں وچ درج اے کہ مہاراجہ دا علاج ہاشم شاہ نے کیتا تے اوس نوں شاہی دربار ولوں انعام تے اکرام نال نوازیا گیا۔ وفات ۱۸۲۱ء وچ ہوئی۔

اپنی حیاتی وچ ہاشم شاہ بہت کجھ لکھیا ایہناں وچ قصہ ہیر رانجھا، شیریں فرہاد، سسی پنوں، دوہڑے ہاشم، انج ہور کتاباں وچ قصہ محمود غزنوی، گنج اسرار (سی حرفیاں) تے غزلاں، سی حرفی مدح پیر عبدالقادر جیلانی، معدن فیض، باراں ماہ، قصہ لیلیٰ مجنوں، یوسف زلیخا، گنج معانی (فارسی) گیان پرکاش، ٹیکا پنج گرنتھی، ٹیکا راج نیتی (ہندی) طب رمل، گیان مالا وغیرہ دی ہاشم دیاں تصنیفاں دسیاں گئیاں نیں، ایہناں وچوں کئی دستیاب وی نہیں۔ (۱)

ہاشم شاہ دی بوہتی مشہوری اوہدے معرفت والے دوہڑیاں تے قصہ سسی پنوں پاروں ای اے۔ قصہ سسی پنوں ہاشم توں پہلاں کئی شاعر لکھ چکے سن۔ فارسی وچ جوت پرکاش (۱۷۲۳ء) اندر جیت منشی ۲۷ء القدیم پنجابی وچ آرام (۱۷۵۸ء) ہاشم توں پہلاں سید وارث شاہ تے حافظ برخوردار (مسلمانی) دے قصے وی ملدے نیں (۲) پر جی مشہوری ہاشم شاہ دے قصہ سسی پنوں نوں ملی

ایہہ نہ پہلے کسے نوں ملی تے نہ بعد وچ۔ خود ہاشم دیاں لکھتاں وچوں معرفت دے دوہڑیاں توں بعد قصہ سسی پنوں ای فنی لحاظ نال نکھراں تے اپڑیا دسدا اے

ایتھے اسی ہاشم دی لکھی سسی دی کہانی تے کلام دا جائزہ لینے آں:۔

آدم جام بھنبھور دا راجہ سی۔ اللہ نے ہر چیز دتی ہوئی سی پر اولاد توں محروم سی، آدم جام نے بزرگاں دیاں درگاہواں تے حاضریاں دتیاں، خیرات کیتی، نیکی دے کئی کم کیتے، کئی قسم دیاں منتاں منیاں کہ رب تعالیٰ اوس نوں اولاد دی نعمت توں مالا مال کرے، ہاشم لکھدا اے۔

ے خواہش اوس اولاد ہمیشہ پیر شہید منا وے
دے لباس پوشاک برہنیاں، بھکھیاں طعام کھلا وے (۳)

آخر اللہ تعالیٰ نے اوس دی سن لئی تے اوہدے گھر دھی جمی، ہاشم لکھدا اے۔

ے سسی جنم لیا شب قدرے مثل ہلال درخشاں
ویکھ بے آب ہوون نگ موتی مانک لعل بدخشاں
عقل خیال قیاسوں باہر نظر کرے دل نقشاں
ہاشم آکھ تعریف حسن دی شمس مثال زر افشاں (۴)

دھی دے جمن تے راجے نے سارے دیس وچ جشن منایا، مٹھائیاں ونڈیاں گئیاں، خیراتاں دتیاں گئیاں اوس ویلے دے رواج دے مطابق جوتشی تے نجومی بلا کے بچی دی قسمت دا حال پچھیا گیا، نجومیاں نے کڑی دا زائچہ تیار کیتا تے خاموشی اختیار کرلئی۔ آدم جام نے آکھیا کیہ گل اے تسی بول نہیں رہے، نجومیاں آکھیا جے راجہ جان بخشی کرے تے عرض کراں گے۔ آدم جام نے جان بخشی کر دتی، جس تے نجومیاں دسیا کہ کڑی وڈھی ہو کے عشق کرے گی تے انج آدم جام دی بدنامی ہووے گی۔ آدم جام بڑا رنجیدہ ہویا تے آون والی بدنامی توں بچن دیاں تدبیراں سوچن لگ پیا۔ پہلاں صلاح کیتی کہ کڑی نوں جانوں مار دتا جاوے پر رب دے قہر کولوں ڈردیاں تے وزیراں دے مشورے نال فیصلہ کیتا کہ کڑی نوں اک صندوق وچ بند کر کے دریا وچ روڑھ دتا جاوے، چنانچہ انج ای کیتا گیا۔ خوبصورت صندوق بنوایا گیا جس وچ سسی نوں رکھ کے اوہدے گل وچ اک تعویذ پا دتا جس تے اتہ پتہ درج سی نال ہیرے جواہرات وی رکھ دتے گئے تے صندوق دریا وچ روڑھ دتا گیا۔ دریا وچ لہراں تے طوفان بارے ہاشم لکھیا اے:

ے گھمن گھیر چوفیروں گھیرن ٹھاٹھاں لین کلاوے
لہراں زور کرن ہر طرفوں اک آوے اک جاوے (۵)

ایہہ صندوق رڑھدا جا رہیا سی کہ دریا اتے کپڑے دھوندے اتا دھوبی نے ویکھ لیا، پہلاں تے اوہ ڈریا کہ خبرے کیہ بلا رڑھی آ رہی اے پر نیڑے آئیاں اوس صندوق نوں پھڑ لیا۔ گھر لیاندا تے کھولیا اوس وچ اک سوہنی بچی سی، نال ہیرے جواہرات سن، اوس بچی نوں کڈھ کے اپنی بیوی دے حوالے کر دتا تے دھی بنا کے پالن لگ پیا، ہاشم کہندا اے کہ اک بادشاہ زادی دھوبی دے گھر اپڑ گئی اے ایہہ سب نصیب دیاں گلاں نیں۔

ے واہ کلام نصیب سسی دے نام لیاں دل ڈردا
تختوں چا سٹے سلطاناں خیر پوے در در دا (۶)

سسی اُتے دھوبی دے گھر پل کے جوان ہو گئی، اوہ انتاں دی حسین سی اتے دھوبی نے اوس دی پرورش دی توجہ نال کیتی سی ایس لئی اوہدے وچ ودھیریاں صفتیاں سن، ہاشم لکھدا اے

ے سسی ہوئی جوان سیانی سورج جوت سوالی
صاحب علم حیا حلیمی عقل ہنر چترالی (۷)

سسی دے حسن تے خوبی دا چرچا آل دوالے ہویا تے اتے دھوبی نوں دھوبیاں ولوں رشتیاں دے پیغام آون لگ پئے پر سسی نے ویاہ کرن توں انکار کر دتا، کسے نے آدم جام دے دربار وچ جا گل کیتی کہ اتے دھوبی دی دھی انتاں دی حسین تے سگھڑ اے بادشاہ نے حرم وچ شامل کرن دا پیغام گھل دتا، سسی نے اپنے گل دا تعویذ کھول کے ویکھ لیا ہویا سی تے اپنی حقیقت توں جانو ہو چکی سی ایس کر کے اوس تعویذ پیغام دے جواب وچ آدم جام نوں گھل دتا، ہاشم لکھیا اے۔

ے بھیجیا نفر غلام اتے نوں آدم جام بلایا
سسی کھول تعویذ گلے دا شاہ حضور پوچایا
کاغذ واچ پچھاتا جیہوا پا صندوق رڑھایا
ہاشم ویکھ ہویا شرمندہ آدم جام سوایا (۸)

آدم جام نے پدری شفقت پاروں سسی نوں ویکھن دی خواہش ظاہر کیتی جس نوں سسی نے ایہہ آکھ کے انکار کر دتا کہ تساں اپنے ولوں مینوں روڑھ دتا اے۔ آدم جام نے سسی دے ناں اک باغ لا دتا، جس دا سارا انتظام شاہی خرچ تے ہوندا سی اک دن سسی اپنیاں سہیلیاں نال اوس باغ وچ آئی، باغ وچ بنے محل وچ کجھ تصویراں لگیاں ہوئیاں سن، اوہناں وچوں اک تصویر نوں ویکھ کے سسی دل دے بیٹھی ہاشم لکھیا:

ـ ویکھیا نقش نگار کھڑدا صورت سیم بدن دی
ہاشم ویکھ ہوئی دل گھائل وانگوں کوہ شکن دی (۹)

سسی نے تصویر بنان والے مصور دے ذریعے پچھیا ایہہ کس دی تصویر اے لوکاں ولوں دسیا گیا کہ ایہہ کیچ (مکران) دے بادشاہ علی دا پتر شہزادہ پنوں اے۔

ـ کیچم شہر ولایت تھلاں دی ہوت علی تس والی
تسدا پت پنوں شہزادہ عیب ثواب خالی (۱۰)

سسی تصویر والے شہزادے پنوں نوں دل دے بیٹھی سی، اوہدے فراق وچ تڑفدی سی

ـ دل وچ سوز فراق پنوں دے زور النبا بالے
آتش آپ آپے ہتھیارا آپ جلیاں نت جالے (۱۱)

سسی نے اپنے باپ آدم جام توں دریا دے پتن دا انتظام اپنے ہتھ لے لیا، کارندیاں نوں حکم دے دتا کہ جیہڑا قافلہ کیچ توں آوے میرے حکم توں بغیر اوس نوں لنگھن نہ دتا جاوے۔ اک درھے توں مگر اک قافلہ کیچ مکران دے سوداگراں دا آیا، سسی نوں دسیا گیا، اوس سارے قافلے نوں قیدی بنا لیا تے آکھیا جدوں تیکر کیچ دے شہزادے پنوں نوں لے کے نہ آؤ، قیدی رہو گے، سوداگراں وچوں کجھ نے آکھیا سی کہ پنوں ساڈا بھرا اے، قیدی سوداگراں نے کجھ نوں کیچ مکران گھلیا جنہاں جا کے سارا ماجرہ دسیا نال ای پنوں اگے سسی دے حسن دی انتاں دی تعریف کیتی، پنوں قافلہ لے کے بھنبھور اپڑیا، بلوچاں نے آوندیاں ای اونہاں نال سسی دا باغ اجاڑ کے رکھ دتا۔ کسے نے سسی نوں جا دسیا، سسی نے آکھیا ایہہ پنوں دا قافلہ ای ہووے گا۔ باغ وچ آئی، اگے پنوں سسی دی سیج اتے ستا پیا سی۔ اُٹھان تے سسی ول ویکھیا تے اوہدے نیناں دا اسیر ہو گیا۔ سسی نے قیدی سوداگر چھڈ دتے، کیچ توں آئے قافلے دے لوک جدوں واپس جان لگے تاں پنوں نے جان توں انکار کر دتا، کیچ والیاں پنوں دے پیو نوں جا دسیا کہ پنوں سسی کول ای رہ پیا اے اوہ اک دوجے دے ہو گئے نیں، ایس تے پنوں دے پیو دا پنوں بنا برا حال ہو گیا۔

ـ کیچم نار جہنم کولوں تیز ہویا تپ تسنوں
ہاشم وانگ یعقوب پیغمبر حال سناوے کس نوں (۱۲)

پیو دا برا حال ویکھ کے پنوں دے بھراواں بھنبھور جان تے ہر حال وچ پنوں نوں لے کے آون دا متا پکایا، اوہ بھنبھور اپڑے، سسی نے اوہناں دی بڑی آؤ بھگت کیتی، اوہناں دے اعزاز وچ

رات نوں دعوت دا پربندھ کیتا، ہوتاں دے دل وچ کھوٹ سی اوہناں نے پنوں تے سسی نوں شراب دے بھر بھر پیالے پیائے، آپ نہ پیتی

ـ مست بیہوش ہویا شہزادہ رہیا سوال جوابوں
اک نیندر گل بانہہ سسی دی ڈگ ہور شرابوں (۱۳)

ہوتاں نے پنوں نوں اوٹھ تے پایا تے راتو رات کیچ نوں روانہ ہو گئے، سسی سیج اُتے ای مدہوش پئی رہی۔

ہاشم لکھیا اے:

ـ عاشق ہوون تے سکھ پاون ایہہ گل دور حسابوں
ہاشم جس کن راہ عشق دی کاج گوایا خوابوں (۱۴)

سسی نوں ہوش آیا تے اوس ویکھیا، نہ پنوں، نہ ہوت نہ قافلہ، پنوں دے بھرا اوہنوں لے کے جا چکے سن۔ اوہدی دنیا ہنیر ہو گئی، اوہ اوسے حالت وچ پنوں دے مگر دوڑی، سسی دی ماں نے اوس نوں ڈکن دی کوشش کیتی پر سسی نہ مڑی، ہاشم دی زبانی سسی دے جذبے، اوہدا عزم ویکھو:

ـ بُرساں مول نہ ڈرساں راہوں جان تلی پر دھرساں
جب لگ سانس نراس نہ ہوون مرنوں مول نہ ڈرساں
جے رب کوک سسی دی سن سی جا ملاں پگ پھڑساں
ہاشم نہیں شہید ہو ویساں تھل مارو وچ مرساں (۱۵)

اوہ سسی جیہڑی خوتوں بادشاہ زادی، جس نوں ناز نعمت نال پالیا گیا اے، اوہ سسی جس نے زمین اتے کدی سفر واسطے قدم نہیں سی رکھیا اوہ اج ننگے پیریں پنوں دے پچھے نس دوڑی، راہ وچ تھل مارو، تپدی ریت اتوں سورج دی اگ، اوہ قافلے دے قدماں دے نشان اتے پنوں پنوں پکار دی نس رہی اے، ایتھے دی منظر نگاری وچ ہاشم نے انت کر دتی اے:

ـ نازک پیر ملوک سسی دے مہندی نال سنگارے
عاشق ویکھ بہے اک واری جی تنہاں پروارے
بالو ریت تپے وچ تڑکن جوں بھن بھٹھیارے
ہاشم ویکھ یقین سسی دا پھیر نہیں دل ہارے (۱۶)

ـ کجھ ڈگدی کجھ ڈھیندی بہندی اٹھدی تے دم لیندی
جیوں کر ٹوٹ شرابوں آوے پھیر اُتے ول وہندی
ڈھونڈے کھوج شتر دا کِت ول ہرگز بھال نہ پیندی
ہاشم جگت نہ کیوں کر گاویں پریت سپورن جیندی (۱۷)

ایس بُرے حال وچ سسی قافلے والیاں نوں بددعا دیندی اے کہ اوہ اوہدے پنوں نوں زبردستی لے گئے نیں۔

ـ اوڑک وقت قہر دیاں کوکاں سن پتھر ڈھل جائے
جس اوس اونٹھ پنوں نوں کھڑیا مر دوزخ ول جائے
یاں اس تیر لگے وچ برہوں وانگ سسی جل جائے
ہاشم موت پوے کرہاں نوں تخم زمیتوں جائے (۱۸)

پر پھیر جلدی، توبہ کر دیاں کہندی اے:

ـ پھر مڑ سمجھ کرے لکھ توبہ بہت بے ادبی ہوئی
جس پر یار کرے اسواری تس دے جیڈ نہ کوئی (۱۹)

سسی تھل ماروں وچ ننگے پیر دوڑ دی تھک چکی اے، قافلے والیاں دا ریت اُتے کھرا لبھاے اوہ ٹرنوں رہ گئی اے، اوس نے ڈاچی دے کھرے نوں سینے نال لایا ہویا اے تے پنوں پنوں پکار رہی اے، بھکھ، پیاس گرمی تے تپدی ریت تے اوہنوں موت دے قریب کر چھڈیا اے اوڑک:

ـ سر دھر کھوج اتے غش آہی موت سسی دی آئی
خوش رہو یار اساں تدھ کارن تھل وچ جان گوائی
گرمی ساڑ گئی دم اکے تن تھوں جاں گوائی
ہاشم کر لکھ لکھ شکرانہ عشق ولوں رہ آئی (۲۰)

ہاشم نے تے سسی دے ٹرن ویلے ای سسی توں کہا دتا سی کہ اوہ یاں پنوں نوں جا لے گی یاں تھل مارو وچ مر کے عشق دی راہ تے شہید ہو جاوے گی۔ پھیر اپنے نازک پیراں نوں تپدی ریت اتے رکھ کے وی صدق تے یقین نوں نہیں ہاری۔ اوس نے عشق دی راہ تے جان دے دتی پر پچھے نہیں مڑی، جدوں اوہ پنوں دی ڈاچی دے پیراں دے نشان نوں سینے نال لا کے پنوں پنوں پکار دی، رب بچے نال جارلی تے اوتھے اک عیالی ایہہ سب کجھ ویکھ رہیا سی اوس نے اوہدی قبر بنائی

تے اوہدے کول بہہ گیا، اوہدر پنوں نوں جدوں ہوش آیا تے اوس اپنے آپ نوں کچاوے وچ ویکھیا اوہ سسی سسی پکار اٹھیا۔ بھراواں دے روکن دے باوجود اوہ پچھاں بھنبھور ول ڈاچی لے ٹریا، راہ وچ اوس نے ویکھیا ایک عیالی تازی قبر دے کول بیٹھا اے اوس پچھیا کیہدی قبر اے؟ عیالی کہن لگا اک مُیار پنوں پنوں پکار دی مر گئی اے، ایہہ اوہدی قبر اے۔ ایہہ سن کے پنوں نے ہاہ ماری قبر پھٹی تے پنوں وی سسی دے نال سما گیا، ہاشم لکھیا اے:

ـ سن کر ہوت زمین پر ڈگیا گئی کلیجے کانی
کھلی گور پیا وچ قبرے ہوت ملی دل جانی
خاطر عشق گئے رل مائی اک تھی خاک سمانی
ہاشم عشق بلوچ سسی دا جگ جگ رہیگ کہانی (۲۱)

سسی پنوں دا قصہ اک دکھانت (المیہ) اے، ایہہ دکھانت (المیے) توں شروع ہوندا اے کہ سسی دے جمن تے اوس نوں دریا وچ روڑھ دتا جاندا اے، جوان ہوندی اے تے پنوں دے ہاڑے گھتن لگیندی اے، پنوں کجھ ویلے لئی ملدا اے تے فیر وچھوڑا، سسی پنوں دے مگر تھلاں وچ رُل کے اپنی جان گوا دیندی اے۔ پنوں وی اوہدے مگر ای ٹر جاندا اے۔ سسی دے قصے وچ کرلاٹ ای کرلاٹ اے۔ سسی دے سارے لکھاریاں اپنے اپنے قصے وچ اپنی بت دے مطابق ایسے کرلاٹ نوں قلمی زبان دتی اے۔ ہاشم ایہناں ساریاں وچوں اگے لنگھ گیا اے۔

ـ نازک پیر ملوک سسی دے مہندی نال سنگارے
بالو ریت تپے وچ ترکن بھٹھن جوں بھٹھیارے

گویڑ لاؤ کہ اجیہی تپدی ریت جس وچ جوں بھنے جا سکدے ہون، سسی ایس تپدی ریت وچ پنوں پنوں پکار دی مر گئی، ایہہ اوہدا پنوں لئی صدق تے یقین سی اوس نے اپنے عشق دا مان رکھنا سی جے اوہ ایجہے حال وچ پچھے مڑ جاندی تے عشق نوں لاج لگدی سی اوہ صدق وچ پکی رہی ایس لئی امر ہو گئی:

ـ ہاشم عشق بلوچ سسی دا جگ جگ رہیگ کہانی

☆☆☆

حوالے

۱۔ نتارے، ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۸۳، ص ۱۸۷
۲۔ ککارے، ہاشم شاہ، سید، مرتبہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ۱۹۶۳، ص ۵۷
۳۔ اوہی، ص ۵۷
۴۔ اوہی، ص ۶۰
۵۔ اوہی، ص ۵۹
۶۔ اوہی، ص ۶۱
۷۔ اوہی، ص ۶۱
۸۔ اوہی، ص ۶۲
۹۔ اوہی، ص ۶۲
۱۰۔ اوہی، ص ۶۳
۱۱۔ اوہی، ص ۶۳
۱۲۔ اوہی، ص ۶۹
۱۳۔ اوہی، ص ۶۹
۱۴۔ اوہی، ص ۶۹
۱۵۔ اوہی، ص ۷۱
۱۶۔ اوہی، ص ۷۲
۱۷۔ اوہی، ص ۷۳
۱۸۔ اوہی، ص ۷۴
۱۹۔ اوہی، ص ۷۴
۲۰۔ اوہی، ص ۷۴
۲۱۔ اوہی، ص ۷۶

خواجہ غلام فرید تے
اوہناں دیاں کافیاں

اصل ناں غلام فرید والد دا ناں خواجہ خدا بخش، آپ دے وڈکے عرب توں ہجرت کر کے برصغیر وچ آئے سن۔ ایہہ فاروقی سن۔ آپ چشتیہ مسلک دے قائل سن۔ خواجہ خدا بخش دے دو پتر سن خواجہ غلام فخرالدین تے خواجہ غلام فرید، خواجہ غلام فرید دی پیدائش ۱۲۶۱ھ بمطابق ۱۸۴۵ء، چاچڑاں وچ ہوئی آپ دا تاریخی ناں خورشید عالم اے جیہدے توں ۱۲۶۱ عدد یعنی ہجری دا سال نکلدا اے۔(۱)

خواجہ غلام فرید ۸ سال دے سن کہ والد دا وصال ہو گیا۔ خواجہ غلام فخرالدین پیرخانے دی گدی اُتے بیٹھے تے اسلامی رُشد تے ہدایت تے تبلیغ دین دا سلسلہ جاری رکھیا۔ اپنے نکے بھرا خواجہ غلام فرید دی پرورش دی اوہناں دے ذمے سی ایس لئی بڑی توجہ تے شفقت نال تعلیم تے تربیت کیتی(۲)۔ بہاول پور دے نواب صادق محمد خان ایس پیرخانے دے مرید سن ایس لئی نواب صاحب دی خواہش تے غلام فرید دی پرورش نواب صاحب دے محلاں وچ ہوئی (۳)۔ پہلاں اپنے بھرا توں مڈھلی تعلیم لے کے اپنے چاچا مولانا تاج محمد کولوں قرآن مجید حفظ کیتا۔ عربی فارسی دی اوہناں کولوں پڑھی۔ ۱۶ ورہیاں حکیم ملک غلام محمد تے مولانا قائم الدین کولوں علم تے فیض حاصل کیتا۔ آپ عربی، فارسی، ہندی، اردو، مارواڑی توں اڈ اپنی مادری زبان پنجابی (ریاستی) توں چنگی طرح جانوں سن ایس توں اڈ تصوف، فقہ، حدیث، تفسیر، منطق وغیرہ توں جانوں ہوئے۔ علم نجوم تے موسیقی نال وی ودھیری رغبت سی۔ سارے علم حاصل کرن توں بعد باطنی علماں دے حصول لئی اپنے وڈے بھرا خواجہ غلام فخرالدین دے ہتھ اتے بیعت کیتی، جنہاں نے بڑی توجہ نال، پیار نال، محبت تے شفقت نال سلوک دیاں منزلاں طے کرائیاں، عرفان ذات، عرفان رسول ﷺ تے عرفان الٰہی دا رستہ دسیا، اپنے وڈے بھرا خواجہ غلام فخرالدین دے وصال توں

بعد خواجہ غلام فرید پیرخانے دی گدی اُتے بیٹھے تے اسلامی رشد تے ہدایت دا سلسلہ جاری رکھیا، رشد تے ہدایت توں اڈ تصوف نال بھریا کلام (کافیاں تے دوہڑے) تخلیق کیتا، اوڑک ۱۹۰۱ء وچ وفات پائی(۳)۔

خواجہ غلام فرید نوں اپنے وڈے بھرا تے مرشد خواجہ غلام فخر الدین نال اِنّاں دا پیار سی، انج لگدا اے کہ اک سالک، فنا فی المرشد ہون لئی عقیدت دے دریا وچ ڈوبے کھا رہیا اے۔ کافیاں وچوں کجھ حصے ویکھو:

- چشماں فخرالدین مٹھل دیاں تن من کیتا چُور
  گھول گھتاں میں فخر جہاں توں جنت حور قصور(۵/۵۲)

- فخر الدین مٹھل دے شوقوں دم دم پیڑ سوائی (۲۲۱)

- فخر جہاں قبول کیتوسے - واقف کل اسرار تھیوسے (۱۶۰)

- رمز حقیقی جہات اساڈی - فخر جہاں ایہا ریت سکھایم (۸۳)

رمز حقیقی جہات یعنی حقیقتِ اشیا دا ادراک فخر جہاں ولوں دتی دات اے مرشد نے ایہہ ریت سکھائی اے۔ حقیقت الٰہی تیکر اپڑن لئی مرشد نے آگواکی کیتی اے۔ مرشد فخر جہاں کیوں جے وحدت الوجود دے قائل سن، ایس فلسفے نوں ابن العربی نے استدلالی رنگ دتا سی ایس لئی خواجہ غلام فرید اپنے مرشد دے نال اپنی عقیدت دے اظہار نال ای ابن العربی دا ذکر وی لیوندے نیں:

- مرشد فخر جہاں نے، کیتم ایہہ ارشاد
  عارف ابن العربی ساڈا ہے استاد (۲۹۱)

خواجہ غلام فرید عرفانی لور وچ ابن العربی نال مسلکی حوالے نال اپنے آپ نوں جوڑ دے نیں:

- ملوانے دے وعظ نہ بھانے - بیشک ساڈا دین ایمانے
  ابن العربی دی دستور (۳۷)

ہاں:

- شپ فقہ اصول عقائد نوں - رکھ ملت ابن العربی دی (۲۳)

ایہناں ساریاں شعری مثالاں توں ایس گل دا نتارا ہو جاندا اے کہ خواجہ غلام فرید ابن العربی دے فلسفہ وحدت الوجود دے قائل سن جدوں اوہ لکھدے نیں:

- کتھ قطب معین الدین ڈٹھم - کتھ فخر جہاں دلدار ڈٹھم (۸۴)

تے اوہ اپنے آپ نوں صوفیاں دے چشتیہ سلسلے نال جوڑ دے نظر آوندے نیں، کافیاں تے دوہڑیاں وچ اوہناں تصوف دے ایس مسلک دا پرچار کیتا اے، اک تھاں توحید دا درس دیندیاں گل مکاندے نیں:

- ہر آن احد ڈو دھیان دھرو
  ہے بے شک دین ایمان ایہو
  دل نال فرید دا وعظ سنو
  سو بات دی ہے کہ بات عجب (۴۳)

خواجہ غلام فرید نے فنا فی المرشد توں اڈ تصوف دے دستور موجب نبی پاک حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم نال اپنے پیار، عشق تے عقیدت دا اظہار بڑے ای اثر والے ڈھنگ وچ کیتا اے ایتھے اوہناں دا لہجہ وجدان والا ہو جاندا اے، دیکھو:

- اِتھاں میں مٹھڑی جند جان بلب - اوہ تاں خوش وسدا وچ ملک عرب
  ڈکھی دلڑی دے ہتھ ناگھ گئی - تھئے بل بل سول سمولے سب (۴۴)

حقیقتِ محمدی صلی اللہ علیہ وسلم دا اک اظہار ایہہ وی ملدا اے۔

- حسن ازل دا تھیا اظہار - احدوں ویس دتا تھی احمد (۳۰)

مطلب ایہہ اے کہ ذات الٰہی دے مظاہر تے ازلی حسن دے نور دیاں شعاواں ظاہر ہوئیاں نیں جیہڑیاں ذات رسول احمد صلی اللہ علیہ وسلم دے بھیس وچ دنیا دی تعلیم تے ہدایت واسطے مبعوث ہوئیاں نیں یعنی مناظرِ حسنِ الٰہی نے حضور نبی کریم ﷺ دی ذات پاک وچ اپنا رنگ وکھایا اے۔

اصل وچ خواجہ غلام فرید وحدت الوجود دے قائل سن ایس کر کے توحید نوں حسنِ ازلی نوں اوہناں نے اپنے چوگردے وچ پھیلیا ہویا محسوس کیتا اے۔ خواجہ غلام فرید فوائدِ فریدیہ وچ آپ لکھدے نیں:

"اللہ تعالیٰ اک ہستی مطلق تے وجود محض دا ناں اے۔ بحیثیت وجود عین باری نیں تے بحیثیت تعین غیر باری، بس غیریت اعتباری اے۔" (ترجمہ)

اصل وچ ہمہ اوست اوہناں دے نزدیک خارجی مظاہر دی کثرت دے پردے وچ اک حقیقت واحدہ اے تے اوہی توجہ دے لائق اے۔ اوہ ہمہ اوست نوں عقیدہ توحید توں اڈ نہیں ویکھدے تے نہ ای کثرت دی کشش وچ الجھ کے وحدت نوں بھلدے نیں۔ وحدت الوجود دے حوالے نال کلام دے کجھ نمونے ویکھو، ایس پہلے حوالے وچ اوہناں وحدت الوجود دی تعریف کردتی اے۔

~ جگ وہم خیال تے خوابے - سب صورت نقش برآبے
بے سمجھدیں حال حقیقت - سن سمجھ اتے رکھ عبرت
جیویں بحر محیط ہے وحدت - کل کثرت شکل حبابے
نہیں اصلوں اصل دوئیا - خود جان ہے نسل دوئیا
گیا پھوکا نکل دوئیا - ول اوہی آب دا آبے (۲۰۰)

فرماندے نیں خدا توں سوا ہور سب وہم خیال اے۔

~ سٹ بیک غیر خدا دی - سب شے وہم خیال (۷۳)

وحدت دا اک ہور بیان ویکھو:

~ یک ہے یک ہے یک ہے - یک دی ہر دم بیک ہے
یک دے ہر ہر جا وچ ڈیرے - کیا اوچ ہے کیا جھک ہے
یک ہے ظاہر یک ہے باطن - بیا سب کجھ ہالک ہے (۲۶۸)

قرآن پاک وچ آؤندا اے، نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ ☆ (میں انسان دی شاہ رگ توں نزدیک آں (ترجمہ)) یاں وَهُوَ مَعَكُمْ اَیْنَمَا كُنْتُمْ ☆ (خدا تہاڈے نال اے جتھے وی تسیں او (ترجمہ)) ایہناں آکھاں نوں خواجہ غلام فرید اپنیاں کافیاں وچ اپنے وحدت وجودی مسلک نوں ثابت کرن لئی مندری وچ نگینے وانگ جڑدے نیں۔

~ حسن فتح سب مظہر ذاتی - ہر رنگ میں ہیرنگ پیارا
نحن اقرب راز انوکھا - وھو معکم ملیا ہوکا

سمجھ سونجا نوں عالم لوکا - ہے ہر روپ مے، عین نظارا (۷)

یاں:

~ یار فرید عیان بیانے - نحن اقرب وچ فرمانے
ایہو عقیدہ دین ایمانے - توڑ پکڑ چڑھاون دار (۶۰)

ذات باری تعالیٰ نوں ہر پاسے وسن دے اظہار دا اک ہور سوہنا نمونہ ویکھو:

~ ہر صورت وچ آوے یار - کر کے ناز ادا لکھ وار
یک جا روپ سنگھار ڈکھاوے - یک جا عاشق بن بن آوے
ہر مظہر وچ آپ سماوے - اپنا آپ کرے دیدار (۶۰)

خواجہ غلام فرید دا بیان اے کہ اوہناں نوں اوہناں دے مرشد نے ذات باری تعالیٰ دے وجود دے حوالے نال ہمہ اوست دا سبق دتا اے ایس لئی فرماندے نیں:

~ جو کجھ ہے ظاہر برملا - جاناں میں کیتویں ماسوا
مرشد محقق وچ وجا - ہمہ اوست دا ڈتا سبق (۶۳)

توحید وجودی دا نظارہ کردیاں اوہ توحید دے عشق وچ پچاتے جاندے نیں اوہناں دے نزدیک:

~ ہے عشق دا جلوہ ہر ہر جا - سبحان اللہ سبحان اللہ
خود عاشق خود معشوق بنیا - سبحان اللہ سبحان اللہ (۱۵۵)

~ قسم خدا دی قسم نبی دی - عشق ہے چیز لذیذ عجیب
تھی ان سُوہاں منہ نہ لاوے - جے لگ دیکھاں گھونگھٹ پاوے
تورے وسدم سخت قریب (۴۳)

منگدی گل اے:

~ ناصح ناہی ناحق مانع - عشق اساڈا دین ایمان (۱۳۴)

خواجہ غلام فرید دیاں مجاز دے انگ دیاں کافیاں وچ عشق نوں اک مطلق حقیقت دے طور تے تسلیم کیتا اے ابن العربی دے نزدیک عشق ساری موجودات وچ جاری اے ایہناں نوں آپو وچ جوڑی رکھدا اے۔

ہندی شاعری وچ عشق دا اظہار ہمیش عورت ولوں ہوندا اے۔ ساڈے سارے صوفی شاعراں نے ایہو ریت اپنائی اے، بابا فرید توں لے کے خواجہ فرید تیکر عشق دے اظہار وچ جدوں مجازی رنگ وچ گل ہوندی اے تے صوفی ربی عشق دی رنگن وچ رنگیا اپنے آپ نوں عورت دے روپ وچ ازلی محبوب نوں اپنا سائیں تصور کر کے اوہدے نال عشق دیاں وار داتاں بیان کردے نیں، خواجہ غلام فرید دیاں ڈھیر ساریاں کافیاں دا ایہو رنگ اے، ویکھو:

ـ سٹ سانول بجن سدھایا ۔ سر سنجوے سول ستایا
تتڑی کلہڑی تتڑی ملوی ۔ سانگ ہجر دی رلڑی
جنڑی جلوی دلڑی گھلوی ۔ لگڑی اگ کللوی
پیڑا دلڑی نیڑے گھلوی ۔ پل پل پور پرایا (۱۲)

یاں:

ـ ماہی باجھ کللیاں ۔ دلدار بغیر اولیاں
ماہی جھوک لڈائی ویندا ۔ سانگ ہجر دے رلیاں (۱۳۰)

یاں:

ـ کیا حال سناواں دل دا ۔ کوئی محرم راز نہ ملدا
منہ دھوڑ مٹی سر پایم ۔ سارا ننگ نموز ونجھایم
کوئی پچھن نہ ویہڑے آیم ۔ ہتھیں اُلٹا عالم کھلدا (۱۵)

خواجہ غلام فرید ایس قسم دی شاعری وچ عشق دیاں کٹھنائیاں، وصل دی تڑپ، فراق دا سوز، درد دی لذت نوں بڑے سوہنے ڈھنگ وچ بیان کیتا گیا اے۔ عشق وچ خلوص، وفا، استقلال تے سخت کوشی دیاں کیفیتاں نوں بڑے ای نتارویں ڈھنگ وچ بیانیا گیا اے۔ ایس سلسلے وچ ایس خطے دیاں مقامی لوک داستاناں دے کرداراں نوں علامتاں بنا کے عشق دیاں وار داتاں دا بیان بڑے دل کھچویں انداز وچ آیا اے کجھ مثالاں ویکھو: سسی پنوں، رومان نوں خواجہ غلام فرید دی شاعری وچ خاص اہمیت دتی گئی اے۔ پنوں نوں پنّل یاں ہوت دا اکھر دے کے سسی ولوں دلی جذبیاں دا اظہار اے۔

ـ پنّل چھڈ کے کیچ سدھایوں ۔ دلڑی نمانی ہے زار نزار
یاس پیاس نصیب اساڈے ۔ نہ کوئی ٹوبھے نہ کوئی تاڈے
۔ نہ راہ ڈسدم کرہوں قطار (۳۶)

ـ نہ کر کیچ ونجھن دی ۔ رہو بروچل یار
توں بن ہوت پیارا ۔ سیج تھئی گل خار (۵۲)

ـ ساون مینگھ ملہاراں ۔ ترس پوی پنّلا موڑ مہاراں
ہنجروہا راں واٹ نہاراں ۔ بیٹھی کانگ اوڈاراں (۱۱۷)

لوک داستان ''ہیر'' دے کرداراں وچوں ہیر تے رانجھا دے کردار نوں وی ساڈے صوفی شاعراں علامت پاروں اپنے کلام وچ ورتیا اے، خواجہ غلام فرید دا اپنا نویکلا ورتن ڈھنگ اے، ویکھو:

ـ پل پل سُول سوایا ہے ۔ جی مفت ڈکھاں وچ آیا ہے
رانجھن جوگی میں جگیانی ۔ بے زر اوس دے راہ وکانی
مٹھڑوی ماری پھراں نمانی ۔ نام نشان گنوایا ہے (۱۸۵)

یاں:

ـ شہ رانجھا البیلا، جوگی جادوگر وے
تخت ہزاریوں رانجھن آیا، ہیر تتڑی دے گھر وے (۲۳۸)

لوک داستان ''سوہنی مہینوال'' دے کردار وی ساڈی صوفی شاعراں دے کلام وچ علامتی حوالے نال آئے نیں، خواجہ غلام فرید نے سوہنی ولوں مہینوال دے ملن دی سک دا اظہار کیڈے سوہنے ڈھنگ نال ہویا اے:

ـ مل مہینوالا مل مہینوال
ہر دل میں ہے حیڈی بھال
فکر فراق تے مونجھ موںجھاری ۔ یاری لا کر مٹھڑوی ہاری
ڈسدم وصل وصال محال (۷۷)

خواجہ غلام فرید دے کلام وچ "روہی" (چولستان) نوں عشق دی راہ دیاں آوکڑاں دی علامت متھیا گیا اے۔ روہی دا علاقہ چولستان دا علاقہ اے جتھے تھل مارون، بارش بہت گھٹ ہوندی اے۔ لوکاں دی حیاتی ٹوبھیاں دے پانی اُتے انحصار کر کے گزردی اے جے بارش نہ ہووے تے ٹوبھے سُک جاندے نیں تے لوک پانی والے علاقیاں ول نقل مکانی کرن تے مجبور ہو جاندے نیں، جے بارش ہو جائے تے ایس علاقے اُتے بہار آ جاندی اے، خواجہ غلام فرید اپنی حیاتی وچ کئی وار ایس علاقے وچ گئے۔ اوہناں نے ایس علاقے دی رہتل نوں اکھیں ویکھیا، ایتھوں دے پھلاں تے پھلاں دا آنند مانیا، اوہ اپنی شاعری وچ ایس علاقے دی رہتل دا نقشہ بڑے سوہنے ڈھنگ نال کھچدے نیں، ایتھوں دے درختاں، پیلو، پودیاں، جڑی بوٹیاں، صحرائی پھلاں، برسات دیاں منظراں تے اوتھوں دے وسنیکاں دیاں روز مرہ دے کماں کاجاں دا ذکر کردے نیں۔ خواجہ غلام فرید دے کئی نقاد تے ایتھوں تیکر لکھدے نیں کہ اوہناں دی شاعری وچ ہوت دا جیہڑا بار بار ذکر آوندا اے ایہہ اوس علاقے دی کوئی مٹیار سی جس نال خواجہ غلام فرید نوں مجازی عشق ہو گیا سی، پر ایہہ گل منی نہیں جا سکدی۔ روہی (چولستان) دی رہتل دے رنگ خواجہ غلام فرید دی شاعری وچ ویکھو:

روہی بارے:

ے روہی رنگ رنگیلی چِک کھپ بار تھملاں پاوے
بوٹے بوٹے گھنڈ سہاگوں گیت پرم دے گاوے
کیسر بھنوی چولی چھنوی ول ول مینہہ پساوے
پورب ماڑ ڈکھن دے بادل، کوئی آوے کوئی جاوے (۱۸۷)

روہی وچ ساون دا نظارہ:

ے آئے مست ڈیہاڑے ساون دے - واسا دن دے من بھاون دے
بدلے پورب ماڑ ڈکھن دے - کھلے بھورے سو سوون دے
چکویاں چکوے اگن پپیہے - کوئل مور چھڑنے چھپے
ہنس چکور چنڈور بپیہے - شاغل گیت سناون دے (۱۷۵)

روہی دیاں مٹیاراں دا ذکر جیہڑیاں راتیں دلاں دے شکار کردیاں نیں تے ونے چاٹیاں بھر دودھ رڑکدیاں نیں:

ے وچ روہی دے رہندیاں نازک نازو جٹیاں
راتیں کرن شکار دلیندے ڈیہاں ولوڑن مٹیاں (۱۳٦)

اک کافی وچ خواجہ غلام فرید نے علاقے دے پھل پیلوں تے اوس نوں چُنن والیاں مٹیاراں دا ذکر بڑے نویکلے ڈھنگ وچ کیتا اے۔

ے آ چنوں رل یار، پیلوں پکیاں نی وے
آئیاں پیلوں چنن دے ساتگے - اوڑک تھیاں فریدن وانگے
چھوڑ آرام قرار - پکیاں پکیاں نی وے (۱٦۷)

مُکدی گل ایہہ اے کہ خواجہ غلام فرید پنجابی دے اُچ پدھر دے صوفی شاعر نیں اوہناں دی حیاتی اک نیک پاک بزرگ رب تعالی دی توحید دے پرچارک دی حیاتی سی اوہناں رب تے بندے دے رشتے نوں ہمہ اوست یاں وحدت الوجود دے حوالے نال جوڑن دے فلسفے نوں پنجابی زبان وچ من کھچویں فنکاری والے ڈھنگ نال بیان کر کے لوکائی نوں عرفانِ ذات تے عرفانِ الٰہی ول لے جان دا چارا کیتا اے۔ اوہناں اپنے علاقے دے اک حصے چولستان دی روہی دی رہتل نوں اگھری تصویراں راہیں ہمیش لئی محفوظ کر کے پنجابیاں دے دلاں نوں گرمان دا سامان وی کیتا اے۔ فنی حوالے نال وی اوہناں کافی دی صنف نوں پنجابی وچ عروج اُتے اپڑان دا چارا کیتا اے۔ اوہ آپ دی امر نیں تے اوہناں دی شاعری وی امر اے۔

☆☆☆

حوالے

۱۔ پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، ۱۹۷۲ء، ص ۴۰۲
۲۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ، ۱۹۶۰ء، ص ۲۲۰
۳۔ اوہی، ص ۲۲۱
۴۔ اوہی، ص ۲۲۰
۵۔ آکھیا خواجہ فرید نے مرتب، محمد آصف خان، ۱۹۹۳ء، (ایس مقالے وچ متن دے سارے حوالے ایس ایڈیشن توں لئے گئے نیں، متن دے ہر حوالے نال کافی دا نمبر دتا گیا اے)

میاں محمد بخش تے اوہناں دی 'سیف الملوک'

میاں محمد بخش چک ٹھاکرا علاقہ کھڑی (میرپور) آزاد کشمیر وچ ۱۸۳۰ء وچ پیدا ہوئے۔ آپ دے والد دا ناں میاں شمس الدین سی (۱) جیہڑے حضرت عبداللہ شاہ غازی دے مرید تے سجادہ نشین سن۔ میاں محمد بخش نے مڈھلی تعلیم اپنے والد کولوں حاصل کیتی ایہدے بعد پنڈ سموال شریف وچ حافظ ناصر تے حافظ محمد علی کولوں ہور تعلیم حاصل کیتی (۲)۔ پھیر حضرت غلام محمد کلروڑی شریف کول حاضر ہوئے تے اوہناں دے ہتھ تے بیعت کر کے روحانی فیض حاصل کیتا(۳)۔

میاں شمس الدین دی وفات مگروں میاں محمد بخش ہوراں دے وڈے بھرا میاں بہاول بخش پیر خانے دی گدی اتے بیٹھے(۴) جدوں کہ میاں محمد بخش سیاحت کرن لئی نکل گئے اوہ کشمیر تے دوجے علاقیاں وچ رہے، مختلف بزرگاں کولوں روحانی فیض حاصل کیتا(۵)۔ اپنے وڈے بھرا دی وفات مگروں گدی اُتے بیٹھے(۶)، آپ بڑے عابد تے زاہد سن، شریعت دے پابند سن(۷) ہر ویلے وعظ تے نصیحت وچ رجھے رہندے سن، نال ای شعر آکھن ول وی راغب ہو گئے سن آپ نے شادی نہیں کیتی(۸)۔

آپ بڑے عالم فاضل سن، تصوف دیاں راہواں دے سالک سن' مزاج وچ عاجزی تے انکساری سی، تصوف ول زیادہ جھکا سی۔ اوہناں نے فارسی وچ مثنوی نیرنگ عشق، تذکرہ مقیمی تے پنجابی وچ تحفہ خواص خان، قصہ مرزا صاحباں، قصہ سیف الملوک، قصہ سوہنی مہینوال، قصہ شیریں فرہاد، قصہ شاہ منصور، قصہ شیخ صنعان، تحفہ رسولیہ، تحفہ میراں، سی حرفی وغیرہ لکھے(۹)۔ آپ دیاں لکھتاں وچوں قصہ سیف الملوک نے بڑا ناں کڈھیا، ایہناں دی وفات ۱۹۰۷ء وچ ہوئی (۱۰) کھڑی وچ دفن نیں(۱۱)۔

قصہ سیف الملوک میاں محمد بخش ہوراں ۱۲۷۹ھ مطابق ۱۸۶۲ء وچ لکھیا(۱۲)۔ قصہ سیف الملوک پنجابی وچ بہت گھٹ لکھیا گیا اے، اوہناں وچوں وی میاں صاحب دا قصہ ای سرکڈھواں

اے۔ ایہہ مافوق الفطرت قصہ اے۔ میاں صاحب نے ایس نوں انج لکھیا اے کہ ایہہ رَمزی داستان پاروں ہو نتریا اے۔ جیہڑا قصہ میاں محمد بخش ہوراں لکھیا اے اوہ مختصر انج اے:

مصر دا بادشاہ عاصم اولاد نرینہ توں وانجیا ہویا سی۔ اوہ ایس غم پاروں حکومت چھڈ کے گوشہ نشین ہو گیا اوہدے ملک وچ بدامنی پھیل گئی، اوہدے وزیراں اوہنوں واپس لیان دا چارا کیتا، جوتشیاں اوس نوں دسیا کہ جے اوہ بدخشاں دی شہزادی نال ویاہ کرے تے اولاد نرینہ ہووے گی، بادشاہ نے انج ای کیتا۔ اوہدے وزیر صالح دی شادی بدخشاں دی شہزادی نال ہوئی۔ دوواں دے گھر پتر جمے، بادشاہ نے پتر دا ناں سیف الملوک رکھیا تے وزیر نے ساعد۔ سیف الملوک جوان ہویا تے بادشاہ نے شاہی خزانے وچوں اوس نوں دو مورتاں دتیاں، اک سیف الملوک دی تے دوجی بدیع الجمال (پری) دی۔ سیف الملوک، بدیع الجمال نوں دل دے بیٹھا۔ اوس نوں دسیا گیا کہ ایہہ پری اے، سیف الملوک نے اوس تھکر اپڑن دا قصد کر لیا۔ اوس نوں بڑا روکیا گیا پر اوہ نہ مڑیا تے اک دن بدیع الجمال نوں لبھن ٹر پیا، وزیر دا پتر ساعد وی اوہدے نال ہو گیا۔ سمندر دے رستے اوہناں دا سفر شروع ہوندا اے نال اوہناں دے فوج اے پر رستے وچ سمندری طوفان پاروں دوویں وچھڑ گئے۔ سیف الملوک بہت ساریاں اوکڑاں وچ گرفتار ہویا پر بدیع الجمال دے عشق وچ ثابت قدم رہ کے اوکڑاں نوں پار کردا اگے ای اگے لگا گیا۔ آخر تے اوہ کلا رہ گیا۔ کلا اسفند باش دیو دے قلعے اپڑ کے اوس نوں مار دتا تے سراندیپ دے بادشاہ دی دھی ملکہ خاتون دی جان بچائی تے اوس نوں اوہدے ملک اپڑایا۔ سراندیپ دے بادشاہ نے اوس نوں بڑی عزت دتی۔ بدیع الجمال ملکہ خاتون دی سہیلی سی جدوں اوہ اپنی سہیلی نوں ملن آئی تے سیف الملوک نال اوہدی ملاقات کروا دتی گئی۔ بدیع الجمال پری وی سیف الملوک نوں دل دے بیٹھی۔ اسفند باش دیو دے بھرا ہاشم نے سیف الملوک نوں قید کر لیا۔ بدیع الجمال دے باپ تے اسفند باش دیو دے بھرا دی جنگ ہوئی جس وچ ہاشم دیو نوں شکست ہوئی۔ سیف الملوک رہا ہو گیا تے بدیع الجمال دا ویاہ سیف الملوک نال کر دتا گیا۔ واپس اپنے وطن آیا اپنے باپ دے مرن مگروں تخت تے بیٹھا، پنجاہ ورھے بادشاہی کیتی تے وفات پائی، اوہدے غم وچ بدیع الجمال وی مر گئی[۱۳]۔

میاں محمد بخش ہوراں ایہہ قصہ عشق، لگن، مطلوب تھکر اپڑن لئی طالب دی ہمت، عمل تے جدوجہد دے حوالے نال لکھیا سیف الملوک نے ناممکن نوں اپنے عزم تے ہمت ناں ممکن کر دکھایا فرماندے نیں۔

ے قصہ سیف ملوکے والا اس کارن ہن کہنا
طالب ہمت کر کے چلے روا نہ رکھے بہنا [۱۴] ص ۴۴

اک ہور تھاں لکھدے نیں۔

ے مردا ہمت ہار نہ ٹوٹے مت کوئی کہے نمردا
ہمت نال لگے جس لوڑے پائے باجھ نہ مردا

قصے دا مقصد اک ہور تھاں انج بیان ہویا اے:

ے رمزاں نال پروتا سارا چاہیں سمجھن ہارے
ہمت اگے مشکل آساں ہمت مرد نہ ہارے
ایسے کجے مصرعے اندر غرض قصے دی ساری
جو ڈھونڈے سو پاوے بھائی مفت نہیں پر یاری

فرماندے نیں کہ مجازی رنگ وچ حقیقت دی گل کیتی اے:

ے بات مجازی رمز حقانی ون وناں دی کاٹھی
سفر العشق کتاب بنائی سیف چھپی وچ لاٹھی

اوہناں نے کتاب دا ناں، سفر العشق، رکھیا اے۔ میاں محمد بخش ہوراں، سیف الملوک دا اصل قصہ لکھن توں پہلاں پورا اک باب تصوف دا لکھیا اے۔ کیوں جے اوہ اوس نوں مجازی دے پردے وچ حقیقی عشق دی داستان بنا کے لکھ رہے سن۔ بات مجازی رمز حقانی یاں

ے دلبر اپنے دی گل کریے ہوراں نوں مکھ دھر کے

اوہ عشق دے بیان وچ پہلاں عشق مجازی دا لکھیدا کر کے ایس دے واسطے نال عشق حقیقی دی اہمیت دسار دے نیں:

ے جہاں عشق بندے دا لگا صبر آرام نہ تہاں
تے بیٹھے اُٹ ول ویکھن لٹ کھڑیسن جہاں
ایہا صدق لیاون اس تے بچے نال وسیانے
اس بن باغ بہار نہ بھاون لاون اگ جہانے
ہور کسے دی چاہ نہ رہندی چھٹن سب رشتائیاں
ماں پیو دا ننگ اتارن لج لگاون بھائیاں
شرم حیا نہ رہے کسے دا جھلن بدی خواری
دلبر باجھوں صبر نہ کر دے جہاں لگی یاری

جے اوہ جان پیاری منگے ترت تلی تے دھر دے
سر لوڑے تے سِر پچھانن رتی عذر نہ کر دے
ایس ہوائی حرص ہواؤں ایہا ہے چت دسدا
جیہاں عشق حقیقی لائیا کرو تعجب اس دا

مطلب اے کہ مجازی عشق وچ جے بندے دا بیان کیتا حال ہو جاندا اے تے حقیقی عشق جیہڑا کائنات دے تخلیق کرن والے دا عشق اے کل نال جزو دے واصل ہون دا وسیلہ ایہدے وچ کیہ حال ہوندا ہووے گا؟ عشق حقیقی دا ویروا وی کردے نیں:

ے ہر دم ذکر جنہاں دے اندر کل جہاں بھلاون
دل جانی دے مٹھے کولوں اپنی جان رلاون
اک دلبر نوں دل وچ رکھن سب خلقت تھیں نسن
ویدوں وید نہ جانن مُولے کھوکھلے دا رو دسن
سُن آواز پوے ہر ویلے پہلے قول الستوں
قَالُوْا بَلٰی کوکیندے بھائی ایسے ذوقوں مستوں
وچوں آتش باہر خاکی وسدے حالوں خستوں
جے اک نعرہ کرن محمد، ڈھین پہاڑ شکستوں

ایس بیان دے بعد استغناء دی منزل دا ذکر کردے نیں تے ایس گل تے زور دیندے نیں

ے کار کریں جو کہے کاریگر کریں ہنکار نہ کاروں
عملاں تے دھر آس نہ ذرہ فضل منگیں سرکاروں

ایدوں بعد توحید دی منزل دا اشارا کردے نیں، ایتھے اوہناں نے وحدت الوجود دے فلسفے دا کھل کے ویروا کیتا اے:

ے اگوں منزل آوے بھائی وچ وادی توحیدے
عابد تے معبود ملیندے دوئی نہ پیر مریدے
سر کڈھن اک گھے وچوں لکھ سراں دے رَل کے
اس گھے تھیں باہر نہ جاوے عشق دا نہ چل کے

ازل ابد دا جامہ ہِکو ایہہ گھما وچکاروں
ہر دا روپ محمد بخشا ہے ہکسے سرکاروں

ایہدے بعد اوہ حیرت دی منزل دا ویروا پاندے نیں:

ے پھیر اگوں اک منزل آوے حیرت والی وادی
درد افسوس ہوئے گم اوتھے ہرگز خوشی نہ شادی
دم دم تیغ غماں دی مارے حیرت اگ نہ بجھے
آہیں درد اُتے لکھ سوزوں رات دہار نہ سجھے
جاں اوہ مرد حیرانی والا جا پوہتا اُس جائے
ہوندا گم تحیر اندر، اپنا آپ نہ پائے

مطلب اے جیویں بلھا کہندا اے:

ے کیہ جاناں میں کون بلھیا

ایدوں بعد فقر دی منزل آوندی اے، ایہہ خود فراموشی دی منزل اے:

ے ایس ندی وچ چبھی مارے جے کوئی ہمت کر کے
سدا سکھالا رہسی بھائی کیہ کم باہر ترکے
ایس ندی دی چبھی اندر چت ہمیشہ سکھالا
گم ہوون بن ہور نہ بھاوے واندے پین کشالا
جھکے نال اس چبھی وچوں جاں سر باہر آوے
تاں اوہ کاریگریاں ویکھے، تک تک بھیت پچھانے

میاں صاحب فرماندے نیں ایہہ منزل مرن توں اگے مرجان نال حاصل ہوندی اے،
(مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا)

ے بعد فناؤں باقی ہونا کیہ جاناں اس باتوں
نویں کتاب بنے جے لکھاں باتاں نفی اثباتوں
مر کے جیون دی گل چنگی سو جانے جو کردا
جس دے سر پرورتی ہووے کم نہیں ہر ہر دا

عشق حقیقی دیاں مثالاں دے کے میاں محمد بخش ہوری اصل قصے ول رجوع کردے نیں جے ایس لگن تے جذبے نال یار ول رجوع کیتا جاوے تے اوہ مل جاندا اے:

ے رستہ دور نہ اوڑک جس دا گھنے قضیے وسدے
پر جو نال یقینے ٹُردے، ونج سجن سنگ وسدے
توڑے کجھ نہ معلم اس دا تھاں ٹکانہ پاسا
چھڈ دنیا پو لہر فقر دی رکھ ملن دی آسا
یار ملے بن مرسو ناہیں سیس تساں جو ہولے
اوہ تیرا توں اس دا ہوسیں وِتھ نہ رہسی مولے

سیف الملوک شہزادے نوں گھروں ٹرن لگیاں بدیع الجمال پری دے تھاں ٹکانے دا کوئی پتہ نہیں سی، پر اک لگن سی ملن دی اک سک سی ملاپ دی، ایہہ لگن ایہہ سک میاں محمد بخش ہوراں دے نزدیک لہر فقر دی اے جس نے سیف الملوک نوں کامیاب کیتا۔

میاں محمد بخش ہوراں قصے دے مُڈھ توں لے کے چھیکو تیکر عمل، ہمت، جرات، جہد مسلسل دا درس دتا اے۔ اوہناں دے شعراں وچ اثر آفرینی تھاں تھاں نتر دی نظر آؤندی اے فرماندے نیں۔

ے عاشق دا جو دارو دسے باجھ ملاپ سجن دے
اوہ سیانا جان ایانا روگ نہ جانے من دے
درد منداں دے سخن محمد دین گواہی حالوں
جس پلے پھل بدھے ہوون آوے بُو رومالوں

قصے وچ دنیا دی بے ثباتی دا موضوع وی آؤندا اے، فرماندے نیں:

ے لکھ ہزار بہار حسن دی خاکو وچ سمانی
لاپریت محمد جس تھیں جگ وچ رہے نشانی
مان نہ کیجئے روپ گھنے دا وارث کون حسن دا
سدا نہ رہسن شاخاں ہریاں سدا نہ پھول چمن دا
مگر شکاری کرے تیاری بار چریندیاں ہرنا
جو چڑھیا اس ڈھینا آخر جو جمیا اس مرنا
لوئے لوئے بھرلے کڑیئے جے تدھ بھانڈا بھرنا
شام پئی بن شام محمد گھر جاندی نے ڈرنا

دُنیا دی بے ثباتی دے نال ای اوہ دُنیا وچ رہندیاں انسان نوں نیک عمل کمان تے زادِ راہ بنان دی پکی کر گئے نیں۔ انسان اُتے جدوں دن چڑھیا اے تے ایہہ اوس دی حیاتی اے،

حیاتی نے جدوں مک جانا اے تے پھیر اوس نے اپنے اصلی گھر جانا اے جے اوس نے اپنے عملاں دا بھانڈا نہ بھریا تے پھیر آخرت وچ جاندیاں حساب کتاب، سزا تے جزا توں اوس نوں ڈرآؤنا اے۔

میاں محمد بخش ہوراں سیف الملوک نوں اک مثنوی دے ڈھنگ وچ لکھیا اے ایس لئی ایس وچ فارسی مثنوی دیاں ساریاں خوبیاں موجود نیں۔ سبھ توں پہلاں ایس دی کہانی تے پلاٹ اے جیہڑے اک مضبوط بنیاد اتے اُسارے گئے نیں۔ پلاٹ وچ منطقی ربط موجود اے، واقعہ نگاری بڑے فنکارانہ ڈھنگ نال کیتی گئی اے، ہر واقعے دا پہلے واقعے نال ربط اے، ایس لئی کہانی وچ تسلسل موجود اے۔ قصے نوں پرکشش بنان واسطے ودھیری تھاں تے منظر نگاری کولوں کم لیا اے۔ منظراں نوں ودھ توں ودھ حقیقی بنان دی کامیاب کوشش کیتی گئی اے۔ اک جنگ دا منظر ویکھو:۔

ے اوڑک آن چڑھو چڑھ ہوئی مارے گجّ نقارے
دھولے تیک پچاوے ڈھولے ڈنڈ کہار ککارے
پیلاں اپریا کھروچی کھس کھس لگے لاگی
ڈھائیں مار اٹھے گُر مہرے جیوں کر ویر ویراگی
منہ اسمان بنے کر بولن کوک اٹھائی طریاں
تیغاں بجلی وانگن ہوئیاں، تیغاں وانگن چھریاں

میاں محمد بخش ہوراں ایس مثنوی نوں اخلاقی درس واسطے وی استعمال کیتا اے، تھاں تھاں انجیاں گلاں نیں جیہڑیاں بندے نوں کوئی نہ کوئی سبق دیندیاں نیں:

ے آوکھے ویلے کاری آوے بھلیاں دی اشنائی
اُڑیا آکھن دی لج پالن جو انسان وفائی
دنیا تے جو کم نہ آوے آوکھے سوکھے ویلے
اس بے فیضے سنگی کولوں بہتر یار اکیلے

ایس مثنوی وچ میاں محمد بخش ہوراں اپنے توں پہلاں ہوئے تے موجود پنجابی شاعراں بارے تے ادب بارے اپنے خیالاں دا اظہار وی کیتا اے۔ انج اوہ مولوی احمد یارتوں بعد پنجابی ادب دے اک نقاد دی قرار پاندے نیں:

ے درد لگے تاں ہائے نکلدی کوئی رہندا جر کے
دلبر اپنے دی گل کریئے ہوراں نوں منہ دھر کے

جس وچ گجھی رمز نہ ہووے درد منداں دے حالوں
بہتر چپ محمد بخشا سخن اجیہے نالوں

مُکدی گل ایہہ اے میاں محمد بخش اُنھیویں صدی عیسوی دے اوہ پنجابی شاعر نیں جیہڑے اک صوفی سالک، اک قصہ کار تے اک نقاد پاروں پنجابی ادب وچ ہمیشہ زندہ رہن گے۔ اوہناں دا قصہ سیف الملوک اج تیکر ایہہ قصہ لکھن والیاں وچوں سب توں نتارواں اے، بھانویں ایہہ اک مافوق الفطرت قصہ اے پر میاں صاحب نے ایس نوں اپنے فن تے فکر نال اک لازوال قصہ بنا دتا اے۔ ایس قصے راہیں اک پاسے اوہ انسان نوں ہمت، جرات، مردانگی، آوکھے حالیاں دا مردانہ وار مقابلہ کرن دا سبق دیندے نیں تے دوجے پاسے صوفی وچاراں دے حوالے نال توحید الٰہی دا نتارا کر کے عشق حقیقی نوں اختیار کرن دی پریرنا وی دیندے نیں۔

☆☆☆

حوالے

۱۔ حضرت میاں محمد بخش، حیاتی تے شاعری: ڈاکٹر سید اختر جعفری، ۲۰۰۷ء، ص ۱۳۷
۲۔ اوہی، ص ۱۵۶
۳۔ اوہی، ص ۱۷۱
۴۔ اوہی، ص ۱۲۵
۵۔ اوہی، ص ۱۹۳
۶۔ اوہی، ص ۱۹۷
۷۔ اوہی، ص ۱۹۵
۸۔ اوہی، ص ۲۰۹
۹۔ اوہی، ص ۲۶۳
۱۰۔ اوہی، ص ۲۳۳
۱۱۔ اوہی، ص ۲۳۲
۱۲۔ سیف الملوک: میاں محمد بخش ترتیب: اقبال صلاح الدین، ۱۹۹۲ء، ص ۳۱

سن مقدس ہجری دساں باراں سے ست دا ہے
ست اُتے دو ہور محمدا پر اس تھیں آ ہے (۱۲۷۹ھ مطابق ۱۸۶۲ء)

۱۳۔ حضرت میاں محمد بخش، حیاتی تے شاعری، ڈاکٹر سید اختر جعفری ۲۰۰۷ء۔ ص ۳۸۷
۱۴۔ سیف الملوک: میاں محمد بخش ترتیب: اقبال صلاح الدین، ۱۹۹۶ء، ص ۴۳
(ایس مضمون وچ متن دے سارے حوالے ایس ایڈیشن توں لئے گئے نیں)

شریف کنجاہی دی "جگراتے"۔اک جھات

"جگراتے" جیہڑا شریف کنجاہی (۱۹۱۵ء۔۲۰۰۷ء) دا پنجابی شاعری دا مجموعہ اے ایس وچ شریف کنجاہی دیاں ۱۹۳۸ء توں ۱۹۵۹ء تیکر لکھیاں نظماں تے اک گیت شامل اے۔ سیاسی، سماجی تے ادبی لحاظ نال ایس دور اُتے نظر پائی جائے تے ایہہ عالمی جنگاں، غلامی دے خلاف فرد دی آزادی، مساوات، پرانیاں قدراں دی ٹُٹ بھج تے نویاں قدراں دے پنگرن تے ایس خطے وچ گھنڈن دا دور اے پہلی۔ وڈی جنگ مُکن مگروں اوس جنگ دیاں تباہ کاریاں تے ایس دے نتیجے وچ سماجی، معاشرتی، سیاسی تے معاشی اُتھل پتھل دا چلن سی، دوجی وڈی جنگ دی ایسے دور وچ ہوئی، ایس دیاں تباہ کاریاں، زور اور قوماں وَلّوں کمزور قوماں دا استحصال، مشینی دور پاروں سماجی پدھرتے اقتصادی پدھرتے نویں چیلنج، نال ای ترقی پسند تحریک پاروں، سماجی پدھرتے فرد دی آزادی مساوات تے ادب وچ ادب برائے زندگی دی چرچا، ایہہ ساریاں گلاں شاعر شریف کنجاہی دے آلے دوآلے دے ماحول وچ موجود سن، اوہ اک باشعور فرد دی حیثیت نال سارے ماضی قریب تے حال دے واقعیاں نوں ویکھ وی رہے سن، تے محسوس وی کر رہے سن چنانچہ جگراتے وچ وی شاعری دیاں تن پرتاں ساڈے سامنے آؤندیاں نیں۔

"جگراتے" وچ شاعری دی پہلی پرت اوس شریف کنجاہی دی اے جیہڑا کنجاہ دا رہن والا ساؤ پینڈو اے، نظم 'ون دا بوٹا' وچ شاعر اوس امن پسند سماج دا ذکر کردا اے جس وچ بندہ بندے دا دارُو ہوندا اے، اک بندہ دوجے دا درد ونڈان واسطے تیار ہوندا اے۔ ون اجیہا رکھ اے جس دی چھاں وی گھنی ہوندی اے تے جس نال مٹھا پھل وی لگدا اے۔ سماج دے ستائے بندیاں واسطے درد مند انسان ون دے بوٹے وانگ ہوندا اے:

ے میں ون دا سنگھنا بوٹا
ٹھنڈیاں میریاں چھانواں

مٹھیاں میریاں پیلوں
وے توں راہیا جاندیا
بھکھن بھانیا ماندیا
آجا جھٹ گھسالے
میریاں پیلوں کھا لے (1)

ماپیاں واسطے اولاد، رب دی نعمت ہوندی اے، اولاد وچوں دھی دا حسن بوہتا ای پیارا لگدا اے کہ اوس نے اک دن پرایا ہو جانا ہوندا اے۔ ساڈی رہتل وچ سیانے کہندے نیں دھی توں نہیں اوہدے لیکھاں توں ڈر لگدا اے، ماں باپ نوں پلدی دھی دے مستقبل دی ہر پل فکر لگی رہندی اے، خورے اوہدے سوہرے کس قسم دے ہون، خورے اوہنوں پیکے گھر دی آسائش تے آرام ملے کہ نہ ملے۔ شریف کنجاہی ہوراں ساڈی رہتل دے ایس انگ نوں بڑے سوہنے طریقے نال نظم، کھیڈ لے، وچ نتاریا دے، نظم وچ ایک ڈرامائی انداز اختیار کیتا گیا اے۔ نظم وچ دھی نوں ماپیاں دے گھر ایہناں سدھراں پوریاں کرن دی کھل دین والا بابل، سماجی سچائی ول وی اشارہ کری جاندا اے کہ ایس خطے دی سوانی جس تنگ ماحول وچ حیاتی گزاردی اے۔

– کھیڈ لے میریے بھولے دھیے
کھیڈ لے گڈیاں نال
اپنیاں ضداں اڑیاں منوالے چار دہاڑے
تیرا راہ مل بیٹھے ہوئے نیں کیہے وخت پواڑے
کنے دکھ جنجال
کھیڈ لے کھیڈ لے چھیتی چھیتی کھیڈ لے گڈیاں نال

شریف کنجاہی نوں ایس گل دی آس اے کہ خورے نویں زمانے وچ نویاں قدراں جنم لین، حیاتی تے اج دے کوجھے چالے بدلن:

– عورت ذات...... ایہہ جیون
تھاں تھاں بے ٹوئے
تھاں تھاں کنڈے بچھے ہوئے
تیری بے فکری دے لیوے ہوسن لیراں لیراں
پر اوہ ویلا جد آوناں ایں...... آجانا ایں

1۔ حوالے واسطے متن "جگراتے": شریف کنجاہی، عزیز پبلشرز، لاہور ۱۹۷۶ء وچوں درج کیتا گیا اے۔

اج کیوں چنتا کریئے
اج کیوں ہو کے بھریئے
خورے اوس ویلے نوں ساڈیاں پرتن چا تقدیراں
بدلن جیون چالے
اس کر کے
لمیاں سوچاں لانبھے دھر کے
کھیڈ لے میریے بھولیے دھیے............... کھیڈ لے گڈیاں نال

شریف کنجاہی کول رومانی انداز وی موجود اے پر اوہدیاں اُلیلاں کتے وی آپ مہاریاں نہیں ہوندیاں، گل مرد ولوں ہووے یاں سوانی ولوں پنجاب دی شرافت، حیاداری ایہناں وچوں جھاتیاں ماردی دسدی اے، کول جذبیاں دا اظہار:

– کاہنوں راہ جاندی نوں تکیں
کاہنوں آساں لائیں
گلیاں پیا گھسائیں
پھیرے پا پا تھکیں
توں سوہنا
توں کرماں بھاگاں والا
توں اچیاں جاگاں والا
چنوں ودھ کے روپ تیرے تے...... میں جاناں میں مناں
چرنے کندیاں کردیاں گلاں تیریاں رناں
دل تے میرا وی کردا اے، تینوں ای پئی تکاں
نہ تھکاں نہ اکاں
پر اڑیا! ایس دنیا دے وچ پیار کمانا اوکھا
چھپ چھپ ملنا،
مل مل چھپنا
تکنا تے نہ تکنا،
گل کردیاں وی جھکنا
سڑدیاں رہنا، کڑھدیاں رہنا، موہوں بول نہ سکنا
کون ایہہ گل سیاپے پالے

ہاسے کھیڈے روگ لوالے
کون ایہہ پٹنے آپ سہیڑے
کون ایہہ کھکھر چھیڑے

کجھ انج دے جذبات دا اظہار نظم 'ترنجن' وچ ملدا اے پر ایہدے وچ ایس گل دا اقرار اے کہ ہُن۔

ے لکیاں نوں آؤکھا بُجھنا

انج دے جذبیاں دا اظہار 'گیت' وچ وی ملدا اے جس وچ اک مٹیار اپنے ہان دے منڈے نوں سلاہندیاں اوہدی منگ ہون دے چاہ دا اقرار کردی اے:

ے منڈا میرے ہان دا
مائے مینوں چااوہدی منگ اکھوان دا
منڈا میرے ہان دا
منہ چت لگداتے نالے خاندان دا

ایتھے منڈے دی منگ اکھوان دا مطلب ایہہ اے کہ ماں منڈے نال اوہدا ویاہ کر دیوے۔

شریف کنجاہی ہوراں اپنے ویلے دی سوانی نوں انج دیکھیا اے، ''دھی دے روپ وچ، الھڑ مٹیار دے روپ وچ یاں سہاگن دے روپ وچ، سہاگن نوں اوہناں اپنے کونت لئی بے قرار ویکھیا اے نظماں لمیاں سیالی راتاں، ''انیندرے''، اڈیک، کونت میرا گھر آیا، اس سلسلے وچ پیش کیتیاں جا سکدیاں نیں، ایہناں وچ کونت لئی سہاگن دی بے قراری دے نال نال اک ہور گل دا نتارا ہوندا اے کہ ایہناں نظماں وچ لام (جنگ) اُتے گئے مرد لئی گرلاٹ اے۔ شریف کنجاہی نے پہلی وڈی جنگ (۱۹۱۴ء) دے بھیڑے اثر اپنے بال پن وچ ویکھے جدوں کہ دوجی وڈی جنگ ستمبر ۱۹۳۹ء جوانی دے اوس حصے وچ ہوئی جدوں اوہناں دے ہر دے وچ دردمندی تے شعور وچ پکیائی آچکی سی۔

ے سنیا مک پے ہن پینڈے، سنیا کٹ گئیاں ہن لاماں
آماہی چھپ آ میں مٹیاں ہوئیاں کئی سلاماں (اڈیک)

یاں:

ے لاماں دیاں گلاں سن سن کے دل کھوہ وچ پے پے جاندا سی
ہُن رب رب کیتا چھٹی لے کے کونت میرا گھر آیا اے
میں چائیں چائیں دھواں پشاکاں اپنے کونت دیاں
(کونت میرا گھر آیا)

ستمبر ۱۹۳۹ء وچ لکھی نظم 'مولا خیر کرے' وچ آل دوآلے انساناں دے انساناں نال لڑن، قوماں دے قوماں نال بھڑن دے خطرے نوں بھانپ کے شاعر دا دل کمب اُٹھدا اے، اوہ انسان جس نوں رب نے سبھ توں چنگا تے سبھ توں سوہنا، آکھیا اے نیست نابود ہو جاوے گا، شاعر گرلا اٹھدا اے:

ے جنگاں مڑ چھڑیاں کہ چھڑیاں
قوماں مڑ بھڑیاں کہ بھڑیاں
دور کتے گجدے نیں جھیڑے
آوسے جد ویہڑے
کیہ ہووے دا، کیہ بنے دا
کیہ کراں دے، کدھر جاں دے
گھل مل آئے چار چوفیرے بدل جدوں سواہرے،
مولا خیر کرے
ہسدیاں رسدیاں انساناں دیاں نسلاں
سوہنے سوہنے کھوے کھڑے جیہے مکھڑے پیارے پیارے
رب جہاں نوں سبھ توں چنگا سبھ توں سوہنا آپوں آکھ پکارے
کیہ ایہہ آپے وچ ای لڑکے مرجاون دے سارے،
مولا خیر کرے

شریف کنجاہی دی ایہہ دردمندی اوس ویلے کئی نظماں دے روپ وچ ہور نتر تے نکھر کے سامنے آوندی اے جدوں پاکستان دے قیام ویلے فرقہ وارانہ فساداں وچ وڈھا ٹکی، قتل غارت تے لٹ مار نوں اوہناں اپنیاں اکھاں نال ویکھیا، اگست ۱۹۴۷ء نوں لکھی نظم دیکھو:

ے سوچنا واں دُنیا نوں کیہی وگ گئی اے
اِکو جیہی ہر پاسے اگ لگ گئی اے
لُٹیاں نیں، واڈھیاں نیں، دنگے نیں فساد نیں
بھیڑیاں دیاں پٹیاں دے سبق ہوئے یاد نیں
بڈھیاں نوں مارنا
بچیاں نوں نیزے اُتے چاڑھنا

بھولے بھاجانڈیاں دا
چھریاں دے نال ڈھڈھ پاڑنا
کلیاں نوں پھوک کے تے وسدے اُجاڑنا
مذہباں دی اگ وچ مذہباں نوں ساڑنا
سوچناں واں ہر کوئی دھیاں بھیناں والا اے
دھیاں بھینیاں دا ای ہر پاسیوں منہ کالا اے
میری اے کہ تیری اے.....دھی مُڑ دھی اے
دھیاں وچ دسو کہاں نکھیڑا بھلا کیہ اے؟
دھیاں دے پٹے لگ لہن کیہی جھل پئی اے
سوچناں واں دنیا نوں کیہی وگ گئی اے (سوچناں)

شریف کنجا ہی کیوں جے اوس ویلے ترقی پسند تحریک نال منسلک سن، اوس تحریک دا نعرہ انسان دوستی سی ایہہ الگ گل اے کہ ایس دا دھر اندرا دا فلسفہ سیکولر ازم، سوشلزم تے کیموزم والا سی، بہت سارے ترقی پسنداں نے ہندوستان دی تقسیم یاں پاکستان دے قیام نوں منفی انداز نال ویکھیا، جیہڑی نظم "جگراتے" وچ شامل اے تکیاں کنڈاں، ایہدے وچ ایہہ تاثر ملدا اے کہ دو قومی نظریے دے تحت ہوئی تقسیم، نونہاں نالوں ماس نکھیرن والی گل سی، پر پوری نظم نوں پڑھن مگروں ایہہ تاثر وی ملدا اے کہ جے ماں جائے اک تون تے وسدے رہندے تے نہ دنیا موکلی ہوندی تے نہ ای نویں شہر وسدے، مطلب ایہہ اے کہ جے وکھیواں ہوگیا اے تے ایہہ کوئی اچرج گل نہیں، اک ہور گل وی ایس نظم وچ باندر ونڈ، والی کیتی گئی اے جس توں ایہہ گل نثر دی اے کہ پاکستان دے قیام وچ ڈنڈی ماری گئی (پنجاب دے ضلع گورداسپور دے مسلم اکثریت دے علاقے ہندوستان نوں دے دتے گئے)

نظم ویکھو:

ے کیہے ولاں وچ اڑچ پے نیں، کہیاں پیاں گنڈھاں
نونہاں نالوں ماس نکھیڑیا، کر کر آڈیاں ونڈاں
خیری مہری وسدے وسدے پتا نہیں کیہ ورتی
لہو ولہو دناں وچ ہوئی پھلاں ورگی دھرتی
بھائیاں نالوں بھائی اوڑک وکھرے ہوندے آئے
ایہہ کوئی ایڈی گل نہیں سی جس سیاپے پائے

اک تونی تے جے سدا ای ماں جائے رل بہندے
کویں ایہہ کھلی دنیا وسدی کویں نگر ایہہ چیندے
باندرں ساہیں پنیر ونڈاوے جو لبھنا سی لبھا
سچا دس کے ڈاڈھا اوہناں ماریا سانوں کھبا
اج گڑ لانے والے ہوگئے گڑ لاکے اک پاسے
اکناں چھویاں لب کرائیاں اکناں پھڑے، گنڈاسے (تکیاں کنڈاں)

اک ہور گل جیہڑی اُبھچے، جگراتے وچ، ملدی اے اوہ، قوماں دا قوماں نوں دھر بنانا، بندے دا بندے اتے ظلم کرنا تے دھر بنانا اے، ایس کوجھی ریت اُتے شاعر بڑا کڑھدا اے، اوہ انسانی مساوات دا قائل اے، نظم بگلے تے مچھیاں، وچ اوہ جے استحصال دی گل کرداے تے "مہیٹ" وچ انقلاب دی گل، مہیٹ وچ اوہدا آکھنا ایہہ اے کہ جہان وچ محنت چنگی گل اے، پر اوس دی محنت کیہ ڈنی اے جیہڑا مکڑوں اوازار رہوے، محنت کوئی کردا اے تے فائدہ کوئی اٹھاندا اے ایس لئی ہُن محنت کرن والے دی واری اے، اوہدی مہیٹ اے

ے کدوں تیک سوار دسوار چلسی
اوڑک بیٹھلی اُتے وی آونی اے
اساں مدتاں دے ہُوٹے دیندیاں نے
مہیٹ لے کے کھیڈ مکاونی اے (مہیٹ)

اپنی نظم "گوریا" وچ شریف کنجاہی ہوراں ذکر کیتی گل نوں رمزاہیں بیان کیتا اے، گورا ایک ڈھگا اے، جیہڑا جٹ خصم دی رضاتے چلدا اے، شاعر دا آکھنا اے کہ محنت گورا ڈھگا کردا اے تے فائدہ جٹ (مالک) چکدا اے، شاعر دا اشارہ ایس گل ول اے کہ جیہڑا محنت کرے فائدہ اوس نوں ہونا چاہیدا اے ایس کرکے سرسٹ کے جٹ مالک دی رضا تے جے بجا رہندا اے تے دھر بنی جاتے جے ایہہ گل نہیں بھاوندی جے اپنی محنت دا پھل آپ کھانا اے تے پھیر شاعر دے اکھراں وچ:

ے ایہہ گل نہیں جے بھاوندی تاں اپنا آپ دکھا
انج اڑجے بھن پنجالیاں تے نتھاں لے تڑا
جٹ فیر نہ نیڑے آونا جے لیٔی سو چڑ کھا
اج دنیا دے وچ گوریا ڈاڈھے دے ول خدا

مزدور نوں پوری مزدوری دین دے حق وچ نظم 'گاما' تمثیلی انگ وچ لکھی اے مطلب ایہہ اے کہ انسان اُتے جیہڑا انسان ولوں تگڑے دا جیہڑا ماڑے نال استحصال ہو رہیا اے ایس تے ماڑے نوں ہُن اُٹھ کھلونا چاہیدا اے، ایہہ وکھری گل اے کہ شریف کنجاہی معاشرے وچ دی ایس اونچ نیچ دی خرابی نوں ہونی یاں تقدیر نال وی کئی تھاں رلاندے نیں جیویں 'بخت نہ وکدے مُل'، نظم وچ یاں 'پانی بھرن پنہاریاں وچ۔

مکدی گل اے کہ جگراتے دی شاعری پنجابی دی جدید احساس دی شاعری اے۔

منیر نیازی دی "سفر دی رات"

میاں محمد بخش پنجابی دے اُچ پدھرے شاعر ہون دے نال نال شاعری دے نظری تے فنی پہلوواں اُتے ڈونگھی نظر رکھدے سن، مولوی احمد یارتوں بعد اوہناں پنجابی وچ شعری تنقید نوں اگے ودھایا۔ میاں محمد بخش نے سیف الملوک وچ لکھیا اے۔

؎ جس وچ گجھی رمز نہ ہووے درد منداں دے حالوں
بہتر چپ محمد بخشا سخن اجیہے نالوں

مطلب ایہہ اے کہ شاعری وچ رمز، سینت، کنایہ، استعارہ تے علامت اک لحاظ نال شعردا حسن ہوندے نیں کیے وی واقعیاں احساس دے دو طرح دے اظہار ہوندے نیں، اک تے سدھا سدھا صحافتی بیان تے دوجا ادبی اظہار، سدھے سدھے بیان وچ روزمرہ دی گفتگو وی آسکدی اے جدوں کہ ادبی اظہار وچ ایسے بیان نوں احساس تے جذبے دی شدت نال اک خاص اہتمام نال وجود وچ لیاندا جاندا اے، چنانچہ شعری لوازے ورتوں وچ لیائے جاندے نیں جہناں وچ تشبیہ، استعارہ تے علامت وغیرہ آوندے نیں، قدیم دور وچ وی تشبیہ، استعارہ تے علامت ورتوں وچ لیاندے جاندے سن، علامت دے حوالے نال ساڈی پنجابی شاعری دی مثال دتی جاسکدی اے جیہدے وچ ساڈے صوفی شاعر چرخے تے پونی دی علامت نوں ایس دُنیا وچ نیک عمل کمان تے زادِ راہ بنان دے طور تے استعمال کردے رہے نیں جدوں پنجابی شاعری نے جدید قدراں نوں اپنایا تے نویں نظم وجود وچ آئی، ایس نظم دی ہیئت تے اظہار ڈھنگ وچ باہرلے جدید ادباں نے وی اثر پایا چنانچہ ساڈے اتھے جیہڑی جدید نظم لکھی گئی ایہدے وچ اختصار تے ایجاز دے نال نال نویں قسم دیاں علامتاں تے استعارے وی ورتوں وچ آئے۔ ایہہ سلسلہ ۱۹۱۳ء دے نیڑے تیڑے انگلستان تے امریکہ دے اچ پدھرے لکھاریاں نے نویں دور دے تقاضیاں نوں سامنے رکھ کے

نویں شاعری وچ انقلابی تبدیلیاں لیاؤن لئی شروع کیتا سی ایہناں وچ ٹی ایس ایلیٹ، آذرا پاؤنڈ، ٹی ایس فلنٹ وغیرہ شامل سن، ایہناں رل کے ایہہ فیصلہ کیتا کہ شاعری وچ عوامی زبان ورتو، لفظاں نوں سوار کے شاعری وچ لیاون نال ای شاعری نہیں ہوندی سگوں شاعری وچ لفظاں واپس منظر، حالیاں داپابند ہوندا اے تے اوہناں دی آواز شاعر دی ذہنی حالت دانقشہ پیش کر دی اے، اوہناں نے بدلے ہوئے حالیاں تے انسانی آزادی دے مہاذ نوں موہرے رکھ کے جدید شاعری وچ آزاد نظم نوں نویں دور دے شاعراں واسطے 'بوتہا مناسب سمجھیا۔ جدید دور داشاعر آزاد ہو کے سوچنا چاہندا تے آزادنظم ای اوہدیاں چاہتاں اُتے پوری اُترسکدی دے۔ شاعرلفظاں نال خیال دا اک مجسمہ بناندااے، تے جاندار مجسمہ بنانا کوئی سوکھا کم نہیں، ایہدے لئی ڈونگھی سوچ تے حیاتی دے ہر انگ اُتے بھرویں نظر ہونی ضروری اے۔ ڈونگھی سوچ وچ ڈب کے ای خیال تے احساس دا اُچا موتی سامنے لیایا جاسکدا اے ایہدے لئی حیاتی نوں غور نال ویکھن دی لوڑاے تاں ای کوئی نگر خیال سامنے آسکدا اے، ایہہ ساریاں گلاں یورپ تے امریکہ وچ کھنڈ گئیاں، فرانس دے تمثیل نگاراں تے علامت پسنداں جہناں نوں امیجسٹ یاں ایمائی شاعر آکھیا جاندا اے، ایس اندازنوں اپنا کے چوکھامقبول بنایا، ایس وچ مدھلا گم باوبلر نے کیتا تے جولی لیفارج، آرتھر رمباؤ تے پال والین وغیرہ نے مقبول بنا کے شاعری نوں جدیدیت ول ٹوریا۔ شاعر فیڈنگ دا قول اے کہ آرٹ وچ بجھارت بھیت بھری گل (ایمائیت) ضرور ہووے پر ایہہ نہ ہووے کہ اوہنوں لوک سمجھ ای نہ سکن، اوہدی نہ تھکر ای نہ اپڑ سکن تے فن پارہ اک گورکھ دھندہ بن کے رہ جائے پر جیویں کہ شروع وچ میاں محمد بخش دے حوالے نال آکھیا اے شعر وچ گجھی رمز، شعرنوں چنگا بنا دیندی اے اوہ ایس نوں ضروری سمجھدے نیں۔

کیتیاں گلاں نوں مکھ رکھ کے آویئے منیر نیازی (۱۹۲۸ء۔۲۰۰۶ء) دی کتاب 'سفر دی رات' دی شاعری دی ول جہات پایئے جیہڑی پہلی نظر نال ای ویکھیاں جدید شاعری دی کتاب اکھواندی اے، جدید شاعری واسطے یورپ تے امریکہ تے پھیر فرانس دے امیجسٹ (ایمائی) شاعراں نے جیہڑے اصول بنائے سن ساڈے اتھے ایہناں نوں اردو تے پنجابی وچ اپنان دا چارا کیتا گیا، کجھ جدید شاعراں نے تے یورپ تے امریکہ دے نقاداں دی ایہہ گل پلے بنھی کہ جدید شاعری وچ خیال دے مجسے نوں ڈونگھی سوچ تے بھرپور معنیاں والیاں اکھراں نوں آزادنظم وچ ڈھال کے پیش کیتا جانا چاہیدا اے، اوہناں نظم وچ اختصار تے ایجاز دا دھیان وی رکھیا پر فرانس دے امیجسٹ (ایمائی) شاعراں توں گھٹ متاثر ہوئے، ایہناں وچ شریف کنجاہی وغیرہ داناں لیا

جاسکدا اے پر پنجابی دے کجھ شاعراں فرانس دے امیجسٹ (ایمائی) شاعراں دا گھرا پیا، ایہناں وچ سلیم الرحمٰن، صفدر میر، انیس ناگی، امرتا پریتم تے منیر نیازی وغیرہ دا ناں لیا جاسکدا اے، ایہناں شاعراں نے پنجابی دی جدید شاعری ضرور کیتی، خیالاں دے ات سوہنے تے نگر مجسے وی تخلیق کیتے پر بعض نے ایمائیت نوں حدوں ودھ اہمیت دے تے بعض تھاں ایس نوں گورکھ دھندا وی بنا دتا۔

منیر نیازی نے یورپ تے امریکہ توں چلی شاعری دی جدید لہر نوں اپنایا لہر نال ای فرانس دے امیجسٹ (ایمائی) شاعراں دی وی تقلید کیتی چنانچہ ایس صدقہ اوہناں دی شاعری وچ علامتاں تجریدی تجربے نال ورتیاں گئیاں، ای اپنی گل منیر نیازی دی ایس نظم توں شروع کرنے آں۔

ے گھردیاں کندھاں اُتے دن چھناں لال بھہار دیاں
ادھی راتی بوہے کھڑکن ڈیناں چکاں ماردیاں
سپ دی شوکر گونجے جیویں گلاں گجھے پیاردیاں
ایہدر اوہدر لُک لُک ہسن شکلاں شہروں پار دیاں
روحاں وانگوں کولوں لنگھن مہکاں باسی ہار دیاں
قبرستان دے رستے دن کوکاں پہریدار دیاں (۱)(اک پکی رات)

ایس نظم دا مجموعی تاثر ڈر(Fear)والا اے، ایہہ اک ایسے بندے دیاں الیلاں دا اظہار اے جس دی زندگی دے آلے دوآلے ہر چیز اوہدے واسطے موت دا پیغام اے ایہدے ارد گرد دی ہر چیز آسیب والی اے، اوس نوں ہر طرف موت ای موت دکھائی دے رہی اے، کتے ایہہ گھر دیاں کندھاں اُتے لہوں دیاں چھناں دے وچ، کتے ڈیناں دیاں چکاں وچ، کتے سپ دی شوکر وچ، کتے شہروں باہر دیاں شکلاں یعنی بڈاویاں دے روپ وچ، کتے مرے ہوئے بندیاں اُتے پے پھلاں دی باسی بُو وچ تے کتے پہریدار دیاں کوکاں دے روپ وچ، ہر پاسے موت ای موت، ڈر ای ڈر، منیر نیازی دا اپنے بارے بیان اے:

ے میرا تے بس اینا کجھ اے
حصہ اپنے آپ دے وچ
جناں رات دے سُنن والے دا
بھارے پیر دی چاپ دے وچ (میرا اصل وجود)

۱۔ حوالے واسطے متن 'سفر دی رات': منیر نیازی، مکتبہ میری لائبریری، لاہور وچوں درج کیتا گیا اے۔

مطلب ایہہ اے کہ منیر رات نوں بھارے پیر دی چاپ نوں سنن والا اک حساس بندہ اے، امیجسٹ شاعر اصل وچ داخلیت دا شاعر ہوندا اے، ایس حوالے نال ایہہ دوویں نظماں سامنے رکھیے تے منیر نیازی دے خارج دے مشاہدے تے آل دوآلے دے ماحول توں اوہ جو کجھ وی اخذ کردا اے، اوہ اپنے اندر دے جہان وچ اک آسیب زدہ رات دیاں علامتاں راہیں پیش کردیندا اے، ایہہ گل تے بالکل واضح اے کہ تشبیہہ واضح استعارہ کسے حد تیکر واضح تے علامت ودھیری حد تیکر غیر واضح ہوندی اے جدوں تیکر علامت اپنے آل دوآلے عوامی پدھر اُتے اوس سمجھوتے نوں تلاش نہیں کردی جیہڑا اوس دی تفہیم وچ مددگار ثابت ہوندا اے، ایس حوالے نال بے اسی منیر نیازی دے جسم نوں معاشرہ تے پیراں دی آواز نوں اوہدا وسنیک میتھ لیئے تے منیر دی ذات اک پکی رات، نظم دے حوالے نال اپنے آل دوآلے دا ترجمان قرار دتا جاسکدا اے پہلوں ایسے احساس دی اک ہور نظم دیکھ لو۔ فیر گل اگے توراں گے:

ـ وردے مینہ وچ ٹریا جاواں رات سی بہت ای کالی
اپنے ای پرچھانویں کولوں دل نوں ڈراون والی
شاں شاں کردے رکھ چپ دے انھیاں کردیاں واواں
اوس رات تے بوہجے لوکی بھل گئے گھر دیاں راہواں

ایناں دوناں نظماں وچ بنیادی عنصر ڈریاں Fear اے، کالی رات زوال دی علامت اے، ٹریا جان والا مسافر ایس زوال سے دا انسان اے، ایہہ انسان گھر دیاں کندھاں اُتے لہو دیا ں پھہاراں دیکھ ایہا اے

ـ یاں پھیر گھم گھما کے
واپس دوڑ لیاندے نیں (رستے)

انسانیت نوں مردیاں دیکھ رہیا اے، شاعر ظلمی ہے دی تصویر کھچ رہیا اے جس وچ انسان اُتے انسان دیاں دھمکیاں دا انت ہو چکیا اے، ظلم تے جبر دا دور دورہ اے، شاعر دے آلے دوآلے انسان نہیں سگوں انساناں دے روپ وچ ڈیناں تے بڈاوے جلھیاں پا رہے نیں، جیہڑے انسان تے انسانیت دے ازلوں ویری نیں، حالت ایتھوں تیکر اپڑ گئی اے کہ پہریدارا (جس نوں حفاظت تے عافیت دی علامت سمجھیا جاندا اے، جیہدی ہوند انسان نوں زندگی دا حوصلہ دیندی اے)

دی آواز وی موت دا پیغام دے رہی اے، مطلب ایہہ اے کہ پہریدار نوں سیاسی قیادت متھ لین نال ایہہ گل نتر دی اے کہ پہریدار وی یاں بے بس اے یاں چور تے گٹھی رل گئے نیں، انجے ماحول وچ شاعر اپنے آل دوآلے موت ورگی گھٹن محسوس پیا کردا اے، معاشرے وچ ایہہ کوریتیاں انسان وچ حیوانیت دے آون دی وجہ نال آئیاں نیں، مادی قدراں دی پر دھاگی پاروں انسان حیوانیت تے اتر آیا اے، اوہدے وچوں دردمندی، ایثار، قربانی، صلہ رحمی دیاں انسانی صفتاں نک گئیاں نیں تے ظلم، بربریت، استحصال، دھوکھا، فریب، منافقت تے ایناں دی تھاں مل لئی اے، اک معصوم انسان ایناں نوں ویکھ کے بالاں وانگوں ڈر رہیا اے، اپنی حیاتی نوں مکدا محسوس کر رہیا اے، خدشیاں دا شکار اے، اپنیاں ہور نظماں 'سوچن دی سزا' تے، موت دی آواز، وچ وی منیر نیازی نے ایہو فضاء پنگرائی اے، اصل وچ منیر نیازی اک انسان دوست بندہ اے، اندروں معصوم، اندروں سچا انسان اوہ ایہہ گل جان دا اے کہ رب تعالی نے انساناں اتے انساناں دے حقوق لاگو کیتے نیں۔ ایہہ انسان، اصل انسان دے منصب توں ڈگ پیا اے، اوہ غیرانسانی دیہی پلٹ ڈین، بڈاوا تے ناری مخلوق دا روپ اختیار کرگیا اے۔ دردمندی منیر نیازی دے دھر ہر دے وچ اے ایسے لئی کرلا اُٹھدا اے۔

ـ اڈیاں در دی اکھاں دے وچ ہنجو بھرن نہ دیواں
وس چلے تے ایس جہان وچ کسے نوں مرن نہ دیواں (اک موقع تے)

اوہ اپنی انسان دوستی پاروں ایس زوال پذیر معاشرے دا علامتی نقشہ بڑا ڈراونا کھچ رہیا اے:

ـ اوپر قہر خدا دے ہیٹھاں لکھ بلاواں
سب راہواں تے موت کھلوتی کیہڑے پاسے جاواں (ہوا نال گلاں)

اوہ رب تعالی دے قہار ہون دی نشان دہی کردا اے اندر خانے ایہہ کہندا اے کہ اوہ تے خوف خدا رکھدا اے لوک خدا دے خوف کولوں کیوں نہیں ڈردے؟ دُنیا اُتے ایہہ بلاواں، ایہہ بڈاوے، ایہہ ڈیناں دے روپ وچ انسانی مشکلاں، مصیبتاں، دغہ، فریب، استحصال، ظلم، بے رحمی، سفاکی موجود نیں تے میرے نالدے لوک کس پاسے جان جے اوہ وی ظلمی انسان والا روپ اختیار کرلین تے خدا دا ڈر تے بے چپ وٹ لین تے موت دا ڈر، سدھراں چاواں، امنگاں، عافیت، امن چین، سکھ، اطمینان، ترقی، خوش حالی، بے فکری، قلبی سکون وغیرہ دے ختم ہون دا ڈر، ہر پاسے ڈر ای ڈر Fear ای Fear' اوہ بے یقینی دی حالت دا اظہار اپنی اک ہور نظم وچ انج کردا اے:

ـ ایہہ رستے ایہہ لے رستے
کیہڑے پاسے جاندے نیں
بہت پرانے محلاں اندر
وچھڑے یار ملاندے نیں
اُچیاں ڈونگھیاں جنگلاں اندر
شیراں وانگ ڈراندے نیں
یاں پھر گھم گھما کے واپس موڑ لیاندے نیں (رستے)

اوہدی سوچ پنڈ توں شہر ول تے شہر ولوں پنڈ ول سفر کردی اے:

ـ شہر دے مکان
اپنے ای ڈر توں
جُڑے ہوئے نیں
اک دوجے دے نال

معاشرے وچ دی بے یقینی، زوال پذیر قدراں پاروں، معاشرے دے وسنیکاں دی تنگ حیاتی دا نوحہ منیر نیازی دا مُدھلا فکر اے، اوہ لوکائی دیاں سدھراں تے چاووں دا خون ہوندا ویکھدا اے، ایہہ کوڑیاں کسیلیاں حقیقتاں اوہدے ہردے نوں پھٹڑ کر رہیاں نیں اوہ اپنے آل دوآلے دیاں اُوپریاں اُوپریاں قدراں دے وکھاوے نوں کئی صورتاں وچ نظماں دا بانا پواندا اے۔ ایہناں وچوں دو دی مثال دتی جاسکدی اے، پہلی مثال اوس شہر دی کُڑی دی اے، جیہڑی ہلھاں اُتے سرخی مل کے رنگ برنگے لباس پاندی اے، دلہن بن بن بہندی جنسی پہلو دے تحت اے پر دوجے پاسے لبودے ہتھ، والی میار بچی دی دوشیزہ کے وی اپنے آپ نوں ایس واسطے برباد خیال کردی اے، ایس لئی کہ اوہدا ویاہ اوہدی مرضی دے خلاف ہویا اے۔

منیر نیازی اپنے آل دوآلے ماحول وچ نرم ڑوی نوں چنگا سمجھدا اے ایس کوملتاوں کتے اوہ میار دی علامت بنا کے پیش کردا اے، اوہ 'سفر دی رات' وچ شامل اپنی شاعری وچ ودھیریاں نظماں وچ ایس کول پن نوں زخمی ہوندا دکھاندا اے تے دُکھی ہوندا اے نظم 'پہلے بدل دی رات':

ـ رنگ برنگیاں باریاں اوہلے جاگن والیاں کڑیاں
وادی ڈونگھی شوکر سن کے ڈردیاں پچھے مڑیاں

نظم پت جھڑ دی شام وچ وی اوہدا ماحول نوں پھٹڑ کرن والا منظر اے، ڈر، Fear دا ماحول:

ـ وا چلے تے گھر وچ بیٹھیاں کڑیاں دا جی ڈردا اے
اُچیاں اُچیاں رکھاں بیٹھاں پتراں دا مینہ ورھدا اے
لمیاں سنجیاں گلیاں دے وچ سورج ہوکے بھردا اے
اپنے ویلے توں وی پہلاں تارے چمکن لگے نیں
گھپ ہنیریاں سوچاں اندر دُکھ دے دیوے جگے نیں
دریاواں تے ڈھلدے دن دا پرچھانواں پیا تردا اے
ایس ویلے تے پتراں دا وی جی رون نوں کردا اے

منیر نیازی کول زندگی دا اک ودھیرا چنگا تصور موجود اے اوہ حیاتی نوں اک قیمتی چیز خیال کردا اے ایس لئی بار بار موت نوں لیا کے اصل وچ موت دی ننددیا کردا اے، اوہدے خلاف اوہدا ڈر اے اوہ ڈراندا وی اے، ظاہر اے اوہ موت یاں زوال دے ایس لئی خلاف اے کہ اوہ جینا چاہندا اے ترقی چاہندا اے، پر حیاتی دیاں مشکلاں نال متھا لانا اوہدا مسئلہ نہیں اوہ تے بنے بترے سکھ والے ماحول دا چاہوان اے، ایہہ ضروری نہیں کہ اوہدے بیان وچ اوہدا کوئی کردار ہووے اوہ ہوکیاں نال حیاتی گزارن دا وی قائل اے:

ـ دنیا دے وچ رہن لئی وی کیہ کجھ کرنا پیندا اے
روز شام نوں نویں قبر تے ہوکا بھرنا پیندا اے (جیون لئی جتن)

اوہ دکھ نوں لکاندا نہیں ایس لئی حقیقت پسند اے، اوہ خود فریبی دا قائل نہیں:

ـ جھوٹے یار بنا کے، دل دیاں گلاں دسیے
کیوں نہ گھر وچ کلیاں بہہ کے پاگلاں واگوں ہسیے (سدھی جیہی گل)

ایس ساری صورت حال دا اک ہور زاویے نال وی تجزیہ کردا اے زوال، آؤکھیائیاں، مشکلاں اپنی تھاں پر سفر کرن والا حلیاں وچ وی پچھاتا اے جس وچ ہونی وی شامل اے:

ـ کجھ اُنج وی راہواں اوکھیاں سن، کجھ گل وچ غم دا طوق وی سی
کجھ شہر دے لوک وی ظالم سن، کجھ مینوں مرن دا شوق وی سی (ہونی دے حیلے)

منیر، حالات نوں بہتر بنان دا چاہوان ضرور اے اوہ بلا شیری دیندیاں لکھدا اے:

سر تے گھپ ہنیر دھرتی اتے کال
پیریں کنڈے زہر دے لہو وچ بجھے وال
جتن کرو کجھ دوستو، توڑو موت دا جال
پھڑ مرلی اوئے رانجھیا کڈھ کوئی تکھی تان
مار کوئی تیرا اوئے مرزیا کجھ کے ول اسمان

انج منیر نیازی جدید شاعری دے انداز نال اج دے بندے نوں عزم تے عمل ول وی پریر دا اے۔

باقی صدیقی دی
''کچے گھڑے''۔ اک ویروا

باقی صدیقی (۱۹۰۹ء۔۱۹۷۲ء) اردو تے پنجابی دا اگھا شاعر سی۔ اوس شاعری پہلاں اردو وچ شروع کیتی تے جدوں پنجابی شاعری ول پرتیا تے اوہدا فکر تے فن ودھیرا پختہ ہو چکیا سی۔ ایہہ گل اکثر ویکھن وچ آئی اے کہ پنجابی وچ جیہڑے اردو لکھدے شاعر اپنی ادبی عمر دے درمیانی دور وچ آئے، اوہناں اردو تے پنجابی وچ چنگا ادبی ورثہ چھڈیا۔ ایہدا کارن خبرے ایہہ ہووے کہ جدید لہراں پہلاں اردو ادب وچ آوندیاں رہیاں نیں۔ نویں تجربے دی اردو ادب وچ ہوئے، ایہو تجربے کامیاب ہون مگروں پنجابی وچ دی اپنائے گئے انج پنجابی نوں ایہناں تجربیاں تے نویں فکر پاروں کامیاب ہون وچ بوہتا چر نہیں لگیا۔

پاکستان دے قیام توں پہلاں پچھلی صدی دے تیجے دہاکے وچ جدید لہراں دا پنجابی وچ چلن محسوس کیتا جا سکدا اے۔ باقی صدیقی دا جنم ۱۹۰۹ء دا اے۔ اوس نے ۱۹۲۶ء وچ شعر لکھنے شروع کیتے، اوہ ٹیکسلا پوٹھوہار وچ وسدے پنڈ سہام دے جم پل سن۔ اوہناں دیاں اردو نظماں دا پہلا مجموعہ ۱۹۴۳ء (جام جم) دوجا ۱۹۵۱ء (دارو رسن) تے تیجا ۱۹۶۱ء (زخم بہار) چھاپے چڑھے۔ پنجابی مجموعہ کچے گھڑے، ۱۹۶۷ء وچ آیا۔ ظاہر اے ایہہ اوہناں دی شاعری وچ پختگی دا دور اے پر اوہناں نے اپنی پنجابی شاعری نوں اوسے حوالے نال ہوند وچ لیاندا۔ جس دا تجربہ اوہناں دے سمکالی شریف کنجاہی تے احمد راہی کر چکے سن۔ ایہناں دوہواں شاعراں نے اوس پنجابی ماحول نوں اپنی شاعری دا جیھڑا اوہناں دے اندر پنجاب دی پینڈو رہتل تے لوک ریت دے حوالے نال موجود سی۔ احمد راہی نے لوک گیتاں دے آہنگ دا سہارا لیا، جدوں کہ شریف کنجاہی تے باقی صدیقی نے پنڈ دی لوک رہتل تے لوک گیتاں دوہواں نوں اپنی شاعری دے پچھوکڑ وچ رکھ کے نویں احساس تے جدید سوچ نوں اُجاگر کیتا۔

شریف کنجاہی دی کتاب ''جگراتے'' (۱۹۶۶ء) دے دیباچے وچ منو بھائی نے لکھیا اے کہ ''جدوں باقی صدیقی راولپنڈی ریڈیو ہوندا سی اوہدے پنڈ دی اک مُیار نے باقی صدیقی نوں دسیا کہ کل تساں ریڈیوتوں جیہڑا پنجابی گیت گوایا سی مدت ہوئی اے اوس پنڈ دیاں کڑیاں بھل گئیاں ہوئیاں نیں۔ باقی صدیقی دیاں اکھیاں وچ اتھرو آ گئے تے کہن لگا'' میں ریڈیو دی نوکری چھڈ دیاں گا''۔ ایس واقعے توں دو گلاں نتر دیاں نیں اک ایہہ کہ پاکستان دے قیام توں مگروں پنڈاں دا ماحول بدلیا دوجی ایہہ کہ باقی صدیقی نوں اپنے پنڈ دی رہتل نال انتاں دا لگاؤ تے پیار سی۔ ایہہ لگاؤ تے ایہہ پیار اوہدی کتاب، کچے گھڑے وچ نتاروئیں پکھوں اوس نے اپنی سوچ، احساس تے جذبے تے مشاہدے دیاں اگھری تصویراں راہیں ہمیش لئی محفوظ ہوگیا اے۔

'کچے گھڑے' پڑھیاں ساڈا پہلا تاثر ایہہ اے کہ ایہدے وچ دی شاعری پوٹھوہار دے اک پنڈ دی رہتل ہِن بہن روپ رنگ پیش کردی اے۔ دوجا تاثر ایہہ اے کہ شاعر نے رہتل دے ایہناں روپاں وچ نویں دور دی سوچ نوں وی سوہنے ڈھنگ نال رلا کے پیش کیتا اے۔ جدوں ریڈیو توں پوٹھوہار دے ویاہ شادی نال جوڑ میل رکھن والے گیت نوں اوہدے پنڈ دی اک سوانی نے Dis-own کیتا تے باقی صدیقی دے اندر اک زوردار ردعمل ہویا، اوہ شاید تصدیق کرن لئی اپنے دور دے پنڈ وچ گیا تے اوس نے اک الگ ردعمل دا اظہار اپنی اک نظم وچ انج کیتا:

ے نہ اوہ پنگھاں نہ اوہ جھوٹے
نہ اوہ گھرے گھرے بوٹے
نہ اوہ گوڑھی چھاں، ایہہ نہیں میرا گراں
پچھیاں گلاں کی دل ہکے
کیویں وچ ترنجن بہہ کے
ڈھولا ماہیا گاں، ایہہ نہیں میرا گراں
کس اگے فریاد کراں میں
کلی بہہ کے یاد کراں میں
آوکھے آوکھے ناں، ایہہ نہیں میرا گراں [1]

ایہہ نظم اک لحاظ نال پنڈ دی اوہدے دور دی رہتل دا شاید نوحہ اے پر باقی صدیقی نے پھیر وی اپنے اندر وسدے اپنے گراں نوں اپنے دور دے پنڈ دی تصویر نوں اپنے فنکاری دے برش، اپنے لہو تے اتھرواں دے پانی نال رنگاں نوں گھول کے مکمل کر دتا۔

۱۔ حوالے واسطے متن 'کچے گھڑے': باقی صدیقی، مجلس شاہ حسین، لاہور ۱۹۶۷ء وچوں درج کیتا گیا اے۔

'کچے گھڑے' پوٹھوہار دے پنڈ دی رہتل تے جدید ادبی سوچ دا اک سوہنا نمونہ بن کے سامنے آئی، 'کچے گھڑے' وچ لینڈ سکیپ تے ایہدے وچ دے کردار ساکت نہیں، سگوں متحرک جا پدے نیں۔ پنڈ جاندیاں پہلاں پنڈ دے رکھ ای پاندھی نوں جی آئیاں آکھدے نیں:

ے اُچیاں لمیاں ٹاہلیاں وچ دریا وگے
جدھر جھولا آئے وچ کلیجے لگے
کس کولوں پُچھاں پینڈا اے کِناں اگے؟

پاندھی اگے ٹردا اے تے اوس نوں کھوہ وگدا نظریں آوندا اے۔ کھوہ دیاں ٹنڈاں وچوں پانی، آولو پاڑچھے تے نسار وچوں ہوندا اوئیں وگدا کھیتاں دی ککی ہک وچ ٹھنڈ پیا پاندا اے۔ راہ جاندے پاندھی نوں کھوہ دا ایہہ ٹھنڈا مٹھا تے پینے ٹھنڈا پان والا پانی آپ مہارے اپنے ول بلاندا اے، باقی ایس متحرک تصویر نوں انج بناندا اے:

ے اِتھے ڈھولا، اِتھے ماہیا
دو پل بہہ کے جاویں راہیا
جتنی تریہہ کے آں ہووے
اتنا پانی چنگا لگے
کھوہ پیا وگے

پاندھی چلدا راہ دے اک بوٹے نوں ویکھ کے اپنی فکر تے سوچ دے پر لا کے ایس بوٹے نوں سکھ، ایثار، قربانی تے عافیت دی علامت بنا کے پیش کردا اے۔ خبرے ایہہ بوٹا ای باقی صدیقی دا اوہ پنڈ اے جس دا اوہ نوحہ کہندا اے:

ے ایہہ بوٹا پنگھاں نا جھوٹا
کوئی اس نے پتر ڈھائے
کوئی اس نیاں ٹہنیاں کپے
فیر وی ایہہ ان ملا تکی
ساریاں تے رت ڈولھے
ہک بوٹا کھل مکھلا
سڑنے ہلنے راہیاں کی
پتراں نی پکھی جھولے

وارث شاہ نے اپنے ویلے دے پنجاب وچ سرگھی ویلے دا نقشہ کھچدیاں لکھیا سی:

- چڑی چوہکدی نال جاں ٹُرے پاندھی پئیاں دودھاں دے وچ مدھانیاں نی

باقی صدیقی نے اپنے گراں دے سرگھی ویلے دا حال اپنے اکھراں وچ انج بیان کیتا اے۔ ایہدے وچ سکاں تے سدھراں دا اظہار وی اے:

- نمیرے نمیرے چوری چوری
تھوریاں نے بھار لدے
ٹلیاں وچ ساہ رکھے
رسیاں وچ دل بدھے
دل نیاں سدھراں
کچاوے نال ولیاں
سرگھی نا ویلا ہویا
جاگ پئیاں گلیاں

باقی صدیقی نوں پنڈ دیاں کھیڈاں دی یاد آوندیاں نیں اوہ کھیڈ اٹی ڈنہ (گلی ڈنڈا) دی کھیڈ نوں جدید احساس نال پیش کر دا اے تے حیاتی وچ کامیابی تے ناکامی دا امتزاج بنا کے انج پیش کر دا اے:

- اٹی ڈنہ
اج اک کھیڈ کل اک ہاسہ
گلیاں کھیڈن آپ وڈیاں وقت کھڈائے

انج ای کوڈی (کبڈی) دی کھیڈ نوں وی نویں رنگ نال پیش کر دا اے:

- کوڈی اک لکیر
ہتھ لگے تاں قسمت نہیں تے وچ کلیجے تیر

پنڈاں دی کھیڈ چھپن چھوت (لکن میٹی) نوں بیان کرن دا انداز وی اوہدا اپنا اے:

- دو قدماں دا فاصلہ
بنیا لے پندھ
راہے اگے چڑھ گئی

ودھیاں اُچی کندھ
دلاں آر پلمیاں
ڈھکی ڈھکی میں
فیر وی رہی آچوراں
چھونہ سکی میں

باقی صدیقی جس علاقے دا وسنیک سی اوتھے دریا سواں وگدا اے اپنی نظم 'وگنا پیا سواں' وچ اوس نے اک رومانوی ڈھنگ اپنا کے اک مٹیار دے دل دیاں سدھراں نوں پنگرایا اے۔

- لہراں بہت دلے نے کھولے
وٹے وٹے اتے بولے
تیڈا میڈا اناں، ڈھولا، وگنا پیا سواں ڈھولا
ڈگی پگ تے اچا شملہ
دل تک تک کے ہویا کملا
کملے آں کج سمجھاں، ڈھولا، وگنا پیا سواں ڈھولا
دنیا پل پل رنگ وٹائے
دھپ نماں نی چڑھنی آئے
کرشملے نی چھاں، ڈھولا، وگنا پیا سواں ڈھولا

کوئی خوشی دا موقعہ ہووے پنڈاں وچ ڈھولکی رکھ دتی جاندی اے، گویاں چڑیاں ڈھولکی دی تھاپ تے اپنے من دیاں سدھراں دا اظہار گیتاں راہیں کر دیاں نیں، اپنے گراں دی ایس ریت نوں باقی صدیقی نہیں بھلیا، ویاہ دی ڈھولکی رکھی گئی اے، کڑیاں رل کے بیٹھ گئیاں نیں:

- کڑیاں رل کے مہندی گھولی
رولا سن کے ماسی بھولی
جھوٹھی موٹھی نچی ڈک ڈک ڈھولک وجی

نور بھری سدھراں نی ماری
سرے توں اُچی مارے تاڑی
کاکا تے نہ رجی ڈک ڈک ڈھولک وجی

باقی صدیقی دے گراں وچ جدوں جنج چڑھدی اے تے جانجی اُچے اُچے شملے کڈھ کے آؤندے نیں۔ پنڈ دیاں کھیڈاں وچوں گبھرو وٹہ (بھار) چکن دا مقابلہ کر دے نیں، اک ایہو جیہی جنج وچ اُچا لماں دا سرو قد گبھرو وٹہ چکدیاں اک مٹیار دے دل وچ وڑ بہندا اے۔ شاعر ایہہ تصویر وی محفوظ کر دتی اے جس وچ کڑی دے ملوک جذبے انج بیان ہوئے نیں:

؎ اکھیاں اگے مُڑ مُڑ آئے
جیوں چکی نا گالا
وڈا وٹہ اس چا گدا
نالے کڈھیا بالا
خبرے!۔۔۔کون اے کرماں والا؟

مٹیاراں دے دل دیاں سدھراں تے ملوک جذبیاں نوں باقی صدیقی نے کئی ہور نظماں وچ وی الیکیا اے، صاف پتہ لگدا اے کہ دو پیار کرن والے کس گراں نال جوڑ میل رکھدے نیں، اجیہی مٹیار، گبھرو دے شملے دا ای ذکر کر رہی اے:

؎ تینڈی اکھیاں نی لو
مینڈے دل نا قرار
تینڈے شملے نی چھاں
مینڈا ہار تے شنگار

ہن باقی صدیقی دیاں دو نظماں دا ذکر خاص طور تے کیتا جاندے اے۔ ایہناں وچ اڈو اڈ مٹیاراں دے الیے دا بیان اے۔ اک مٹیار اوہ اے جسدی ماں نے اوہدے واسطے زمانے دے جبر دے مطابق جہیز بنایا اے پر اوس نوں ویاہن والا کوئی نہیں، ایس لئی کہ اوہ غریب اے، مٹیار اپنی ماں نوں کہندی اے:

؎ سن نی مینڈے مائے
لوکاں گھاروی دھیاں تھیاں
لوکاں گھار وی سہرا بنھ کے
آئے پُتر پرائے۔۔۔
(پر میئوں) کوئی نہ لیکھے لائے

دوجی نظم وچ اجیہی مٹیار دا بیان اے جس لئی اوہدی ماں نے بڑے چاواں نال جہیز تیار کیتا اے، اوہدے گھر سہرے والا وی آیا پر اوہ اوہدی پسند دا نہیں اوہ کہندی اے:

؎ ماٹھ گہنے دس نہ اموڑے
میں تبی بھانی چنگی
ایہہ لگا متھا ساڑ سی
ایہہ گانی پاسی پھاہ
ایہہ چوڑا بانہہ مروڑ سی
ایہہ کنٹھا کڈھ سی ساہ
ایہہ ناما مان تروڑ سی
ایہہ جھاگر ڈکسی راہ
پاتی نے بلنے تھلاں وچ
ایہہ سونا بنے نہ سنگی
ماٹھ گہنے دس نہ اموڑے
میں نبی بھانی چنگی

مٹیار ترلا پاندی اے کہ ماں مینوں جہیز نہ دے میری پسند دے ور نال تور دے:

؎ بے توں ایں مینڈھی اموی
مینڈے بگے سرے آس کج
ماٹھ نال رجھیے تور دے
رکھ مینڈے پیار نی لج

جس دور وچ باقی صدیقی جیویا اے ایہدے وچ انسان دا انسان اتے ظلم، انسان دا انسان نوں ڈھر بنانا، تکڑے دا ماڑے نال دھرو، مزدور دا سرمایہ دار تے ظلم عام سی۔ باقی صدیقی ایس تے وی کڑھدا اے اوس نے اپنیاں کئی نظماں وچ بھکھ دے مارے انسان دی حالت اتے ہرکھ دا اظہار کیتا اے رل دا گھگھو وجیا وچ ایہہ صورت حال دسی اے:

؎ پہلی نی اج چنداں ہوئی
مُشی مُھاں وٹ کے گیا

ل نا ٹھکھو وجیا
انجن کھٹ کھٹ چلے
دل لوہے نال لوہا ہویا
فیر وی بھکھا پیٹ نہ رجیا
ل نا ٹھکھو وجیا

(مطلب ایہہ اے کہ مزدور پہلی نوں کرایہ مکان نہیں دے سکیا، پندراں نوں طلب کیتا جا رہیا اے)۔

باقی صدیقی دیاں بعض نظماں حیاتی دے ات ڈونگھے معنیاں والیاں نیں جیویں ایہہ نظم:

ــ گڈی لنگھ گئی، تے پچھے رہ گیا
بھاں بھاں کرنا ٹیشن، تے شاں شاں کرنے کن

حیاتی دی گڈی جدوں آوندی اے تے پلیٹ فارم تے کھلوندی اے کجھ چر گہما گہمی ہوندی اے، شور شرابہ ہوندا اے، انج ای بندے دی جوانی لنگھ جاندی اے تے اوہدیاں یاداں ای رہ جاندیاں نیں۔ انج ای اک ہور انساں دے معنیاں نال بھرپور حیاتی دے تجربے نال پرچی نظم اے:

ــ اچیاں کندھاں
ڈک نہ سکن
پھلاں نی خوشبو

مطلب اے کہ رب دیاں نعمتاں نوں ڈکا نہیں لایا جا سکدا ایہہ آزادی دا تصور اے۔

جیویں حضرت میاں محمد بخش لکھدے نیں:

ــ نخن واراں دے نخن محمد دین گواہی حالوں
جس پلے پھل بدھے ہوون آوے بو رومالوں

انج ای باقی صدیقی دی شاعری وچوں پنجاب دے پنڈ دی من بھاؤی خوشبو وی آوندی اے تے اج دے انسان دے مسئلے وی نتر دے نیں۔

احمد راہی دی
”ترنجن“ دا نتارا

احمد راہی دی کتاب ”ترنجن“ ۱۹۵۲ء وچ شائع ہوئی۔ ترنجن، پنجابی رہتل وچ اک خاص اوچیچ رکھدی اے۔ ایہہ ساڈے پنڈاں وچ اوہ ویہڑا، گھریاں سانجھی تھاں ہوندی اے جتھے پنڈ دیاں مٹیاراں اکٹھیاں ہو کے چرخہ کتدیاں، چھوپے پاندیاں، گیت گاوندیاں، چار دیواری اندر دیاں کھیڈاں، کھیڈ دیاں، اک دوجی نال چوہلاں کردیاں جے کتے ویہڑا موکلا ہووے تے رکھ تے پینگھ جھوٹدیاں نیں۔ کڑیاں چڑیاں واسطے ترنجن اصل تے چرخہ کتن واسطے ای ہوندی اے پر چرخہ کتدیاں مٹیاراں اپنے من دی ہواڑ گیتاں راہیں کڈھ لیندیاں نیں۔ کدی تھک جان تے ککلی گدا تے تھال پالیندیاں نیں یاں پھیر گیتاں دے نال پینگھ دے ہلارے لے کے من پرچالیندیاں نیں۔ جدید دور وچ جدوں کہ پنڈاں دی رہتل وی بدل رہی اے تے مٹیاراں دیاں دلچسپیاں وی بدل گئیاں نیں، ہن ترنجن وچ چرخہ اصلوں ای اک گھٹ نظر آوندا اے پر ساڈی لوک ریت وچ تے صوفی شاعری وچ چرخے پونی تے کتن والی دا ذکر موجود اے۔

احمد راہی نے اپنی شاعری دی ایہہ لوک ریت اتے رکھی اے، ترنجن وچ شامل شاعری ہندی شاعری نال اپنے آپ نوں جوڑ دیاں سوانی ولوں دل دیاں الیلاں دا اظہار اے۔ مٹیاراں دے کول کول گیت لگدے نیں بھانویں ایہناں دی بہتر نظماں والی وی اے۔ کتاب دا چوکھیرا حصہ کومتا دے نال نال دردیلی کرلاٹ دی لہر وی اُبھار دا دسدا اے۔

احمد راہی دی کتاب ترنجن دے وڈے پکھوں دو حصے نیں، پہلے حصے دا سرناواں اے

ــ جو پانی اج پتوں لنگھدا اوہ نہ لنگھدا بھلکے بھکے
بیڑی دا پور ترنجن دیاں کڑیاں پھیر نہ بیٹھن رلکے [1]

مطلب ایہہ اے کہ پہلے حصے وچ اجیہیاں مٹیاراں دا تصور ابھر دا اے جیہڑیاں نویاں نویاں جوانی چڑھدیاں نیں اوہناں دے اندر نویں نویں جذبیاں دی ہل چل اوہناں نوں آپ

ا۔ حوالے واسطے متن ’ترنجن‘: احمد راہی، الجدید، بار دوم، لاہور ۱۹۵۳ء وچوں درج کیتا گیا اے۔

مہاڑے اوپری اوپری لگدی اے پر کیوں جے ایہہ جذبے تے آپ مہاریاں اُلیلاں جتیاں دے اندروں پھلدیاں نیں ایس لئی اوہناں دے سریر نوں اک خاص قسم دی لذت نال سرشار کر دیاں نیں۔ ایہہ اوہ لمحے نیں جدوں رمزی حوالے نال احمد راہی دے اکھراں وچ:

~ اج تواں تواں امبیاں نوں بُور،

امبیاں دے بوٹے دیاں بھریاں لگراں ہلورے کھاندیاں نیں، ایہہ لگراں پینگھ دے ہلارے وانگ جھولدیاں نیں، امبیاں دے ایس بھرے بوٹے وچ سدھراں دا دیا دیا شور ہوندا اے، امبیاں دے رُکھ نال ایہہ تشبیہاں جوڑ کے شاعر احمد راہی اک جوانی چڑھدی مٹیار دے اندر دیاں الیلاں نوں زبان دیندا اے:

~ اج کنڈھیاں دے نال نال کھڑیاں نیں بیڑیاں
اج دور، بیڑیاں توں چھلاں دُور
اج تواں تواں امبیاں نوں بُور

الھڑ مٹیار اُتے نویں جوانی دا زور اوس نوں حیاتی وچ اچیاں اُڈن دی پریرنا دیندا اے، اوہ اپنے نویں پھٹدے جذبیاں تے اُلیلاں دی تسکین لئی اجیہیاں کھیڈاں کھیڈ دی اے جنہاں وچ اوہدی منہ زور جوانی دائل شامل ہووے جویں پینگھ دے ہلارے یاں کِکلی دیاں بھونکیاں، الھڑ مٹیار دی ایس حالت نوں ویکھ کے شاعر اوہدیاں سکھیاں دے مونہوں ایہہ گیت کہاندا اے۔

~ کِکلی کلیر دی، نی کِکلی کلیر دی
چھلاں پئی مار دی جوانی جٹی ہیر دی کِکلی کلیر دی۔۔۔
چڑھدی جوانی نال چڑھ گیا بھار نی
نویں نویں جوبناں دے نویں نویں چاء نی
جندڑی نہ رول دیویں کسے دلگیر دی لگی کلیر دی۔۔۔
لگ جان اکھیاں تے گجھیاں نہ رہندیاں
ہوٹھاں تے دنداسے جھمیں رچدیاں مہندیاں
کہندیاں نیں تانگھاں تیتوں گھیر گھیر بہندیاں
سچ سچ دس دے نی سوہنہ تینوں ویر دی لگی کلیر دی۔۔۔

ایہہ اوہ دور اے جدوں مٹیار دی چڑھدی جوانی دے ساہواں وچ بس سہیلیاں دے ساہواں دی ہواڑ ہوندی اے۔ مرداں وچوں ان ڈٹھے محبوب دا اک دھندلا نقشہ ضرور ہوندا اے پر اجے مٹیار دا پیار اوہدے گھر دیاں دے آلے دوآلے گھمدا اے۔ ماں پیو توں اڈ ویر دا پاک تے پوتر پیار جیہڑا بچپن توں شروع ہو کے قبر دیاں کندھاں تیکر رہندا اے ایسے لئی مٹیاراں اک لوک گیت وچ کہندیاں نیں:

~ اک رہا ویر دئیں میری ساری عمر دے ماپے

ایہو لمحے نیں جنہاں وچ ان ڈٹھے محبوب دی آپ مہاری تانگھ اوہدے دنداسے تے مہندی توں ظاہر ہو جاندی اے پر احمد راہی انجھے جوانی دیاں الیلاں، جذبیاں تے نویں جاگے شعور نوں کے اک مٹیار نال نہیں جوڑ دا سگوں ایس نوں اجتماعی اُلیل دے روپ وچ پیش کر کے اک مشرقی سماجی قدر دا نتارا کروا اے۔ نظم وچ جٹی ہیر دا استعارہ لیا کے اوس نے نظم دے کینوس نوں ودھیرا چوڑا کر دتا اے۔ اک ہور نظم وچ مٹیار دی ایس حالت دا نتارا اے:

~ جدوں دلاں نال دلاں والے سودے ہو جان
ہتھ پٹھے سدھے چین
اکھاں جاگو مٹی رہن
ان کہی، ان سنی
آپے سمجھن آپے کہن
دل اُسل وٹے بھنے
کدی بوہے کدی نے
بناں گلوں بناں باتوں
آپے رُسے آپے منے
سارے ٹہور کیاں دے
دل کھل کھل جان
کلا رہیا وی نہ جاوے
رل کے بہیا وی نہ جاوے
دکھ سہیا مزہ آوے
دکھ سہیا وی نہ جاوے

ایس حالت وچ جدوں کہ ان ڈٹھا محبوب کسے مجسم شکل وچ نظریں آ جاندا اے تے پھیر سفنے وچ وی اوہو دسدا اے مٹیار دے موہنوں شاعر آکھواندا اے:

ے سفنے وچ آ کے اڑیو نی
کوئی شرماں دے گھنڈ کھول گیا
میرا نرم کالجہ ڈول گیا

ایس حالت وچ پھیر ڈٹھے محبوب بنا رہیا نہیں جاندا، ہر پل اوہدی یاد ستاندی اے، نیندر وی کھس جاندی اے:

ے رُکھ ڈولدے تے اکھ نہیں لگدی
نی نی واہ وگدی
ساتوں ٹھگ گئی یاد اک ٹھگ دی
نی نی واہ وگدی

ساڈی لوک شاعری وچ محبوب نوں ٹھگ وی آکھیا گیا اے تے ونجارا وی، دونویں دل لے کے چلے جان دا تصور اُجاگر کرن لئی شعری استعارے وجھوں استعمال ہوندے نیں۔ احمد راہی نے اپنی شاعری لوک ریت دے پچھوکڑ وچ لکھی اے، ایس کر کے ایہناں استعاریاں نوں اوہ بے دھڑک استعمال کر دا اے تے راہی دیاں ایہہ ہلکیاں پھلکیاں نظماں جیہڑیاں گیتاں دے انداز دیاں نیں اوہناں وچ ایہہ استعارے بڑے پھبدے نیں ویکھو ونجارے دا استعارہ:

ے نی اوہ ٹھگ ونجارا
میرے ہان دا کوارا
جیہدا چوڑے جیہا رنگ
جیہدا ونگاں جیہا انگ
جیہدی خواباں ورگی دکھ
جیہدی مرگاں ورگی اکھ
مینوں تک تک ہسے
مینوں ہس ہس تکے
میتھوں تکیا نہ جاوے
میتھوں ڈکیا نہ جاوے

میتھوں ہسیا نہ جاوے
میتھوں نسیا نہ جاوے
دوروں دوروں پئی کھنگاں
نیڑے جاندی ہوئی سنگاں
نیویں پا کے کولوں لنگھاں
تے ایہہ چھنک پین ونگاں
اوہ بلاوے تے نہ بولاں
وچوں پکھی وانگوں ڈولاں (ونجارا)

شاعر پیار دیاں اُلیلاں دے اگلے پڑا تے مٹیار نوں لے آؤندا اے جتھے اوہدے وچ جرات تے پیا کی آپ مہارے آ جاندی، اے اوہ کہندی اے:

ے توں نہیں مڑدا
توں نہیں ٹلدا
توں نہیں سن دا
لے فیر جتھ ووھا
اج توں قول ہویا
تراں ڈباں گے کٹھے
جیاں مراں گے کٹھے (قول)

قول قرار نال کیہ ہوندا اے، ہونی دے کاریاں نال سونے نوں جتھ پایئے تے اوہ پتل بن جاندا اے، احمد راہی دا اک شعر اے جیہوا ترنجن وچ شامل نہیں:

ے ہر گگری دیاں اپنیاں ریتاں اپنے ونج وپار
اکو ریت سبھناں دی سانجھی توڑ نہ چڑھدے پیار

ایس کر کے پیار وچ وچھوڑا وی آؤندا اے، جے ہونی نہ ورتے تے ملاپ وی ہو جاندا اے، اک گل نتاروں اے کہ پیار وچ خواری وڈھیری ہوندی اے۔ احمد راہی ایس احساس نوں پیار پرچی اک مٹیار دے موہنوں کہاندا اے کہ:

ے مٹیارو میرے ہان دیو
ترنجناں وچ موجاں مان دیو

نِکّی حال میرے توں ڈرنا نی
اڑیو پیار نہ کرنا نی

ترنجن دے ایس پہلے حصے وچ احمد راہی نے مُٹیاراں دے کوّل جذبیاں تے اُلیلاں نوں بڑے عام فہم انداز وچ اکھراں دا روپ دتا اے۔ نظماں، لوک گیتاں دا بھا مار دیاں نیں سگوں احمد راہی نے لوک گیتاں دیاں صنفاں وچ وی شعر آکھے نیں، جیویں، بولیاں:

- باریں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیایا جالی
سنبھل کے پیر دھریں اڑیئے رات اقراراں والی

یاں:

- اساں ہونٹھاں نوں لالئے جندرے پر اکھیاں تے واہ کوئی نہ

ماہیا

- اسمانی تارے وے
بازی دل والی اسی جت کے وی ہارے وے

احمد راہی دی ترنجن دے دوجے حصے دا سرناواں اے:

- ڈاروں وچھڑی کونج کُرلائے
ترنجناں وچ گون والیو

ایہہ ڈاروں وچھڑی کونج اوہ مُٹیار اے جیہڑی پاکستان دے قیام ویلے دی وڈھ ٹک، فرقہ وارانہ فساد وچ مشرقی پنجاب وچ رہ گئی۔ ایہہ سوانی کسے دی دھی اے تے کسے دی بھین۔ ایہہ گل پک اے کہ قیام پاکستان ویلے انگریز، ہندو گٹھ جوڑ پاروں مشرقی پنجاب دے مسلم اکثریت دے کئی علاقے ناجائز طور تے ہندوستان (بھارت) نوں دے دتے گئے ایس پاروں اوتھے دی مسلم آبادی نوں نقل مکانی کرنی پئی، ایس بھاجڑ وچ اک منظم سازش دے تحت سکھاں تے ہندواں نے قتل غارت دا بازار گرم کرن دے نال نال سوانیاں دیاں عزتاں داغ دار کیتیاں، کئی سوانیاں عزتاں بچاندیاں کھوہاں وچ چھال مار کے مر گئیاں، کئیاں نوں اغواہ کر لیا گیا۔ اغوا ہوئیاں سوانیاں دی کرلاٹ احمد راہی نے ترنجن دے ایس حصے وچ درد ویلے اکھراں وچ محفوظ کیتی اے۔ ایہہ اغوا ہوئی مُٹیار اپنی ماں نوں مخاطب کر دیاں کہندی اے:

- سدھراں والئے مائے
نہ ہتھاں نوں مہندیاں لائیاں
نہ سکھیاں دے گانیں
نہ سیاں نے ڈولیاں گائیاں
نہ بھرجائیاں سرے پائے
نہ کوئی سہریاں والا آیا
نہ ڈولی ویراں ٹوری
جس دے ہتھ جیہدی بانہہ آئی
لے گیا زور و زوری

اوس ویلے انسان شیطان بن چکیا سی۔ ایس دے ہوندیاں کہ ورھیاں بدھی مسلمان، غیر مسلمان دے نال رہے سن۔ سماجی، معاشرتی، معاشی سانجھاں سن پر پاکستان دے بنان تے اَیڈے غصے وچ سن کہ شیطان نالوں وی دو ہتھ اگے لنگھ چکے سن۔ ساریاں سانجھاں بھل بھلا کے انھے ہو گئے سن۔ دھی، بھین دا کوئی خیال نہیں سی، عصمت لٹی مُٹیار اپنے ویرنوں باڑا گھمدیاں آکھدی اے:

- چٹی میری لیراں کتیراں بھیناں دیو ویرو
وے چٹی میری لیراں کتیراں
لُٹیاں ساریاں حداں بنے
اینھے سارے ہو گئے انھے
بھیناں لٹیاں ویراں، بھیناں دیو ویرو

عصمت لٹی دھی بابل نوں باڑا گھت دی کہندی اے:

- سن وے بابل میریا تیرے ٹٹ گئے مان تران
تیری پگ پیراں وچ رل گئی مٹی وچ ل گئی شان
تیری شرماں والی دھی نوں اج دیکھ کے سب شرمان
جد بھیڑ پوے تے بابلا کون آوندا ورد ونڈان
ایہہ جھکھڑ چلن فریب دے دیوے بجھ دے گل ہو جان
یار وی بھل گئے یاریاں جنڑیں تنگ دین کمان

اغواہ ہوئی ٹمیار، دشمناں دے وچ لٹی پٹی عصمت دے ہوندیاں ہویاں بابل نوں ترلا کردی اے کہ:

؎ کھلے رکھیں بوہے سدا بابلا
خورے کدی مڑ آئیے

تے ایہہ وی اک المیہ اے کہ جدوں اک موقعے تے مغویہ سوانیاں نوں وٹاندرے دے تحت بازیابی مگروں پاکستان لیاندا گیا تے اگوں بعض تھاں اوہناں نوں قبول کرن توں انکار کر دتا احمد راہی اک اجیہی ٹمیار دی کرلاٹ بیان کر دیاں لکھدا اے:

؎ آئیاں بوہے تیرے تیریاں جائیاں بابل
سن بابلا وے
تیریاں لٹیاں ہوئیاں کمائیاں بابل
سن بابلا وے

مکدی گل ایہہ اے کہ احمد راہی نے اپنی کتاب 'ترنجن' وچ پنجابی لوک گیتاں دے رنگ وچ جیہڑی شاعری کیتی اے ایہدے وچ پنجاب دیاں الھڑ ٹمیاراں دے نازک تے ملوک جذبیاں نوں اکھراں دا روپ دتا اے ایہہ جذبے ٹمیاراں دے ان ڈٹھے محبوب واسطے دھڑکدے دلاں دی آواز نیں، کتے ایہہ اک دوجے دے سدائی ہوجان دے اقرار، کتے وچھوڑے دے سلھ نیں تے کتے وصل دی سرشاری احمد راہی نے پاکستان دے قیام ویلے بھارتی پنجاب وچ اغوا ہوئیاں ٹمیاراں دیاں کرلاٹاں نوں اکھراں دا دردیلا روپ وی دتا اے۔ جیہڑیاں عزتاں لٹا کے وی اپنے بابل، ویر تے ماں نوں ملن دیاں آساں رکھدیاں سن۔ ایہہ پڑھ کے اج وی ایس گل دا احساس ہوندا اے کہ ایہہ پیارا وطن اساں قربانیاں دے کے حاصل کیتا اے، آزادی نوں برقرار رکھنا ساڈا فرض اے۔

عارف عبدالمتین دی
''اکلاپے دا مسافر''

اللہ تعالیٰ نے انسان نوں تخلیق کیتا پھیر اوس دا جوڑا بنایا تے دُنیا اُتے گھل دتا، ایہہ جوڑا اگوں ودھ آبادی دا کارن بنیا۔ دوتوں چار، چارتوں اٹھ تے انج دھرتی دی آبادی ودھی۔ ایہہ آبادی جدوں تہذیب نال وسنا شروع ہوئی تے کٹھیاں رہن دا تصور پنگریا، ایس نوں ای معاشرہ کہیا جاندا اے۔ معاشرے وچ فرد دی حیثیت انج ای ہوندی اے جیویں قطرے دی دریا دے وچ۔ دنیا وچ رہن، خونی رشتیاں، سلوک دے رشتیاں تے سماجی رشتیاں توں انسان انکار نہیں کر سکدا۔

؎ فرد قائم ربط ملت سے ہے تنہا کچھ نہیں
موج ہے دریا میں اور بیرون دریا کچھ نہیں

معاشرے وچ اک دوجے نال ربط انسانی ترقی دا باعث بنیا۔ پنجابی دا اکھان اے کہ 'اک، اک تے دو یاراں، تے دو یاراں دے وچ بہار، معاشرے دی خوشحالی انسان دا انسان لئی درد، ہمدردی، ایثار، قربانی بے لوث عمل اپنی تھاں دوجے واسطے سوچنا، ایس معاشرے وچ روحانی قدراں دا بول بالا ہوندا اے۔ ایہہ ای اک چنگے معاشرے دیاں صفتاں، نیں ایہہ ای تہذیب اے، ایس دے الٹ بے دردی، خود غرضی، استحصال، منافقت وغیرہ نیں، ایہہ اجیہا معاشرہ ہوندا اے جس وچ روحانی قدراں دب جاندیاں نیں تے مادی قدراں ابھر پیندیاں نیں۔ جدوں کے معاشرے وچ ایہناں بھیڑیاں ریتاں دا دور دورا ہوجاندا اے تے انسان نالوں انسان دا رشتہ ٹٹ جاندا اے۔ ایس معاشرے دا انسان اکلاپے دا شکار ہو جاندا اے، ایس لئی کہ اتوں تے اوہ اک معاشرے وچ رہ رہیا ہوندا اے پر اندروں ہر انسان اک اکائی وانگ صرف اپنے بارے سوچ رہیا ہوندا اے۔ صرف تے صرف مادی حوالے نال، صرف اپنے حوالے نال ایس کوجھے معاشرے وچ اک معصوم انسان اکلاپے دا شکار ہو جاندا اے تے حساس انسان نوں انساناں نال بھریا جنگل گکن لگ پیندا اے۔ ایہناں معصوم انساناں وچوں اج دے حوالے نال ویکھیے تے اک حساس انسان عارف عبدالمتین دی کتاب

اکلاپے دا مسافر اے تے حاسیت دے احساس نوں جدوں اوہ اکھراں دا روپ دیندے نیں تے کتاب "اکلاپے دا مسافر" دا روپ رنگ وٹا کے سامنے آؤندی اے۔ ایہہ اج دے کلاپے دے مارے انسان دی کتھا اے اُوس دیاں اُلیلاں دی روپ ریکھا اے۔ جنگل دے حوالے نال نظم دا اک حصہ ویکھو:(۱)

ے میں جنگل وچ کلم کلا
میرے چار چوفیرے رُکھ
رکھاں نال کیہ دکھڑے بھولاں
ایہناں نوں کیہ میری مار

ایس بے درد معاشرے وچ اک معصوم انسان جس نوں رب تعالیٰ نے اشرف المخلوقات آکھیا اے اوہدے لئی رب دی مخلوق وچوں انسان واسطے درد مُک گیا اے تے ایس صورت حال نے انسان دی دنیا نوں انساناں دے ہوندیاں ہویاں وی اُجاڑ کے رکھ دِتا اے ایس لئی عارف عبدالمتین وی اپنے آپ نوں ایس ماحول دا حصہ سمجھ کے کرلاندا اے:

ے سنجم سنجیاں راہواں
کلم کلا پھردیاں ہویاں
مینوں اکثر انج لگدا اے
میں وی جیویں
ایہناں دا اک حصہ ہوواں

ایہہ ای اکلاپے دا جبر اے، عارف عبدالمتین حیاتی دی راہ تے ٹُردیاں ایس جبر توں اپنے آپ نوں بچان لئی اپنے اندر جھاتی ماردا اے:

ے میں انجانے خوف وچ ڈُب کے
ہِک دے پورے زور دے نال
دیناں اپنے آپ نوں واج

ایہہ بے وساہی دا اک روپ اے، غور کیتا جاوے تے اکلاپے دے مسافر عارف عبدالمتین نوں ایس حالت تے کس نے اپڑیا اے؟ معاشرے دیاں کوریتیاں نے !اوہدا خیال اے کہ اوہنے تے اجیہا کوئی کم نہیں کیتا جیہڑا سماج وچ دے تگدیاں نوں کوئی نقصان اپڑن والا ہووے ایہہ ٹھیک اے کہ غیراں نے اوہدے نال زیادتی کیتی اے اوہ تے غیر نہیں پر اوہنوں تے اوہدے اپنیاں نے

۱۔ حوالے واسطے متن 'اکلاپے دا مسافر': عارف عبدالمتین، ٹیکنیکل پبلشرز، لاہور ۱۹۷۲ء وچوں درج کیتا گیا اے۔

کنڈ تے خنجر مارے نیں، پٹھ پچھے اوس نوں نقصان اپڑان دا جتن کیتا اے، عارف دا بیان اے کہ اوس نے اپنے کول ہوندی طاقت نوں وی ورتوں وچ نہیں لیاندا:۔

ے کل جیکر تے غیراں نے ای ہِک تے تیرے چلائے سن
مینوں ماتاں دین ای خاطر سب حربے ازمائے سن
اج پر یاراں بیلیاں کولوں کنڈ تے خنجر کھاہدے نیں
پھیر بچاون لئی اوہناں نوں خنجر آپ لکائے نیں

عارف عبدالمتین اپنے یار ماراں نوں پچھان کے اوہناں دا نقشہ وی کھچدا اے اوہ یار جیہناں اتے کدی اوہ اعتماد کردا سی، بھروسہ کردا سی اوہناں دی نگھی یاری دا اوہ دمبھر دا سی، اوہناں نوں زمانے دی ہوا نے منافقت دا نشہ پلا دِتا تے اوہناں وچوں خلوص، محبت، ایثار، قربانی تے درد ختم ہو گیا اے:

ے پرجے ویکھو
اوہناں دی اکھ وچ
اوس دا موتی کوئی نہیں
تے جے سنگھو
اوہناں دے پلے
اک رتی خوشبو نہیں

عارف عبدالمتین ترقی پسند تحریک نال دلوں بھانوں جُڑے رہے نیں ایس تحریک دی بنیاد اشتراکیت سی، عجیب گل اے کہ ایس ذہن، فکر دا بندہ جدوں اپنے آلے دوآلے اصل زمینی حقیقتاں دا آپوں مشاہدہ کردا اے تے اوہدے اندر اک طوفان اُٹھ کھلوندا اے، کتھے اشتراکیت جس وچ اجتماعیت مُدھلا دھرا اے تے کتھے اکلاپا، ای اکلاپا جس نظم دا سرنواں کتاب دا سرناواں بنیا اے، 'اکلاپے دا مسافر' ایہہ ویکھو:

ے میرا ہردا، پھوڑے وانگوں دکھدا اے
میرا اندر_ تھمی تھمی اگ دے کارن دھکدا اے
میں نروان دا کھوجی ہاں
جنگل جنگل بیلے بیلے
کتی ڈھونڈ دا پھردا ہاں

ایہہ نروان، ایہہ مکتی ایہہ اندر دا اطمینان، ایہہ سکون، ایہہ نجات اوس نوں کتاباں پڑھیاں، لکھیاں وی نہیں حاصل ہویا:

ـ مدتاں تیک کتاباں پڑھیاں
چین نہ ملیا اک وی پل
پوتھیاں لکھیاں لکھ ہزار
لکھ لکھ پوراں ہوئیاں شل
کنے لمے پینڈے
طے کیتے نیں
تیرے اپنے سب دے سنگ
سکھ دی شبھ گھڑی اک چھلیا
منزل منزل جاوے چھل

اشتراکیت، اجتماعیت ہن اکلاپے دے سکھ پاروں اوس نوں اندر جھاتی پان اُتے مجبور کر رہی اے۔ اوہ بھلے لوک جنہاں اندر جھاتی پا کے نجات دا راہ اختیار کیتا اوس نوں اپنے ول بلاندے نیں:

ـ گوتم، عیسیٰ اتے محمد ﷺ
جس پربتوں ہر دم مینوں
اپنی اور بلاندے نیں
اوس تے چڑھدیاں چڑھدیاں
میرے پیر اُکھڑ دے جاندے نیں
ساہ وی پُھلدا جاندا اے

بھانویں نروان، مکتی یاں نجات حاصل کرن لئی اوہدے پیر اُکھڑ اُکھڑ جاندے نیں ساہ وی پھل پھل جاندا اے پر اوہ اوس گھاٹی ول ٹر پیا اے، ایہہ گھاٹی بلا شبہ اک آؤکھی گھاٹی اے، ایس منزل تے اپڑن لئی من نوں مارنا پیندا اے۔ مادی حوالے دیاں سب چیزاں نوں چھڈنا پیندا اے، ایہناں نوں چھڈن دا حوصلہ انسان نوں اوہدا اوہ ڈر دیندا اے جیہڑا مکتی توں پہلاں دے امتحان دا ڈر اے، پل صراط توں پہلاں اوہ رات جیہڑی قبر وچ آؤنی اے شاعر ایسے بارے سوچ رہیا اے:۔

ـ سوچناہاں
میں کنج گزاراں گا

اوہ لم سلمی رات
جس دے وچ
انسان دے نال
جن تے نیں، دور دی بات
اپنا آپ وی ہوندا نہیں

شاعر دا اندر دا سفر جاری اے، ایس سفر وچ اکلاپے دا مسافر، ہن صوفیاں دے سفر تے روانہ ہو چکیا اے، ایس سفر وچ اک پڑا آؤندا اے، حیرت، والا، جتھے بلھے شاہ کہندا اے "کیہ جاناں میں کون بلھیا" میاں محمد بخش دا کہنا اے کہ وحدت دے دریا دا ایہہ اجیہا پڑا اے جس وچ "ہویا گم تحیر اندر اپنا آپ نہ پائے" عارف عبدالمتین دے ایہہ اکھر ویکھو:

ـ دھڑکن دے وچ بولے کون؟
کس دے ہتھ وچ میری ڈور؟
میرے دل وچ کس دی امنگ؟
عارف میں ہاں کس دی پتنگ؟

ایہہ صورت حال ساڈا دھیان عرفانِ ذات ول کھڑدی اے۔ تھلوے شعراں وچ شاعر دے اپنے نفس نوں پچھانن تے ایس حوالے نال خالق کائنات دے جھلکارے اپنی ذات وچ ویکھن دا رنگ نظر آؤندا اے:

ـ رب ورگے میرے رنگ تے ڈھنگ
کون کرے گا میرے سنگ
میں دھرتی دا جایا ہاں
ایہہ دھرتی میری منگ

یا:

ـ میں اسمان تے میری دھرتی کیہ پچھنا ایں میری ذات
میری ذات وچ سبھ دیاں ذاتاں سبھ ذاتاں وچ میری ذات

ایہہ گل اگے چل کے ہمت تے اُدم وچ بدل جاندی اے:

ـ تیریاں بانہواں تیرا سورج تیرے ہتھ نیں تیرا چن
اپنی ہمت نال بنا لے، اپنا دن تے اپنی رات

عارف عبدالمتین اک درد مند دل رکھن والا حساس بندہ اے، کل بندیاں نال اوہدی درد مندی، تھاں تھاں جھلکدی اے۔ انسان دی منافقت، دھرتی تے بندیاں دے عمل تے ظلم زیادتی دے اوہ خلاف اے۔ درد مندی ہر تھاں اپنا روپ رنگ وسدی اے پر اپنے گھر دیاں نال اوہناں دی وابستگی پیار تے عشق اگھیر ویں تے نتاردیں روپ وچ نظر آؤندے نیں۔ اوہ سفنے وچ ویکھدا اے کہ اوہدی ماں اوہدے سر تے پیار دے کے کہندی اے"۔ اُٹھ پتُرا اپنے کھیت نوں پانی لالے، نال ای اوہدی بھین نوں چرخہ کتن لئی کہندی اے، عارف دی محبت اپنی بیوی نال وی نتاردیں اے تے بالاں نال وی اوہناں دی:

۔ میں تے رات نوں
پل بھر لئی وی سوں نہیں سکدا
جے توں ہوویں نہ میرے کول
کول نہ ہون جے میرے بال

بالاں وچوں دھی نال اوہدے پیار دا اظہار وی اچیچا اے، اوہ دھی نوں اک نظم وچ کہندا اے، کہ میریئے لاڈلے دھیئے! جس ویہڑے وچ اج کھیڈ رہی ایں اک دن ایہہ ویہڑا چھڈ جاویں گی تے میرے تے قیامت آ جاوے گی پر ایس اداس ے وچ میں روواں گا وی تے ہساں گا وی، اوہ دھی نوں تو دلاسا دیندیاں لکھدا اے کہ تیری ماں وی تے اک دن بابل دا ویہڑا سُنجا کر کے ایس ویہڑے بہار لیائی سی۔

عارف عبدالمتین ہوراں دی "اکلاپے دا مسافر" وچ شامل غزل پختہ فکر تے فن دا نمونہ اے، غزلاں وچ نظماں والے مضموناں نوں غزل دے ڈھنگ وچ بیان کیتا گیا اے، ایتھے تغزل دا رنگ گوڑھا اے، تصوف دے مضمون وی نیں تے ویلے دا شعور وی ویکھو:

۔ سوکھا اے سی اکھوانا اوکھا اے بن کے وکھانا
بنوں یار دے میل دی خاطر لگھنے چینڈے مارو تھل

۔ اس جگ وچ ہر چیز دا روپ کوا چا ہویا اے
سورج لبھے چانن اپنا تارے ڈھونڈن اپنی لو

منڈی گل ایہہ اے کہ "اکلاپے دا مسافر" وچ عارف عبدالمتین جتھے بندے دے اکلاپے دے روگ دا نتارا کردا اے اوتھے اوس نوں عرفانِ ذات، پیار، محبت تے رشتیاں دے احترام نال ایس دا اُپا وی دسدا اے۔

اشفاق احمد دی
'ٹاہلی دے تھلے'

کسے نے کہیا اے ایہہ دنیا اک سٹیج اے تے اسی سارے ایہدے کردار آں۔ کسے نے کہیا ادب (فنون لطیفہ) حیاتی دی نقل اے۔ ارسطو نے دنیا دے ادب بارے تنقید دی جیہڑی کتاب بوطیقا لکھی اوہ ڈرامے دے حوالے نال ای لکھی، کسے نے آکھیا اے کہ ڈرامہ ادب وی اے تے آرٹ وی، ایس لئی کہ ڈرامہ جدوں تیکر کر کے نہ وکھایا جاوے ایہہ مکمل نہیں ہوندا۔ ایہہ ساریاں گلاں اپنی اپنی تھاں بالکل درست نیں ایہو وجہ اے کہ ڈرامہ ادب تے آرٹ وچ سب توں اہم صنف قرار دتی جاندی اے۔ ایس لئی کہ ایہہ اثر پذیری دے حوالے نال سب توں اگے اے۔ ایس لئی کہ شاعری، داستان یاں فن دے کسے دوجے ذریعے جو کجھ وی آکھیاں بنایا جاندا اے ایس نوں پڑھ سن یاں جان کے ایس انسانی احساس دی اک تصویر اپنے دماغ وچ اپنی سمجھ بوجھ موجب بناندا اے تے پھیر ای تفہیم دے مرحلے تیکر اپڑ دا اے جدوں کہ ڈرامے وچ ایس دی شکل صورت اک مجسم روپ وچ بنی بنائی ویکھلیندا اے اج تفہیم دا عمل چھیتی ہو جاندا اے۔

کے زمانے وچ ڈرامے دی اکو قسم کر کے وکھان والی وی زندہ یعنی سٹیج اُتے سی۔ زمانے دی ترقی نے ہُن ایس دیاں ودھیریاں قسماں سامنے لے آندیاں نیں، سٹیج توں علاوہ ریڈیو، فلم تے ٹیلی ویژن ایس ویلے ایس دے وڈے ذریعے نیں۔ ہر ذریعے دیاں اپنیاں لوڑاں نیں اپنے ڈھنگ نیں۔ سٹیج توں نکل کے ڈرامہ اساناں دیاں بلندیاں تے سمندراں دیاں ڈونگھیائیاں تیکر اپڑ گیا اے۔ ایتھوں تیکر کہ ڈرامہ خیال دیاں اڈاریاں، سوچ دیاں اڈاناں تے خواب دیاں انہونیاں نوں وی اپنے وگلتے وچ لین جوگا ہو گیا اے۔ ریڈیو ڈرامہ اپنے مکالمیاں تے صوتی اثرات راہیں ایہہ سارے پینڈے معمولی اوکھ نال پار کر لیندا اے۔ کیوں جے سیانیاں نے آکھیا اے کہ

ریڈیو ڈرامہ سنن والا اپنے کناں دیاں اکھاں نال ویکھ کے اپنے دماغ دی سٹیج تے کھڈاندا اے۔ پر ایہدے واسطے شرط ایہہ اے کہ ریڈیو ڈرامہ لکھن والا ریڈیو دی تکنیک دا ماہر ہونا چاہیدا اے۔ اشفاق احمد جی (۱۹۲۵ء۔ ۲۰۰۴ء) ساڈے دیس دے اُچ پدھر دے ڈرامہ نگار سن، جنہاں بارے دو راواں نہیں ہو سکدیاں کہ اوہ ریڈیو ڈرامے دی تکنیک دے اتاں دے جانو سن۔ ''ٹاہلی دے تھلّے'' اوہناں دے ریڈیو ڈرامیاں دا مجموعہ اے جیہڑے اک سیریل دے روپ وچ ریڈیو توں نشر ہو کے کامیابی دے جھنڈے گڈ چکے نیں۔ اشفاق احمد ہوری ایہناں ڈرامیاں بارے آپوں لکھدے نیں:۔

> ''ایہہ ڈرامے پلاٹ دے ڈرامے نیں۔ چھوٹیاں چھوٹیاں کیریکٹر سٹڈیاں نیں، ڈرامے نہیں ڈرامیاں نیں۔ اک مقام تے اک تھاں تے رنگ رنگ دے لوک تے آپو اپنی سوچ دے بندے مل بیہندے نیں یا اتفاقاً مل جاندے نیں۔ اوہناں دیاں جذبیاں، سوچاں، محبتاں، نفرتاں تے خوفاں دے ٹاکرے ہوندے نیں تے فیر اوہ آپو آپ دی راہ تے ٹر جاندے نیں''(۱)

اشفاق جی نے اپنے ڈرامیاں بارے ایہناں تھوڑیاں جنیاں سطراں وچ تن اجیہاں گلاں کر دتیاں نیں جیہڑیاں ڈرامے دے فن لئی مُڈھلی حیثیت رکھدیاں نیں۔ پہلی گل پلاٹ، دوجی کیریکٹر تے تیجی گل ٹاکرا اے۔ نظری حوالے نال ویکھیا جاوے جس ڈرامے وچ ایہہ چیزاں نہ ہون اوہ ڈرامہ اکھوا ای نیں سکدا۔ مثلاً پلاٹ دی گل کریئے تے سیانے پلاٹ بارے کہندے نیں کہانی ایہہ اے کہ بادشاہ مرگیا تے پھیر ملکہ مرگئی، تے پلاٹ ایہہ اے کہ ''بادشاہ مرگیا تے اوہدے غم وچ، ملکہ مرگئی'' مطلب ایہہ اے کہ پلاٹ وچ جس گل نوں اہمیت حاصل اے اوہ سبب تے مسبب اے ملکہ کیوں مری؟ بادشاہ دے غم وچ، ڈرامے وچ ایہو گل کہانی نوں من کھچواں بناندی اے کہ کوئی واقعہ ہویا تے اوہدا سبب کیہ سی؟ دوجی گل کیریکٹر اے یعنی کردار، ظاہر اے ڈرامے دی جے کوئی کہانی اے، جے کوئی پلاٹ اے تے اوہ کسے کردار دے عمل یاں ردعمل نوں ظاہر کردا اے۔ ایس کردار دی کوئی عمر اے، ایس کردار دا کوئی اپنا سبھا اے! ایس دی کوئی زبان اے۔ کم کرن دا اپنا انداز اے عمل تے ردعمل دا اپنا ڈھنگ اے۔ اک کامیاب ڈرامہ نگار جدوں اپنی کہانی یاں پلاٹ دے حوالے نال اجیہا کردار تخلیق کر لیندا اے تے اوہ کامیابی نال اپنی گل دوجے تیکر اپڑا سکدا اے۔ آخری گل ٹاکرے دی اے تے ایس ٹاکرے

۱۔ ٹاہلی دے تھلّے: اشفاق احمد، داستان گو، لاہور، ۱۹۶۰ء۔

نوں ڈرامے دے نظری حوالے نال تصادم یاں Conflict آکھدے نیں۔ ایہہ کہانی یاں پلاٹ وچ دو نظریاں وچ ہو سکدا اے۔ دو اڈواڈ مزاجاں وچ ہو سکدا اے، دو اڈواڈ نقطہ نظر وچ ہو سکدا اے۔ دو اڈو اڈ راواں وچ ہو سکدا اے، ایہہ ٹاکرا اک لحاظ نال تصادم اے جس دے نتیجے وچ اک کشمکش جمدی اے جدوں ایہہ اپنے سکھر دے ٹکٹے تے اپڑ کے مکدی اے تے پھیر اوحظ اوہ لطف اوہ تسکین ونڈدی اے۔ ایہہ کشمکش ای تجسس نوں جنم دیندی اے تے ایہہ تجسس (فیر کیہ ہویا؟ فیر کیہ ہویا؟) ڈرامے وچ کھچ پیدا کرن دا کارن بن دی اے۔ جیہڑا کسے وی لطیف فن دا مقصد تے مدعا ہوندا اے ایہہ حظ ایہہ لطف اگوں کسے سبق حیاتی، لئی کوئی نویں راہ، فکر لئی کوئی نواں پینڈا انسان نوں سمجھاندا اے۔

اشفاق احمد ہوراں اپنے مجموعہ 'ٹاہلی دے تھلّے' وچ شامل ڈرامیاں نوں ڈرامی آں دا ناں دتا اے، تے ایس دے کرداراں نوں چھوٹیاں کیریکٹر، سٹڈیاں آکھیا اے پر ساڈی جاچے جیویں اوہناں ایہناں ڈرامیاں نوں پلاٹ دے ڈرامے آکھیا اے، انج ای ایہناں دے ایہہ ڈرامے نہ تے ڈرامی آں نیں تے نہ ای کردار چھوٹیاں کیریکٹر سٹڈیاں نیں سگوں ایہہ مکمل پلاٹ وانگوں مکمل ڈرامے تے مکمل کردار نیں۔ ایہہ وکھری گل اے کہ ایہہ ڈرامے وقت دی گھاٹ پاروں نکے وی نیں تے ایہناں وچ کردار وی گھٹ نیں۔ پر پلاٹ مضبوط ہون پاروں جیہڑے کرداراں نوں اوہ اوہناں دے عمل تے ردعمل دے حوالے نال سامنے لیائے نیں ایہہ وڈے وی نیں تے مکمل وی نیں۔

اپنیاں ایہناں گلاں نوں ثابت کرن لئی ایہناں چھ ڈرامیاں وچ دے پلاٹاں تے کرداراں دا تجزیہ ویروے نال وی کر سکنے آں پر جے گل مختصر ڈھنگ نال کریئے تے ساڈا کم بن سکدا اے مثلاً پہلے ڈرامے وچ گل صرف اینی اے کہ اشفاق جی پنڈ دی رہتل وچ دے ایس کوجھے انگ نوں موضوع بناندے نیں کہ ایہہ لوک رہتل دیاں ریتاں پاروں اک دوجے دے معاملیاں وچ دلچسپی لیندے نیں، ایہہ قدر بعض ویلے تے مثبت نتیجے کڈھدی اے کہ لوک اک دوجے دے دکھ سکھ نوں ونڈ لیندے نیں پر بعض ویلے ایہہ منفی روپ دھار لیندی اے جیویں پنڈ دے چوہدری دے پتر طفیل تے نالدے پنڈوں کشیدہ سکھن آون والی نوری بارے ایہہ افواہ کہ اوہ اک دوجے نال پیار کردے نیں اک دوجے دے ہو چکے نیں سگوں اوہناں نکاح دا چکر دی چلالیا اے تے اپنے پیار دے خلاف کسے وی آواز نوں بندوق دی گولی نال ٹھنڈیاں کرن دا ارادہ رکھدے نیں۔ ایہہ گلاں اڈواڈ موجود ایہناں دوناں کرداراں نوں وی معلوم ہوندیاں نیں جیہوے اک ٹاکرے اک Conflict

تے اک تصادم کا شکار جدوں پہلی وار اک دوجے نوں ملدے نیں تے ساریاں گلاں من وچار تے من گھڑت نکلدیاں نیں، ایہہ ایس Conflict دا نقطہ عروج اے جس دے ردعمل پاروں اوہ ہمیش لئی اک دوجے دے ہو جاندے نیں۔ ایس ڈرامے وچ داہر کردار ڈرامے وچ دے پلاٹ تے کہانی نوں اپنی گل بات، عمل تے ردعمل نال اگے ودھاندا نظر آوندا اے تے انج اک کامیاب ڈرامہ تخلیق ہو جاندا اے، ایہدے توں جیہڑا فکری لشکارا ساہمنے آوندا اے اوہ ایہہ سوچ اے کہ بعض ویلے افواہوں منداں چنگا نتیجہ کڈھن دا کارن بن دیاں نیں۔

ایسے مضمون دا اک ڈرامہ اوہ اے جس دا مرکزی کردار دتہ اے گھوگل کتاں کردار جس بارے ایہہ غلط فہمی پھیل جاندی اے کہ اوہدا میاں مرن لگیاں ہزار روپے بنک وچ چھڈ کے مویا اے۔ ایس کردار دی منگ تے پنڈ دیاں دو سوانیاں اوس دے ان پڑھ گنوار ہون دے باوجود ضد بھندی اوس نال اپنا تعلق ظاہر کر کے اوہدے نال ویاہ کروانا چاہندیاں نیں۔ جدوں ایہہ راز کھلدا اے کہ دتے دا میاں ہزار روپے قرض چھڈ کے مویا اے تے ایہناں ساریاں دا رویہ بالکل الٹا ہو جاندا اے۔ ایس ڈرامے وچ اشفاق جی اج دے دور دی مادہ پرستی یاں "جس دے گھر دانے اوہدے کملے وی سیانے" نوں اجاگر کرن وچ کامیاب نیں۔

اشفاق احمد ہوراں دوجے ڈرامے وچ "پوستیاں دے کرداراں دی سٹڈی نوں اپنے ڈرامے دا موضوع بنایا اے۔ ایہدے وچ کمال تے فیروز دو پوستی کردار نیں جدوں کہ اک موٹر سائیکل والا شہری بابو شکاری تے جنتے تے نوراں پوستیاں دیاں بیویاں نیں۔ ایس ڈرامے وچ جیہڑیاں گلاں پوستی اوس شکاری نال کردے نیں ایہہ مختلف قسم دیاں اوہ من گھرٹ گلاں نیں جیہڑیاں شکار بارے نیں تے شکاری نوں حیران کردیاں چلیاں جاندیاں نیں اوہ اپنے شکار نوں تے بھل جاندا اے، اوہناں دیاں حیران کر دین والیاں گلاں وچ مگن ہو جاندا اے اک لحاظ نال اوہناں دے سحر وچ گرفتار ہو جاندا اے ایہہ سحر اودوں ٹٹدا اے جدوں اوہناں دیاں بیویاں آوندیاں نیں دوویں نشی جھبدے نس جاندے نیں، زنانیاں آ کے اوس شکاری نوں ویکھدیاں نیں اوہدے تھیلے وچ توڑے والی بندوق دا بارود ویکھدیاں نیں تے کہندیاں نیں:

جنتے: ہائے میں مرجاں، نی نوراں ایہہ تے بوٹی نال بھریاہ ہویا اے۔
نوراں: کیوں وے کالے منہ آلیا۔

جنتے: وے تیرے سر سواہ بھیڑی بوتھی آلیا توں ای ایہہ سواہ لیا کے اوہناں نوں بوٹی پیاناایں۔
سوار: بوٹی؟ کون سی بوٹی؟
نوراں: جا دفع ہو جا۔ نہیں تے مار مار کے بھبو بنا دیاں گی۔

تے پھیر، شکاری کولوں تھیلا کھوہ لیندیاں نیں اوہ لاحول ولا قوۃ پڑھدا موٹر سائیکل تے ٹردا بن دا اے۔ ایس ڈرامے وچ اک تھاں اشفاق جی نے پوستیاں دی نفسیات نوں بیان کیتا اے کہ لافاں مار دے نیں پر بزدل ہوندے نیں دوجے پاسے تفریح دا سامان وی پیدا کیتا اے۔

اشفاق جی دا چوتھا ڈرامہ پنڈ تے شہر دیاں تہذیباں دے من پکھویں ڈھنگ دا ٹاکرہ اے جس وچ رضیہ، ناہید تے جمیل شہر دی تہذیب دے نمائندے تے دتہ تے کھیرا پنڈ دی تہذیب دے نمائندہ کردار نیں۔ ایس ڈرامے وچ دسیا گیا اے کہ پنڈاں وچ خلوص تے محبت، ایثار، مشرقی قدراں دی پاسداری موجود اے جدوں کہ شہراں دے وسنیکاں وچوں مادی قدراں دی پردھانی پاروں ایہہ قدراں مک گیاں نیں، پنڈاں دے لوک لالچ توں بناں انسان دی قدر کردے نیں ہر اک دی دھی بھین نوں اپنی دھی بھین سمجھدے نیں۔ ہمت تے وسائل موجب اوہدی سیوا کردے نیں جدوں کہ شہراں دے وسنیک ہر کم اپنے نفع نقصان دے حوالے نال کردے نیں۔ ٹاہلی دے تھلے آن کے شہر والیاں دی موٹر خراب ہو جاندی اے، جمیل اوس نوں ٹھیک کرن ڈیہہ پیندا اے جدوں کہ خواتین باہر نکل کے آلے دوآلے ویکھدیاں نیں۔ اوہناں وچ دے مکالمیاں توں ایہہ ظاہر ہوندا اے کہ اوہ پنڈ دی حیاتی نوں پسند نہیں کردیاں، ناہید، رضیہ نوں کھیت دی سیر کرن بارے صلاح پچھدی اے تے رضیہ کہندی اے، ہائے چھوڑو ایہہ کھیت وغیرہ تصویراں وچ زیادہ اچھے لگدے نیں۔ تسیں اوہ پینٹنگ ویکھی اے کنار دریا، بڑی اچھی اے، نہایت دلکش" جدوں پنڈ دے وسنیک دتہ تے کھیرا آوندے نیں تے ایہہ حوالہ ہور زیادہ ابھر کے ساہمنے آوندا اے۔ کھیرا سوانیاں نوں دھیاں سمجھ کے مہمان سمجھ کے اپنی میلی پگ سروں لاہ کے زمین تے وچھا دیندا اے تے بہن لئی کہندا اے، جیہدے جواب وچ سوانیاں آکھدیاں نیں:

رضیہ: مہربانی، پگڑی بچھان دی کوئی ضرورت نہیں سی۔
ناہید: ساڈی موٹر جو ہے کول، ضرورت ہوئی تے اسیں اندر بیٹھ جاواں گیاں
کھیرا: کیہ ہو گیا، پتر بہہ جاؤ، دھیاں ساڈیاں پگاں تے پیر رکھن تے ساڈا مان ودھ جاندا اے۔
بہہ جاؤ، پتر نالے ایہہ دسو کی پیو گے کہ دودھ۔
ناہید: شکریہ بابا ساڈے کول تھرمس اے۔

ایہہ ای نہیں سگوں جدوں کھیرا پنڈ دے رواج دے مطابق کھیرا جدوں پنڈوں منگوا کے دونواں سوانیاں نوں دھیاں سمجھ کے اک اک دوپٹہ تے نال دو دو روپے دین دی کوشش کردا اے تے ایہہ حقارت نال ایس نوں وی ٹھکرا دیندیاں نیں۔ ڈرامے دا Climix اوہ مقام اے جدوں شہرئیے دتے نوں موٹر وچ ہوا بھروائی چوانی دین دی کوشش کردے نیں اوہ ہکا بکا ہو کے کہندا اے 'ایہہ کاہدی؟ اوہ کہندے نیں ہوا بھرائی دا معاوضہ! اوہ لین توں انکاری اے۔ شہرئیے چوانی زمین تے سٹ کے چلے جاندے نیں، بابا کھیرا، دتے نوں چوانی چکن توں ڈکدیاں کہندا اے:

"رہن دے ایس چوانی نوں ہتھ نہ لائیں دتیا! جے ایہہ چوانی پنڈ لے گیوں تے بستی وچ نفسانفسی پے جاؤ گی تے سارا پنڈ دکھو دکھ ہو جائے گا۔
رہن دے ایتھے ای، آ وا۔۔۔ پھڑ۔۔۔ ایہہ لیٹرے لے جا گھرے۔۔۔
تے اوانہہ پھڑا مینوں کہی میں ایہہ چوانی ایتھے ای دب دیاں۔۔۔ لیاشا واشے، دے مینوں کہی"۔

اشفاق جی نے ایس ڈرامے وچ وی پنجاب دی ثقافت نوں پنڈ دیاں ان مٹیاں قدراں دے حوالے نال پیش کرن دی کوشش کیتی اے۔ کتاب 'ٹاہلی دے تھلے' دے پنجویں ڈرامے وچ مرکزی خیال نکا جنا لکاوی اے تے موجود حقیقتاں دے حوالے نال بہت وڈا وی۔ گل صرف اینی اے کہ مولو اپنی ووہٹی نوراں نال ایس کر کے ناراض اے کہ اوس کھانے دے وقت، کھانا دیندیاں سالن دی ڈوئی اوہدے تے اپنے پتر سیلے دے بھانڈے وچ پہلاں کیوں پائی؟ اوہدے بھانڈے وچ کیوں نہیں پائی؟ اوہ ایسے گلوں ناراض ہو کے پنڈ دے باہر ٹاہلی دے تھلے جا بہندا اے تے کہندا اے کہ اوہ فقیر ہو جائے گا، منگ کے کھالے گا پر گھر نہیں پرتے گا۔ اوہ گھر جیہدے وچ اوہدی کوئی وی عزت نہیں اوہ شہر چلا جائے گا۔ نواں ویاہ کرے گا اپنی بیوی تے اولاد نوں اپنے دابے وچ رکھے گا۔ نوراں اوہنوں لین آوندی اے تے اوہ پتراں دیاں بدخوہیاں کرن ڈیہہ پینڈا اے، نوراں اوہناں توں چڑ دی اے تے ہور جھنجھا پے جاندا اے۔ ایہہ ڈرامہ اک نفسیاتی مسئلے نوں پیش کردا اے کہ جدوں اولاد جوان ہو جائے گھر دے ویلے اوہناں دے ہتھ وچ ہون تے آپ مہارے گھر والیاں دا بوہتا رجحان اوہناں ول ہو جاندا اے تے گھر دے وڈے ول توجہ گھٹ جاندی اے، ایس بے توجہی دا شکار اکلاپے دا روگی بن جاندا اے اوہ اپنے آپ نوں غیر محفوظ سمجھدا اے، اوہدی سبھ توں ودھ توقع اپنی سوانی کولوں ہوندی اے جس دے نوراں والے رویے پاروں اوہ اندروں ٹٹ بھج جاندا اے۔ ایہہ مسئلہ

صرف پنڈ دا نہیں ایہہ شہر دا نہیں سگوں بین الاقوامی اے۔ ساڈے ایتھے تے خاندانی نظام نال ایس نے ایڈی بھیانک شکل نہیں وٹائی، مغربی ملکاں وچ تے بڈھے لوک اکلاپے دے مارے اولڈ ایج ہاؤساں وچ صرف مذہبی تہواراں تے گھر دیاں دا منہ ویکھدے نیں ایس ڈرامے وچ ایس مسئلے نوں پیش کر کے اشفاق جی نے ایہہ سبق دتا اے کہ بڈھیاں نوں بے وساہیا نہیں ہونا چاہیدا تے جواناں نوں بزرگاں بارے بے توجہ نہیں ہونا چاہیدا۔

چھیواں تے آخری ڈرامہ بڑے گھمبیر مسئلے بارے اے ایہہ وی ٹاہلی دے تھلے ای واپردا اے جس وچ ٹاہلی آپو اک کردار پاروں موجود ہوندی اے۔ ایہدے وچ چودھری کھیرا، اللہ دتہ، گلو، سردار، بیلدار تے چھٹی آیا فوجی ضابطے خان دے کردار نیں مسئلہ ٹاہلی نوں بیماری لگن تے محکمے ولوں آئے عملے دی ایس ٹاہلی نوں جڑھوں کڈھ دین دا اے جس نوں پنڈ والے نہیں من دے۔ اوہناں دا خیال اے کہ ایہہ ٹاہلی اوہناں دیاں سدھراں چاواں تے یاداں دی امین اے، پنڈ دے ہر واسی نال ایس دی کسے نہ کسے پاروں جڑت اے، عملے دا خیال اے کہ سرکاری حکم موجب ایس نوں کڈھنا ضروری اے نہیں تے بیماری دے دوجیاں رکھاں نوں لگن دا اندیشہ اے۔ ضابطے خان اپنے انداز نال (یعنی حکمانہ انداز نال) بند کردا اے دوجے کردار کوئی ترلا منت تے کوئی رعب نال بند کردے نیں، چودھری وی نرم طریقے نال بند کردا اے تے کہندا اے جے دوائی دارو نال روگ ختم ہو سکدا اے تے ٹاہلی توں نہ وڈھو، ایہہ مہنا مارن تے کہ چودھری نوں ایس ٹاہلی نال کوئی جذباتی وابستگی نہیں چودھری اپنی کہانی سناندا اے کہ کئی ورھے پہلاں اوہ شہر وچ پلے داری۔ اوہنوں اک مٹیار نال پیار ہو گیا جس نال اوس ویاہ کرلیا تے ایس علاقے وچ آ کے واہی بیجی شروع کیتی، اوس مٹیار نے ایہہ ٹاہلی اپنے ہتھ نال لائی تے اک کڑی جم کے اللہ نوں پیاری ہو گئی ایہہ ٹاہلی مرن والی دی نشانی اے۔ ایہہ گل سن کے پنڈ دے وسنیک ہور زیادہ آکڑ کھلوندے نیں کہ ٹاہلی وڈھن نہیں دینی۔ ایتھوں تیکر کہ محکمے دے بندے وی ٹاہلی نہ وڈھن تے تیار ہو جاندے نیں پر چودھری کہندا اے کہ میں اپنے پیار دی ایس نشانی خاطر پنڈ دیاں فصلاں تے رکھاں دا نقصان نہیں کر سکدا ایس لئی میں آپ ایس نوں وڈھاں گا۔ میں سمجھاں گا تہاڈی چاچی اوودوں نہیں اج مری اے تے اوہ بیلدار کولوں کہاڑا لے کے ٹاہلی وڈھ دیندا اے۔ ایس ڈرامے وچ جتھے کول جذبیاں دا اظہار کیتا گیا اے اوتھے انفرادی فائدے نوں اجتماعی فائدے اتے قربان کر دین دی پریرنا وی اے، ڈرامے دا آخری سین بڑا ای جذباتی الیکیا گیا اے۔

مکدی گل ایہہ اے کہ اشفاق احمد ہوراں دے ایہناں ریڈیو ڈرامیاں وچ چنگے ڈرامے دیاں ساریاں خوبیاں موجود نیں۔ ایہناں دے موضوع بھانویں نکیاں نکیاں گلاں دے حوالے نال سامنے آؤندے نیں پر اصل وچ ایہہ وڈیاں وڈیاں گلاں نیں، ڈرامے کیوں جے ریڈیائی نیں ایس کر کے ریڈیائی تکنیک نال بھرپور نیں نکے نکے مکالمے حقیقی ایڈے کہ بندہ، بندے نال گل کردا جاندا اے جملہ جملے نال گل نہیں کردا، ڈرامہ نگار نے صوتی اثرات کولوں بہت گھٹ کم لیا اے پر مکالمیاں وچ اجیہا ڈھنگ ضرور اپنایا اے جیہڑا ریڈیائی ڈرامے لئی ضروری سی ایسے کر کے ایہہ موضوع تے تکنیک دے لحاظ نال کامیاب ڈرامے آکھوا سکدے نیں۔

انور علی دی
"کالیاں اِٹاں کالے روڑ"

انور علی (۱۹۲۲ء۔۲۰۰۵ء) مڈھلے پکھوں اک کارٹونسٹ سی، لاہور دے بین الاقوامی پدھر دے انگریزی اخبار "پاکستان ٹائمز" وچ اوہدا بنایا "ننھا" دے ناں دا کارٹون بڑی شہرت رکھدا سی۔ ایہہ گل پکی پیڈھی اے کہ جیہڑی گل کئی کئی صفحیاں دیاں کہانیاں، مضموناں، انشائیاں یاں لمیاں لمیاں نظماں وچ آکھیاں ای اگلے حیکر سمولچی یاں سگویں اپڑ دی اوہ اک نکے جنے ٹھکدے بنائے کارٹون وچ جھبدے ای سمولچے ای اپڑ جاندی اے۔ کارٹون وچ بھانویں طنز، ٹچکر راہیں کسے دا گُڈا بنھیا جاندا اے پر ایہدے وچ ایس حوالے نال اصلاح دا کم لیا جاندا اے۔ اک چنگا کارٹون گپت یاں دھندلیاں حقیقتاں نوں نکیاں کرن دا فرض ادا کردا اے۔ ایس کر کے اوہدے ذریعے سوچ تے فکر نوں منیا جاندا اے۔ ادب وچوں ایس نال رلدی ملدی صنف انشائیہ اے ایہو کارن اے کہ جدوں پاکستان وچ پہلا مارشل لاء لگا تے انور علی نوں انج لگا کہ اوہدے ہتھ پچھے بنھ دتے گئے نیں اوہدے اپنے اکھر انج نیں:

> "۔۔۔۱۸ اکتوبر ۱۹۵۸ء دی سویرے جدوں میں اخبار اُتے نظر ماری تے پہلی نظرے ای انج اٹھ کے بیٹھ گیا جیویں ادھی راتیں کوئی ڈاکو بندوقاں پستولاں پھڑی تہاڈے گھر آوڑے تے تہاڈے ہتھ اُچے کرا دیوے۔ اللہ مغفرت کرے سکندر مرزا ہوراں دا۔ اوس دن اوہناں پاکستان اُتے مارشل لاء لا دتا سی۔ شامیں میرے گوانڈھی میتوں آواز دتی تے کہن لگا انورا! ساڈیاں عمراں تے گل گھیاں پر بھتوں پہلے مارشل لاء نے سکندر مرزا نوں ای پاکستانوں کڈھیا تے میں بڑا خوش ہویا۔ پھر میں ایہہ سوچن لگ پیا کہ سکندر مرزا نوں دیس نکالا دین والیاں اوہدے نال مندا کیتا یا

چنگا۔ پر میرے کارٹون بنان والے ہتھ میرے پچھے بنھے گئے سن تے اگے گھپ ہنیرا سی۔۔۔"(۱)

بدھے ہتھاں تے گھپ ہنیرے وچ بندہ ابھاسرے تے کیہ ایہہ ممکن سی؟ بالکل نہیں! مارشل لاء نے قومی پریس نوں جکڑ کے رکھ دتا سی۔ ایس ماحول وچ انور علی کیہ کردا اے اوہدے آکھن موجب اوہدے اندر بھانبڑ بلدے سن اوہ اندر دا اُبال نہیں سی کڈھ سکدا ایس کر کے اوہ چڑ چڑا ہو گیا سی۔ اوہ گھر دیاں نوں کھان وڈھن نوں پیندا سی پر جدوں اوس نے ڈاکٹر دے آکھن تے اپنے اندر دا ابال کہانیاں لکھ کے کڈھن دا آہر کیتا تے اوہدا چڑ چڑا پن گھٹ گیا اوہدی اپنے ٹبر نال 'کھاؤں وڈھوں' وی گھٹ گئی۔ انور علی نے کیہ لکھیا، اوہ اپنے لکھے نوں کہانی دا ناں دیندا اے پر شفقت تنویر مرزا دا خیال اے کہ ایہہ کہانی اے یار پور تاثر، یاں کجھ وی نہیں، اوہ کسے بچے وچ آوندی نہیں۔ سوال ایہہ اے کہ انور علی انے ایہہ ۱۴ کہانیاں کس بچے ڈھال کے لکھیاں نیں؟ اوہ اک کارٹونسٹ سی۔ ظاہر اے اوس نے اپنے مزاج دے مطابق ایہہ تحریراں ہوند وچ لیاندیاں، ایس تے کافی چر تیکر بحث چھڑی رہی، ایہہ زمانہ وی اوہو اے جدوں انشائیہ ابے پنجابی وچ داخل ای ہویا سی۔ نظام دین توکلی، قیوم نظر تے فیر ارشد میر ایس سلسلے دے نتارویں لکھاری نیں۔ انور علی دی کتاب ' کالیاں اٹاں کالے روڑ' ۱۹۷۲ء وچ چھپی، ارشد میر دی کتاب ' چوہنواں' ۱۹۷۵ء وچ چھاپے چڑھی۔ نظام دین توکلی دے طنزیہ مزاحیہ مضمون (انشائیے) تے قیوم نظر دے ہلکے پھلکے مضمون (انشائیے) ریڈیو توں نشر ہوئے ایہہ سٹھ دے دہاکے دی گل اے۔ انور علی دی کتاب بھانویں ۱۹۷۲ء وچ چھپی پر اوس ایہہ کہانیاں جیویں کہ اوہدا اپنا بیان اے ۱۹۵۸ء دے مارشل لاء توں بعد لکھیاں تے ایہہ سلسلہ چلدا رہیا، ظاہر اے کہانیاں وی اک لحاظ نال سٹھ دے دہاکے دی پیداوار ای نیں۔ ایہہ وی مارشل لاء دیاں جکڑ بندیاں دے ماحول وچ لکھیاں گئیاں پر ویکھیا جاوے تے نظام دین توکلی، قیوم نظر تے ارشد میر دیاں لکھتاں توں انور علی دیاں لکھتاں کجھ اڈ انداز دیاں نیں۔ پہلے تناں لکھاریاں دیاں لکھتاں نوں اسی بڑی آسانی نال ہسونے لیکھ یاں انشائیے آکھ سکنے آں پر انور علی دیاں لکھتاں نوں ویکھیے تے کجھ تے ایہناں وچ واقعی انشائیے دا بھاہ ماردیاں نیں جیویں "توں عید کتھے پڑھی" "سائیکل دا فریم" "طوطے" "امریکہ وچ" "چلھا چونکا" "پٹیاں بھے ہتھ" "ہیر" "ہمزاد" "تے "چٹھی" وغیرہ جدوں کہ "گڑوی بھیلی" "شاہکار کہانی" "اسلم" "سوتی" تے کالیاں اٹاں کالے روڑ" کہانی

۱۔ کالیاں اٹاں کالے روڑ: انور علی، مکتبہ پنجابی ادب، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص ۱۲

دے روپ رنگ دیاں لکھتاں نیں۔ اسی ایہہ ونڈ ایس واسطے وی کیتی اے کہ کہانی دا روپ رنگ رکھن والیاں لکھتاں وچ افسانے دی کہانی پلاٹ تے اسنا کاری اے جدوں کہ انشائیے دا بھا رمارن والیاں لکھتاں وچ کہانی پلاٹ تے کردار نگاری یاں ہور کہانی لوازمات دا ایڈا دھیان نہیں رکھیا گیا۔ جیہڑیاں لکھتاں صیغہ واحد متکلم (میں) دے حوالے نال نیں اوہناں وچ کہانی دی تھاں انشائیے دا انداز اے۔ بہر حال گوہ کیتا جاوے تے کجھ لکھتاں انشائیہ اکھوا سکدیاں نیں تے کجھ کہانی، پر جیہڑی گل ایہناں ساریاں وچ سانجھی اے اوہ ایہناں دا طنزیہ تے چکر والا انداز اے۔ انج لگدا اے کہ انور علی نے اکھراں دے روپ وچ اپنے آلے دوآلے دے کارٹون بنا دتے نیں، ایہناں لکھتاں دا زمانہ پاکستان دے قیام توں کجھ پہلاں توں شروع ہو کے پاکستان دے قیام دے پہلے مارشل لاء دوآلے گھمدا اے۔ پر ایہہ سارا ماحول ساڈا اپنا ماحول اے۔ ساڈیاں اپنیاں حقیقتاں جیہڑیاں گپت وی سن تے نتارویاں وی پر انور علی نے ایہناں کوڑیاں کسیلیاں حقیقتاں دے مکھ توں پردہ ولوندر کے پرے کیتا اے تے ایہہ الف ننگیاں ہو کے ساڈے سامنے آ کھلوتیاں نیں۔ انور علی ایہناں توں پردہ چک کے آپ اک پاسے ہو کھلوندا اے ایہناں دا گڈا بجھدا اے تے سانوں وی گڈا بجھن ول پریردا اے۔

"گڑوی بھیلی" نوں کہانی آکھیا جا سکدا اے جیہڑی پاکستان دے قیام توں پہلاں توں شروع ہو کے پاکستان دے قیام دے اوس موڑ تیکر سانوں لے آوندی اے جتھے اساں اپنیاں کرتوتاں نال مارشل لاء دا رستہ پدھر کیتا۔ ایتھے اساں توں مراد ایہہ اے کہ پاکستان دے وسنیک تے بھولے بھالے سن ایہناں نوں کیہ خبر سی کہ اوہناں دے آلے دوآلے قوم دے رہبراں دے روپ وچ بہروپیے موجود نیں۔ کہانی وچ ایس گل دا نتارا کیتا گیا اے کہ پاکستان بنن توں پہلاں دا جھالا تیلی پاکستان وچ آ کے سید جمال الدین بخاری کیویں بنیا تے مولوی احمد دین کلانوری نے ڈی ایس ایم نقوی دا روپ کیویں اختیار کیتا۔ ایہہ اوہ کردار نیں جیہڑے بھکھے مردے آئے تے اپنیاں جعلسازیاں پاروں امیر کبیر لیڈر تے لیڈر گر بن بیٹھے، پاکستان دی خاطر جہناں لوکاں قربانیاں دتیاں اوہ وچارے رلدے ای رہے فقیری تے درویشی دے دیس وچ ای ایہہ لوک لوکائی توں دھر بنان توں باز نہیں آئے ایس کہانی دا اک اقتباس ایس گل دا شاہدی اے:

"اک گل جیویں ای تیویں رہی اوہ ایہہ کیہ حضرت شاہ دیاں جمع بندیاں
نہ آئیاں تے زمین دا پکا فیصلہ نہ ہویا حضرت شاہ نوں کیہ غم زمین تاں ڈیرے

دی سی اوہناں دی نہیں۔ اوہناں نوں تے اوس وڈی سرکار نے دو چولاں دیاں ملاں تے اک آئس فیکٹری بخش دتی سی پھر جدوں وزارت بدلدی تے کمشنر آ کے حضرت شاہ ہوراں نوں خلوت وچ ملدا تے زمین بارے گل بات کردا پر فیض پا کے جاندا۔۔۔" (ص ۴۴)

انشائیہ "توں عید کتھے پڑھی" وچ انور علی نے ایس گل دا گنڈا بھیا اے کہ اسی لوک ناں دے مسلمان رہ گئے آں، عید نوں وی اساں ظاہری رسم رواج دا روپ دے دتا اے۔ ایہہ خوشی دا تہوار اے اک دوجے نوں دلوں بجانویں پیار کرن دا۔ اپنے سچے رب اگے سجدہ کر کے اوہدیاں دتیاں نعمتاں دے شکر گزار ہون دا پر ہوندا ایہہ اے اسی لوک ایس تہوار نوں چاپلوسی کر دیاں، اک دوجے نوں منافقت نال ملدیاں ایتھوں تیکر کہ نماز وچ وی مشکریاں کر دیاں گزار دیندے آں، ایس موقع تے انور علی دی طنز اک سچے مسلمان نوں جھنجھوڑ کے رکھ دیندی اے جدوں اوہ لکھدا اے کہ اسی نماز پڑھن خبرے سال دے سال ای جانے آں کیہ سانوں نماز دے آداب دا وی پتہ نہیں ہوندا، عید دے دن اک دوجے نوں ملن دا کارٹون اوہ انج بناندا اے:

"عید دے دن میں اپنے افسر نوں عید مبارک کہن لئی ضرور جاناں تے اوہ اپنے افسر نوں ایہی گل کہن لئی ٹریا ہوندا اے اوہدا افسر اپنے افسر نوں ایس طرح کر دیاں میرا خیال اے جے عید والے دن پاکستان وچ پاکستان دا سبھ توں وڈا افسر ای اپنے گھر بہندا اے" (ص ۴۹)

انشائیہ "سائیکل دا فریم" وچ پاکستان وچ لوکائی نال پولیس دا رویہ دسیا گیا اے کہ چور نوں تے اوس کیہ پھڑنا ہوندا اے چور پھڑوان والے نال وی پولیس چوراں نالوں وی ودھ بھیڑا سلوک کر دی اے۔ ذرا ایہہ اقتباس ویکھو شاید ۳۵-۴۰ سال پہلاں دے پاکستانی معاشرے دا اے، کیہ ایہہ اج دا ماحول نہیں لگدا:

"اک گل پکی سی جے قانون (موجب) مینوں ایس فریم دی اطلاع پولیس نوں ضروری دینی چاہیدی سی۔ رپٹ لکھان لئی تھانے آپوں جانا پیندا اے تے علاقے دا اے ایس آئی کدے تھانے وچ نہیں ہوندا ہمیش تفتیش اُتے ٹریا ہوندا اے یاں کچہری کیس دی پیشی بھگتان لئی تے جے کر دو دن دی چھٹی لے کے اوہنوں پھڑ لواں تے محرر رپٹ لکھ وی لوے تے میری

ضمانت کون دیوے گا تاں جے پولیس والے رپٹ لکھوان والے نوں چور توں ودھ مشتبہ سمجھدے نیں" (ص ۴۱)

ایس سارے انشایئے وچ اک خوف اک سہم دا ماحول اے ہر بندہ اپنے آپ نوں کسے وی اجتماعی مسئلے توں دور رکھن دا آہر کردا اے کہ دھگانے ای کوئی بلا اوہدے گلا نہ پے جائے ایہہ گل تے عام ویکھن وچ آئی اے کہ کسے بازار وچ کوئی قتل ہو جائے تے بازار والے دوکاناں بند کر کے نس جاندے نیں کہ گواہی نہ دینی پے جائے۔ ایس انشایئے وچ فریم دا بوہتا فکر انور نوں اے۔ انشائیہ "امریکہ وچ" انور علی نے اوہناں دیاں کجھ چنگیاں قدراں نال اپنیاں کوجھیاں قدراں دا تقابل کر کے سانوں ایہہ گل سمجھائی اے کہ چنگی گل چنگی اے بھانویں کتے وی ہووے پر نال ای انور علی نے اوہناں لوکاں اتے وی طنز کیتی اے جیہڑے رہندے تے پاکستان وچ نیں پر اوہناں نوں ایتھوں دی رہتل، ثقافت تے ایتھوں دیاں زباناں نال پیار نہیں۔

انشائیہ "پلیاں بدھے ہتھ" وچ انور علی نے گھر دی مرمت کرن والے مستریاں، راجاں تے مزدوراں دا گنڈا بھیا اے کہ جے کوئی ہونی تقدیر نوں ایہناں دے ہتھے چڑھ جائے تے ایہہ بندے نوں توبہ توب کروا دیندے نیں۔ سیانے کہندے نیں کہ جس گھر راج مزدور وڑ جان اوہناں نوں انج کڈھنا پیندا اے جیویں جناں بھوتاں نوں دھونی دے کے کڈھیا جاندا اے۔ انور علی دا واہ وی انج دے مستریاں نال پیندا اے جیہڑے اوس نوں اکا تپا دیندے نیں تے کنگال وکھرا کر چھڈ دے نیں اوڑک اوہ اک کے شیشے دا کم آپوں کرن تے مجبور ہو جاندا اے تے شیشہ ہتھ تے وجا کے ہتھ پھٹڑ بہندا اے۔ ایہہ انشائیہ دلچسپ وی تے حقیقت نال بھریا طنز وی اے۔

انور علی دی کہانی "اسلم" اک کردار کہانی اے ایہہ کردار زندگی دا کوئی کم وی مستقل مزاجی نال نہیں کر دا نت نویں لوک نویں نویں تجربے کردا رہندا اے تے انج اپنی حیاتی دے قیمتی دہاڑے وران کردا رہندا اے۔ اوہدا کوئی وی تجربہ اوس نوں حیاتی وچ کامیاب نہیں کردا ایس لئی کہ اوہ حیاتی دے بارے سنجیدہ نہیں اے پیو دے مرن مگروں ساری دولت کنجریاں وچ لٹا کے آپ روٹی توں عاجز ہو جاندا اے۔ بساں دا کاروبار کردا اے۔ گل وچ سپ پا کے مانددری تے مجمے باز بن جاندا اے کدی ہر مال تن تن آنے والی ریڑی لا لیندا اے۔ کدی اسلم واچ ہاؤس

تے کدی سلائی مشین کھول کے رکھدا تے اسلم انجینئرنگ ورکس کھول بہندا اے۔ پھیر منٹ کیمرہ رکھ کے فوٹو گرافر بن بہندا اے۔ اوہ آرٹسٹ تے پینٹر وی بن دا اے۔ ایہدے وچ کامیاب نہیں ہوندا تے تعویذ گنڈے والا پیر بن جاندا اے۔ پھیر لوک ویکھدے نیں کہ اک دن سڑکاں کٹن والے انجن دا ڈرائیور بنیا ہویا اے۔ پھیر اوہ گل وچ ڈاکٹراں والی سٹیتھو سکوپ پا کے ڈاکٹر اسلم بن بہندا اے۔ دنیا دا کوئی کم نہیں جہیڑا اوس نہ کیتا ہووے پر اوہدا من کتے وی نہیں لگدا۔ اوہ کوئی کم تک کے نہیں کردا اوہدے من وچ ایہہ گل سما گئی ہوندی اے کہ اوہ ہر کم کر سکدا اے تے اوہ کرن دی کوشش وی کردا اے پر اصل وچ جیویں کہندے نیں "Jack of All Trades & Master of None" ہر فن مولا جن وچ بندہ کسے کم جوگا وی نہیں رہندا ایس انشائیے وچ ایسے گل نوں اجاگر کیتا گیا اے۔

انشائیہ، ہمزاد، وچ ایس گل اتے ٹچکر اے کہ کجھ کچے دماغ ایویں ای چھوٹے چھوٹے مسئلیاں وچ پے کے دھگانے ای وہماں وچ پھاتے جاندے نیں۔ ایہہ انشائیہ طنز دے نال نال مزاح دا عنصر وی رکھدا اے، انشائیہ "چٹھی" وچ جیہڑی امریکہ رہندی جولی دے ناں اے۔ پاکستان دے تعلیمی اداریاں وچ داخلیاں دے مسئلے، فنکاراں دے باہمی ویر تے دشمنی، ٹیلی ویژن دی کارکردگی، واپڈا دا انتظام تے کلرک بادشاہواں دیاں بادشاہیاں ایہناں ساریاں لوکائی دے مسئلیاں نوں مرکز بنا کے ایہناں دا اک لحاظ نال کارٹون بنا کے گنڈا بدھا اے۔ کالجاں دے داخلے وچ کالجاں دے عملے دے کارنامے بیان کردیاں انور علی نے کجھ حقیقتاں دے مکھ توں انج پردہ چکیا اے:

"اک واری میں پاکستان دے اک صدر نال ہتھ ملایا سی تے میرے پتراں محلے دے منڈیاں نال کھیڈنا چھڈ دتا سی اوس شامیں اوہ منڈے باری باری آ کے میرے پتراں نوں پچھدے رہے، تہاڈی بھین دا داخلہ ہویا کہ نہیں! اگلے دیہاڑے میں آپوں کالج گیا جے مس قریشی نال دو گلاں کر آواں۔ کالج دے دو کلرکاں وچوں اک نوں کجھ بندے گھیرا پائی کھڑے اوہدے نال ہس ہس کے گلاں کردے سی۔ دو چار دو گھنٹیاں بعد آیا تے ٹیلیفون کرن لگ پیا۔ میرا بابو بابو کہندیاں سنگھ سک گیا پر اوس رب دے بندے نے اوں کیتی نہ آں۔ نہ میرے دل ٹکیا تے نہ ای مس قریشی نوں بلا بھیجیا۔ باہر اک درخت ہیٹھ اک تھانیدار دو اک بندے کٹھے کری

دھڑا دھڑ سگریٹ پی جاندا۔ ایدھر اودھر کلے کلے لوکی کھڑے اپنے اپنے متھے اپنے اپنے رومالاں نال پونجھ رہے سی اوس ساری دیہاڑی میں تھاں تھاں جا کے اپنی بے عزتی کروندا رہیا تے ساری دنیا نوں برا بھلا کہندا رہیا، اخیر پتہ لگا جے داخلہ تے اوہناں میری دھی دا کر لیا اے پر اوہدا ناں نوٹس بورڈ والی لسٹ وچ نہیں سی لکھیا ایہہ کسب کالج والیاں کجھ ہوراں دیاں دھیاں نال وی کیتا سی، چال اوہناں دی ایہہ سی جے جیکر تے کوئی بندہ لسٹ وچوں اپنی دھی دا ناں غائب ویکھ کے ٹُو ٹُو کردا چلا جاوے تے اوہدی دھی دے تھاں کسے ہور ویلے والے دی دھی نوں داخل کردا جاوے تے کوئی بندہ بوہتا ای رولا پاوے پھیر مجبوری اے ظاہر اے اوہناں نوں میری دھی داخل کرنی پئی اوہدی فیس تے جمع کرا آیاں پر مینوں ہن جیکر دھک دھکا جیہا لگا ہویا اے۔" (ص ۱۶۳)

انشائیہ "کالیاں اٹاں کالے روڑ، وچ انور علی اپنیاں لکھتاں وچ اپنے آلے دوآلے دیاں کوریتیاں نوں اٹاں تے روڑے قرار دے کے لکھیا اے کہ "جیہڑی گل مینوں اٹ وانگوں وجی اوہنوں چک کے جھولی پا لیا، تے جیہڑا روڑ مینوں چبھیا اوہنوں اکھاں نال لا لیا۔ (ص ۱۹۲)۔

مطلب ایہہ اے کہ انور علی نے اپنے آل دوآلے دے معاشرے وچ جیہڑیاں خرابیاں ویکھیاں تے جہاں نے اوس دے حساس دل نوں ٹھیا اوس ایہناں اٹاں روڑیاں نوں چن کے ایہناں دے اکھری کارٹون بنائے تے لوکائی لئی ایہناں نوں ہمیش لئی محفوظ کر دتا ایہہ اکھری کارٹون اک پاسے تے طنز تے ٹچکر دے نشتراں نال پڑھن سنن والے دیاں حساں نوں جگاندے نیں۔ دوجے پاسے سوچن تے مجبور کردے نیں ایہہ سوچ اٹاں روڑے اچھالن والیاں تھانواں نوں امن آشتی، پیار، محبت، ملن ورتن، صلہ رحمی، اخلاق، مروت، بھائی چارے، وطن نال محبت، ایہدی ثقافت، ایہدیاں زباناں تے ایہدے مڈھلے نظریئے نال اپنے آپ نوں جوڑن تے ایہدے تے مان کرن دی پریرنا دین والی سوچ اے۔ کیوں جے کوئی وی فنکار جدوں اپنے آل دوآلے دیاں کوریتیاں دا نتارا کردا اے تے اوہدا مقصد اوہناں دی نشان دہی دے نال ایہہ وی ہوندا اے کہ اوہ ایہناں خرابیاں دی ان ہوند دا چاہوان اے کارٹونسٹ دا اپنا انداز ہوندا اے۔ اوہ ایہہ کم طنز، ٹچکر تے گنڈا بنھ کے کردا اے۔ ساڈی پینڈو رہتل دی ایہہ ریت رہی اے کہ کوئی معمولی آدمی جدوں کسے غیر

معمولی بندے دے بھیڑے کم تے اوہدا گُڈا بھندا اسی تے اوہ غیر معمولی بندہ اوس معمولی آدمی دا کجھ وگاڑنہیں سی سکدا تے اپنی اصلاح دا آہر کردا سی سگوں گُڈا بھنن توں ڈر کے ای کسے نوں بھیڑا کم کرن دی جرات نہیں سی ہوندی۔ اج دے دور وچ ایہہ کم کارٹون کردا اے تے ایس حوالے نال اصلاح ہون دی حقیقت توں انکار نہیں کیتا جا سکدا۔ ایس حوالے نال انور علی اک مصلح دی قرار پاندا اے اوس نے اپنا دھیان زیادہ شہراں ول ای رکھیا اے زبان وی سادہ اے پر بیان وچ زور اے تے فکر وچ تازگی۔

پنجابی لوک گیت تے اوہناں دیاں قسماں

لوک گیت، اصل وچ فوک لور دا اک حصہ ہوندے نیں۔ فوک لور کیہ اے؟ ایس نوں اسی لوک ورثہ، لوک ریت یاں لوک دھارا آکھنے آں۔ ایہدے وچ اوہ ساریاں گلاں، قدراں آوندیاں نیں جیہڑیاں کسے رہتل وچ سانجھے پکھوں اک نسل توں دوجی نسل نوں سینہ بہ سینہ منتقل ہوندیاں نیں، ایہہ گلاں تے قدراں کسے رہتل دے رہن سہن، تہذیب تمدن، ورتارے یاں ثقافت نال جوڑ میل رکھدیاں نیں۔ مطلب ایہہ اے کہ کسے رہتل دے انسان کیویں رہندے نیں؟ کیویں بولدے نیں؟ کیہ پاندے نیں؟ کیہ کھاندے نیں؟ کیویں ہسدے نیں؟ کیویں روندے نیں؟ کیویں اپنے من دیاں اُلیلاں دی دس پاندے نیں۔ من دیاں اُلیلاں دی دس پان والیاں چیزاں یاں ذریعاں نوں اسی لطیف فن دا ناں دینے آں ایہناں وچ مصوری، سنگ تراشی، پتلیاں، نقلاں تے راساں بول بلاری ''کتھا کہانی'' لوک دانش یاں اکھان محاورے تے بجھارتاں تے گیت، سنگیت وغیرہ آوندے نیں۔

ایہہ ساریاں چیزاں تے فن دو حوالیاں نال ہوند وچ آوندے تے اگے ٹردے نیں اک تے انجے فنکاراں ہتھوں جیہڑے ایہناں نوں اپنے ناں نال ہوند وچ لیاؤندے نیں تے اوہناں دی کرت یاں فن پارہ اوہناں دے ناں نال ای محفوظ ہو کے اگے ٹردا اے۔ ایس کرت یاں فن پارے نوں اسیں کسے رہتل یاں ثقافت دا حصہ تے متھ سکنے آں پر نمائندہ نہیں آکھ سکدے۔ کیوں جے اوہدے وچ صرف اک فنکار دی ذات دا اظہار اے رہتل دی ذات دا اظہار دوجے حوالے وچ ہوندا اے ایہہ فن پارہ شروع تے بے شک کسے اک فنکار دے اُدم نال ہوندا اے پر اوہ ایس جذبے یاں اُلیل نوں اجیہا رنگ دیندا اے کہ اوس رہتل دے وسنیک ایہدے وچ اپنے ساہواں دی ہواڑ محسوس کردے نیں۔ اج اوہ ایس فن پارے نوں اپنا جان کے ایہدے وچ اپنا رنگ بھردے تے اگے ٹوردے نیں تے اک تھاں اپڑ کے اوہ اجیہا روپ دھار لیندا اے کہ ایہدے وچ اگوں

خاص وادھے گھاٹے دی بوہتی لوڑ نہیں رہندی ایتھے اپڑ کے ایہہ فن پارہ لوک ورثہ، لوک ریت، لوک یان یاں لوک دھارا دا درجہ حاصل کر لیندا اے۔

ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ فوک لور دے تحت آؤن والے فن پارے تے فنکار دے ہوند وچ لیاندے فن پارے وچ بنیادی تے مُڈھلا فرق ایہہ ہویا کہ فوک لور والا فن پارہ کسے اک فنکار دے ناں نال جوڑیا نہیں جا سکدا ایہدے نال ای اوہ رہتل دے سارے وسنیکاں دا ہوندا اے اوہدے وچ اوہناں دا دل دھڑک رہیا ہوندا اے۔ اوہناں دے ساہواں دی ہواڑ ایہدے وچ موجود ہوندی اے جدوں کہ کسے فنکار دا ہوند وچ لیاندا فن پارہ بھانویں اوہدے وچ ودھیرے فوک لور عنصر ہون اسیں اوہنوں لوک فن پارے دا ناں نہیں دے سکدے ہاں اوہنوں عوامی یاں کوئی ناں دتا جا سکدا اے۔

فوک لور بارے مُڈھلیاں نقطیاں دے نتارے دا مقصد ایہہ سی کہ لوک گیت بارے گل بات کردیاں ایہہ نقطہ ساڈے دھیان وچ رہے کہ لوک ادب جس ذیل وچ آؤندا اے یعنی فوک لور، ایہہ اصل وچ ہے کیہ؟ ایہدا روپ رنگ کیہ ہوندا اے؟

کہندے نیں رونا تے گاؤنا ہر انسان نوں آؤندا اے۔ انسان خوش ہووے تے آپ مہارے اوس دیاں خوشی بھریاں اُلیلاں گیت دا روپ دھار لیندیاں نیں، غمگین ہووے تے ڈسکن دے نال نال اوہدی گرلاٹ کدی الاہنی تے کدی وین دا روپ دھار جاندی اے۔ انسان دیاں اُلیلاں جس روپ رنگ دیاں ہون گیاں گیتاں وچ اوس دا اظہار اوسے روپ رنگ دا ہووے گا۔ پنجابی رہتل اک بھرویں رہتل اے ایہدے ہر رنگ وچ اک لوک جذبہ اے ایہہ جذبہ ایہدے وسنیک نوں اپنے من دیاں اُلیلاں نوں اپنے آل دوآلے نال سانجھیاں کرن دا موقعہ دیندا اے۔ ایہہ سانجھ لوک گیتاں وچ اُتاں دی اے، ایہناں لوک گیتاں دیاں ودھیریاں قسماں نیں ایہہ لوک گیت موقعیاں دے حوالے نال ہوند وچ آئے تے موقعیاں دے حوالے نال ای ورتوں وچ آؤندے نیں۔ ساڈا سب توں پہلاں دھیان پنجاب دیس دے وسنیک دے بال پن ول جاندا اے۔

لوری

"لور" دا مطلب مستی، ترنگ، من دی موج اے۔ لور خبرے لہر توں بنیا ہووے "لوری" پنجابی دا اوہ گیت اے جیہڑا بالاں نوں سوان یاں ورچان واسطے گایا جاندا اے۔ گاؤندا کون اے عام کر کے ماں، دادی یاں نانی، وڈیاں بھیناں وی ایہہ گیت گاؤندیاں نیں ایس دا مُڈھلا مقصد بال نوں

روندیاں نوں ورچا کے چُپ کرانا یاں تھپک تھپک کے سواناں ہوندا اے ایہدے وچ ماں دی ممتا تے مقدس پیار دا سیک ہوندا اے بھین دی پاک تے پاکیزہ محبت دا نِگھ ہوندا اے۔

لوری دین (گاوان) دا طریقہ عام کر کے ایہہ ہوندا اے کہ بال منجی تے لماں پیا اے تے اوس نوں اکواسہ کر کے اوس دے سر تے یاں موڈھے تے دھپکی دیندیاں لوری گائی جاندی اے، یاں پھیر گودی چُک کے ہلارے دتے جاندے نیں نال نال لوری گائی جاندی اے، اک طریقہ ایہہ وی اے کہ منجی دی ہین نال وڈے سارے کپڑے نوں بنھ کے ایہدے وچ بال نوں پا دتا جاندا اے تے پنگھوڑے وانگ ہُوٹے دے کے لوری گائی جاندی اے ایہہ پنگھوڑا لکڑی دا وی ہو سکدا اے جس نوں ہلارے دے کے لوری گائی جاوے۔

لوری بارے عجیب گل ایہہ وے کہ ایہدے بولاں وچ بوہتا کر کے بال دا ای ذکر ہوندا اے بالڑی دا ذکر گھٹ ای آؤندا اے بلکہ ہوندا ای نہیں بھانویں لوریاں بالڑیاں نوں وی دتیاں جاندیاں نیں۔ لوری دی بنیادی گل ایہہ اے کہ ایس دے لفظ سوکھے، بحر نِکی تے لے مٹھی ہوندی اے تے ایہہ کومل سُراں وچ گائی جاندی اے، اِنج ماں توں اڈ بھین، دادی، نانی یاں کوئی وی سوانی بال نوں لوری دے دیندی اے پر ماں ولوں عام کر کے لوری دے بول، ہوندے نیں ایہدے وچ بال دی وڈی عمر دی دعاء، چنگی صحت، وڈے ہو کے نامی گرامی بنن، عزتاں والا، بہادر کماؤ پُتر بنن دی دعاء ہوندی اے نال ای بال نوں بیماریاں، بلاواں، ڈکھاں، مشکلاں، مصیبتاں توں دور رکھن دی دعاء تے جذبے دا اظہار ملدا اے۔ ایہناں لوریاں دے بولاں، ایہناں وچ منگیاں دعاواں توں دیس پنجاب دی رہتل دا روپ رنگ وی تتر دا جاپدا اے۔ لوری وچ سب توں ودھ زور بال نوں دعاواں دین تے دتا جاندا اے، دعاء اللہ تعالیٰ کولوں منگی جاندی اے:

دعاء

ـ اللہ توں، والی توں
دتا ای تے پالیں توں (1)

لوری دا اک مقصد روندے بال نوں چُپ کرانا، ورچانا یاں سلانا ہوندا اے ایس کر کے لوری وچ نیندر نوں مخاطب کر کے کاکے دے کول آؤن دا ترلا ہوندا اے، اک تھاں نیندر نوں پری آکھیا گیا اے:

نیندر

ـ بول بول نی نینداں دیۓ پریۓ
کاکے دا ویاہ اسیں کدوں کریۓ　　اوں اوں اوں

ـ بول بول نی سترییۓ نیندرے
راجے دے پتر کیہ کھاندے نیں　　اوں اوں اوں (۲)

ـ ڈر ڈر کتیا، جنگل ستیا
جنگل پئی لڑائی، نیندر تتی تتی آئی

ـ جنگل تے پہاڑ سُتے سب دریا
اجے جاگدا ساڈا کاکا نیندرے چھیتی آ

ـ چلیے وچلی اگ سی سُتی، تے تے چن تارے
سُتی روٹی توے دے اُتے نیندر سیتاں مارے (۳)

لوریاں وچ کنک دا ذکر ودھیرا ہوندا اے کہ ایہہ پنجاب دیس دی مڈھلی فصل تے روز مرہ کھان دا اناج اے، پنجابی دا اکھان اے کنک گھیدیاں گو گھنے تے مندی پئے کپاہ، مطلب اے کہ پنجاب دی معیشت دا دُھرا کنک اے ساریاں جنساں ایس دے بھاہ دے نال بدھیاں نیں ایس کر کے لوریاں وچ ایس دا آؤنا قدرتی امر ی۔

کنک

ـ الھو بلھو باوے دا
باوا کنک لیاوے گا
باوی بہہ کے چھٹے گی
ماں پونی کتے گی
باوی من پکاوے گی
باوا بہہ کے کھاوے گا
کاکا کھڑ کھڑ ہسے گا (۴)

ـ اللہ والی کل دا
دانا پھکا ٹل دا
غریباں دے واسطے
دو پھیرے کنڈا کھلدا (۵)

ـ کنک دی روٹی
پکاوے ہیر گوری
کھا لے کاکا
پریاں توں چوری (۶)

کپاہ وی دیس پنجاب دی اک اہم فصل اے، کھانے دے نال نال پہننا وی تے ضروری ہوندا اے ایس کر کے جتھے کنک دا ذکر اے اوتھے کپاہ، چرخے، کتن دا ذکر وی ملدا اے، پہلاں درج لوری وچ ماں پونی کتے گی، دا ذکر وی آیا اے۔ لوریاں وچ کپاہ دا ذکر ودھیرا اے۔

کپاہ

ـ لوری میری، کاکے نوں گال نہ اپڑی
بابا ہٹے آوے گا، کپاہ دی پنڈ لیاوے گا
باوی کپاہ ویلے گی، پینجا رُوں پیا پنجے گا
باوی پونی کتے گی، کت کت بھریا پٹار
جلاہے آئے چار، ہو جلاہیو تانیاں
بھریا رہے بھنڈار، لوری چاندی سونیا، کاکا منگے کھڈونا (۷)

پنجاب دیس وچ کنک، کپاہ توں بعد اہم دودھیل جانور، ہوندے نیں مطلب دے دودھ، پنجاب دیس وچ جے کوئی کسے نوں دعاء دیندا اے تے دودھ تے پتر، دی دعاء دیندا اے آکھیا جاندا اے ''دودھیں نہاویں تے پُتیں پھلیں'' لوریاں وچ دودھ دا ذکر وی ودھیرا اے۔

ـ لوری لوری، دودھ دی کٹوری
پی لے کاکیا، لوکاں توں چوری (۸)

- لوری میری، کاکے نوں گال نہ اپڑی
بابا بنّے آوے گا، کپاہ دی پنڈ لیاوے گا
باوی کپاہ ویلے گی، پینجا رُوں پیا پنجے گا
باوی پونی کتے گی، کت کت بھریا پٹار
جلاہے آئے چار، بنو جلاہیو تانیاں
بھریا رہے بھنڈار، لوری چاندی سونا، کاکا منگے کھڈونا

- بھلا لاڈلا جیوے، میں وارے وارے جاں
اُچی ڈھکی دودھ بلوواں، چھن نی مدھانی
مکھن متھن اول رہیاں، میں رہ گئی چھاہ نمانی
بچہ جیوے بجگاں تائیں، اس نیاں ہوون رڈ بلائیں
میں وارے وارے جاواں، بھلا لاڈلا جیوے
گلیاں چوں پھر آیا کاکا صدقے تیری ماں
روٹی دیوے چوپڑی شہزادہ رکھے ناں
میں وارے وارے جاں بھلا لاڈلا جیوے

لوریاں وچ کاکے نال رشتیاں دا ذکر وی ملدا اے۔ ماں، پیو، بھرا، مامے، چاچے، بھابیاں، کاکے دی ووہٹی، نناں، دادا، دادی۔

رشتے

- کاکا آیا راہیں راہیں
پٹ وچھاواں تھائیں تائیں
اُٹھ کاکے دی بنی
اُٹھ لگ رسوئی
آیا میرا کاکا
متاں غصے نہ ہوئی
بھڑولیوں کڈھاں کھنڈ
آلیوں کڈھاں گھیو

چک بناواں پنیاں
کھائے منڈے دا پیو
میرا لال گودی کھیڈے [9]

- لوری دینی آں گھر آیا سوہنا لال وے
لوری میں دینی آں دادی جیوے دادا وی جیوے
لوری میں دینی آں کاکا آیا راہیں راہیں
پٹ وچھاواں تھائیں تھائیں اُٹھ کاکے دی بنی [10]

- ڈر ڈر کتیا، جنگل ستیا
جنگل کانے، جیون کاکے دے مامے
مامیاں دے لک لاچے
جیون کاکے دے چاچے
چاچیاں گیتی واہی
جیون کا کے دے بھائی

- اللہ کاکا توں، تیرے بودے پے گئی جوں
کڈھن والیاں بھابیاں، کڈھاون والا توں [11]

- میریاں چار نناناں
آکھے کوئی نہ لگدی
منڈے نوں کوئی نہ پھڑدی
لال میری گودی کھیڈے [12]

کاکے نوں دعاء دتی جاندی اے، من ای من وچ اوہدا دیاہ کیتا جاندا اے، پریاں وانگ دی ووہٹی لیاؤن دا چاء پنگردا اے نال ای کاکے دی رکھ واسطے اوس دے صدقے جان اوہدی خیر منگن دا اظہار ہوندا اے ایس قسم دیاں لوریاں نوں رکھ (حفاظت) دیاں لوریاں آکھیا جاندا اے۔

رکھ

- چھاں تیریاں اکھاں
تینوں سائیں دیاں رکھاں - تیرا ہور کیہ چھاں [13]

چھاں تیرے پیر
تیرے سر دی منگاں خیر - تیرا ہور کیہ چھاں [14]

پنجاب دیس وچ سخی سرور (سلطان) دے میلے اُتے قدماں دا میلہ لگدا اے، بہار دے موسم وچ بھرائی لوک ڈھولکی لے کے بانس نال کپڑے بنھ کے قدم قدم ٹردے بالاں نوں لوری چک کے ''رکھ'' (حفاظت) دیاں لوریاں دیندے نیں، جس وچ بال دی لمی عمر، صحت تے بلاواں توں دور رکھن دی دعاہ ہوندی اے۔ عبدالغفور درشن نے ''سخی سرور کی لوریاں'' ناں دی کتاب وچ ایہہ لوریاں کٹھیاں کیتیاں نیں:

- لوری دیندی مائی حلیمہ پاک محمدؐ سرور نوں

مکدی گل ایہہ اے کہ لوری اک بین الاقوامی گیت اے۔ دنیا دی ہر ماں اپنے بچے واسطے لمی عمر، چنگی صحت، ناموری، بہادری، باگ پروار وچ وادھے دی سدھر رکھدی اے۔ پنجابی ماں دے جذبے وی انجے دے نیں۔ لوری دا مُدھلا مقصد تے بال (منڈے) نوں ورچانا، رون توں چپ کرانا، نیندر ول لیا تے سوانا ہوندا اے ایس بہانے ماں بال بارے اپنے من دیاں اُلیلاں، جذبیاں تے سدھراں دا اظہار وی کردی اے۔ اوس نوں ہر قسم دے دُکھ درد، بلاتوں دور رکھن دی سدھر رکھدی اے نال ای اوہدی چنگی صحت نال وڈے ہون، دیا ہے جان، بالاں والا تے لے چوڑے پروار والا ہون تے جگ وچ ناں روشن کرن دی چاہوان ہوندی اے، اوس دیاں سدھراں چاواں تے دعاواں دے اظہار نال پنجاب دیس دی رہتل دا نتارا وی ہو جاندا اے۔

ماہیا

''ماہی'' دے آخر تے حرف ندا الف لایا جائے ماہیا بن دا اے۔ جیویں ڈھول توں ڈھولا۔ ''ماہی'' بارے اڈ و اڈ راواں نیں۔ کوئی ایس نوں مجھیں دا چرواں، یاں مہینوال دے نال رلاندا اے تے وارث شاہ دا حوالہ دیندا اے۔

- مہیں چرن نہ باجھ رنجھیٹرے دے، ماہی ہور لیھے جھکھ مار رہے

یاں شاہ حسین دا حوالہ دیندے نیں:

- ماہی ماہی کوکدی نی میں آپے رانجھا ہوئی [15]

اک ہور لکھاری دا خیال اے کہ ماہی، معشوق نوں آکھیا جاندا اے [16]۔ اک لکھاری نے ماہیا دا لفظ ماہ توں نکلیا دس کے ایس دا مطلب چن دے حوالے نال محبوب نوں چن ورگا آکھن لئی

ماہی توں ماہیا بنیا دسیا اے [17]۔ ایہناں ساریاں تعریفاں نوں رلا کے ویکھیا جاوے تے ماہیا دا مطلب محبوب دا ای نکلے گا، جیویں اسیں ایس نوں ڈھول دے نال رلا کے ڈھولا آکھیا اے۔ لوک گیت دی ایس صنف وچ اپنے محبوب نوں ہی مخاطب کر کے اپنے دل دیاں گلاں کیتیاں جاندیاں نیں۔ ایہہ محبوب عام کر کے مرد ہوندا اے جس نوں عورت ولوں مخاطب کیتا جاندا اے پر عام کر کے ماہیے وچ مرد وی اپنے محبوب (عورت) نوں چن ورگی، قرار دے کے مخاطب کردا نظر آؤندا اے۔ سکوں ویہویں صدی دے پہلے ادھ وچ گجرات دے علاقے وچ محمد علی ماہیا تے اقبال بیگم (فلم سٹار صبیحہ دے والد تے والدہ) ماہیا تے بالو، پاروں مشہور ہوئے تے ایہناں جیہڑے ماہیے اک دوجے واسطے جوڑے ایہناں نوں ماہیا، بالو دا ناں دتا گیا۔ ساڈے پنڈاں دی کھلی ڈھلی رہتل وچ کے مشترک خوشی دے ویلے اکو خاندان دے مرد تے عورتاں اکٹھے ہو جاندے تے ماہیا گیت دی گلزار کھڑ پیندی، سوانیاں تے مرداں ولوں ماہیا گیت دا اک لحاظ نال مقابلہ ہوندا تے ایہہ سلسلہ لمی رات تیکر چلدا رہندا۔

لوک گیت ''ماہیا'' دی بحر دے حوالے نال وی اڈو اڈ راواں نیں، کجھ لکھاری ایس نوں ڈیڑھ مصرعے دی نظم آکھدے نیں۔ جس دا پہلا مصرعہ چھوٹا تے دوجا وڈا ہوندا اے [18]۔ تے کجھ دا خیال اے کہ ''ماہیا'' تن برابر وزن بحر دے مصرعیاں دی نظم اے جس دے پہلے تے تیسرے مصرعے دا قافیہ ملایا جاندا اے [19]۔ اُنج ایس نوں دوسطراں وچ لکھیا جاندا اے جیویں:

- سونے دا کل ماہیا
لوکاں دیاں رون اکھیاں، ساڈا روندا دل ماہیا

''ماہیا'' دے حوالے نال ایتھے اک ہور گل دا نتارا وی ضروری اے، عام کر کے ''ماہیا'' دے تن مصرعیاں وچوں پہلے مصرعے دا مطلب تے مفہوم دے لحاظ نال دوسرے دو مصرعیاں دے مطلب تے مفہوم نال جوڑ میل نہیں ہوندا جیویں:

- ہتھ جوڑا پکھیاں دا
نالے ساڈا ماہی لگدا، نالے چانن اکھیاں دا

ہُن ایتھے پکھیاں دے جوڑے نال اکھیاں دے چانن دا کوئی تعلق یاں جوڑ میل نہیں بن دا، انج جاپدا اے کہ پہلا مصرعہ صرف آخری مصرعے نال قافیہ دے رلان واسطے گھڑیا گیا اے بوہتے ماہیے ایسے انداز دے ہوندے نیں۔ پر ویکھیا گیا اے کہ کجھ ماہیے ایتھے وی ہوندے نیں جنہاں وچ پہلے مصرعے دا جوڑ میل دوجے دو مصرعیاں دے مطلب تے مفہوم دے حوالے نال نتارواں ہوندا اے جیویں:

- تندوری تائی ہوئی آ
  کھسماں نوں کھان روٹیاں چھٹی ماہیے دی آئی ہوئی آ

یاں:

- گھا پئی کپنی آں
  لوکاں بھانے گھاہ کپنی، راہ ماہیے دا تکنی آں

مُدھ ملے پکھوں "ماہیا" اک رومانی گیت اے۔ اک خاص طرز وچ گایا جاندا اے۔ رومانی جذبیاں دا بوہتا اظہار ساڈی گیت شاعری ہندی شاعری یاں ساڈی صوفی شاعری وانگ سوانی ولوں ای ہوندا اے پر ویلے دے نال نال گیت "ماہیا" نے اپنا دائرہ چوڑا کیتا تے ایہہ سوانیاں، مرداں دا سانجھا گیت بن گیا۔ پھیر وی دستیاب ماہیا لوک ادب وچ اجے وی بوتے ماہیے سوانی ولوں ای اپنے دلی جذبیاں تے الیلاں دے اظہار واسطے ملدے نیں (ماہیا ایڈا مقبول لوک گیت اے کہ ایس نوں باقاعدہ شاعراں نے اپنے ناں نال لکھیا، کتاباں وچ شامل کیتا، سگوں ماہیا تے اردو وچ وی لکھیا گیا اے)۔

جتھوں تیکر ماہیے دے مضموناں دا جوڑ میل اے ایہہ عام کر کے رومانی، عشقیہ ای ہوندے نیں پر ویلے دے نال نال ایس دا گھیرا ودھیرا چوڑا ہویا، رومانی ماہیا توں اڈ دینی (اسلامی) تے اخلاقی رنگ دے ماہیے وی ملدے نیں ایس وی "ماہیا" دیاں ونگیاں دین توں پہلاں پہل دینی (اسلامی) رنگ والے ماہیاں توں کرنے آں:

- اک کالا فیتا اے
  پڑھ بسم اللہ شروع ماہیا کیتا اے

- آری اُتے آری اے
  اگے رسول اللہؐ پچھے امت ساری اے

- آری اُتے آری آ
  اک دم یوسف دا سارا مصر بھاری آ

"ماہیا" لوک گیت دا مُدھلا مضمون عشق یاں رومان ای ہوندا اے۔ سید وارث شاہ نے اپنی مشہور داستان "ہیر" دا مُدھ اللہ تعالیٰ دی حمد توں بدھا اے تے نال ای عشق نوں ایس جگ دا مُول قرار دتا اے۔

- اول حمد خدائے دا ورد کیجے، عشق کیتا سُو جگ دا مُول میاں
  پہلے آپ ہی رب نے عشق کیتا معشوق ہے نبی رسول میاں

شاعر نے جگ دا مُول، مرکز، بنیاد عشق نوں متھیا اے، ایہہ عشق کیہ اے؟ اک لگن، جس دا تعلق پہلاں تے ویکھن سنن نال قائم ہوندا اے پر پھیر ایہہ دل دے راہیں انسان دی رُوح تیکر اپڑ جاندا اے۔ ایہہ مرتبہ اے اصل عشق دا، مجازی عشق راہیں وی حقیقی عشق تیکر اپڑیا جا سکدا اے۔ اک دنیادار دا عشق مجاز تیکر ای محدود رہندا اے پر ایہدے وچ وی روحاں دے میل دے حوالے نال حقیقت تیکر اپڑیا جا سکدا اے تاں ای عشق نوں ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال، سسی پنوں، لیلیٰ مجنوں، شیریں فرہاد، ڈھول سمی، نوری جام تماچی وغیرہ دا درجہ حاصل ہوندا اے (یاد رہے کہ ایہناں عاشقاں صادقاں نے جسماں نوں دوسرے درجے اُتے رکھ دتا سی کیوں جے ایہناں دیاں تے روحاں مل چکیاں سن) ایہہ جذبہ صادق ہووے تے حضرت یوسف علیہ السلام اوسے زلیخا نوں اپنا لیندے نیں جس نے جسمانی حوالے نال آپ دے نیڑے آؤنا چاہیا تے آپ نے دوری اختیار کر لئی، پر اوہناں ویلے زلیخا دا جذبہ صادق ہو چکیا سی اوہ آپ دی دعاء نال عمروں وی نکی ہو گئی۔ ایہو صادق جذبہ اے جس دی قدر کیتی جاندی اے۔

عشق یاں لگن دا پہلا پڑا اک دوجے نوں تکنا، چنگیاں لگنا تے پیار دا اعتراف کرنا ہوندا اے۔ ماہیے ویکھو:

- مرد: انب ڈاڈھے رسیلے نیں
  متھا تیرا چن ورگا، تیرے نین نشیلے نیں

- سوانی: بیری بیراں والی اے
  متھا تیرا چن ورگا، چھاتی شیراں والی اے

- مرد: ہتھ جوڑا ہاراں دا
  نمھا نمھا سک سرمہ، مُدھ بجھ گیا پیاراں دا

- سوانی: اک بوٹا کائی دا
  لکھاں عبادتاں نیں، منہ تک لینا ماہی دا

- اعتراف: مٹھی بھری چھوہاریاں دی
  یاری نہیں ٹٹنی چھوڑی گئی اے کواریاں دی

- ڈر تے جھاکا: بوجھے وچ آنا ای
ہس کے نہ تکھ منڈیا، اتوں بھیڑا زمانہ ای

پیار اک پاکیزہ جذبہ اے جیہڑا صدق نال ودھایاں ودھدا اے، دو جوانیاں کواریاں ملدیاں میاں بیوی دے پوتر رشتے دی صورت وی اختیار کر جاندے نیں، جذبہ صادق ہونا چاہیدا اے۔

- ہتھ جوڑا پکھیاں دا
نالے ساڈا ماہی لگدا، نالے چانن اکھیاں دا

- کالا کوئی کوٹ ہووے
جگ سارا دشمن ہووے ہک ماہیے دی اوٹ ہووے

- بیلے وچ گاواں نیں
تیرے بناں دس سجناں ہور کیہڑیاں تھانواں نیں

ساڈا معاشرہ مرد دا معاشرہ اے، مرد نوں گھروں باہر، روزی روزگار لئی وی جانا پیندا اے، اک دوجے نوں چنگے لگن والیاں دا ایہہ مسئلہ وی ہوندا اے کہ اوہ اک دوجے دیاں اکھاں اگے رہن دے چاہوان ہوندے نیں ایس عارضی وچھوڑے بارے وی کئی ماہیے ملدے نیں:

- میرا پیر تندوری تے
روزی سانوں رب دیئی نہ جا مزدوری تے

- ہتھ میتوں نہ لا ماہیا
بھکھ منظور کراں پردیس نہ جا ماہیا

"ماہیا" گیت وچ عارضی، لماں یاں ہمیش دا مضمون اتناں دا اے تے نال ای دو جنداں وچ روسڑے پاروں وچھوڑے دے مضمون وی ملدے نیں، جنگاں تے گئے سپاہیاں دیاں گھر والیاں دی گرلاٹ وی ملدی اے۔

- ٹانڈا چری دا توڑ لیا
خورے کیہ قصور ہویا مکھ ماہی نے موڑ لیا

- دو کاراں بازار آئیاں
مکھ نہ موڑیں چنا، اکھاں کرن دیدار آئیاں

اے کہ رگی سرلائے لمی ہیک کڈھ کے تیجا ڈھنگ اُٹلا پور، لمی ہیک کڈھ کے آخر تے زور نال کوک ماری جاندی اے۔ ڈھولا گاون دے مقابلے وچ اُٹلا پور گاون والا مقابلہ جتدا اے۔

☆☆☆

حوالے

۱۔ وڈی پنجابی لغت: اقبال صلاح الدین، جلد تیجی، ۲۰۰۲ء، ص ۳۲۳۰
۲۔ پنجاب دے لوک گیت، مقصود ناصر چودھری، ۱۹۹۵ء، ص ۱۳۶
۳۔ اوہی، ص ۱۲۳
۴۔ اوہی، ص ۱۱۸
۵۔ اوہی، ص ۱۲۳
۶۔ اوہی، ص ۱۱۷
۷۔ اوہی، ص ۱۲۷
۸۔ اوہی، ص ۱۲۳
۹۔ اوہی، ص ۱۲۱
۱۰۔ اوہی، ص ۱۱۹
۱۱۔ لوک رنگ: تنویر بخاری، (س۔ن)، ص ۳۹
۱۲۔ پنجاب دے لوک گیت: مقصود ناصر چودھری، ۱۹۹۵ء، ص ۱۳۲
۱۳۔ اوہی، ص ۱۲۵
۱۴۔ پنجابی لوک گیت: مہندر سنگھ رندھاوا، دیوندر ستیارتھی، ۱۹۷۰ء، ص ۱۵۷ (گورمکھی)
۱۵۔ لوک رنگ: تنویر بخاری، ص ۵۵،۵۳
۱۶۔ پنجاب دے لوک گیت: مقصود ناصر چودھری، ۱۹۹۵ء، ص ۲۳۱
۱۷۔ پنجابی ادبی منظر: ڈاکٹر سید اختر جعفری، ۲۰۰۰ء، ص ۳۰۸
۱۸۔ لوک رنگ: تنویر بخاری، ص ۵۹،۵۸
۱۹۔ اوہی، ص ۵۹
۲۰۔ پنجاب دے لوک گیت: مقصود ناصر چودھری، ۱۹۹۵ء، ص ۲۲۰/ نیلی دے لوک گیت: مزمل احمد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۱۳
۲۱۔ لوک رنگ: تنویر بخاری، ص ۱۰۶
۲۲۔ ویکھو: بولیاں (عبدالغفور درشن)، بولیاں (کنول مشتاق)، بولیاں حسن جوانیاں (ڈاکٹر نبیلہ ظفر)
۲۳۔ کتیں ہندے: پروفیسر شارب، ۱۹۸۳ء، ص ۱۰
۲۴۔ معارف فریدیہ (دیوان بابا فرید الدین مسعود گنج شکر: تعارف و ترجمہ: ڈاکٹر ظہور احمد اظہر، ۲۰۰۵ء، ص ۲۳۲
۲۵۔ کافیاں شاہ حسین: شاہ حسین، ۱۹۶۶ء، ص ۲۳
۲۶۔ اوہی، ص ۲۵

۲۷۔ اوہی، ص ۸۳
۲۸۔ کلام بلھے شاہ (مع اردو ترجمہ): ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، ۲۰۰۳ء، ص ۱۸۱
۲۹۔ پنجابی لوک گیت: نیشنل کونسل آف میوزک (پاکستان)، لاہور، ۱۹۶۵ء، ص ۴۸۶
۳۰۔ کنیں بُندے: پروفیسر شارب، ۱۹۸۳ء، ص ۱۰۵
۳۱۔ کال بلیندی: اے-ڈی-اعجاز، ۱۹۸۳ء، ص ۱۳۰
۳۲۔ اوہی، ص ۱۳۳

رسماں تے ریتاں دے
پنجابی لوک گیت

معاشرہ، بندیاں دے اکٹھے رہن نال بن دا اے، کٹھے رہندیاں انساناں دے رہن سہن، کھان پین تے پہنن، بول کلام، عقیدے تے بھرم، عمل تے ردِعمل وچ بوہت ساریاں گلاں آپ مہارے سانجھیاں ہتر پیندیاں نیں۔ ایہہ ای رہتل یاں ثقافت اے کجھ عمل اک رہتل دے لوک رل کے رہتل دی منگ پاروں کردے نیں ایس نوں رسم یاں ریت آکھیا جاندا اے ایہہ عمل کسے اک فرد توں شروع ہوندا اے تے پھیر ایہہ سانجھی قدر بن جاندی اے۔ ہر معاشرے دیاں اپنیاں رسماں تے ریتاں تے رواج ہوندے نیں جیہڑے اک پیڑھی توں دوجی پیڑھی نوں منتقل ہوندے نیں۔

پنجاب دیس اک قدیم رہتل دا دیس اے ایس دے اپنے رواج، رسماں تے ریتاں نیں، اک زمانہ سی جدوں ایہہ اک سانجھا وڈیرے مذہباں دا معاشرہ سی، ایتھے ہندو، مسلم، سکھ، عیسائی تے ہور دوجیاں آدی واسی قوماں رہندیاں سن ایہناں ساریاں قوماں دے اک تے اپنے رسم و رواج سن تے کجھ رسماں تے رواج انجے سن جیہڑے سانجھے سن۔ ایس معاشرے وچ مسلم قوم نے ہمیش اپنا مہاندرہ وکھ رکھیا اے پر معاشرتی میل ورتن وچ مسلماناں نے ہندوواں دے کجھ اوہ رواج اپنا لئے سن جیہڑے ایہناں دے عقیدیاں نال ٹکراندے نہیں سن۔ اج دے دور دا تقاضا ایہہ وے کہ جدوں پنجاب دیس دیاں رسماں تے ریتاں تے ایہناں نال جُڑے گیتاں دا ویروا کریئے تے اوہناں ای رسماں ریتاں تے گیتاں دا روپ رنگ نتاریئے جیہڑا ساڈے اپنے مہاندرے نوں اجاگر کردا ہووے۔

گوہ کیتا جاوے تے ساڈی نظر سب توں پہلاں اوہناں رسماں ریتاں اُتے پیندی اے جیہڑیاں بال دے جمن اُتے ساڈے پنجابی معاشرے وچ موجود سن تے کسے نہ کسے روپ رنگ وچ اج وی موجود نیں۔ ویاہ مگروں ہر ووہٹی کولوں نسل دے وادھے دی آس رکھی جاندی اے جدوں

اوہدا پیر بھارا ہوندا اے تے گھر وچ خوشی دی اک لہر دوڑ جاندی اے۔ سس سوہرا نونہہ دی ٹہل سیوا ول دھیان کردے نیں چھ مہینے لنگھن تے رواج موجب کیوں جے پہلا بال ماپیاں دے گھر ہونا ہوندا اے ایس کر کے ووہٹی نوں ماپیاں گھر ٹورن لئی باقاعدہ اکٹھ ہوندا اے۔ ووہٹی نوں نویں نویں کپڑے پوائے جاندے نیں پھلاں دے گہنے پائے جاندے نیں برادری نوں کھانا کھوایا جاندا اے ٹورن توں پہلاں ووہٹی دی جھولی وچ دے ست پھل پائے جاندے نیں تے دعاواں نال پیکے ٹوریا جاندا اے۔ عام کر کے منڈا ہون دیاں دعاواں کیتیاں جاندیاں نیں۔ بال ہون توں اک ہفتہ پہلاں زچہ گوشہ نشین ہوجاندی اے بال جمان والی دائی تے زچہ دی ماں اوہدے کول جا سکدیاں نیں۔ بال ہون تے خاندان دی بزرگ ترین سوانی بال نوں جمدیاں ای اپنی گودی چک لیندی اے تاں جے اپنی عمر تے خوبیاں اوہنوں منتقل کرے۔ بال نوں نہایا جاندا اے مُلاں نوں بُلا کے اوہدے کناں وچ فجر دی نماز دی اذان اکھوائی جاندی اے تے پھیر اوہنوں گڑھتی دتی جاندی اے (گڑھتی کوئی مٹھی چیز شہد وغیرہ ہوندی اے) جیہڑی خاندان دا کوئی ساؤ فرد بال نوں چٹاندا اے ایس بارے منیا جاندا اے کہ گڑھتی دین والے دیاں عادتاں تے خصلتاں بال وچ منتقل ہوندیاں نیں جے بال منڈا اے تے ایس موقعے اُتے گیت سوہلے خاندان دیاں وڈیاں بڈھیاں گاؤندیاں نیں، دائی نوں ویلاں، دتیاں جاندیاں نیں، وَنگی:

سوہلے

ـ ہریانی مائے، ہریانی بھینے
ہریا تے بھاگیں بھریا
جت دہاڑے میرا ہریا نی جمیا
سوئیو دہاڑا بھاگیں بھریا
جمدا ہریا پٹ نی ولیٹیا
گھو دیو ایہناں مائیاں
مائیاں تے دائیاں نالے سکیاں بھرجائیاں
ہور چاچے تائے دیاں جائیاں
کیہ کجھ ایہناں دائیاں تے مائیاں
کیہ سکیاں بھر جائیاں

پنج روپے ایہناں دائیاں تے مائیاں
نچے تیور بھرجائیاں (۱)

O

ـ دھن تیری ماں بھلی وے مہاراج
جن توں جڑا جمیا
دھن تیری چاچی بھلی وے مہاراج
جن تیرا جھنج رکھایا
دھن تیری بھین بھلی وے مہاراج
جن تینوں گھو کھڈایا
دھن تیری مامی بھلی وے مہاراج
جن تیرا سوہلڑا گایا (۲)

چالھی دن تیکر زچہ بچہ (منڈا، کُڑی) ماپیاں (ناکیاں) ول ای رہندے نیں ایس عرصے نوں چھلا آکھیا جاندا اے، ایس دوران وی کئی رسماں ہوندیاں نیں جیویں تیجے دن بال دی پھپھی، بھابی دا سر دھوندی اے تے چھاتی دھوندی اے نال نال گاؤندی اے۔

ـ ویرا، بھائیا میں تیری ماں جائی

ایس رسم تے بھرا اپنی بھین نوں نیگ (انعام) ملدا اے (۳)۔ چھ دناں تیکر زچہ بچہ نوں اک پل وی کلیاں نہیں چھڈیا جاندا تاں جے ان بھول ماں بال دے اُتے نہ لیٹ جاوے۔ چھیویں دن ماں چھٹی نہاندی اے۔ پائے ہوئے کپڑے دائی نوں دے دتے جاندے نیں ماں نویں کپڑے پاندی اے ایس موقعے اُتے کٹھیاں ہوئیاں سیانیاں سوانیاں لوریاں وچوں کجھ بول گاؤندیاں نیں۔

ـ اللہ توں والی توں
دتا ای تے پالیں توں

جھنڈ، ختنے، عقیقہ، ناں

ستویں (چودھویں، اکی ویں، اٹھائی ویں یاں پینتی ویں دن) ایہہ رسماں کیتیاں جاندیاں نیں، سب توں پہلاں جھنڈ لہائی جاندی اے جس ویلے جیہڑے وال ہوندے نیں اوہناں نوں پہلی

وار لاہیا جاندا اے ایہہ نائی لاہندا اے۔ عام کر کے ختنے دی نائی کردا اے۔ ایس کر کے ایہہ وی ستویں دن ای کر دتے جاندے نیں ایس نوں پنجابی وچ سنتی بہانہ آکھدے نیں۔ عربی وچ ایس نوں ختان آکھیا جاندا اے۔ ختنہ دا ذکر قرآن مجید وچ نہیں آیا البتہ ایس دا ذکر حدیث وچ موجود اے (خبرے ایس لئی ایس نوں سنتی آکھدے نیں) ایس دا وجود قبل اسلام وچ ملدا اے ابن سعد نے اک حدیث نقل کیتی اے جس دی رو نال حضرت ابراہیم علیہ السلام دا ختنہ تیراں سال دی عمر تیکر ہو چکیا سی۔ اسلام وچ ختنے نوں جیہڑی اہمیت حاصل اے اوہ ایس حدیث توں نتر دی اے جس دی رُو نال رسول اللہ حضرت محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم مختون پیدا ہوئے سن۔ حدیثاں وچ جتھے دین فطرت دے فضائل دا بیان آیا اے اوتھے ناخن کٹوانے، مسواک کرنا، مچھاں کتروانا، داڑھی ودھانا وغیرہ دے نال ختنہ (کروان) دا وی ذکر موجود اے۔ امام شافعی تے ہور بہت سارے دوجے عالماں دے نیڑے ختنہ واجب اے پر امام مالک تے اکثر عالماں دے نزدیک (ختنہ) سنت اے۔ کتاب الطہارۃ حدیث شرح مسلم دے نزدیک صحیح صورت ایہہ اے کہ ولادت دے بعد ستویں دن ختنہ کرنا مستحب اے۔ برصغیر پاک تے ہند وچ صورت حال گھٹ ودھ ایہو اے کہ ختنہ (سُنتی) نوں مسلمان دی علامت سمجھیا جاندا اے۔ (۴)

عقیقہ اوس قربانی نوں آکھدے نیں جیہڑے بال جمن دے ستویں دن کیتی جاندی اے۔ شرع دی رُو نال ایہہ امر مستحب یاں سنت اے کہ نویں جمن والے دا نال رکھیا جاوے اوس دا سر منایا جاوے (جھنڈ لہائی جاوے) تے ایس واسطے قربانی کیتی جاوے منڈے لئی دو مینڈھے یاں بکرے تے کڑی لئی اک مینڈھا یاں بکرا دتا جاوے قربانی دا گوشت دا بوہتا حصہ غریباں مسکیناں نوں ونڈیا جاوے یاں ایس گوشت نوں پکا کے خاندان تے لوکاں دی دعوت کر دتی جاوے جے ستویں دن جانور ذبح نہ کر سکے تے پھیر چودھویں دن یاں اکی دیں دن یاں جدوں میسر آوے کر سکدے نیں۔ امام داؤد ظاہری دے نزدیک عقیقے دی قربانی دینا فرض اے پر امام ابو حنیفہ ایس نوں اختیاری قرار دیندے نیں۔ حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم توں روایت اے کہ جے کوئی بندہ اپنے نویں جمے بال واسطے قربانی کرنا چاہے تے کر سکدا اے فقہ والے عام طور تے حنابلہ نیڑے عقیقے دی ذمہ داری بال دے باپ دی اے (۵)۔ ایسے دور وچ بال دا ناں رکھیا جاندا اے۔

جھنڈ لہائی، ختنے کرانے، ناں رکھنا تے عقیقہ ایہہ عام کر کے کٹھے ای ہوندے نیں ایس کر کے ایس کٹھ وچ برادری حصہ لیندی اے خوشی دا موقعہ ہوندا اے۔ پہلا بچہ ہووے تے ہووے منڈا، تے رونق ودھیری ہوندی اے، آکھان اے: پتر جمدے ای جوان ہوندے نیں(۶)۔ ایس موقعے اُتے کیوں جے دادکے نانکے سب کٹھے ہوئے ہوندے نیں ایس کر کے مبارکبادی دے گیت گائے

جاندے نیں، سوہلے گائے جاندے نیں سکوں وڈیاں سوانیاں (دادی نانی) گھوڑیاں دی گاندیاں نیں، کجھ ونگیاں:

ـ انگن کھجوراں میں لائیاں، من میرڑیا
میں گھر کم ضرور، ویراں گھر سوہلڑے
مائی میری نے بھاجی گھلی، من میرڑیا
پیئے تے جانا ضرور، ویراں گھر سوہلڑے (۷)

ـ نند تے بھابو رل بیٹھیاں
پیا کیتے سو قول قرار
جے گھر جمے کا کیکوائی
بی بی دیواں گی پھلجھڑیاں
ادھی ادھی راتی تے پچھلا ای پہر
بھابو نے کیکوا جی جمیا
لے دے نی بھابو، دے پھلجھڑیاں
اڑیئے پورا تے ہویا ای قرار (۸)

ـ ہریا نی مائے
ہریا تے بھاگی بھریا
جس گھر ایہہ بیڑا جمیا
اوہیو گھر بھاگی بھریا (۹)

ایہناں رسماں توں بعد زچہ، بچہ چلے (چالھی دن) تیکر نانکیاں دے گھر ای رہندے نیں دوہواں نوں باہر نکلن دی مناہی ہوندی اے بال دی تے اوہدی ماں دی خاص کر کے نگرانی یاں حفاظت کیتی جاندی اے۔ چالھی دن مکدے نیں تے ماں چلہ نہاندی اے نویں کپڑے پاندی اے بال نوں نہلا کے نویں کپڑے پائے جاندے نیں دادکے بال واسطے تے اوہدی ماں واسطے کپڑے لیاؤندے نیں۔ (بال واسطے دی کوئی نکا زیور ایہناں وچ شامل ہوندا اے ماں واسطے دی کوئی گہنا شامل ہوندا اے) نانکے وی نوں جو کجھ دے کے توردے نیں ایس نوں 'ویم' آکھیا جاندا اے ایہدے وچ ماں دے کپڑے (توفیق ہووے تے زیور) بال واسطے کپڑے (توفیق ہووے تے زیور) کھنڈونے وغیرہ ہوندے نیں نیڑے دے ساک کٹھے ہوندے نیں منڈا ہووے تے نانی دادی

کوئی نہ کوئی گھوڑی گھاؤندی اے ایس لئی کہ منڈے جمدے جوان ہوندے نیں، ماپے اوہناں بارے جمدیاں ای آساں تے امیداں لالیندے نیں سب توں اُتم اوہدا ویاہ ہوندا اے ایس کر کے گھوڑی یاد آؤندی اے۔

ے گھوڑی تیری وے ملا سوہنی
بندی کالھیاں دے نال
کاٹھی لکھ تے ہزار
میں بلہاری وے ماں دیاں سُرجنا
وچ وچ باغاں دے تسی آؤ
چوٹ نگاریاں دی لاؤ
دھی تھانے دار دی لے آؤ
چھیل نواباں دے گھر ڈھکنا
وے امراواں دی تیری چال
وچ سرداراں دے تیرا بیٹھنا (۱۰)

خوشیاں، چاواں تے مراداں دیاں بھریاں جھولیاں نال زچہ، بچہ اپنے گھر آؤندے نیں، پہلا بچہ تے پھیر منڈا، بال دی سکھاں لدھا، ماں دی بھاگاں بھری (ساڈے معاشرے وچ بیٹی دے جمن تے اینیاں خوشیاں، اینے چاء تے شگن نہیں کیتے جاندے ایہہ ہندی رسم رواج دا اثر اے)۔

بال پن وچ رڑھن، کھلون، ٹرن توں پہلاں بال دا واہ لوک گیت لوریاں نال پیندا اے جیہڑیاں اوس نوں روندیاں نوں چپ کران، ورچان یاں سدان واسطے وڈیاں سوانیاں دیندیاں نیں، مٹھی لے وچ گائے جان والے ایس گیت وچ وی بال واسطے دعاواں ہوندیاں نیں۔

ے لوری میں دینی آں
گھر آیا سوہنا لال وے
لوری میں دینی آں
دادی جیوے، دادا جیوے
ودھے پروار وے
لوری میں دینی آں (۱۱)

پنجاب دیس وچ لوریاں، بال دے بچپن وچ اک رسم وجھوں دی دتیاں جاندیاں نیں تے اک لوڑ وجھوں وی، رسم وچ بال نوں دعاواں دتیاں جاندیاں نیں سگوں کجھ لوریاں بال دی رکھ (حفاظت) واسطے وی ہوندیاں نیں ایہناں نوں تکی سرور دیاں لوریاں آکھدے نیں، بہار دے موسم وچ جدوں لاہور دے آلے دوآلے قدماں دا میلہ لگدا سی، بھرائی ٹولیاں (جھنڈے دے ڈھولکیاں نال) آؤندے سن قدم قدم ٹردے گلیاں محلیاں وچ پھیل جاندے سن لوک اوہناں دی گودی بال دیندے اوہ ڈھولکی دی لے تے تکی سرور دیاں رکھ دیاں لوریاں بال نوں دیندے سن، تاں جے بال بیماریاں بلاواں توں بچیا رہے لوک بھرائیاں نوں نذرانے دیندے سن۔

ے لوری دیاں لال نوں نکے جہے بال نوں
اللہ دیاں رکھاں تینوں مولا دیاں رکھاں

لوریاں لیندے بال کڑیاں، رڑھدے، ٹردے، دوڑ دے آپوں اپنیاں کھیڈاں وچ رُجھ جاندے نیں کڑیاں کِکلی تے گدا پاندیاں تے نال گاؤندیاں منڈے لڈی تے بھنگڑا پاندے تے نال بولیاں پاندے جوانی، دیوانی وچ پیر رکھ دیندے نیں۔

ترنجن، دیس پنجاب وچ سوانیاں دا اچیچا ڈیرہ اے جس وچ جتھے کُنج کواریاں، نج ویاہیاں، ادھکڑاں تے کجھ بڈھیاں ٹھیریاں سوانیاں چرخے جوڑ کے بیٹھدیاں تے سارا سارا دن چرخہ کتدیاں نیں، چھوپے پاندیاں تے مقابلے وچ چھلیاں دیاں پچھیاں بھردیاں نیں۔ کدی کدی تے چن دی چاننی وچ کسے دے گھر چرخے کتن دا رت جگا، وی منایا جاندا اے، ایتھے چرخے دے نال ون ون دے گیت ہوا وچ لورے لیندے نیں تے دوجیاں دے نال نال الھڑ مٹیاراں دے من دیاں اُلیلاں دی بہار کھڑا دیندے نیں، الھڑ مٹیاراں رمزاں ای رمزاں وچ اپنا سنگ وی لوڑ دی اے۔

ے دئیں دئیں وے بابلا اوس گھرے
جتھے سس بھلی پردھان، سوہرا سردار ہووے
ڈاہ جیہڑا بیہندی سامنے وے
متھے کدی نہ پاندی وٹ
بابل تیرا پُن ہووے (۱۲)

ترنجن وچ شامل اوکھڑ زنانی، اک ہور گیت چھوہ دیندی اے جس وچ گوی دے ورمنگن دا کھلا اعلان ہوندا اے۔

ـ مانواں تے دھیاں رل بیٹھیاں
کر دیاں گلوڑیاں
کنکاں لمیاں نی مائے
دھیاں کیوں جمیاں نی مائے (۱۳)

ترنجن وچ شامل اک ہور سوانی بول چکدی اے:

ـ مانواں تے دھیاں رل بیٹھیاں
کوئی کر دیاں گلوڑیاں
کنکاں نسریاں نی مائے
دھیاں کیوں وسریاں نی مائے

اوہدر کنکاں نسر دیاں نیں، چیتر مکدا اے تے وساکھ چڑھ جاندا اے، وساکھ دے ادھ وچ اپڑ کے پنجاب دیس وچ کنکاں نوں داتری لگ جاندی اے، ایس لئی کہ وساکھی آ جاندی اے، جٹ نوں آواز پیندی اے۔

ـ جٹا آئی وساکھی کنکاں دی مک گئی راکھی

وساکھی (۱۳ وساکھ) پنجاب دیس دا موسی دھیار اے۔ کنک پنجاب دیس دی مڈھلی فصل اے اکھان اے کہ ''کنک کھیڈیاں گو گھٹے تے مندی پئے کپاہ'' ایس واسطے کنک دی واڈھی ڈھولاں دی گونج تے گھبرواں دے بھنگڑیاں نال شروع کیتی جاندی اے، ترنجناں وچ مٹیاراں جے چرخہ کتن دے مقابلے کردیاں نیں تے کھیتاں وچ گھبرو کنک وڈھن دے مقابلے کردے نیں، نال ای بھنگڑے وی پیندے نیں، بولیاں پیندیاں نیں۔

ـ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندی تھالی
کنکاں دا انت نہیں ساڈی دھرتی نصیباں والی

ـ بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندی لاری
شادی نہیں کرنی جے گوری نہ ملی کواری (۱۴)

اکھان اے ''گھر دیاں جمیاں دے دند نہیں گنی دے'' (۱۵) مطلب اے اوہناں دیاں عمراں دا آپ پتہ ہوندا اے منڈیاں تے کڑیاں دیاں رمزاں نوں ماپے بجھ لیندے نیں تے اوہناں واسطے رشتیاں دی تلاش شروع ہو جاندی اے ایس نوں ''تک'' (ویکھنا) آکھیا جاندا اے۔ وچولناں تے

نائیناں وی ایہہ کردار ادا کردیاں نیں تے گھر دیاں وڈیریاں دی یاداشت وی کم آوندی اے، رشتہ عام کر کے اپنی برادری وچ ای کیتا جاندا اے، تک (ویکھنا) دا عمل غمی خوشی وچ جڑوے رشتے داراں دیاں کڑیاں منڈیاں تکر اپڑن وچ مدد دیندا اے، تک (ویکھنا) جدوں کسے نتیجے اُتے اپڑدی اے تے وچولناں، نائیناں راہیں ایس نوں توڑ چڑھایا جاندا اے۔ توڑ چڑھن نوں ''ہاں'' دا ناں دتا جاندا اے۔ ایہہ ''ہاں'' کڑی نوں ویکھن دے بعد منڈے والے پہلاں کردے نیں تے کڑی والیاں دی ''ہاں'' اُتے گل اگے ٹردی اے۔ ایس ہاں نوں کجھ پکیاں کرن واسطے منڈے والے کڑی والیاں دے گھر جا کے ''تلی دھراوے'' دا شگن کردے نیں مطلب اے کہ کڑی دی تلی اُتے کجھ رقم رکھدے نیں۔ ایہو عمل کجھ دن مگروں کڑی والے منڈے والیاں دے گھر آ کے تلی دھراوے دا شگن کر کے کردے نیں ایہہ ''ہاں'' اک قسم دی چھوٹی منگنی ہوندی اے ''ہاں'' یاں تلی دھراوے ویلے کوئی ڈھولکی نہیں رکھی جاندی تے نہ ای گیت گائے جاندے نیں بس مبارکاں مبارکاں اللہ توڑ چڑھاوے، اللہ توڑ چڑھاوے، دیاں آوازاں آوندیاں نیں۔

منگنی

''تیلے پکن تے کاج رچن'' (۱۶) جدوں جٹ دی فصل پکدی اے تے اوہنوں گھر دانے آن دی آس لگ جاندی اے اوہ کاج یعنی شادی ویاہ دا متا پکاندا اے، ہاں اتے تلی دھراوے نوں ہور پکیاں کرن واسطے کیتے رشتے دی منگنی رچائی جاندی اے۔ منگنی ویلے منڈے والے اپنے مختصر رشتہ داراں دے نال (منڈے دے بغیر یاں کئی وار منڈے نوں نال لے کے) متھے ویلے تے کڑی والیاں دے گھر جاندے نیں۔ دوناں گھراں وچ ڈھولکی رکھی جاندی اے کڑی دے گھر اپڑ کے منڈے والے کڑی دی تلی اُتے رقم رکھ کے تلی دھراوے دی رسم ادا کردے نیں ایس نوں شگن آکھیا جاندا اے ایس نوں کڑمائی وی آکھیا جاندا اے۔ ایس موقعے اُتے اخیر دی دعاء کیتی جاندی اے تے کڑی تے منڈے دی آپس وچ نسبت دا اعلان ہو جاندا اے۔ کڑی تے منڈے نوں منگنی دیاں انگوٹھیاں پائیاں جاندیاں نیں ایس رشتے نوں پنجاب دیس وچ بڑی اہمیت حاصل اے۔ منگنی دے بعد ایہہ دو خانداناں دی ہُن عزت دا سوال ہوندا اے کہ منگنی نوں ویاہ وچ مکمل کیتا جاوے۔ پیلو دے ''مرزا صاحباں'' وچ شاعر مرزے دے موہنوں کہاندا اے:

ـ ویاہ ہووے چھڈ دیواں منگ نہ چھڈی جا
جے کر منگ میں چھڈ دیواں لگے کھرلاں نوں لاج (۱۷)

گوی والیاں ولوں منگنی چھڈی جائے تے منڈے والے ناراض، منڈے والیاں ولوں چھڈی جائے تے گوی والے ناراض، ایتھوں تیکر کہ دشمنیاں پے جاندیاں نیں ڈانگ سوٹا چل جاندا اے ایس کر کے منگنی اُتے دونویں دھراں خوشی دا اظہار کردیاں نیں ڈھولکی رکھی جاندی اے، خوشی دے گیت گائے جاندے نیں، اک بھین دے ایس موقعے دے جذبات ویکھو:

ے لیوے پئی رنگی آ
اج میرے ویرے دی، منگنی آ (۱۸)

جے منگنی زیادہ چر رہے تے وچ دن دھیار آجان تے گوی منڈے والے اک دوجے نوں مٹھائی تے نقد دا دھیار گھلدے نیں۔

ہُن شادی (ویاہ) دی تیاری شروع ہوندی اے، گوی والے داج بناندے نیں منڈے والے وری بناندے نیں، وری دی تے کوئی ایڈی فکر والی گل نہیں ہوندی کہ اوہ وکھالے دے بعد مُڑ کے گھر آجانی ہوندی اے ایسے لئی پنجابی دا اکھان اے "وری تے منگ دھری" (۱۹) مطلب اے لوک آپ بنان دی تھاں منگ کے دھر دیندے سن، پر داج (جہیز) اجیہی چیز اے جس لئی گوی دے ماپیاں نوں وڈیرا تردد کرنا پیندا اے۔ ایہہ اوہ وِت دات اے جیہڑی ماپے گوی نوں دیندے نیں، پنجاب دیس وچ ایس نوں بڑی اہمیت دتی جاندی اے سوہریاں تے برادری وچ اوسے گوی دی عزت ہوندی اے جیہڑی ودھ داج (جہیز) لیاوے۔ (ایہہ قباحت اسی سانجھیاں رہندیاں ہندو سماج کولوں لئی اے جیہڑے اجے وی داج نہ لیاؤن والی توںہہ نوں ساڑ کے مار دیندے نیں) ایس دیاں جڑھاں ساڈی پنجابی رہتل وچ وڈیریاں گہریاں نیں ایتھوں تیکر کہ ساڈے صوفی شاعراں نے ایس نوں پیکیاں (ایس دنیا) ولوں سوہریاں (آخرت) نوں جان لگیاں داج (نیک عمل) دی علامت کر کے اپنایا اے شاہ حسین دی اک کافی اے:

(۳۰)

ے توں آہو کت ولّی نی کڑے آہو کت ولّی
ساری عمر گنوائی آ اینویں پچھی نہ گھتی آ چھلّی
گلیاں وچ پھریں لٹکیندی ایہہ گل نہیوں بھلّی
کہے حسین فقیر سائیں دا داج وہونی چلّی (۲۰)

ویاہ

گوی دے ماپے آدکھے سوکھے ہو کے چنگا توں چنگا داج (جہیز) بناندے نیں۔ وری بن دی اے تے پھیر دونواں دھراں دے صلاح مشورے نال ویاہ دے دن متھے جاندے نیں۔ عام کر کے اسلامی مہینیاں دے حوالے نال دن متھے جاندے نیں (محرماں وچ ویاہ بالکل نہیں کیتا جاندا) دن متھن ویلے منڈے والے گوی والیاں دی سہولت دا دھیان رکھدے نیں، منڈے والیاں ولوں کجھ سیانے دن متھن یعنی گنڈھ پاؤن گوی والیاں دے گھر مٹھیائی لے کے جاندے نیں اک دوجے نال صلاح مشورے مگروں گنڈھ پا دتی جاندی اے مطلب اے ویاہ دی تاریخ مقرر کر دتی جاندی اے ایہدے وچ جنج توں پہلاں دیاں رسماں مائیوں، تیل، مہندی دے دن وی متھے جاندے نیں۔ انج کرن دے بعد گوی والے میل بنان واسطے تے منڈے والے جنج بنان واسطے گنڈھ پھیر دیندے نیں مطلب اے سداگھل دیندے نیں جس نوں اج کل دعوتی کارڈ آکھیا جاندا اے، پرانے زمانے وچ ایہہ گنڈھ نائی پھیردا سی، اج کل دعوتی کارڈ، پرانے زمانے وچ گنڈھ دا روپ رنگ ایہہ سی کہ ویاہ دی تاریخ توں دس پندراں دن پہلاں ریشم دے اک کپڑے نوں اینیاں گنڈھاں مار دتیاں جاندیاں سن جنے دن شادی وچ باقی ہون ایہہ گنڈھ نائی دے ہتھ گھلی جاندی سی، بلھے شاہ نے اپنی شاعری وچ کافیاں دے نال گنڈھاں وی لکھیاں نیں جس نوں اوس تصوف دا رنگ دتا اے۔ بلھے شاہ دا خیال اے کہ بندہ پیر و پیر موت ول جا رہیا اے اک لحاظ نال اوہدے جان دیاں گنڈھاں پے چکیاں نیں اوہ ایس حوالے نال کہندا اے انسان نوں ایس موقعے توں فائدہ اٹھاندیاں نیک عمل کما لینے چاہیدے نیں۔ بلھے شاہ لکھدے نیں:

ے دوجی کھولوں کیا کہوں، دن تھوڑے رہندے
سُول سبھے رل آوندے، سینے وچ بہندے
جھل ولّی میں ہوئی، تند کت نہ جاناں
جنج ایویں رل آوسی، جیوں چڑھدا تھانا (۲۱)

بلھے شاہ دی گنڈھ درج کرن دا مقصد ایہہ اے کہ پنجاب دیس وچ شادی ویاہ دے موقعے اُتے گنڈھ پھیرن دا رواج سی ویلے دے نال ایہہ سدے (زبانی یاں لکھ کے) تے دعوتی کارڈ وچ بدلیا۔

مائیوں

ویاہ دے سلسلے دی پہلی رسم مائیوں دی ہوندی اے۔ ایس رسم نوں مائیاں وی آکھدے نیں جس وچ منڈے یاں کُڑی نوں پیلے کپڑے پاندے نیں[۲۲] کُڑی نوں وٹنا ملدے نیں، منڈے نوں وی وٹنا ملدے تے پیلے کپڑے پواندے نیں، کئی وار منڈے والے کُڑی واسطے وٹنا تے پیلے کپڑے لے کے جاندے نیں کُڑی والے ڈھولکی رکھدے نیں مائیاں دے گیت گائے جاندے نیں۔ وٹنا دیسی طریقے نال بنایا جاندا اے، اک ووہٹی وٹنا ملن توں انکار پئی کردی اے اوہدی نمائندگی کُڑیاں گیت دے ذریعے کر رہیاں نیں، کجھ کُڑیاں شاوا آکھدیاں نیں۔

— وٹنا میں نہیں ملنا – شاوا
کیوں کُڑیئے توں کیوں نہیں ملدی
اک وٹنا دوجا جواں دا آٹا، پیٹھا چکی بھلیری – شاوا
جاں وٹنے دا ویلا آیا جھل پئی ہیری – شاوا
وٹنا میں نہ ملدی [۲۳]

مائیاں پان لئی کُڑی نوں وٹنا ملن دے نال ای اوس دے والاں دیاں میڈھیاں کھول دتیاں جاندیاں نیں اک کُڑی اوہدے ولوں ہو کے اک ہور گیت چھوہ دیندی اے۔

— میری میڈھی نہ کھولو نی سہیلیو
میری اماں کولوں پچھو نی سہیلیو
میری میڈھی نہ کھولو نی سہیلیو
میرے ویرے کولوں پچھو نی سہیلیو [۲۴]

اوہدر منڈے نوں وی مائیاں پاندے نیں، وٹنا ملدے نیں نال نال سوانیاں گیت وی گاؤندیاں جاندیاں نیں۔

— واہ واہ وے مائیوں پے چلیوں
واہ واہ وے مائیوں بہہ چلیوں
واہ واہ وے تیرے مائیاں نیں
واہ واہ وے بھیناں آئیاں نیں

واہ واہ وے اماں جائیاں نیں
واہ واہ وے پھپھیاں تائیاں نیں
واہ واہ وے مائیوں والڑیا
واہ واہ وے لاڈیں پالڑیا [۲۵]

مائیاں (مائیوں) والے دن ماما، گاناوی بنھدا اے ایس موقعے تے گائے گیتاں وچ گانے دا ذکر وی ملدا اے۔

— ایس میرے لالے نوں مائیوں دا چاء
مائیوں پایا تے لتھا سو چاء
ایس میرے لالے نوں گانے دا چاء
بدھا سو گانا تے لتھا سو چاء [۲۶]

مائیاں (مائیوں) پے کُڑی تے منڈا جج تیکر گھروں باہر نہیں نکل سکدے۔ مائیاں (مائیوں) وچ سوانیاں وی حصہ لیندیاں نیں۔

تیل، مہندی

کدی تیل تے مہندی وکھ وکھ ہوندے سن پہلاں مہندی تے پھیر جج توں اک دن پہلاں رات نوں تیل، پر ہُن تیل، مہندی کٹھیاں ای کرن دا رواج ہو گیا اے۔ ایہہ رسم وی کُڑی تے منڈے والیاں دے اپنے گھراں وچ ہوندی اے پر منڈے والیاں سوانیاں کُڑی نوں تے کُڑی والیاں سوانیاں منڈے نوں تیل مہندی لان جاندیاں نیں، ایہہ رسم جج توں اک دن پہلاں اکو دن دی ہوندی اے (کہ دونویں دھراں نیڑے رہندے ہون) تے دو دن وکھ وکھ وی ہو سکدی اے۔ پہلاں منڈے دیاں سوانیاں جج توں دو دن پہلاں رات ویلے بجیاں چنگیراں وچ گوئی ہوئی مہندی دے چھنے رکھ کے آلے دوآلے دیوے بال کے مہندی دے گیت گاؤندیاں کُڑی والے گھر جاندیاں نیں کُڑی نوں نکی کُرسی تے بٹھا کے اوہدی جھولی وچ مہندی تے تیل رکھ دتے جاندے نیں اک سوانی تھوڑی جنی مہندی کُڑی دے ہتھ تے لاندی اے انگلی تیل وچ تر کر کے سر تے لاندی اے مٹھائی کُڑی دے منہ وچ پاندی تے کجھ نقدی کُڑی دے سر توں وار کے کول کھلوتی بھین، بھابی نوں پھڑاندی اے، ایہہ نقدی لاگیاں (کمیاں) دا انعام ہوندا اے جو گھر والے ویاہ توں بعد اوہناں وچ ونڈ دے نیں نال ای مہندی دے گیت گائے جاندے نیں۔

ے بنو تیرے ابا دی اُچی حویلی - مہندی لاون آئی اج تیری سہیلی
ایہہ مہندی اے باگاں والی - گھڑی آئی اے خوشیاں والی
توں بڑے نازاں نال ایں پلی - توں بڑے نصیباں والی بنی
مہندی لاواں گی تینوں شگناں دی - تیرے ہتاں رہ جاواں گی گلی [۲۷]

جنج توں اک دن پہلاں کُڑی والیاں سوانیاں مہندی لے کے منڈے ول جاندیاں نیں روپ رنگ اُنجے دا ای ہوندا اے چنگیراں وچ مہندی، بلدے دیوے، مہندی دے گیت گاؤندیاں اپڑدیاں نیں منڈے نوں نکی کُرسی اُتے بٹھایا جاندا اے" اُتے دوپٹہ تانیا جاندا اے سوانیاں واری واری منڈے نوں مہندی لاؤندیاں، سر تے تیل لاندیاں مٹھیائی کھواندیاں سر وارنا کردیاں نیں، منڈے واسطے مہندی دے گیت گائے جاندے نیں۔ نیوندرا وی ایسے دن دتا جاندا اے، نانگی چھک وی ایسے دن آؤندی اے۔ مہندی دا اک گیت:

آئی آئی میں مہندی لاؤن آئی

ے ایہہ مہندی اے شگناں دی - ایہہ مہندی اے بھاں دی
ایہہ مہندی اے باگاں دی - ایہہ مہندی اے سہاگاں دی
ایہہ مہندی اے خوشبوآں دی - لیائی اے سالی بنرے دی [۲۸]

اک بنیوں کوئی سوانی اُچی ساری آکھدی اے "مہندی تاں سجدی جے نچے منڈے دی ماں" اک سوانی ڈھولکی پھڑ لیندی اے باقی منڈے دی ماں نوں اُٹھا کے نچن تے گدا پان لگ پیندیاں نیں، ایہہ سلسلہ دوجیاں رشتہ داراں تیکر ٹُردا رہندا اے ماں دے بعد سس، بھابی، بھین، چاچی، تائی، پھپھی سب ناچ وچ شامل ہو جاندیاں نیں، وڈیری عمر دیاں سوانیاں تھک ٹُٹ کے بہہ جاندیاں نیں، ناچ مکدا اے تے منڈا اُٹھ کے چلا جاندا اے مہماناں دی دعوت تے رسم مُکدی اے۔

جنج

بڑیاں چاواں تے بڑیاں دعاواں نال جنج ڈھکن دا مبارک دن آؤندا اے جدوں ووہٹی ویاہن واسطے لاڑے نے جنج لے کے جانا ہوندا اے ایہدر جان دی تیاری ہوندی اے کُڑی والے گھر جنج دی مہمانداری کرن دی تیاری شروع ہو جاندی اے منڈے نوں لاڑا بنایا جاندا اے کُڑی نوں ووہٹی بنایا جاندا اے، منڈے والے گھر سب توں پہلی رسم منڈے نوں نہاون تے کھاریوں لاہن لئی پانی لیاون دی اے جس نوں گھڑولی آکھیا جاندا اے۔

گھڑولی

سہاگناں بھاگناں ڈھاکاں تے گھڑے چک کے پنڈ دے کھوہ توں پانی لین واسطے گروپ دی شکل وچ جاندیاں نیں نال نال گھڑولی دا گیت گاؤندیاں جاندیاں نیں:

ے ایہہ گھڑولی بھلاں تولی کر بسم اللہ چا لئی اے
ویر میرے نوں گانا سوہے پھمناں رم جھم لائی اے
ایہہ گھڑولی بھلاں تولی کر بسم اللہ چا لئی اے
ویر میرے نوں جوڑا سوہے بٹناں رم جھم لائی اے
ایہہ گھڑولی بھلاں تولی کر بسم اللہ چا لئی اے
ویر میرے نوں کنگھا سوہے تیلے رم جھم لائی اے
ایہہ گھڑولی بھلاں تولی کر بسم اللہ چا لئی اے
ویر میرے نوں سہرا سوہے لڑیاں رم جھم لائی اے [۲۹]

کھارا

کھارا ٹوکرے نوں آکھیا جاندا اے، جتھے لاڑے نوں نہایا جاندا اے ایہہ ٹوکرا موہندا مار دتا جاندا اے منڈا اوہدے اُتے بہہ جاندا اے سوانیاں اُتے دوپٹہ تان لیندیاں نیں۔ گھڑولیاں دے پانی نال اوس نوں نہایا جاندا اے نال نال گیت گایا جاندا اے۔ اوہدر کُڑی نوں وی کھارے اُتے بٹھا کے سوانیاں نہاندیاں نیں اوتھے وی کھارے دے گیت گائے جاندے نیں:

منڈے والیاں:
جے توں چڑھیوں کھارے وے
تیری ماں روپئے وارے وے [۳۰]

کُڑی والیاں:
آنگن میرے چکڑ نی کس ڈولھیا پانی
کیہدی بیٹی نہاتی نی کس ڈولھیا پانی
ڈلے بیٹی نہاتی نی اس ڈولھیا پانی
آنگن میرے چکڑ نی کس ڈولھیا پانی
کیہدی پوتری نہاتی نی جس ڈولھیا پانی
گاے پوتری نہاتی نی اس ڈولھیا پانی [۳۱]

ایہو موقعہ اے جتھے مامیاں دی دوواں پاسے لوڑ ہوندی اے کہ اوہناں ای آ کے لاڑے تے ووہٹی نوں کھاریوں لاہنا ہوندا اے ایس لئی سوانیاں گاؤندیاں نیں:

ے پکھلاں بھری چنگیر اک پھل توڑی دا
ایس ویلے دی لوڑ ماما لوڑی دا [۳۲]

دوئیں پاسے مامے آ کے نقد شگن دے کے ووہٹی تے لاڑے نوں کھاریوں لاہندے نیں۔ لاڑے نوں کھاریوں لتھن لگیاں چکڑ وچ رکھیاں ہانڈیاں دیاں چپنیاں موڈھیاں مار کے رکھیاں ہوندیاں نیں اوہناں تے پیر رکھ کے بھن کے چکڑ توں باہر آؤنا ہوندا اے۔ ووہٹی نوں نویں نویں کپڑے پا کے ووہٹی بنایا جاندا اے لاڑے نوں وی نویں نویں کپڑے پا کے لاڑا بنایا جاندا اے گھوٹ کے پگ بدھی جاندی اے پیو یاں وڈا بھرا تلے دیاں تاراں تے بھرے پکھلاں دا بنیا چہرے نوں ڈھکدا سہرا بنھدا اے ایس موقعے آ کے سہرے دے گیت گائے جاندے نیں۔

ے آؤندیاں نصیباں نال ایہہ گھڑیاں
تیرے سہرے نوں سجاواں نال پھل کلیاں
تیرے سہرے نوں لاواں ہیرے
ویلاں وارن تیرے ویرے
تیرے سہرے نوں لاواں چھاپے
ویلاں وارن تیرے ماپے [۳۳]

اک گیت مکدا اے دوجا شروع ہو جاندا اے۔

ے سہرا بنھیئے ست لڑیاں، ہیرے موتیاں لعلاں جڑیاں
ہائے نی کسے مالن نے پرویا سوہنا سہرا [۳۴]

لاڑے دے نال اک چھوٹا لاڑا وی ہوندا اے جس نوں سربالا آکھیا جاندا اے ایہہ رشتے وِلوں لاڑے دا دادکا (چھوٹا بھرا، بھتیجا وغیرہ نابالغ) ہوندا اے لاڑے نوں میل دے درمیان بٹھایا جاندا اے اتھے برادری سلامیاں دیندی اے ایہدے وچ نیوندرا وی ہوندا اے (نیوندرا بھاجی شادی دے موقعے اُتے دتا مُڑوا اے۔ ایسے لئی سیانے آکھدے نیں۔ (بھاجی جاویں اوس گھر، جتھوں آوی مُڑ گھر) [۳۵]

گوری والے گھر سہاگ دے گیت گائے جاندے نیں۔ گوری نوں نانکی چھک (ووہتری دے ویاہ اُتے نانکیاں وِلوں داج وچ پائے کپڑے گہنے وغیرہ) تیل مہندی اُتے ای دے دتی جاندی

اے سہاگ دے گیتاں وچ عام کر کے دھی دے پچھلے ورھدی آس، بابل نوں دھی ٹورن دی شاباشی ہوندی اے، سہاگ دا اک گیت:

ے چار کلیاں رنگ ڈلیاں رنگ گوہڑے رتیاں
بازار سیتی مُل پیا، آن بابل لتیاں
جائیں جائیں دے بابل اوس گھری
جتھے سونا وہاجیئے، وہاج سونا میرے بابل آندا
لے نی دھیئے ایاپئے، لے نی رُکمن راپئے [۳۶]

لاڑے نوں جدوں سلامیاں ہو جاندیاں نیں تے بکی سجائی گھوڑی آ جاندی اے، طوطیاں نگارے، ڈھول یاں بینڈ واجے آ جاندے نیں، جنج ڈھکن واسطے اوہ اک چونکی بھردے نیں (واجے وجاندے نیں) وڈی بھرجائی لاڑے نوں سرمہ پاندی اے تے شگن لیندی اے لاڑا تے سربالا گھوڑی تے چڑھ جاندے نیں۔ رسم دے مطابق بھین، گھوڑی دی واگ پھڑ کے اپنا شگن منگدی اے تے گیت گاؤندی اے۔

ے بھین پھڑے تیری واگ ویرا چڑھ گھوڑی
جم جم جیوے سہریاں والا، چاچے دین سلامی
وارے وارے جاوے مامی، پھپھی دیوے سلامی
بھین پھڑے تیری واگ ویرا چڑھ گھوڑی [۳۷]

ایس موقعے تے وڈیاں سوانیاں رل کے گھوڑیاں گاؤندیاں نیں:

ے کی کی بوند کلیا مینہ ورھے
ماں سہاگن تیرے شگن کرے
دماں دی بوری باپ راجہ پھڑے
ویراں دی جوڑی تیرے نال چڑھے
پیلی پیلی دال تیجن گھوڑی چرے
بھین سہرائی تیری واگ پھڑے
رتا رتا ڈولا لے آویں گھرے
کی جیہی بنو تیرا تھک دھرے
کی جیہی بنو تیرے بیٹھی بجے [۳۸]

جنج دے ووہٹی والے گھر ڈُرن توں جنج ڈھکن آکھیا جاندا اے، جانجی نال ہوندے نیں واجا وجدا اے جنج ڈھک پیندی اے، کسے زمانے وچ لاڑے دا پیو چھوٹی کرنسی (پیسے) مٹھاں بھر کے لاڑے دے اُتوں دی سُٹدا سی ایس نوں سوٹ آکھیا جاندا سی۔

جنج ووہٹی دے گھر اپڑدی اے، ایتھے اک رسم اے جیہڑی پنڈاں وچ اج وی کسے نہ کسے روپ رنگ نال موجود اے لوک گیتاں دیاں کتاباں وچ وی ایس دا ذکر موجود اے ایس نوں سٹھنیاں آکھدے نیں، جیہڑا اک مخولیہ گیت اے۔ جنج کڑی والیاں دے گھر دے باہر کھلوندی اے تے میل دیاں اوہگڑ تے بڈھیاں سوانیاں اگے اگے ہو کے ایہہ گیت اُچی اُچی گاوندیاں نیں، مخول، مشکری، تجگراں سگوں گالھاں تیکر ایس گیت وچ موجود ہوندیاں نیں جیہڑیاں جانجیاں لاڑے تے اوہدے لگدے لانیاں واسطے ہوندیاں نیں۔ کُھلا ڈُلھا ماحول کوئی غصہ نہیں کردا سگوں ہاسے دیاں پھلجھڑیاں آل دوآلے کھلر جاندیاں نیں، ونگی:

ــ کُڑی تے ساڈی تلّے دی تار اے
لاڑا تے سانوں لگدا گھمیار اے
جوڑا تے پھبدا نہیں
طبیو لج تہانوں نہیں (۳۹)

ایس موقعے اُتے رسم ملنی ہوندی اے۔ کُڑی والیاں ولوں اک مرد منڈے والیاں دے نامزد مردنوں کلو کڑی پا کے ملدا اے تے اوہنوں ملنی دی انگوٹھی پاندا اے۔ ایہدے مگروں لاڑے تے جنج نوں عزت نال بہایا جاندا اے تے نکاح دی اہم رسم ادا کیتی جاندی اے۔ نکاح اک ایسا اسلامی شرعی معاہدہ اے جس دے ذریعے مرد تے عورت دے درمیان جنسی تعلق جائز تے اولاد دا نسب درست ہو جاندا اے تے زوجین دے درمیان دیوانی حقوق تے فرائض ہوند وچ آجاندے نیں۔ (۴۰) قرآن مجید تے حدیثاں وچ نکاح دی دینی تے سماجی اہمیت نوں نتاریا گیا اے تے نسلِ انسانی دے بقاء ترقی تے مدنی حیاتی دی یکپائی واسطے ضروری متھیا گیا اے۔ قرآن مجید وچ مرد واسطے بیوی دا ہونا تے بیوی واسطے شوہر دا ہونا اللہ تعالیٰ دیاں عظیم نعمتاں وچ گنیا گیا اے [۳۰ (الروم):۲۱] کیوں جے اللہ تعالیٰ نے ہر چیز دا جوڑا پیدا کیتا اے [۳۶ (یٰس):۳۶] قرآن مجید دی سورۃ النساء وچ ارشاد ہوندا اے "پس تُسیں نکاح کرو ایہناں عورتاں نال جیہڑیاں تہانوں پسند ہون" [۴ (النساء: ۳)]۔ حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم نے نکاح دی اہمیت نوں نتاردیاں ایس نوں اپنی سنت قرار دتا تے ایس دے ترک کرن والے نوں سزا دین دی دھمکی سنائی کہ فرمایا اوہ ساڈے وچوں نہیں (۴۱)۔ نکاح دا مسنون ڈھنگ ایہہ وے کہ بالغ ووہٹی دی رضامندی، جیہڑی کُڑی خود

ظاہر کرے یاں ولی یاں وکیل راہیں حاصل کیتی جائے۔ نکاح دا خطبہ مسنونہ پڑھیا جاوے جس دا سننا واجب اے دو نامزد گواہاں دی موجودگی وچ لاڑے توں ایجاب تے قبول کرایا جائے۔ ایجاب تے قبول وچ ووہٹی دا ناں اوہدے والد دا ناں انج لیا جاوے کہ سُنن والیاں نوں سمجھ آجائے ایس موقعے اُتے حق مہر دا تعین ضروری اے جیہڑا ہر شخص دے اپنے پلے موجب ہونا چاہیدا اے۔ پھیر دعاء کیتی جاوے کوئی مٹھی چیز (چھوہارے) ونڈے جان۔ زوجیت دی رات گزارن مگروں مستحب اے کہ لاڑا اپنے احباب تے رشتہ داراں نوں دعوت (ولیمہ) کھلاوے ایس دا کھلانا تے کھانا ثواب اے (۴۲)۔ قرآن مجید دی سورۃ النساء وچ ارشاد اے کہ "تے ایہناں محرمات، جنہاں نال نکاح نہیں ہو سکدا) دے علاوہ دیگر عورتاں تیرے تے حلال نیں ایس طرح کہ مال خرچ کر کے (یعنی حق مہر ادا کر کے) ایہناں نال نکاح کر لو بشرطیکہ (نکاح نال) مقصد عفت قائم رکھنا ہووے نہ (محض) نفسانی خواہش" اسلام وچ حق مہر لازم ہوندا اے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دی اک حدیث وچ دسیا گیا اے کہ اک غریب شخص نوں جس کول حق مہر دین واسطے لوہے دی اک انگوٹھی وی نہیں سی آپ نے فرمایا کہ تینوں قرآن یاد اے؟ اوس نے عرض کیتی آہو فلانی فلانی سورۃ۔ آپ ﷺ نے فرمایا کہ میں ایس قدر قرآن اُتے تیرا نکاح ایس عورت نال کر دتا کہ توں ایہہ سورتاں ایس نوں سکھا دے (۴۳)۔ فقہاں نے گھٹ توں گھٹ حق مہر دی مقدار لکھ دتی اے ایس کر کے جنہاں حق مہر زیادہ نہیں رکھنا ہوندا اوہ شرعی حق مہر لکھوا دیندے نیں، اجکل پاکستان وچ لاگو عائلی قانوناں پاروں نکاح رجسٹر ہوندا اے تے مہر وغیرہ سب کجھ لکھیا جاندا اے۔

نکاح توں بعد جنج نوں کھانے دی دعوت دتی جاندی اے۔ ایس موقعے اُتے چتر چالاک زنانیاں اگے آن کھلوندیاں نیں تے اڑونی دا گیت گا کے جنج بنھ دیندیاں نیں: ونگی:

ــ اوٹھنیاں چڑھ آئیاں - منہ وچ لیائیاں دانا
نالے تہاڈی جنج بدھی - نالے بدھا کھانا
اوٹھنیاں چڑھ آئیاں - منہ وچ لیائیاں ڈوڈے
نالے تہاڈی جنج بدھی - نالے بدھے گھوڑے

جانجیاں وچ کوئی دانا بندہ ایہہ اڑونی، حل کرن دا گیت سناندا اے گیت نہ آوے تے آکھیا جاندا اے:

ــ چڑھی گھٹی - جنج چھٹی
کھاؤ، کھاؤ جانجیو کھاؤ (۴۴)

ہُن ایہہ رسم موجود نہیں اک زمانے وچ پنجابی دی باقاعدہ شاعری وچ جنج بنھن تے جنج کھولن دی شاعری کیتی جاندی سی تے ایس سلسلے دیاں چھپیاں کتاباں وی موجود نیں جیویں جنج بھگوان سنگھ [۴۵] جنج (مہر دین مہر) [۴۶] جنج چھٹن توں بعد جانجی کھانا کھان ول ہوندے نیں رواج ایہہ اے کہ پہلاں جنج کھانا کھاندی اے پھیر میل کھانا کھاندا اے۔

کھانے توں وہلے ہوندے نیں تے ووہٹی دیاں سکھیاں چھکدیاں مہکدیاں لاڑے دوآلے آجاندیاں نیں اوہ لاڑے توں اڈو اڈ قسم دیاں اڑونیاں پاندیاں نیں جنہاں نوں لاڑا اپنے جواب وچ حل کردا اے۔ اڑونی تے جواب ویکھو:

گَویاں: بھجدی ہرنی چو

لاڑا: اکوں بھنا لکڑیاں، کماووں لاہی چھوئی

– برکت پنجاں پیراں دی میں بھجدی ہرنی چوئی [۴۷]

کھٹ، آکھدے نیں منجی (چارپائی) نوں، کھانا کھان دے بعد جانجیاں نوں کھٹ اُتے سجیا داج وکھایا جاندا اے، اک پاسے منڈے دی بھین یاں بھابی ''وری'' وکھاندی اے۔ جوڑا، جوڑا کر کے زیور تے جتیاں حکمر نال برادری وچ ونڈن واسطے پد (چھوہارے تے پھلیاں) ووہٹی والیاں دے حوالے کردے نیں۔ ایس موقعے دا ''کھٹ'' دا گیت وی پنجابی لوک ادب وچ موجود اے وَنگی: (کئی ووہٹیاں داج وچ مجھاں وی لے کے آؤندیاں نیں)

– آ او کاہنا بہہ جا پلنگھے
پلنگھے بہندا کیوں نہیں
سوہرا تیرا لکھ داتا
کجھ منگدا کیوں نہیں
مجھیں دا دان کریندا
وے رسا پھڑدا کیوں نہیں [۴۸]

سٹھنیاں اڑونیاں ہاسے بکھیڑے دے بعد ہُن ووہٹی دی رخصتی دا ویلا آجاندا اے، کہار ڈولی لے آؤندے نیں، بجی سجائی ووہٹی تے سہرا چکے لاڑے نوں کجھ قدم پیدل ٹرایا جاندا اے قرآن مجید دے سائے وچ گڈوی اگے تھال وچ چول رکھے جاندے نیں اوہ اک مُٹھ بھر کے پچھے نوں اپنے سر توں سُٹدی اے کہ ہُن اوہدے بابل دے گھر توں اوہدا دانا مُک گیا اے۔ ایہہ منظر بڑا دکھ دا ٹیک

ہوندا اے جس دھی نوں نازاں نال پالیا ہوندا اے اوس نوں اپنے اکھیں اجیہے ماحول وچ گھلیا جا رہیا اے جیہڑا اوہدے واسطے پردیس اے ایس موقعے اُتے جیہڑے ڈولی دے لوک گیت گائے جاندے نیں اوہناں نوں اوس موقعے اُتے سُن کے ہر اکھ اتھرووال نال بھر جاندی اے، وَنگی:

– نہ میں لڑی تے نہ میں بولی نی ماں
میری رکھ لے اج توں ڈولی نی ماں
رہواں باپ دی بن کے گولی نی ماں
میری رکھ لے اج توں ڈولی نی ماں [۴۹]

– لے چلے بابلا لے چلے وے کہار
بابلا بیٹی لے چلے
بابلا رکھ لے رات
اج اجو کڑی رات
بابلا بیٹی لے چلے وے
لِکن رکھ لاں نی دھیئے
پنچاں نال قرار نی دھیئے [۵۰]

– بی بی دا ماں پیو نیوں پیا ہور نیویاں نہ کوئی
نیوں گیا پربت پہاڑ دا، ہور نیویاں نہ کوئی
بی بی دا بابل ایوں رووے جیوں گھٹ ساون دی کوئی
توں کیوں رونا ایں بابلا وے! جگ ہوندی آئی [۵۱]

– ساڈا چڑیاں دا چنبہ وے، بابل اساں اُڈ جانا
ساڈی لمی اڈاری وے، بابل کیہڑے دیس جانا
تیرے محلاں دے وچ وچ وے بابل ڈولا نہیں لنگھدا
اک اِٹ پُٹا دیواں، دھیئے گھر جا اپنے
تیرے محلاں دے وچ وچ وے، بابل گڈیاں کون کھیڈے
میریاں کھیڈن پوتریاں، دھیئے گھر جا اپنے [۵۲]

ڈکھ دائیک ایس منظر وچ بابل دے اتھرو، اوہدے ہردے اُتے ٹھنڈے تُپکے بن کے ڈگدے نیں کہ اوہدی حیاتی دا اک اہم فرض ادا ہویا۔ دھی نوں ٹور کے ماپے اطمینان دا ساہ لیندے تے اوس دے سکھی وسن دیاں دعاواں کردے نیں۔

اوہدے منڈے دے گھر جدوں ووہٹی اپڑدی اے اوتھے توتیاں نگاریاں نال اوہنوں جی آیاں آکھیا جاندا اے، انبڑی، بھیناں، ماسیاں، پھپھیاں، تائیاں تے کڑیاں دے ہاسیاں دی گلزار کھڑ چیندی اے اک پاسیوں اک گوی گاؤندی اے۔

ـ ہکل مارو کہیں دی + ووہٹی آئی منڈے دے میچ دی

دوجی بولدی اے:

ـ ہکل مارو کس کے + ووہٹی آئی منڈے نال ہس کے

ووہٹی لاڑا گھر دے بڑوہاں اُتے آن کے کھلو جاندے نیں، اک گوی سرہوں دا تیل بروہاں اُتے چوندی اے (۵۳)۔ اک سوانی دی آواز ابھردی اے۔

ـ پانی وار بنے دیئے مائے نی - بنا باہر کھڑا
شگناں شگھدی نوں ایہہ دن آئے نی - بنا باہر کھڑا

ایس موقعے اُتے کوئی گوی پانی دا گلاس لے آؤندی اے منڈے دی ماں لاڑے ووہٹی توں پانی وار کے پین لگدی اے تے لاڑا روک لیندا اے (۵۴) ایہہ عمل ست وار ہوندا اے تاں لاڑا پانی پین دیندا اے۔ لاڑا ووہٹی نوں اندر لے جا کے سب توں پہلاں اک دوجے توں سامنے بٹھایا جاندا اے ووہٹی نے گھنڈ کڈھیا ہوندا اے کوئی گوی ملکوے وڈا سارا شیشہ لیا کے وچکار رکھ دیندی اے انج لاڑا ووہٹی اک دوجے نوں ویکھ لیندے نیں ایہدے بعد لسی مندری دی رسم کیتی جاندی اے دوہاں دے درمیان دودھ دی لسی جس وچوں تھلا نظر نہ آئے کھلے منہ دی ڈنگی وچ پا کے وچ مندری سٹ دتی جاندی اے۔ لاڑے ووہٹی نوں آکھیا جاندا اے کہ ایہہ لبھو، جیہڑا لبھ لوے اوہدی واہ واہ کردیاں تاڑیاں وجائیاں جاندیاں نیں۔ ایہہ رسماں لاڑے ووہٹی وچ بے تکلفی پیدا کرن واسطے کیتیاں جاندیاں نیں۔ پھیر ووہٹی لاڑے نوں شب بسری واسطے کلیاں چھڈ دتا جاندا اے لاڑا ووہٹی نوں منہ وکھائی تحفہ دیندا اے جنسی حوالے نال کامیاب شب بسری تے خوشیاں منائیاں جاندیاں نیں، ووہٹی دے پکے نیڑے ہون تے ناشتہ لیاؤندے نیں، لاڑا اپنے عزیزاں رشتے داراں دوستاں یاراں نوں ولیمے دی دعوت کھواندا اے جس وچ اوہدے سوہرے وی شریک ہوندے

نیں تے ووہٹی لاڑے نوں نال لے جاندے نیں سوہرے گھر لاڑے دیاں سالیاں جتی لکائی دی رسم ادا کر کے لاڑے کولوں انعام لیندیاں نیں دوجے یاں تیجے دن لاڑے دے ماپے مکلاوا (ووہٹی لاڑے نوں گھر لیاؤن) لین اپڑ جاندے نیں۔ ایہہ ویاہ دی چھیکڑلی رسم اے ووہٹی لاڑا گھر اپڑدے نیں تے گویاں چڑیاں کٹھیاں ہو کے گدا پاندیاں نیں لاڑے دی بھین بول چکدی اے:

ـ بھابی میری مکلاوے آئی، آئی سرہوں دا پھل بن کے
روپ اوہنوں رب نے دتا، اوہ پھرے پٹولا بن کے (۵۵)

دوجیاں گویاں آخری مصرعہ دوہراندیاں گدا پاندیاں نیں:

ـ روپ اوہنوں رب نے دتا، اوہ پھرے پٹولا بن کے، روپ اوہنوں ....

غم دیاں رسماں تے گیت

ـ خوشی کے ساتھ دنیا میں ہزاروں غم بھی ہوتے ہیں
جہاں بجتی ہے شہنائی، وہاں ماتم بھی ہوتے ہیں

انسانی حیاتی دے نال خوشی تے غم نال نال ٹجے نیں، اکھان اے: جو گھڑیا، سو بھجنا، ہر انسان نے موت دا ذائقہ چکھنا اے۔ انسانی حیاتی وچ سب توں وڈا ڈکھ تے سب توں وڈا غم اپنے کسے پیارے دی موت دا ڈکھ تے غم ہوندا اے، ہمیش واسطے وچھڑ جان دا ڈکھ پتھر دل انسان نوں وی رون تے مجبور کر دیندا اے۔ اسلام وچ بھانویں موت اُتے صبر تے استقامت دی پکی کیتی گئی اے ایسے لئی موت اُتے اسیں سب توں پہلاں انا للہ وانا الیہ راجعون ☆ (اسی اللہ ولوں آئے آں تے اوسے ول لوٹ جان والے آں) پڑھنے آں پر اتھرو اکھاں وچ آ جاندے نیں۔ سوانیاں دا دل مرداں نالوں ودھ کمزور ہوندا اے۔ ایس واسطے اوہناں دے ہوکے، ہاواں وچ تے ہاواں، وین، الاہنیاں تے سیاپے وچ بدل جاندے نیں۔ پنجاب دیس دا ایہہ قدیم دا رواج اے کہ اسیں مسلمان ہر ویلے دعاء کرنے آں کہ مرن لگیاں کلمہ لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ نصیب ہووے جس نوں ایہہ نصیب ہو جاوے اوس دا انجام بہت چنگا تصور کیتا جاندا اے۔ وفات دے بعد میت نوں غسل دتا جاندا اے کفن پہنایا جاندا اے منجی اُتے پا کے چار بندیاں دے کندھیاں اُتے پیدل قبرستان اپڑایا جاندا اے میت نوں کندھا دینا ثواب سمجھیا جاندا اے۔ قبرستان وچ جنازہ پڑھیا جاندا اے (جنازے وچ سوانیاں شریک نہیں ہوندیاں) زمین وچ قبر شالا جتوبا کڈھ کے اوہدے وچ دفنا دتا جاندا اے، بوہتے مسلمان دوجے دن قل خوانی، چالیویں دن چالیسواں کردے نیں جہاں وچ مرن والے دی روح نوں ثواب پہنچان واسطے قرآن خوانی ہوندی اے تے اوہدی مغفرت واسطے

دعاء کیتی جاندی اے۔ عام رواج ایہہ اے کہ فلاں حکر مرن والے دے گھر دے چلھا نہیں بالدے سکوں اوہناں دے رشتے دار کھانا لیاؤندے نیں (کڑماچاری ہووے تے کڑم لیاؤندے نیں)۔

اسلام وچ شخصی مرثیے دا رواج وی موجود اے تے خاص طور تے حضرت امام حسین رضی اللہ عنہ دی اسلام نوں زندہ رکھن لئی شہادت اُتے غم دے اظہار لئی مرثیہ نوحہ وغیرہ باقاعدہ لکھاریاں ولوں تے لوک پدھر تے ہوند وچ آیا۔ برصغیر پاک و ہند وچ وی ایس دی ہوند قدیم زمانے توں ہے اے لوک پدھر تے حسینی دوہڑے موجود نیں۔ عاشوریاں وچ ہر مسلک دا مسلمان امام حسینؓ دے غم نوں کسے نہ کسے طریقے نال ضرور محسوس کردا اے تے ایہدا اظہار وی کردا اے۔ جدوں کہ اہل تشیع شہادت امام عالی مقام اتے مرثیہ، نوحہ، ماتم بلکہ سینہ کوبی حکر کردے نیں تے ذوالجناح دا جلوس کڈھدے نیں۔

شخصی حوالے نال پنجاب وچ اپنے پیارے دی موت اُتے غم تے دکھ دے اظہار واسطے لوک پدھر تے وین، الاہنیاں، سیاپا وغیرہ دیاں صنفاں موجود نیں۔ جیہڑیاں ایس خطے دیاں سوانیاں دے حوالے نال سینہ بہ سینہ چلیاں آرہیاں نیں، ایہناں دا روپ رنگ کیہ اے ایتھے کجھ ونگیاں درج کیتیاں جاندیاں نیں۔

وین

پنجابی سوانی دُکھی دل دیاں ماروتاں نوں مرن والے دی موت سے وین پایا کے، دنیا دی بے ثباتی، موت دے اٹل حکم تے مرن والے دیاں صفتاں لمیاں ہکاں لا کے دسدی اے۔ (۵۶)
ایہہ گلاں تے مرثیے وچ وی ہوندیاں نیں پر مرثیے وچ تے وین وچ فرق ایہہ اے مرثیہ باقاعدہ طور تے لکھیا جاندا اے قافیہ ردیف دی پابندی کیتی جاندی اے رون دی شرط نہیں جدوں کہ وین روندیاں آپ مہارے دلوں نکلے اکھراں دا مجموعہ ہوندا اے جس وچ وزن، بحر، قافیہ، ردیف دی کوئی پابندی نہیں ہوندی۔ وین سوانیاں اک دوجے دے گل لگ کے پاندیاں نیں، یاں کلی سوانی چوکڑی مار کے ہوا وچ باہواں ہلار کے کدی پٹاں تے ہتھ مار کے وین پاندی اے تے روندی اے۔
ونگی: بھین اپنے ویر دی موت تے وین پا رہی اے۔

ــ ویرا وے امڑی جایا
میں تیری کوئی خوشی نہ ڈٹھی
تینوں جان دیاں کالھیاں ویرا
میریاں بھج گئیاں باہواں

میتھوں ہٹ گئیاں ہونیاں
ایس موت نے مار مکایا
چڑھ گھوڑیاں بچے ویرا وے
میں تاں اجے بھتاں سی گانا
وے میں تاں شگن منانے سی سارے
ویر نہ مرن کسے دے ربا
کتے نیڑے ہوویں تے سناواں (۵۷)

الاہنیاں۔ سیاپا

مرن والے دی موت تے سوانیاں جو ہاڑے پاندیاں نیں، نال پٹاں سینے تے گھماں اُتے پلدیاں نیں ایہہ الاہنیاں یاں سیاپا ہوندا اے۔ بڈھے، جوان، تے گھر والی سوانی دا سیاپا یاں الاہنی وچ فرق ہوندا اے۔ طریقہ انج ہوندا اے کہ اک مراثن بیٹھ جاندی اے۔ اوس دے آلے دوآلے سوانیاں رل کے اک گول دائرے وچ کھلو جاندیاں نیں۔ اک لیہہ مراثن بولدی اے اوس دے مگر ساریاں کھلوتیاں ہتھاں نال گھماں پلدیاں نیں تے موہنوں اک لیہہ اکٹھیاں رلویں آواز وچ بولدیاں نیں۔ مراثن اگے بولدی جاندی اے تے انت اُتے آ کے پہلا بول دوہرایا جاندا اے۔
(۵۸) ونگیاں:

ان ویاہی سوانی اُتے الاہنی

سوانیاں	مراثن
ہائے ہائے دھیے مورہیے	ــ کومل بدن سری دھیے مورہیے
ہائے ہائے دھیے مورہیے	تیرے کجے کجے ویر، دھیے مورہیے
ہائے ہائے دھیے مورہیے (۵۹)	گئی جہانوں خالی دھیے مورہیے

بالاں والی سوانی اُتے الاہنی

ــ تیری تند چڑھوے نال، ہائے ہائے بگلاں جوگیے   ہائے ہائے بگلاں جوگیے
روون تیرے بال، ہائے ہائے بگلاں جوگیے   ہائے ہائے بگلاں جوگیے (۶۰)

جوان مرد اُتے الاہنی، جیہڑا نکے نکے بالاں والا سی

ـ تیرے نکے نکے بال، ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا　　ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا
ایہناں نوں لیندوں پال، ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا　　ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا
تینوں روندی تیری نار، ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا　　ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا
گیوں بڈھی ماں نوں مار، ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا　　ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا
تیرے پیو دا بھیڑا حال، ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا　　ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا
کیوں نہ لے گیوں مینوں نال، ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا　　ہائے ہائے شیرا ہائے ہائے شیرا [۷۱]

☆☆☆

حوالے

۱۔ پنجابی لوک گیت: مہندر سنگھ رندھاوا / دیوندر ستیارتھی، ۱۹۷۰ء، ص ۱۷۱ (گورمکھی)
۲۔ اوہی، ص ۱۷۳
۳۔ پنجاب کے رسم و رواج کا انسائیکلوپیڈیا: ای-ڈی-میکلیگن / ایچ اے روز ترجمہ: یاسر جواد، ۲۰۰۵ء، ص ۵۹
۴۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد: ۸، ۱۹۷۳ء، ص ۸۵۰
۵۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد: ۱۳، ۱۹۷۶ء، ص ۳۱۶
۶۔ ساڈے اکھان: ڈاکٹر شہباز ملک، ۲۰۰۳ء، ص ۱۰۶
۷۔ پنجابی لوک گیت: مہندر سنگھ رندھاوا / دیوندر ستیارتھی، ۱۹۷۰ء، ص ۱۷۰ (گورمکھی)
۸۔ اوہی، ص ۱۷۱
۹۔ پنجاب کے رسم و رواج کا انسائیکلوپیڈیا: ای-ڈی-میکلیگن / ایچ-اے-روز ترجمہ: یاسر جواد، ۲۰۰۰ء، ص ۷۵
۱۰۔ پنجابی دے لوک گیت: نیشنل کونسل آف میوزک (پاکستان)، لاہور، ۱۹۶۰ء، ص ۳۱۶
۱۱۔ لوک ادب: تنویر بخاری، لاہور، ۳۹۸
۱۲۔ پنجاب دی لوک دھارا: سوہندر سنگھ بیدی، ۲۰۰۷ء، ص ۱۲۹ (گورمکھی)
۱۳۔ اوہی، ص ۱۳۲
۱۴۔ نیلی دے لوک گیت: حزل احمد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۰۸
۱۵۔ ساڈے اکھان: ڈاکٹر شہباز ملک، ۲۰۰۳ء، ص ۳۱۳
۱۶۔ اوہی، ص ۱۳۳
۱۷۔ مرزا صاحباں: پیلو مرتب، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ۱۹۶۲ء،
۱۸۔ لوک ادب: تنویر بخاری، لاہور، ص ۱۳۳
۱۹۔ ساڈے اکھان: ڈاکٹر شہباز ملک، ۲۰۰۳ء، ص ۳۷۳

۲۰۔ کافیاں شاہ حسین: شاہ حسین، ۱۹۶۶ء، ص ۳۳
۲۱۔ کلام بلھے شاہ، مترجم: ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی، ۲۰۰۳ء، ص ۵۳۳
۲۲۔ وڈی پنجابی لغت: اقبال صلاح الدین، تیجی جلد: ۲۰۰۲ء، ص ۲۳۸۸
۲۳۔ پنجاب دی لوک دھارا: سوہندر سنگھ بیدی، ۲۰۰۷ء، ص ۲۷ (گورمکھی)
۲۴۔ لوک ادب: تنویر بخاری، لاہور، ص ۱۳۵
۲۵۔ اوہی، ص ۱۳۳
۲۶۔ اوہی، ص ۱۳۵
۲۷۔ نیلی دے لوک گیت: حزل احمد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۵۳
۲۸۔ اوہی، ص ۱۵۲
۲۹۔ اوہی، ص ۱۷۹
۳۰۔ پنجابی لوک گیتاں دا موضوعاتی مطالعہ: ڈاکٹر نوید شہزاد، ۲۰۰۷ء، ص ۱۳۳
۳۱۔ لوک ادب: تنویر بخاری، لاہور، ص ۱۵۰
۳۲۔ گویڑ: ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۸۵ء، ص ۱۱۹
۳۳۔ نیلی دے لوک گیت: حزل احمد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۹۳
۳۴۔ گویڑ: ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۸۵ء، ص ۱۲۱
۳۵۔ ساڈے اکھان: ڈاکٹر شہباز ملک، ۲۰۰۳ء، ص ۹۲
۳۶۔ پنجابی لوک گیت: نیشنل کونسل آف میوزک (پاکستان)، لاہور، ۱۹۶۵ء، ص ۳۲۷
۳۷۔ نیلی دے لوک گیت: حزل احمد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۸۳
۳۸۔ پنجابی لوک گیت: نیشنل کونسل آف میوزک (پاکستان)، لاہور، ۱۹۶۵ء، ص ۳۲۱
۳۹۔ نیلی دے لوک گیت: حزل احمد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۹۸
۴۰۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد: ۲۲، ص ۳۳۹
۴۱۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، جلد: ۲۲، ص ۳۳۰
۴۲۔ اوہی، ص ۳۳۱
۴۳۔ اوہی، جلد: ۲۱، ص ۸۸۶
۴۴۔ لوک ادب: تنویر بخاری، لاہور، ص ۱۵۳
۴۵۔ پنجابی کنایات، جلد: ۱، ڈاکٹر شہباز ملک، ۱۹۹۱ء، ص ۷۳
۴۶۔ اوہی، ص ۲۸۱
۴۷۔ جتھے ملیاں دی ٹھنڈی چھاں: ڈاکٹر سیف الرحمان ڈار، ۱۹۸۵ء، ص ۲۵۰
۴۸۔ لوک ادب: تنویر بخاری، لاہور، ص ۱۵۳
۴۹۔ پنجاب دے لوک گیت: مقصود ناصر چودھری، ۱۹۹۵ء، ص ۲۱۱
۵۰۔ اوہی، ص ۲۰۸
۵۱۔ پنجابی لوک گیت: مہندر سنگھ رندھاوا / دیوندر ستیارتھی، ۱۹۷۰ء، ص ۳۳۳ (گورمکھی)
۵۲۔ اوہی، ص ۳۳۳

۵۳۔ پنجاب کے رسم و رواج کا انسائیکلوپیڈیا: ای-ڈی-میکلیگن / ایچ اے روز ترجمہ: یاسر جواد، ۲۰۰۵ء، ص ۱۲۳
۵۴۔ اوہی، ص ۱۲۳
۵۵۔ پنجابی دے لوک گیت: مقصود ناصر چودھری، ۱۹۹۵ء، ص ۱۵۹
۵۶۔ پنجابی لوک گیت: مہندر سنگھ رندھاوا / دیوندر ستیارتھی، ۱۹۷۰ء، ص ۳۵۹ (گورمکھی)
۵۷۔ لوک ادب: تنویر بخاری، لاہور، ص ۱۸۵
۵۸۔ پنجابی لوک گیت: مہندر سنگھ رندھاوا / دیوندر ستیارتھی، ۱۹۷۰ء، ص ۳۰۹ (گورمکھی)
۵۹۔ پنجابی لوک گیتاں دا موضوعاتی مطالعہ: ڈاکٹر نوید شہزاد، ۲۰۰۷ء، ص ۱۱۷
۶۰۔ پنجاب: ڈاکٹر انجم رحمانی، ۱۹۹۸ء، ص ۳۹۹
۶۱۔ ضلع گجرات: ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعہ داری، ۱۹۹۵ء، ص ۸۳۵

کتابیات

(BIBLIOGRAPHY)

پنجابی

۱۔ آزادی دے مجاہد لکھاری: شہباز ملک، مکتبہ میری لائبریری، لاہور، ۱۹۸۱ء
۲۔ آکھے نوشہ قادری مرتبہ: عصمت اللہ زاہد، العزیز پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۷۸ء
۳۔ آکھیا بابا فرید نے مرتبہ: محمد آصف خان، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۷۸ء
۴۔ آکھیا خواجہ فرید نے، مرتبہ: محمد آصف خاں، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۹۳ء
۵۔ ابیات باہو مرتبہ: سلطان الطاف علی، حاجی محمد اشفاق قادری، لاہور، ۱۹۷۵ء
۶۔ ابیاتِ سلطان باہو، مرتبہ: ملک فضل الدین، اللہ والوں کی قومی دکان، لاہور
۷۔ ابیات: (سلطان) باہو، میر قاسم علی پریس مین (تحریر: ۳ ماہ جمادی الثانی ۱۳۰۳ھ (مطابق ۱۸۸۶ء) از: محمد الدین، مراد آباد (ایس ایڈیشن وچ مصرعیاں دے آخر تے ہو درج نہیں، ایہہ ایڈیشن مسعود جھنڈیر ریسرچ لائبریری، سردار پور جھنڈیر، میلسی وچ موجود اے)
۸۔ ادب پریت: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، اے-ون پبلشرز، لاہور، ۱۹۸۹ء
۹۔ ارمغانِ حجاز: علامہ اقبال، مترجم: احمد علی گوندل، بھلوال، مترجم خود، ۱۹۷۸ء
۱۰۔ ارمغانِ حجاز: علامہ اقبال، مترجم: تنویر بخاری، سائیں مولا شاہ ویلفیئر سوسائٹی کڑیال کلاں، ۱۹۸۹ء
۱۱۔ ارمغانِ حجاز: علامہ اقبال، مترجم: عبدالغفور اظہر، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۷۳ء
۱۲۔ اسرارِ خودی / رموز: علامہ اقبال مترجم: خلیل آتش، سنگِ میل، لاہور، ۱۹۷۵ء
۱۳۔ اسرارِ خودی / رموزِ بے خودی: علامہ اقبال مترجم: قریشی احمد حسین احمد، مکتبہ میری لائبریری، لاہور، ۱۹۷۶ء
۱۴۔ افکارِ اقبال: علامہ اقبال، مترجم: محراب خاور، دارالادب، گوجر خان، ۱۹۹۵ء

۱۵۔ اقبال دا خودی دا فلسفہ: پروفیسر محمد عثمان، پنجابی ادبی لیگ، لاہور، ۱۹۷۱ء
۱۶۔ اقبال دا لشکارا: علامہ اقبال مترجم: اختر حسین شیخ، گریز پبلشرز، لاہور، ۱۹۸۴ء
۱۷۔ اقبال دی حیاتی: عبدالمجید خان ساجد، کاروانِ ادب، ملتان، ۱۹۸۲ء
۱۸۔ اقبال دیاں لمیاں نظماں: علامہ اقبال مترجم: خلیل آتش، بزمِ اقبال، لاہور، ۱۹۷۷ء
۱۹۔ اقبال قلندر: غلام مصطفےٰ بسمل / حفیظ احمد (مرتبین)، فروغ ادب اکادمی، گوجرانوالہ، ۱۹۸۶ء
۲۰۔ اکلاپے دا مسافر: عارف عبدالمتین، ٹیکنیکل پبلشرز، لاہور، ۱۹۱۲ء
۲۱۔ امروز ، روزنامہ، لاہور، مورخہ ۹-جنوری ۱۹۷۷ء
۲۲۔ باراں انواع: مولانا عبداللہ لاہوری، شیخ الٰہی بخش جلال الدین، لاہور
۲۳۔ باغِ ارم: نور محمد گدائی، مولوی فیض بخش تاجر، ملتان
۲۴۔ بالِ جبریل: علامہ اقبال، جبریل اڈاری، مترجم: اسیر عابد، اقبال اکادمی، لاہور، ۱۹۹۵ء
۲۵۔ بالِ جبریل: علامہ اقبال، مترجم: نسیم لیہ، بزمِ سرائیکی چمن، لیہ، ۱۹۷۳ء
۲۶۔ بلھے شاہ، فکر تے فن (تحقیقی تے تنقیدی جائزہ) مقالہ پی-ایچ-ڈی (پنجابی): محمد ریاض شاہد، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۱۹۹۸ء
۲۷۔ بول فریدی: بابا فرید ترجمہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور، ۱۹۳۵ء
۲۸۔ بولیاں (مرتب): عبدالغفور درشن ترجمہ (اردو): مظہر الاسلام، لوک ورثے کا قومی ادارہ، اسلام آباد، ۱۹۸۰ء
۲۹۔ بولیاں (مرتب): کنول مشتاق، پنجابی پبلشرز، لاہور، ۱۹۷۶ء
۳۰۔ بولیاں حُسن جوانیاں (مرتب): ڈاکٹر یٰسین ظفر، النور ایجوکیشنل پبلشرز، لاہور، ۱۹۸۶ء
۳۱۔ بھلیکھا، روزانہ، لاہور (ایڈیٹر: عاطف ریحان بٹ)، ۲-اکتوبر ۲۰۰۶ء
۳۲۔ بھلیکھا، روزانہ (ایڈیٹر: عاطف ایمان بٹ) لاہور، (مضمون: انور بیگ اعوان)
۳۳۔ پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق: علامہ اقبال مترجم: ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری، اقبال اکادمی، لاہور: ۱۹۹۴ء
۳۴۔ پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق: علامہ اقبال مترجم: سید منظور حیدر، بزمِ اقبال، لاہور، ۱۹۸۴ء
۳۵۔ پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق: علامہ اقبال مترجم: عبدالغفور اظہر، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۹۰ء
۳۶۔ پُنّن چھان: حفیظ تائب، مکتبہ مینار، لاہور، ۱۹۷۸ء

۳۷۔ پنجاب دے لوک گیت: مقصود ناصر چودھری، تاج بکڈپو، لاہور، ۱۹۹۵ء
۳۸۔ پنجابی ادب تے منزل پاکستان: ڈاکٹر شہباز ملک، عزیز بکڈپو، لاہور، ۱۹۹۵ء
۳۹۔ پنجابی ادب دا ارتقاء: ڈاکٹر انعام الحق جاوید، عزیز بکڈپو، لاہور، ۲۰۰۳ء
۴۰۔ پنجابی ادب دی کہانی: عبدالغفور قریشی، عزیز بکڈپو، لاہور، ۱۹۷۲ء
۴۱۔ پنجابی ادب دی مختصر تاریخ: ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ، ماڈرن پبلی کیشنز، لاہور
۴۲۔ پنجابی زبان دا پچھوکڑ: محمد آصف خان، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۹۶ء
۴۳۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ: مولا بخش کشتہ، میاں مولا بخش کشتہ اینڈ سنز، لاہور، ۱۹۶۰ء
۴۴۔ پنجابی شکوہ: علامہ اقبال مترجم: فضل احمد شاہ، مترجم خود، لاہور، ۱۹۳۸ء
۴۵۔ پنجابی لسانیات، ڈاکٹر شہباز ملک، عزیز بکڈپو، لاہور، ۱۹۹۶ء
۴۶۔ پنجابی لوک گیتاں دا موضوعاتی مطالعہ: ڈاکٹر نوید شہزاد، مقصود پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۷ء
۴۷۔ پنچم، ماہنامہ (ایڈیٹر: مقصود ثاقب)، لاہور، اپریل ۲۰۰۶ء
۴۸۔ پیامِ مشرق: علامہ اقبال مترجم: اشرف یزدانی (غیر مطبوعہ)
۴۹۔ ترنجن: احمد راہی، الجدید، لاہور، بار دوم، ۱۹۵۴ء
۵۰۔ ٹاہلی دے تھلے: اشفاق احمد، داستان گو، لاہور، (۱۹۶۰ء)
۵۱۔ جاوید نامہ: علامہ اقبال مترجم ڈاکٹر مہر عبدالحق، سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان، ۱۹۷۴ء
۵۲۔ جاوید نامہ: علامہ اقبال مترجم: شریف کنجاہی، مجلس ترقی ادب، لاہور، ۱۹۷۷ء
۵۳۔ جاوید نامہ: علامہ اقبال مترجم: عبدالغفور اظہر، بزمِ اقبال، لاہور، ۱۹۹۲ء
۵۴۔ جتھے پپلاں دی ٹھنڈی چھاں: ڈاکٹر سیف الرحمان ڈار، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۸۵ء
۵۵۔ بُجس ڈاکٹر شہباز ملک مرتبہ: عبدالجبار اثر، شاخِ ادب، فیض پور خورد پراگا: ۳(۱۹۹۳ء)، ۴(۱۹۹۴ء)، ۵(۱۹۹۴ء)، ۶(۱۹۹۳ء)، ۷(۱۹۹۴ء)، ۸(۱۹۹۵ء)، ۹(۱۹۹۵ء)
۵۶۔ جگراتے: شریف کنجاہی، عزیز پبلشرز، لاہور، ۱۹۸۶ء
۵۷۔ جنگنامہ امام حسین: عبدالعزیز، بڑا کتب خانہ، لاہور
۵۸۔ جنگنامہ پیر محمد کاہی مرتبہ: ڈاکٹر شہباز ملک، تاج بکڈپو، لاہور، ۱۹۸۲ء
۵۹۔ جنگنامہ حامد: حامد شاہ عباسی، ملک غلام محمد تاجر، لاہور
۶۰۔ جنگنامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ، مرتبہ: ڈاکٹر شہباز ملک، تاج بکڈپو، لاہور، ۱۹۸۹ء

۶۱۔ حرفِ اقبال: علامہ اقبال مترجم: حسام حُر، ہندکو ادبی بورڈ، پشاور، ۲۰۰۲ء
۶۲۔ حضرت میاں محمد بخش: حیاتی تے شاعری، ڈاکٹر سید اختر جعفری، مقصود پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۷ء
۶۳۔ خبراں، روزنامہ، لاہور، ۲۰-اپریل ۲۰۰۶ء
۶۴۔ خبراں، روزانہ، لاہور، ۲-اکتوبر ۲۰۰۶ء
۶۵۔ خطبات اقبال: علامہ اقبال مترجم: شریف کنجاہی، مجلس ترقی ادب، لاہور، ۱۹۷۷ء
۶۶۔ خودی تے بے خودی: ڈاکٹر ریاض مجید، مسلم پنجابی مجلس، فیصل آباد، ۱۹۹۳ء
۶۷۔ دربار الشہداء: غلام حیدر فدا، مولوی غلام اصغر تاجر، ملتان، ۱۳۳۲ھ
۶۸۔ دربارِ نورانی: عاشق ملتانی، مولوی غلام اصغر تاجر، ملتان
۶۹۔ دعائے مسلم، ملک لاہوری، قیصر بکڈپو، لاہور، ۱۹۲۲ء
۷۰۔ دل دریا سمندروں ڈونگھے، کلام سلطان باہو (مترجم) ڈاکٹر انعام الحق جاوید/ امجد علی بھٹی، رمیل ہاؤس آف پبلی کیشنز، راولپنڈی، ۲۰۰۶ء
۷۱۔ دلاں دا چانن: علامہ اقبال ،مترجم: عبدالمجید خان ساجد، کاروان ادب، ملتان، ۱۹۸۴ء
۷۲۔ دوحہ ماتم: غلام سکندر، مولوی خیر الدین تاجر کتب، ملتان، ۱۳۱۰ھ
۷۳۔ رُت لیکھا (کتاب لڑی) لاہور، پبلشر عظمت قادر، پنجاب یونیورسٹی نیو کیمپس، لاہور (س-ن)
۷۴۔ روحِ رہان: علامہ اقبال مترجم: ڈاکٹر ایاز احمد ایاز، ریاض بکڈپو، صادق آباد، ۱۹۹۱ء
۷۵۔ روضہ ماتم: غلام سکندر، مولوی خیر الدین، ملتان، ۱۳۱۷ھ (۱۸۹۹ء)
۷۶۔ روضۃ الشہداء: رکن الدین، مطبع پنجاب پریس، لاہور، ۱۹۰۵ء
۷۷۔ ریاض الشہداء: غلام حیدر فدا، مولوی غلام اصغر تاجر، ملتان، ۱۹۳۲ء
۷۸۔ زبورِ عجم: علامہ اقبال (حصہ گلشنِ راز جدید) مترجم: احمد حسین قریشی قلعداری، اقبال اکادمی، لاہور، ۱۹۸۴ء
۷۹۔ زبورِ عجم: علامہ اقبال مترجم: علی اکبر عباس، اقبال اکادمی، لاہور، ۱۹۷۸ء
۸۰۔ ساڈے اکھان: شہباز ملک، ڈان بک سوسائٹی، لاہور، ۱۹۷۸ء
۸۱۔ ساڈے اکھان: ڈاکٹر شہباز ملک، عزیز بکڈپو، لاہور، ۲۰۰۴ء
۸۲۔ ستاراں دن: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ایمپائر ٹریڈرز، لاہور، ۱۹۶۵ء
۸۳۔ سجرا سورج: حکیم ناصر، سلیم فاروق برادران، ادارہ پنجابی زبان، لاہور، ۱۹۶۱ء

۸۴۔ سرگی دا تارا: سلیم کاشر، آئینہ ادب، لاہور، ۱۹۷۸ء
۸۵۔ سرائیکی ادبی مجہات: حمید الفت ملغانی، سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان، ۲۰۰۰ء
۸۶۔ سفر دی رات: منیر نیازی، مکتبہ میری لائبریری، لاہور
۸۷۔ سِک متراں دی: حفیظ تائب، کتب مینار، لاہور، ۱۹۷۸ء
۸۸۔ سکھاں دی وار: شاہ محمد مرتب: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور، (س-ن)
۸۹۔ سلکھنی اکھ: اختر حسین شیخ، ادب نما، لاہور، ۱۹۹۰ء
۹۰۔ سوچ دا سفر: یونس احقر، اقدس پبلی کیشنز، ۱۹۷۹ء
۹۱۔ سویر انٹرنیشنل، ماہنامہ (ایڈیٹر: جمیل احمد پال)، لاہور، اکتوبر ۲۰۰۵ء
۹۲۔ سویر انٹرنیشنل، ماہنامہ (ایڈیٹر: جمیل احمد پال)، لاہور، اکتوبر ۲۰۰۶ء
۹۳۔ سی حرفی مسلم لیگ: ملک علی (ناقص)
۹۴۔ سیف الملوک: میاں محمد بخش ،مرتبہ: اقبال صلاح الدین، عزیز پبلشرز، لاہور، ۱۹۹۶ء
۹۵۔ شاہنامہ المعروف پوری نادر شاہ: نجابت مرتبہ: محمد بخش میکن، مولوی عبدالحق، حافظ آباد
۹۶۔ شاہنامہ کربلا: دائم اقبال، کتب خانہ فاروقیہ، لاہور، ۱۹۵۲ء
۹۷۔ شرح ابیات باہو: تشریح: محمد علی چراغ، نذر سنز، لاہور، ۲۰۰۶ء
۹۸۔ شکوہ آدم ترجمہ شکوہ جواب شکوہ: علامہ اقبال مترجم: حکیم صفدر علی تھانوی، ضیائے ادب، لاہور
۹۹۔ شکوہ پاکستانی، جواب آسمانی: دائم اقبال دائم، شوکت بکڈپو، گجرات
۱۰۰۔ شکوہ جواب شکوہ: علامہ اقبال مترجم: رحمت علی، پیر غنی (ساہیوال)، ۱۹۸۹ء
۱۰۱۔ شکوہ جواب شکوہ: علامہ اقبال مترجم: قریشی احمد حسین احمد، پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۶۳ء
۱۰۲۔ شکوہ جواب شکوہ: علامہ اقبال مترجم: ماسٹر کاظم علی، پنجابی بکڈپو، جھوکر کلاں (گجرات) ۱۹۶۸ء
۱۰۳۔ شکوہ جواب شکوہ سرائیکی: خادم ملک ملتانی، بزم فیض، لیاقت پور، ۱۹۸۶ء
۱۰۴۔ شکوہ دلپذیر: مولوی سراج دین، شوکت بکڈپو، گجرات
۱۰۵۔ صحیفۂ ماتم: مولوی فیروز الدین، مولوی خیر الدین، ملتان، ۱۹۰۰ء
۱۰۶۔ ضلع گجرات: ڈاکٹر احمد حسین قلعداری، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۹۵ء
۱۰۷۔ علم الاقتصاد: علامہ اقبال مترجم: شریف کنجاہی، بزم اقبال، لاہور، ۱۹۷۸ء

۱۰۸۔ کافیاں شاہ حسین: شاہ حسین، مجلس شاہ حسین، لاہور، ۱۹۶۶ء
۱۰۹۔ کال بلیندی: اے-ڈی-اعجاز، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۸۳ء
۱۱۰۔ کالیاں اِٹاں کالے روڑ، انور علی، مکتبہ پنجابی ادب، لاہور، ۱۹۷۲ء
۱۱۱۔ کچے گھڑے: باقی صدیقی، مجلس شاہ حسین، لاہور، ۱۹۶۷ء
۱۱۲۔ کرم پھلواری: استاد کرم امرتسری مرتب: عبدالکریم، نوشہرہ (س-ن)
۱۱۳۔ کنگارے: سید ہاشم شاہ مرتبہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور، ۱۹۶۳ء
۱۱۴۔ کلام بلھے شاہ مترجم: ڈاکٹر انعام الحق جاوید/امجد علی بھٹی، عزیز پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۳ء
۱۱۵۔ کلامِ شاہ حسین (مترجمین): ڈاکٹر انعام الحق جاوید/امجد علی بھٹی، عزیز بکڈپو، لاہور، ۲۰۰۵ء
۱۱۶۔ کنیں بُندے: پروفیسر شارب، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور ۱۹۸۴ء
۱۱۷۔ کھوج چھماہی (۱۵-۱۶)، لاہور، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، جولائی ۱۹۸۵ء جون ۱۹۸۶ء (مضمون: قصیدہ بردہ شریف ترجمہ: سید وارث شاہ، حفیظ تائب) مدیر: ڈاکٹر شہباز ملک
۱۱۸۔ کھوج، چھماہی، (۲۵)، لاہور، (ایڈیٹر: ڈاکٹر شہباز ملک)، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور (جولائی-دسمبر ۱۹۹۰ء)
۱۱۹۔ کھوج، چھماہی (۳۵)، (مدیر: ڈاکٹر شہباز ملک)، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، جولائی-دسمبر ۱۹۹۵ء
۱۲۰۔ کھوج چھماہی (۳۶)، (مدیر: ڈاکٹر شہباز ملک)، شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، جنوری-جون ۱۹۹۶ء
۱۲۱۔ گل وچ پائیم پریت مہار، شہزاد قیصر، سنگ میل، لاہور، ۱۹۹۰ء
۱۲۲۔ گلاں خون ضمیر دیاں: احمد ندیم قاسمی وغیرہ (مرتبین)، پاکستان رائٹرز گلڈ، لاہور، ۱۹۶۵ء
۱۲۳۔ گویڑ: ڈاکٹر شہباز ملک، تاج بکڈپو، لاہور، ۱۹۸۵ء
۱۲۴۔ لکھاری، ماہنامہ (ایڈیٹر: اقبال زخمی)، لاہور، ستمبر ۲۰۰۶ء
۱۲۵۔ لوک ادب: تنویر بخاری، ایونیو بک پیلس، لاہور (س-ن)
۱۲۶۔ لوک دانش: عبدالغفور درشن، ادارہ پنجابی زبان و ثقافت، لاہور، ۲۰۰۵ء
۱۲۷۔ لہراں، ماہنامہ (ایڈیٹر: اقبال صلاح الدین)، لاہور، املا نمبر، اکتوبر-نومبر ۱۹۷۴ء
۱۲۸۔ لہراں، ماہنامہ (ایڈیٹر: ڈاکٹر سید اختر حسین اختر)، لاہور، اکتوبر ۲۰۰۵ء

۱۲۹۔ لہراں، ماہنامہ (ایڈیٹر: ڈاکٹر سید اختر حسین اختر)، لاہور، اکتوبر ۲۰۰۶ء
۱۳۰۔ مثنوی مسافر: علامہ اقبال مترجم: عبدالغفور اظہر، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۹۰ء
۱۳۱۔ مثنوی مسافر: علامہ اقبال مترجم: قریشی احمد حسین قلعداری، مکتبہ میری لائبریری، لاہور، ۱۹۷۶ء
۱۳۲۔ مجموعہ ابیات سلطان باہو، مرتبہ: ملک محمد فضل الدین، اللہ والے کی قومی دکان، لاہور، بار: ۲۲
۱۳۳۔ مدھلی لفظالی (مرتبین): محمد آصف خان، شریف صابر، سید سبط الحسن ضیغم، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ۱۹۷۶ء
۱۳۴۔ مرزا صاحباں: پیلو مرتب: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور، ۱۹۶۲ء
۱۳۵۔ مسلم لیگ دا ڈھنڈورا: مولوی خادم حسین قریشی، شیخ غلام حسین اینڈ سنز، لاہور، (س-ن)
۱۳۶۔ معارف فریدیہ مترجم: ڈاکٹر ظہور احمد اظہر، مرکز معارف اولیا، محکمہ مذہبی امور اوقاف، لاہور، ۲۰۰۵ء
۱۳۷۔ معرکہ کربلا: میاں محمد بوٹا، شوکت بکڈپو، گجرات
۱۳۸۔ ملک لال دین قیصر، حیاتی تے شاعری: روبینہ تاج، مقالہ ایم-اے پنجابی، پنجاب یونیورسٹی لاہور، ۱۹۸۶ء
۱۳۹۔ منہ آئی گل: شہباز ملک، اقدس پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۷۶ء
۱۴۰۔ مواعظ نوشہ پیر مرتبہ: شریف احمد شرافت نوشاہی، محمد لطیف قادری، لاہور، ۱۳۸۸ھ (۱۹۶۸ء)
۱۴۱۔ میریاں بھارت پھیریاں: ڈاکٹر شہباز ملک، تاج بکڈپو، لاہور
۱۴۲۔ نتارے: شہباز ملک، تاج بکڈپو، لاہور، ۱۹۷۹ء
۱۴۳۔ نتارے: ڈاکٹر شہباز ملک، تاج بکڈپو، لاہور، ۱۹۸۳ء
۱۴۴۔ نغمۂ پاکستان المعروف لیگ کی شان: سید فضل حسین المتخلص بہ شہباز، اقبال برقی پریس، گجرات
۱۴۵۔ نغمۂ پاکستان یعنی عشق لہر دیاں لیگی نظماں: عشق لہر، اردو بکسٹال لاہور (۱۹۴۶ء)
۱۴۶۔ نقشِ اقبال: علامہ اقبال مترجم: صوفی غلام مصطفےٰ تبسم، اقبال اکادمی، لاہور، ۱۹۷۷ء
۱۴۷۔ نیلی دے لوک گیت: مزمل احمد، کلاسیک، لاہور، ۲۰۰۵ء
۱۴۸۔ وچار: ڈاکٹر شہباز ملک، تاج بکڈپو، لاہور، ۱۹۹۲ء
۱۴۹۔ وڈی پنجابی لغت (تیجی جلد): اقبال صلاح الدین، عزیز پبلشرز، لاہور، ۲۰۰۲ء

۱۵۰۔ ونگار، پندرہ روزہ، لاہور (اکتوبر ۱۹۷۷ء توں فروری ۱۹۷۸ء)
۱۵۱۔ ویلے ہتھ نیاں: منظور وزیر آبادی، ادارہ پنجاب رنگ (رجسٹرڈ)، لاہور، ۱۹۷۸ء
۱۵۲۔ ہیر: سید وارث شاہ مرتبہ: عبدالعزیز بیرسٹر، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور، ۱۹۶۴ء

پنجابی (گورمکھی)

۱۵۳۔ پاکستانی پنجابی ساہت (اک پریچے- اک جائزہ): ڈاکٹر گوچرن سنگھ مہتہ، (روی ساہت پرکاشن، امرتسر، بھارت)، ۱۹۹۳ء
۱۵۴۔ پنجابی دی لوک دھارا: سوہندر سنگھ بیدی، نیشنل بک ٹرسٹ، انڈیا، نویں دلی بھارت، ۲۰۰۷ء
۱۵۵۔ پنجابی شبد روپ تے شبد جوڑ کوش (سنپادک: ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ)، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ (بھارت)، ۱۹۸۸ء (بار دوم)
۱۵۶۔ پنجابی لوک گیت: مہندر سنگھ رندھاوا/ دیوندر ستیارتھی، ساہت اکادمی، نویں دلی، ۱۹۷۰ء
۱۵۷۔ ٹریبون، روزنامہ، چنڈی گڑھ (بھارت)، ۱۶ مئی، ۱۹۹۳ء
۱۵۸۔ سرجنا، سہ ماہی (سنپادک: (رگھبیر سنگھ)، چنڈی گڑھ (بھارت) (۱۴۰) اپریل-جون ۲۰۰۶ء
۱۵۹۔ سرجنا، سہ ماہی (سنپادک: (رگھبیر سنگھ) چنڈی گڑھ (بھارت) (۱۴۲) اکتوبر-دسمبر ۲۰۰۶ء
۱۶۰۔ سرجنا، سہ ماہی (سنپادک: (رگھبیر سنگھ)، چنڈی گڑھ (بھارت) (۱۴۱)، جولائی-ستمبر ۲۰۰۶ء
۱۶۱۔ سووینئر-سری گورو گرنتھ صاحب جی دے ۴۰۰ سالہ پرکاش گور پورب توں سرپت شرومنی گور دوارہ پربندھک کمیٹی، امرتسر (بھارت)

اردو

۱۶۲۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گاہ پنجاب، لاہور، جلد: ۸، ۱۹۷۳ء
۱۶۳۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گاہ پنجاب، لاہور، جلد: ۱۳، ۱۹۷۶ء
۱۶۴۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گاہ پنجاب، لاہور، جلد: ۲۱، ۱۹۸۷ء
۱۶۵۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ، دانش گاہ پنجاب، لاہور، جلد: ۲۳، ۱۹۸۹ء
۱۶۶۔ اردو کی تعلیم کے لسانی پہلو: ڈاکٹر گوپی چند نارنگ، دہلی (بھارت)، ۱۹۶۱ء
۱۶۷۔ اردو لسانیات: ڈاکٹر شوکت سبزواری، مکتبہ تخلیق ادب، کراچی، ۱۹۶۶ء
۱۶۸۔ اردو میں شخصی، قومی اور مذہبی مرثیہ نگاری: تاریخ و تنقید (مقالہ پی ایچ ڈی) پنجاب یونیورسٹی، لاہور

۱۶۹۔ اقبال درونِ خانہ: خالد نظیر صوفی، بزم اقبال، لاہور، ۱۹۸۳ء
۱۷۰۔ اقبال کے حضور: سید نذیر نیازی، اقبالنامہ، جلد: ۱، لاہور
۱۷۱۔ پاکستان ناگزیر تھا: سید حسن ریاض، شعبہ تصنیف و تالیف و ترجمہ: کراچی یونیورسٹی، کراچی، ۱۹۶۷ء
۱۷۲۔ پنجاب: ڈاکٹر انجم رحمانی، الفیصل ناشران و تاجران کتب، لاہور، ۱۹۹۸ء
۱۷۳۔ پنجاب کے رسم و رواج کا انسائیکلوپیڈیا: ای-ڈی-میکلیگن/ ایچ اے روز ترجمہ: یاسر جواد بک ہوم، ۲۰۰۵ء
۱۷۴۔ پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ (مرتب): ڈاکٹر انعام الحق جاوید، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد، ۱۹۹۷ء
۱۷۵۔ پنجابی کتابیات، جلد: ۱، ڈاکٹر شہباز ملک، اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد، ۱۹۹۱ء
۱۷۶۔ پنجابی کتابیات، جلد: ۲، ڈاکٹر شہباز ملک (غیر مطبوعہ)
۱۷۷۔ تاریخ پنجاب: سید محمد لطیف، تخلیقات، لاہور، ۲۰۰۳ء
۱۷۸۔ تاریخ جامعہ پنجاب: جلد دوم، ڈاکٹر زاہد منیر عامر، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، ۲۰۰۳ء
۱۷۹۔ تحقیقات چشتی: نور احمد چشتی، الفیصل ناشران و تاجران کتب، لاہور، ۲۰۰۱ء
۱۸۰۔ جامعہ نامہ: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد، اپریل ۲۰۰۳ء
۱۸۱۔ حصول پاکستان: پروفیسر احمد سعید، ایجوکیشنل ایمپوریم، لاہور، ۱۹۷۵ء
۱۸۲۔ دانائے راز: سید نذیر نیازی، اقبال اکادمی، لاہور، ۱۹۸۸ء
۱۸۳۔ سخی سرور کی لوریاں (تلاش، تحقیق: عبدالغفور درشن)، لوک ورثہ اشاعت گھر، اسلام آباد (مع اردو ترجمہ)
۱۸۴۔ فہرست گولڈ میڈلسٹ ۲۰۰۴ء، کارکنان تحریک پاکستان، لاہور
۱۸۵۔ قیام پاکستان کا تاریخی و تہذیبی پس منظر: سمیع اللہ قریشی، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور، ۱۹۷۷ء
۱۸۶۔ کاروانِ تحریک پاکستان: محمد صادق قصوری، تحریک پاکستان ورکرز ٹرسٹ، لاہور، ۲۰۰۶ء
۱۸۷۔ کشف المحجوب: حضرت داتا گنج بخش علی بن عثمان الہجویری، ترجمہ: سید غلام معین الدین نعیمی، مکتبہ زاویہ، لاہور، ۲۰۰۳ء
۱۸۸۔ کلیات سلطان محمد قلی قطب شاہ مرتبہ: سید محی الدین قادری زور، سب رس کتاب گھر، حیدر آباد (دکن)، ۱۹۴۰ء

۱۸۹۔ ماہِ نو، ماہنامہ، لاہور، اقبال نمبر، ستمبر ۱۹۷۷ء
۱۹۰۔ محک الفقراء: سلطان باہو، ترجمہ: محمد شریف، مکتبہ نقشبندیہ قادریہ، فاروق آباد (شیخوپورہ) (س-ن)
۱۹۱۔ نوائے وقت، روزانہ، لاہور، ۲۲-جون ۲۰۰۶ء
۱۹۲۔ ہمارا نانک: گیانی عباد اللہ، گورو نانک اکیڈمی، گوجرانوالہ، ۱۹۷۲ء

عربی

۱۹۳۔ القرآن: سورۃ الرحمان، پارہ: ۲۷

ENGLISH

۱۹۴۔ The Life and Times of Sheikh Farid-ud-Din Ganj-i-Shakar: Khaliq Nizami, Universal Books, Lahore, 1967.
۱۹۵۔ The Vanguard Punjabi English Dictionary, Maya Singh, Vanguard Books Ltd. Lahore, 1983.

Roop Rang

(Khoj tey Parakh)

Dr. Shahbaz Malik